

ՎԿԱՅԱՐԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ժ. Գիրք

Պատրաստեց՝  
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԻՍԿԱՀԱՏԵԱՆ

Երևան  
2024

9(47.925)

2-41  
h2

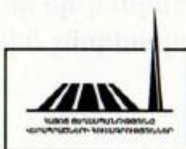
# ՎԿԵՅԱՐԸՆ

## ՀԼՅԿԸԿԸՆ ՑԵՂԱՍՊԸՆՈՒԹԵԸՆ

Ժ ԳԻՐԺ

1699

Պատրաստեց՝  
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԻՍԿԱՀԱՏԵԱՆ



ՀՅԹԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ  
Երևան 2024





ՀՏԴ 94(479.25)  
ԳՄԴ 63.3(52)  
Վ 710

**Վկայարան Հայկական Տեղասպանության / պատրաստեց**  
Վ 710 Յարութին Իսկահատեան. — Եր.: «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, 2024. **Գիրք Ժ.** — 282 էջ:

Մասնագիտությամբ քաղաքաշինարար երկրաչափ Յարութին Յովհաննիս Իսկահատեան տարիներ է վեր իր ժամանակը կը յատկացնէ նախապէս իր նմանակը չունեցած նախաձեռնութեան: Ան կ'ընթերցէ եւ քանի մը էջերու մէջ կ'անվիտի Հայոց Տեղասպանութեան տարբեր հանգրուաններու ականատես վկաներու գիրքերու մէջ տպագրուած յուշագրութիւնները: Ան այս ամփոփումները հրատարակած է «Վկայարան Հայկական Տեղասպանութեան» խորագիրը կրող մատենաշարի հերթական ժողովածուներուն մէջ: Առ այսօր Հայասպանութեան յուշագրութեան մասին միայն անոր ընթերցած տպագիր քանակը կը մօտենայ 370-ի:

Մատենաշարի այս՝ Ժ. գիրքին մէջ եւս Իսկահատեանը հաւատարիմ մնացած է իր իսկ ստեղծած աւանդոյթին՝ ընթերցողին ներկայացնելով Հայաստանի, Կիլիկիոյ, Օսմանեան Տէրութեան եւ այլ վայրերու մէջ թուրքի եւ քիւրտի նախճիրներուն ականատես դարձած ու անոնցմէ հրաշքով փրկուած հայոց յուշերը: Այդ վկայութիւնները մէկական ամբաստանագիր են ուղղուած հայոց դէմ գործուած աննախընթաց ոճիրի հեղինակներուն ու անոնց ժառանգորդներուն, որուն մուրհակը անոնք պիտի վճարեն անպայման՝ որքան ալ հոսի ժամանակը:

ՀՏԴ 94(479.25)  
ԳՄԴ 63.3(52)

ISBN 978-9939-964-06-5

© Իսկահատեան Յարութին, 2022  
© «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, 2024

**Ո՛վ արդարութեւէ հեռացած խստասիրտներ,  
ինծի՛ մտիկ ըրէք.  
Իմ արդարութիւնս մօտեցուցի.  
Անկա պիտի չհեռանայ եւ  
Իմ փրկութիւնս պիտի չուշանայ:  
Եսայի 46: 12, 13**

Սոյն հատորը կը հրատարակուի Գանատայէն ազգային  
մտաւորականի մը նիւթական աջակցութեամբ,  
որուն համար մեր խորին շնորհակալութիւնը կը յայտնենք:



**Վկայարան Հայկական Տեղասպանութեան  
Գիրք Ժ-ի Մասին**

Մասնագիտութեամբ քաղաքաշինարար երկրաչափ Յարութիւն Իսկահատեանը տարիներէ ի վեր իր ժամանակը կը յատկացնէ նախապէս իր նմանակը չունեցած նախածեռնութեան: Ան կ'ընթերցէ եւ քանի մը էջերու մէջ կ'ամփոփէ Հայոց Տեղասպանութեան տարբեր հանգրուաններու ականատես վկաներու՝ գիրքերու մէջ տպագրուած յուշագրութիւնները: Ան այս ամփոփումները հրատարակած է «Վկայարան Հայկական Տեղասպանութեան» խորագիրը կրող մատենաշարի հերթական ժողովածուներուն մէջ: Առ այսօր անոր ընթերցած տպագիր գիրքերուն քանակը կը մօտենայ 400 անուցի:

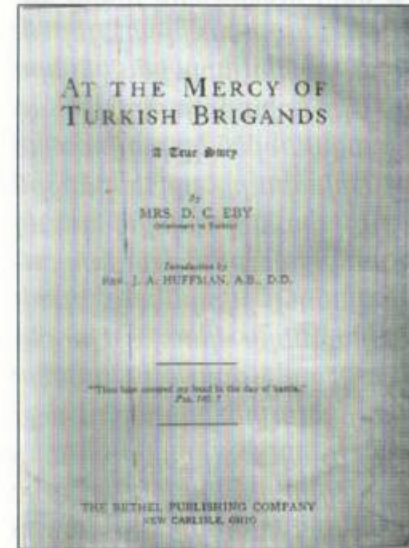
Մատենաշարի այս՝ Ժ. հատորին մէջ եւս Իսկահատեանը հաւատարիմ մնացած է իր իսկ ստեղծած աւանդոյթին՝ ընթերցողին ներկայացնելով Հայաստանի, Կիլիկիոյ, Օսմանեան Տէրութեան եւ այլ վայրերու մէջ բուրբի եւ քիւրտի նախնիներուն ականատես դարձած ու անոնցմէ հրաշքով փրկուած հայոց յուշերը: Այդ վկայութիւնները մէկական ամբաստանագիր են ուղղուած հայոց դէմ գործուած աննախընթաց ոճիի հեղինակներուն ու անոնց ժառանգորդներուն, որուն մուրհակը անոնք պիտի վճարեն անպայման՝ որքան ալ հոսի ժամանակը:

**About "Testimonies of the Armenian Genocide" book volume X**

Civil engineer by profession, Haroutune Ohannes Iskahadian, since years has taken the initiative to undertake a task, which has not had an imitative before. He briefs what he reads in published memoirs about different stages of The Armenian Genocide eye-witnesses. He has published these summaries in sequential volumes of a compendium titled as "Testimonies of the Armenian Genocide". To date, the number of books read by him approaches 400.

In this volume X as well, Iskahadian is loyal to his own adopted consignment by presenting to the reader the eye-witness memoirs from Armenia, Cilicia, Ottoman State and other places of the Armenian Genocide perpetrated by the Turks and the Kurds. Those witnesses survived the massacres miraculously. These testimonies are the statements of a Cause indicting those responsible and their heirs of a crime committed against the Armenians. A crime the bill of which they will surely pay irrespective of time passed.

Պլանշ Ի. Ռեմինկըրն-Էպի, «Թուրք Աւազակներու Գութին Չգուած», Պեթլ Հրատարակչատուն, Նիւ Բարլիզը, Օհայո, Ա. Մ. Ն., 1922, միջակ չափի 285 էջ: Mrs. D. C. Eby (Blanche E. Remington-Eby) (Missionary to Turkey), "At the Mercy of Turkish Brigands", The Bethel Publishing Company, New Carlisle, Ohio, U. S. A., 1922, 285 pages.



Վերապատուելի Տանիէլ Ս. Էպի եւ տիկինը (հեղինակուհին)

**1. Հաճընի Բռնագաղթի Սկիզբի Մարտահերթը**

1894-1896-ի ապտուլիամիտեան եւ Կիլիկիոյ 1909-ի երիտթրքական ապրիլեան կոտորածներէն վերապրած որբերը Հաճընի ամերիկեան միսիոնարութեան որբանոցին մէջ խաղաղ կեանք մը կ'անցընէին մինչեւ 1914-ի աշունը, երբ առաջին համաշխարհային պատերազմը կը պայթի: Միսիոնարութեան որբանոցը Հաճըն քաղաքին վրայ տիրող բլուրներէն մէկուն վրայ կը գտնուէր: 1914-ի աշնան սկիզբը մինչեւ որբանոց կը հասնին տարածայնութիւններ, թէ «Պատերա՛զմ է, պատերա՛զմ...», ինչը մահ կը նշանակէր: Հաճընի բնակչութիւնը հոգեխռով վիճակի կը մատնուի: Հաճընի մէջ ամերիկեան միսիոնարութեան անդամ վերապատուելի Տանիէլ Ս. Էպիի (1885-1981) տիկինը՝



միսիոնարուհի Պլանշ Բ. Ռեմինկոն-Էյի [Blanche E. Remington-Eby, 1885-1925. անունը եւ միւս տուեալները գտանք բանասիրական պրպտումներէ ետք – Յ. Ի.], իր ականատեսի վկայութիւնները եւ յուշերը գրի առնելով, հետագային անգլերէն հրատարակեց «Թուրք Ասագակներու Գութին Չգուած» խորագիրով գիրքը (“At the Mercy of Turkish Brigands”, The Bethel Publishing Company, New Carlisle, Ohio, U. S. A., 1922, 285 pages):

Այդ տակնուվրայ կացութեան մէջ, տիկին Պլանշ Էյի կը մտորէ. «Թուրքերը երկա՛ր ատեն ի մտի ունէին հին հարց մը՝ Հայկական Հարցը եւ կ’ուզէին ձերբագատուիլ հայերէն: Վերջապէս անոնք յանկարծ զգացին, թէ հայերը բնաջնջելու ոսկի առիթ մը ներկայացած է իրենց: Երբ երիտթուրքերը իշխանութեան գլուխ եկան՝ անտէր շուներ ազատօրէն կը քափառէին Կոստանդնուպոլսոյ քաղերուն մէջ: Երիտթուրքերը փորձեցին քաղաքակիրթ ու ժամանակին հետ քայլ պահող մարդիկ երեսալ եւ իրենք զիրենք «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կուսակցութիւն» կոչեցին: Օրուան կացութիւնը զանոնք շփոթեցուց, որովհետեւ այդ թշուառ, գայլանման արարածները պատիւ չէին բերեր իրենց գեղեցիկ «Ստամպուլ»ին: Պէտք է ճար մը գտնուէր: Այդ սոված շուները այլեւս պէտք չէ երեսային քաղաքին մէջ: Բան մը պէտք է ընէին, այո՛, բայց ի՞նչ...: Թուրքերը շուները չէին կրնար սպաննել: Սպաննելը «Ալլահ»ի կամքին դէմ է: Սուրբ Քուրանը անոնց կը սորվեցնէր, թէ կեանք մը գոյր տեղը պէտք չէ փճացնել: Հայ մը սպաննելը գոյր տեղ սպաննել չէր նշանակէր անոնց համար... Սակայն շուն մը սպաննել...: Անկարելի՛ էր: Այդ՝ մեղք պիտի սեպուէր: Շուները սպաննելու պարագային՝ սպաննողները պիտի անիծուէին եւ անոնց զաւակներէն ոմանք մահանային: Ըստ թրքական մտածողութեան, սուկայի բան մը կրնար պատահիլ վստահաբար: Ուրիշ ելքի մը մասին պէտք էր մտածել: Վերջապէս, երիտթուրքերը ելքը գտան: Շուները հաւաքելով՝ Մարմարա ծովուն մէջ անապատային կղզի մը տարին նաւակներով եւ հոն ձգեցին: Թուրքերը շուներուն առջեւ միսի կտորներ նետեցին իբրեւ անոնց վերջին ճաշը: Անկէ ետք շուները սովահար սատկեցան: Հարցը լուծուած էր այլեւս»: (էջ 15-16)

Թուրքերուն համար՝ անլոյծ կը մնար հայերէն ձերբագատուելու հարցը... Հեղինակը կ’ըսէ, թէ Թալաաթ-Էնվեր-Ռեմալ եռեակը իր ժողովներուն մէջ միշտ կը խորհէր Հայկական Հարցը ի նպաստ թուրքերուն լուծելու մասին: Այս եռեակէն առաջ սուլթան Ապտիլ Համիտ կոտորածներով փորձեց վերջ դնել հայ ազգի գոյութեան, բայց ձախողեցաւ: Յաջողելու համար՝ եռեակը հրէշային եւ սատանայական գաղափար մը յղացաւ. ան մտաբերեց անապատային կղզիին վրայ Կ. Պոլսոյ անտէր շուներուն սովահար փճանալու նախադէպը եւ որոշեց հայերը բռնի գաղթեցնել դէպի հարաւային անապատները՝ ամբողջ ազգ մը հոն անօթի, ծարաւ, ախտահար եւ թշուառ վիճակի մատնելով փճացնելու համար: Երիտթուրքերը 1915-ին գիտակցեցան, թէ հայերը երկու հարիւր տարիէ ի վեր առաջին անգամ ըլլալով իրենց ճիրաններուն մէջ են եւ իրենց գութին ձգուած են [հայոց վրայ թրքական լուծը գրեթէ ինը դար մը տեսած էր – Յ. Ի.]: Անոնք որդեգրած էին «Թուրքիան միայն թուրքերուն» նշանաբանը: Այս կը նշանակէր հայ ազգը բնաջնջել Օսմանեան Պետութեան մէջ, որովհետեւ հայութիւնը ամբողջովին թուրքերու գութին ձգուած էր: «Քաղաքակիրթ» աշխարհն այդպէս որոշած էր: Առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցող, Դաշնակիցներու խմբաւորման անդամ Մեծն Բրիտանիան իսկ, Գերմանիոյ ու Աւստրո-Հունգարիոյ կողքին, մեղսակցութեան իր բաժինն ունէր հայոց ցեղասպանութեան մէջ, հակառակ անոր որ ան թուրքերուն դէմ պատերազմի մէջ էր: Այս մասին տեսնել ղոկտ. Արտեմ Օհանջանեանի «Հայաստան 1915, Աւստրո-Հունգարական Դիւանագիտական Չեկուցագիրները Կը Հաստատեն Հայոց Ցեղասպանութեան Փաստը» խորագիրով անգլերէն գիրքին (Armenia 1915, Austro-Hungarian Diplomatic Reports Prove the Genocide, «Բալիդ» հրատարակչութիւն, Երեսան, 2011, 322 էջ) 23-րդ գլուխը, էջ 282-294:

Հեղինակը՝ տիկին Պլանշ Էյի կ’ըսէ, թէ թուրքերը չափազանց կ’ատեն հայերը, որովհետեւ վերջիններս քաղաքակրթուած ժողովուրդ մըն են, մինչդեռ թուրքերը հեռու են գիր, գրականութիւն, մշակոյթ ըմբռնումներէն: Բացայայտ իրողութիւն է, թէ թուրքերը խաղաղ կեանքը չեն սիրեր եւ իրենց ժամա-



նակը կ'անցընեն վեճերով, արինախառն ու յետամնաց արարքներով, նախանձով, սպանութեամբ եւ անասնային կիրքեր գոհացնելով: Թուրքերը 14-րդ եւ 15-րդ դարերուն յարձակեցան խաղաղասէր ու քաղաքակիրթ քաղաքաբնակ ազգերու վրայ եւ քար ու քանդ ըրին ամեն ինչ, շէն ու շէնշող բնակավայրերը կարճ ժամանակի ընթացքին անապատներու վերածուեցան, ինչպէս եղաւ Միջագետքի պարագան: Փոքր Ասիոյ քաղաքներն ու գիւղերը ւերուեցան, անոնց բնակիչները թշուառութեան մատնուեցան եւ թուրքին ստրուկ դարձան: «Այդ օրէն սկսաւ հայոց անվերջ մարտիրոսութիւնը», - կ'ստեղծէ տիկին Էպի:

1915-ի գարնան սիռուեցաւ թրքական կառավարութեան յայտարարութիւնը, թէ բոլոր հայերը դէպի ուրիշ վայրեր պիտի բռնագաղթեցուին: Որքանոցի միսիոնարուհիներէն մէկը դիւանը հաւաքուած ուսուցիչներուն եւ որբերէն ոմանց կը գուժէ այս հրամանը, անելցնելով որ տնօրէնութիւնը որոշած է փակել որբանոցը: Հարց կը ծագի, թէ ի՞նչ ճակատագրի պիտի ենթարկուէին որբերն ու հայ պաշտօնեաները, որոնք բոլորն ալ թուրքի գութին ձգուած էին:

Միսիոնարուհի Պլանշ Էպի յուշագիրքին մէջ կ'ըսէ. «Ոչ որ կրնար մտածել ու յղանալ հայոց բռնագաղթի ու արքայի գաղափարը, բացի թուրքէն...» (էջ 19): «Բռնագաղթի հրամանին յայտարարութիւնը ժողովուրդին առջեւ բարձրաձայն ընթերցուած էր», - կ'անելցնէ ան: Մարմարա ծովու ափերէն մինչեւ Պարսկաստանի սահմանը, հայերը պէտք է արմատախիլ ըլլային. իրենց տուներէն դուրս շարտուել եւ ինչքերն ու ստացուածքները բռնագրաւուել կամ կողոպտուել յետոյ անոնք ընտանիքներով պիտի քշուէին դէպի Մուրիոյ անապատներն ու անոնցմէ ալ անդին: Այս որոշումը պիտի գործադրուէր երկու կամ երեք միլիոն հայութեան նկատմամբ, որոնք անօգնական, թշուառ ու յուսահատ վիճակի պիտի մատնուէին, կ'ըսէ Էպի:

Հեղինակին՝ դէպքերը նկարագրելու եւ վերլուծելու ոճը մեր միտքերուն մէջ կ'ամրապնդէ Հայոց Յեղասպանութեան կանխամտածուած բնոյթը: Ըստ Պլանշ Էպիի, թուրքերը հայոց համար ձգած էին շատ դժուար, գրեթէ անկարելի ելք մը մարմնապէս ողջ մնալու համար՝ իսլամութիւնն ընդունիլ: Շատ հայոց

համար, այս ելքը անկարելի բան էր:

25000 բնակչութիւն ունեցող Հաճընէն բռնագաղթը կը սկսի. քանի մը օրը անգամ մը հազարաւոր հայեր արքայի ճամբան կը բռնեն: Տարագրեալներուն մէջ էին նաեւ որբերը: Աքսորականները առաջին օրն իսկ սաստիկ նեղութիւններ ու տառապանքներ կը կրէին: Հաճըն մնացած թուրքերուն համար կեանքը այլեւս նոյն հրապոյրը պիտի չունենար, աշխոյժ եռուզեռին համն ու հոտը պիտի կորսուէին, թէւ անոնց մեծ մասը ուրախ էր հայոց մեկնումին համար: Հեղինակը կը վկայէ. «Հայերը քաղաքներուն եւ գիւղերուն մտաւորականներն ու ճարպիկ առետրականներն էին: Քաղաքի պղնձագործներուն, ջուլիակներուն, կաշեգործներուն, կօշկակարներուն, երկաթագործներուն եւ առետրականներուն հայ ըլլալը թուրքերուն նախանձը կը գրգռէր: Չանոնք քաղաքէն դուրս քշելով, թուրքերը իրենք զիրենք անօգնական ու թշուառ վիճակի կը մատնէին» (էջ 26): Յաջորդ ձմեռ, թուրքերէն շատեր առանց կօշիկի, առանց հագուստի պիտի մնային, կը յայտնէ հեղինակը:

Յուշագիրքի 27-30-րդ էջերուն մէջ, «Մահուան Փորձութիւնը» վերնագրեալ գլուխին մէջ, հեղինակը կը նկարագրէ տարագրութեան ճանապարհին վրայ թուրք ոստիկան-զինուորներու ձեռքով հաճընցի գաղթականներու տառապանքներն ու թշուառութիւնը: Այդ մասին ան տեղեկացած է արքայականներու նամակներէն եւ թուրք պաշտօնեաներէն:

Այս հատուածին վերջաւորութեան, Պլանշ Էպի հետեւեալը կը վկայէ հայոց կրած չարչարանքներուն ահաւորութեան մասին. «Պիտի չփորձեմ մանրամասնօրէն նկարագրել այն ահռելի վայրագութիւնները զորս թուրք պահակ-զինուորներ գործադրեցին հայոց դէմ: Ընթերցողը պիտի չհասկնայ զանոնք: Յաճախ ըսուած է, թէ հայոց տառապանքներուն նկարագրութիւնը չափազանցուած է, սակայն մեզմէ անոնք, որոնք ներկայ էին Թուրքիոյ մէջ եւ ականատես վկաներ դարձան, լաւ գիտեն թէ նկարագրուածները իրականութեան նոյնիսկ կէսը չեն կազմեր: Այդ նկարագրութիւնները կատարեալ ձեւով չեն կրնար հրատարակուիլ: Անոնք ա՛յնքան քստմնեցուցիչ են, որ եթէ տպագրուին՝ չեն կրնար կարդացուիլ» (էջ 30):



Երբ վերը յիշեցինք շուներուն կեանքը խնայելու՝ իսլամ թուրքերու կրօնական մօտեցումը, կ'արժէ անդրադառնալ կարեւոր հարցի մը՝ թուրքերուն իբր թէ դաւանած իսլամ կրօնին: Իսլամութիւնն ընդունելէ ետք, թուրքերը չեն հետեւած անոր ուսուցումներուն: Անոնք մտածած, խօսած եւ գործած են այնպէս ինչպէս իրենց հաճոյ կը թուի կամ իսլամի այս կամ այն դրոյթը կը համընկնի իրենց շահերուն: Իրենց շահերէն մեկնելով, անոնք իրենց աչքին երեւցածին պէս կը դատեն մարդիկն ու հարցերը, երբեմն ալ՝ անգոյ բաները իրենց երեւակայութեան մէջ կը կենդանացնեն ու ըստ այնմ կը գործեն: Մէկ խօսքով՝ թուրքերը հիմնուած են սուտի ու խաբէութեան վրայ: Խորքին մէջ, իսլամ կրօնը անոնց համար գոյութիւն չունի ու միայն արտաքին շղարշ մըն է: Փոխարէնը, թուրք ղեկավարները աւելի քան հարիւր տարիէ ի վեր ծածկարար որդեգրած են բանթուրքիզմի, թուրանիզմի եւ սիոնիզմի նման սատանայական նենգ գաղափարախօսութիւնները՝ իբրեւ միջոց իրենց սարսափի տարածման եւ բռնատիրական ու ծաւալապաշտական նպատակներու իրագործման: Թուրքիոյ ներկայիս վարած քաղաքականութիւնը ըսուածին լաւագոյն ապացոյցն է:

## 2. Բռնագաղթը

Հաճընի Ամերիկեան Միսիոնարութեան Որբանոցի պահակներէն մէկը՝ Մինաս Էֆենտի ընտանեօք կը բռնագաղթեցուի 1915-ի Ապրիլին եւ Հալէպ կը հասնի երկար ու տառապալի ճանապարհորդութենէ ետք: Քանի մը օր Հալէպ մնալէ յետոյ, թուրքերը Մինաս Էֆենտին ընտանեօք դէպի Տէր Զօր կը քշեն: Անապատային ճամբուն վրայ արաբ յելուզակներ գաղթականներու կարաւանին վրայ կը յարձակին, կողոպտելու եւ գեղանի հարսերն ու աղջիկները առեւանգելու համար: Մինաս Էֆենտի կը հակադարձէ ու կը յաջողի ցրուել աւազակներու խումբը: Ան թուփերուն ետեւ կը գտնէ խոշոր գաւազան մը, եւ անով կը յարձակի անօրէններուն վրայ, որոնք փախուստի կը դիմեն:

Կարաւանը, որ 11 հազար գաղթական կը հաշուէր, Տէր Զօր կը հասնի: Անոնք կը նստին դաշտի մը մէջ ուր արդէն նախապէս եկած էին գաղթականներ եւ կ'ապրէին խեղճուկրակ վրան-

ներու տակ: Մինաս Էֆենտի իր վրանը կը լարէ: Շատ չանցած թրքական իշխանութիւնը Մինաս Էֆենտին գաղթականացի պատասխանատուներէն մէկը կը նշանակէ: Ան շնորհիւ իր ուշիմութեան եւ աշխատասիրութեան կը յաջողի իր պարտականութիւնները լաւապէս կատարել: Հայ գաղթականներուն մեծապէս օգտակար կ'ըլլայ ան: Սակայն անոր կինը՝ Մարկարէթ, որ ամէն բանի մէջ իր ամուսնոյն կողքին կեցած էր եւ բազմաթիւ հիւանդներու հոգատար եղած, կը հիւանդանայ ժանտատենդով-թիֆուս եւ անկողին կ'իյնայ: Քանի մը օր ետք Մարկարէթ կը մահանայ: Նոյն օրը թուրքերը կարաւանին հրաման կ'արձակեն շարժելու: Մինաս Էֆենտի ոստիկաններէն արտօնութիւն կը ստանայ մէկ ժամ ուշանալու՝ Մարկարէթը թաղելու համար: Երբ ան թաղման գործողութիւնը կը կատարէր, արաբ աւազակներ յարձակում կը գործեն անոր վրայ եւ Մինաս կը ստիպուի իր գաւակները առնելով փախչիլ ու հասնիլ կարաւանին, որ տակաին մօտերն էր:

Հագարաւոր հիւանդներ, անկարներ եւ տկարներ ետեւ կը մնան ու չոր գետնին վրայ դանդաղօրէն կը մահանան: Տէր Զօրէն դէպի Մուսուլ բռնագաղթուած հայոց վիճակին նկարագրութիւնը սարսափելի է. «Մօր մը աչքերուն մէջ վայրագ նայուածք մը դրոշմուած էր երբ լսած էր ան իր երեխային յուսահատ լացը: Մայրը գաւակը գետին դնելով, կը շարունակէ ճամբան: Ան ստիպուած էր գայն լքելու, որովհետեւ պզտիկը չէր կրնար քալել: Հայուհին չէր գիտէր թէ ետին ձգած իր գաւակը անօթութենէ մեռա՞ծ էր թէ՞ բարի մահմետական ճամբորդ մը գայն վերցնելով իր տունը տարած: Արդեօք իր գաւակը գիշատու՞ած էր վայրենի կենդանիներու կողմէ» (էջ 39), կ'ըսէ հեղինակը: Արդարեւ ոչ միայն փոքրերը կ'իյնային ճանապարհին, այլ նաեւ երէցներն ու հիւանդները: Մայրեր սրտի խոր կսկիծով կ'ողբային իրենց գաւակներուն կորուստը, որոնք իբրեւ տկար արարածներ չէին կրնար ուրբով շարունակել ճամբան: Յդի կիներ ճամբաներու եզերքները կը ծննդաբերէին եւ անոնց մեծ մասը արիւնահոսութենէ կը մահանային:

Տէր Զօրէն Մուսուլ բռնագաղթի ճամբուն վրայ թուրք ոստիկան-զինուորները Մինաս Էֆենտին իրենց խոհարարը կը



նշանակեն: Ան թե՛ կարաւանին պատասխանատուներէն էր եւ թե՛ ամէն օր ճաշ կը պատրաստէր *ասկեարներուն*: Ոստիկաններէն մէկը որ բարի զիւղացի մըն էր եւ մարդոց չարիք հասցնելու մարդ սպաննել չէր սիրէր, կը բարեկամանայ Մինասին հետ: Ան Մինասին ամէն օր գաղտնաբար ջուր եւ հաց կը վաճառէր եւ այսպիսով վերջինս իր գաւակներուն հետ սնունդի պակաս չէր զգար: Մինաս հաւատացեալ մարդ մը ըլլալով իր հաւատքն ու յոյսը Աստուծոյ վրայ դրած էր: Ուստի ան այդ դժնդակ պայմաններու տակ կը գոհանար եւ ինքզինք ուրախ կը պահէր: Իր կարգին Մինաս ուրիշներու ալ կ'օգնէր եւ կ'ուրախացնէր իրեն կարելի սահմաններուն մէջ:

Կարաւանը շատ հեռացած էր Տէր Զօրէն երբ գաղթականները կրկներեւոյթի մը առջեւ կը գտնեն իրենք զիրենք: Շատեր կ'ուրախանան ու կը հրճուին: Անոնք իրենց տեսածները ծառեր ու ջուրեր կ'երեւակայեն: Սակայն ամառն ուր յօդս կը ցնդին այդ տեսարաններն ու յոյսերը: Խեղճ բռնագաղթուածները դառնապէս կ'ողբան իրենց վիճակը, կու լան եւ կը յուսահատին: Անոնք ճամբուն եզերքները փռուած հայու այլանդակուած դիակներ կը տեսնեն: Սակայն, բաւական մը եւս քալելով կարաւանը Մուսուլ կը հասնի: Տասնըմէկ հազար բռնագաղթուածներէն միայն 2500 հոգի ողջ մնացած էին: Մինաս էֆենտի իբրեւ կարաւանին ներկայացուցիչը կ'երթայ կառավարիչին [Նուրէտտին փաշա- Յ. Ի.] մօտ եւ ժողովուրդին համար հանգիստ ընելու ճար մը կը խնդրէ: Նուրալտին - պէտք է ըլլայ Նուրէտտին, երբ 2500 հոգի ողջ կը տեսնէ, շատ կը բարկանայ եւ կ'ըսէ թէ անոնք ալ պէտք է մեռած ըլլային: Ան անմիջապէս հրաման կու տայ որ կարաւանը Տէր Զօր վերադառնայ: Մինաս էֆենտի աղաչելով կը խօսի կառավարիչին ու կ'ըսէ. «Գթա՛ մեզի, ո՛վ կառավարիչ: Ինչո՞ւ կ'երկարէք մեր տառապանքը: Ահա Տիգրիսը, մեզ բոլորս անոր ջուրերուն յանձնեցէք: Այդպէս ատիկ ազնիւ քայլ մը առած կ'ըլլաք»: Այսպէս բազում աղաչանքներէ ետք, Մինաս էֆենտի կը յաջողի մեղմացնել գաղթականներուն պատիժը՝ անոնց չգործած յանցանքներուն փոխարէն: Կառավարիչը հրաման կու տայ որ կարաւանը ուղղուի դէպի վայր մը

որ Մուսուլէն հետիոտն միայն վեց օր հեռու էր:

Նախքան կարաւանին ճամբայ ելլելը գաղթականներէն շատեր գիտնալով որ պիտի կողոպտուին ճանապարհին, իրենց ոսկիներն ու մետաղեայ դրամները կը կլլեն: Սակայն թուրքերը շուտով կը յայտնաբերեն այս եղելութիւնը եւ կը դիմեն ժանտատեսիլ միջոցներու՝ տիրանալու համար խեղճ մարդոց դրամներուն եւ ոսկիներուն: Թուրք զինուորները հայ բռնագաղթուածներուն փորերը կը պատռեն յայտնաբերելու համար պահուած ոսկիները: Փորը պատռելու գործողութիւնը անոնք կը կատարեն զգոյշութեամբ որպէսզի կարենան ամբողջովին ապահովել իրենց գողօնը: Կրնա՞ք երեւակայել թէ այդ զգոյշօրէն փոր պատռելու արարքը ո՞րքան ցաւ ու տառապանք կը պատճառէ ենթականերուն...: Այս տեսակի ոճիրի մը ընթացքին հաճընցի հայ երիտասարդ մը իր կեանքը կը կորսնցնէ:

Վերջին պահուն երբ կարաւանը պիտի շարժէր, Մուսուլի կառավարիչը կը հրահանգէ Մինաս էֆենտիին իր գաւակներով քաղաքը մնալ եւ չյառաջանալ կարաւանին հետ: Մուսուլի մէջ Մինաս կ'աշխատի թուրքի մը բով, որ անոր աշխատավարձք չի վճարէր եւ շատ քիչ քանակութեամբ սննդեղէն կու տայ միայն, յաճախ զայն եւ երեխաները անօթի ձգելով: Մինասի գաւակները շուկային մէջ մանր առետուրով կը զբաղին: Անոնք յաճախ կը ստիպուին դաշտի խոտերը հաւաքել եւ խաշելէ յետոյ ուտել:

Աքսորի վերջին տարիները՝ 1916-1918 շատ դժուար էին իրենց տուներէն եւ արտերէն տեղահանուած հայոց համար: Հայութիւնը կոտորակուած էր թիով: Նոյնիսկ մէկ ընտանիքի մէջ անդամները բաժան-բաժան եղած էին: Հայրը մէկ կողմ, իսկ մայրն ու գաւակները՝ միւս կողմ: Բռնագաղթի ճամբաներուն վրայ գաւակները իրենց մօրմէն խլուած էին կա՛մ առեւանգուելով եւ կա՛մ սպաննուելով: Հազարաւոր հայեր զանազան տեսակ վայրագութիւններու եւ չարչարանքներու ինչպէս նաեւ հիւանդութիւններու զոհ զացած էին: Այդ տեսակի ոճիրները միայն թուրք միտքը կրնար յղանալ եւ ի գործ դնել: Այս բոլոր տխուր եղելութիւնները Մինաս էֆենտի արտրէն Հաճըն վերադառնալէ ետք պատմած է տիկ. Պլանշ-Էպիին ու միւս միսիոնարներուն:



### 3. Վերադարձ

Երբ պատերազմը վերջ կը գտնէ, վերապրող հայերը շունչ մը կը քաշեն: Գաղթականներէն շատերը Եգիպտոս կը փոխադրուին եւ հոնկէ ալ Կիլիկիա կամ Հայաստան կը վերադառնան: Եգիպտոսի մէջ արքայական հայերը վրանաքաղաքներու մէջ կ'ապրին մանաւանդ Փոք Սաիտի մէջ:

Հեղինակը՝ Պլանշ Էպի իր յուշագիրքին «Աքսորէն Վերադարձը» գլուխին (էջ 49-59) սկիզբը կը խորհրդածէ հայ ազգին պատահող Մեծ Եղեռնի արհաւիրքի մասին. «Բառերը չեն կրնար արտայայտել այն իրականութիւնը թէ ի՞նչ պատահած է հայ ազգին: Պատահածը Ամերիկայի՝ քրիստոնէական ազատութեան երկրին մէջ մեզի ապրողներու համար աննախընթաց ու ցաւալի փորձառութիւն մըն է: Թրքական կառավարութիւնը, որ ինքզինք «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կոմիտէ» կը կոչէ հրահրեց բոլոր այդ տառապանքները պատուհասելու համար հայ ազգը: Այս Կոմիտէն որուն գլխատրներն էին Թալասթն ու Էնվերը գիշերներ լուսցուցին ծրագրելով հայոց բռնազաղթերն ու տեղահանութիւնը: Անոնք հայոց ցաւ ու տառապանք պատճառելու նոր ձեւերու եւ չարչարանքի նոր կերպերու մասին մտածեցին: Անոնք նոյնիսկ պեղեցին սպանական յետազօտութեան քինախնդիր կերպերը: Երիտթուրքերը իրենց կարելին փորձեցին ձերբազատելու համար հայ ազգէն: Թալասթ ըսած է. «Այս բոլորէն ետք, հայկական հարց գոյութիւն պիտի չունենայ յիսուն տարի»: Հայ ազգը բնաջնջելը անոնց նպատակն էր» (էջ 49): «Անոնք լրիւ չյաջողեցան» կ'աւելցնէ Պլանշ Էպի:

Հեղինակը կ'ըսէ թէ միսիոնարներուն ընձեռած օգնութիւնները կրցան մեծ թիով տուն վերադարձած հայ արքայազներ ողջ պահել: Հայ ազգը չէր բնաջնջուած: Թուրքը իր նպատակին չէր հասած: Դաշնակից ոյժերը Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած էին: Աքսորի բոլոր վայրերէն հայ տարագիրները խումբ առ խումբ կը վերադառնային Կիլիկիա: Դաշնակից ոյժերու զինուորական մարմինը կրցած էր թրքացած կամ թրքանալու սահմանուած հայ երեխաները խլել անոնց թուրք, քիւրտ կամ արաբ տէրերէն

եւ վերադարձնել հայ ազգի գիրկը:

Տակաւին 1919-ին սկիզբը արքայազներէն բազմաթիւ վերադարձողներ կ'ըլլան Հաճըն, որուն մեծ մասը թուրքերը քանդած եւ կողոպտած էին, այն սին յոյսերով որ վերապրող հայ չէ մնացած եւ թէ եթէ կային՝ այլեւս չէին վերադառնար: Անոնք տեղատրուած էին Հաճընի տուներուն եւ խանութներուն մէջ: Երբ կը լսեն թէ անգլիացիներն ու ֆրանսացիները հայերուն ճամբայ կը բանան դէպի իրենց գիւղերն ու քաղաքները եւ տուները, թուրքերուն ու քիւրտերուն մեծ մասը խուճապահար փոխուստ կու տայ քաղաքէն: Անոնք իրենց հետ կը տանին հայոց տուներուն կարասիներն ու խոհանոցային իրերը եւ խանութներուն ապրանքները:

Ամերիկեան Միսիոնարութիւնը Հաճըն վերադարձած եւ վերադարձող ժողովուրդին հոգ կը տանի: Որբանոցը կը վերաբանայ եւ բոլոր որբերը հոն կը հաւաքէ: Հայ որբ տղաներ եւ աղջիկներ Ամերիկեան Որբանոցին մէջ հոգետր եւ մարմնատր սնունդ կը ստանան: Տուներուն մէջ միսիոնարները հայ հիւանդները կը բուժեն: Հաճըն կենցաղային թշուառ վիճակի մէջ էր: Կարմիր Խաչի պաշտօնեաները օրն ի բուն կ'աշխատին մեղմացնելու համար ժողովուրդին տառապանքը: Հայերէ բացի, Հաճըն հաստատուած թուրքերէն եւ քիւրտերէն ոմանք ալ կը մնան: Անոնք անտուններն էին, որոնք եկած էին պատերազմի, սովի եւ հիւանդութիւններու տարածման պատճառով:

Հայոց Մեծ Եղեռնի տարիներուն համար Պլանշ Էպի կ'ըսէ. «Աքսորի տարիներուն բոլոր եկեղեցիները փակուած էին, քանդուած կամ թուրք զինուորներու կողմէ գրաւուած ու բնակուած: Հոգետր հովիւներ բռնազաղթուած էին եւ ընդհանուր աւետարանչական գործը դադրած էր: Հաճընի ամենէն մեծ եկեղեցին կրակի տրուած էր, սակայն կանգուն կը մնար փոքր եկեղեցիի մը շէնքը, ուր կառավարութիւնը հացահատիկ ամբարած էր» (էջ 83): 1919-ի սկիզբը լաւատեսութիւն մը գոյութիւն ունէր ժողովուրդին մէջ: Հոգետր կեանքը հետզհետէ կը զարգանար:

Հեղինակը կ'ըսէ թէ հայ ժողովուրդը հակառակ իր թշուառ եւ



սպառած վիճակին լուսատեսութեամբ կ'ապրէր: Մակայն հայերը ունէին նաեւ այն մտավախութիւնը թէ թուրքերն ու քիւրտերը կրկին իրենց դէմ վայրագ արարքներ ի գործ կը դնեն եթէ առիթը ներկայանար անոնց: Հայերը կը յուսային որ դաշնակից պետութիւնները պիտի պաշտպանեն զիրենք (էջ 85): Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց Կազմակերպութիւնը հրաշքներ կը գործէր ըստ Պլանշ Էպիի: «Հայուն լուսատեսութիւն, համբերութիւնն ու գոյատեւելու կամքը անհատատայի է», կ'աւելցնէ ան:

Պետրոս Գրքեաշարեան անունով հաճընցի երիտասարդ մը, որ 1914-ին կը պատրաստուէր հոգեւոր կրթութեան հետեւիլ ու պատուելի դառնալ, յանկարծ բանակ տարուած էր: 1917-ին Պետրոս Պաղեստինի մէջ օսմանեան բանակին ծառայած ատեն գերի կ'իյնայ անգլիացիներու ձեռքը: Աւելի ուշ գերի կ'իյնան նաեւ անոր թուրք ընկերները: Պետրոս շնորհիւ իր կարողութիւններուն անգլիական բանակին մէջ սիրուած էր եւ որոշ պաշտօնի մը տիրացած: Պլանշ Էպի անոր մասին կը գրէ հետեւեալը. «Ան իր թուրք ընկերներուն բարի կամեցողութիւն ցոյց կու տայ ու կը հաստատէ իր իսկական քրիստոնէայ մարդ ըլլալը եւ թուրքին հետ բարի վարմունք կ'ունենայ: Պետրոս իր թուրք ընկերներուն առատ կերակուր կը հայթայթէ: Անոր թուրք ընկերները ոչխարներու նման կը դառնան, կարծէք թէ անոնք չէին այն վայրենի մարդիկը որոնք անմեղ հայեր սպաննած կամ չարչարած ըլլային: Թուրքերուն նախկին գոռոզութիւնը Ամենակարող Աստուծոյ ոտքերուն տակ կը փշրուի» (էջ 87): Իր վերլուծումը աւելի խորը տանելով, «Անգլիական բանակին մէջ գերի թուրք զինուորները սպաննելու եւ չարիք գործելու միջոցներ չունէին: Անոնք ոչ զէնք, դանակ, սուր կամ քար ունէին որպէսզի ոճիր գործէին: Վստահօրէն անոնք այլեւս չարիք չէին կրնար հասցնել Աստուծոյ ամենէն շատ հալածուած ազգին՝ հայերուն» (էջ 87), կ'աւելցնէ Պլանշ Էպի:

Այս միջոցին վերապրող Մինաս Էֆենտի Միսիոնարութեան շինարարական գործերուն կը հսկէր: Հաճընցի հայերը 1919-ի սկիզբէն մինչեւ 1920 բնականոն կեանք կը վարեն իրենց առօրեայ գործերով եւ ընկերային զբաղումներով:

#### 4. Խլրտումներ, Քեմալական Յարձակում, Հաճընցի Պաշարումն Ու Ինքնապաշտպանութիւնը

1920-ի սկիզբը տարածայնութիւններ կը շրջին թէ Հաճընցի ապահովութիւնը խախտուած ու վտանգուած է: Երկու սուրհանդակներ Մարաշէն 1 Փետրուար 1920 թուակիր հեռագիր մը կը բերեն Հաճընցի պատասխանատուներուն, որ ուղղուած էր Մարաշի ամերիկացիներէն Հալէպի Ամերիկեան հիւպատոսին: Անոր բովանդակութիւնը կ'ըսէր թէ թուրքերը Մարաշի մէջ անմեղ հայոց վրայ կը յարձակին ու անոնցմէ օրական հարիւրաւորներ կը սպաննեն: Ֆրանսացիները անկարող են զսպել թուրքերը: Այս հեռագիրը նոյն օրը Ատանա եւ Կ. Պոլիս կը յղուի՝ ամերիկացիներուն, որոնցմէ օգնութիւն կ'աղերսուի: Տիկին Պլանշ Էպի կ'ըսէ. «Այո՛, անբաղձալին պատահած էր եւ այս անգամ ֆրանսացիներու աչքերուն առջեւ: Անհատատայի է, բայց իրա՛ւ: Ամբողջ այդ ժամանակը սահած էր բայց ոչ մէկ զօրաւոր քրիստոնէայ պետութիւն յանձն առած էր հայ ժողովուրդի պաշտպանութիւնը: Միջազգային դիւանագիտութիւնը դանդաղօրէն կը պտտէր ոլորապտոյտ ճամբաներու մէջ, մինչ դաշնակից պետութիւնները ուշացած՝ կը խորհէին ինչպէս վարուիլ արեւելքի հարցերուն հետ, իսկ հալածուած հայ ժողովուրդը կրկին կը կոտորուէր» (էջ 95-96):

1920-ի Մարտ ամսուն Հաճընցի մէջ մտահոգութիւն կը տիրէր մօտալուտ թրքական յարձակումի մը նկատմամբ: Շուտով թուրքերը Հաճընը կը պաշարեն: Կազ Պէլ գիւղէն (Հաճընէն հիւսիս Տարոսեան լեռներու գագաթը գիւղ եւ կիրճ- Յ. Բ.) հայոց բարեկամ քիւրտ մը ամիս մը առաջ զգուշացուցած էր հաճընցիները, թէ թուրքերը Էվերէկի եւ Կեսարիոյ մէջ կը պատրաստուէին հայոց վրայ յարձակելու Կազ Պէլի կիրճէն անցնելով: Անոնք եղանակի նպաստաւոր ժամանակին՝ գարնան կը սպասէին: Հաճընցի առաջնորդ Տէր Խաչատուրեան վրդ. պատուիրակութեան մը գլուխը անցած Ատանա կ'երթայ՝ ֆրանսական ոյժերէն օգնութիւն ապահովելու համար: Թուրք աւազակները ճամբան հայկական պատուիրակութեան վրայ կը յարձակին: Հեղինակը քաղաքական վերլուծում մը կ'ընէ ըսելով. «Երբ Ա. Համաշխարհային պատերազմը վերջ գտաւ, անգ-

1699





լիացիները զինուորապետ Կիլիկիոյ ղեկավարութիւնը ստանձնեցին, իսկ ֆրանսացիները՝ վարչականը: Շատ չանցած անգլիացիները հեռացան ու ֆրանսացիներուն յանձնեցին իրենց դերը: Գերմանացիները ֆրանսացիներու հանդէպ ատելութիւն պահած էին աւելի քան անգլիացիներու: Նոյնպէս թուրքերը կ'ատէին ֆրանսացիները եւ կը մերժէին որ անոնք ստանձնեն Կիլիկիոյ ղեկավարութիւնը: Թուրքերը կը ձգտէին ֆրանսացիները դուրս քշել Կիլիկիայէն» (էջ 99):

Հաճընը պաշարող թուրքերը ծեր կնոջ մը ձեռքը նամակ մը դնելով իշու վրայ գայն կը դրկեն Հաճընի Ամերիկեան Միսիոնարութեան, որոնց տնօրէնը կը ստանձնէ նամակը, որուն մէջ հետեւեալը գրուած էր. «Կազմակերպուած փորձ պիտի կատարուի ֆրանսացիները Կիլիկիայէն դուրս քշելու համար» (էջ 100) եւ թէ հայերն ու այլ քրիստոնեաներ անվնաս պիտի կացուցուին եթէ չէզոք մնան: Երկու օր պայմանաժամ տրուած էր: Ամերիկացի միսիոնարութիւնը նամակը հայոց կը յանձնէ: Հայերը կը պատասխանեն նամակին. «Մենք՝ հայերս ձեզի հետ քան մը չունինք եւ Հաճընի մէջ ֆրանսացի գոյութիւն չունի: Լերան արեւմտեան կողմէն անցէք ու հեռացէք. մենք ձեր վրայ չենք յարձակիր» (էջ 100): Սակայն ֆրանսացիները երբ կը լսեն այս երկխօսութիւնը, Հաճընի հայ կառավարիչին պատգամ մը կը յղեն ըսելով. «Ո՛ր վ հայեր, քաջ եղէ՛ք, տասը օրուան մէջ զիծերու վրայ ձեզի դիմադրող թուրք մը պիտի չմնայ» (էջ 100): Ֆրանսացիներ յաջորդ օրը քանի մը հարիւր ալճերիացի զինուոր կը դրկեն Սիս, Հաճընի հարաւը: Հայերը խառնաշփոթ վիճակի մատնուած էին, որովհետեւ թուրքերը չէին հեռանար: Վահկայի, Երեպաքանի եւ այլ գիւղերու հայերն ու անոնց հոգեւոր հովիւները կը հեռանան իրենց տուներէն եւ Հաճըն կու գան: Այդ փոխադրութեան հաճընցի կամատր հայ երիտասարդներ մեծապէս օգտակար կ'ըլլան: Երբ Հաճընի հայերը կ'իմանան թէ յարձակող թուրքերը յառաջանալով կը մօտենան քաղաքին, անմիջապէս անոնք Հաճընի թուրքերն ու քիւրտերը կը ձերբակալեն եւ կը բանտարկեն իբրեւ պատանդ: Արտերու մէջ աշխատող բոլոր հայերը իրենց գործերը կիսատ կը թողուն եւ տուն կը վերադառնան: Անոնք զէնք կը վերցնեն ի պաշտպա-

նութիւն քաղաքին: Այդ միջոցին Հաճընի երկինքին վրայ ֆրանսական պատերազմական օդանաւ մը կը սաւառնի:

Ֆրանսական իշխանութիւնը Հաճընի հայոց կը հրահանգէ կիները, մանուկները, ծերերը եւ օտար առաքելութեանց անդամները Սիս փոխադրել: Գործնականօրէն անկարելի ըլլալով, այդ հրահանգը չի գործադրուիր: Այլեւս շատ ուշ էր: Ֆրանսական իշխանութիւնը օդանաւէն վար նետած նամակներով Հաճընի հայոց սին խոստումներ կը շռայլէ, թէ իրենք զօրաւոր դիրքի վրայ են եւ հարցը երկու շաբթուան ընթացքին պիտի լուծեն: Այս տեսակի խոստումներ լսելով, Հաճընի հայերը կը հրճուին: Ֆրանսացիները կը պահանջեն հայերէն որ օդանաւի վայրէջքին համար գետնի վրայ տեղ պատրաստեն: Այդպէս ալ կ'ընեն հայերը: Սակայն օդանաւը կը սաւառնի ամբոխին վերեւ եւ էջք չի կատարէր: Հաճընի հայութիւնը յուսախափ կ'ըլլայ:

Հեղինակը՝ տիկին Պլանշ Էպի առարկայականօրէն կը ներկայացնէ ու կը նկարագրէ ֆրանսական իշխանութեան երկդիմի վարմունքը հայոց հանդէպ, զարգացող հարցերու մօտեցման, թրքական յարձակումներու եւ պաշարման սկզբնական ժամանակաշրջանի նկատմամբ: Անոր բացատրութիւններէն ու նկարագրութենէն բացայայտ է ֆրանսացիներու խաղցած կեղծաւոր խաղը հայոց գլխուն:

Կրակոցը կը սկսի պաշարուած Հաճընի սահմաններուն վրայ: Պլանշ Էպի կ'ըսէ. «Աւելորդ քան է այլեւս հաւատալ թէ յաղթական դաշնակիցները խաղաղութիւն եւ ազատութիւն բերած են արիւնող հայ ազգին» (էջ 107):

Մինչ թուրքերը Հաճընի հարաւային կողմէն յարձակում կը գործեն, թուրք աւազակներ քաղաքին արեւմտեան լեռնային շրջանին մէջ հայ հովիւի մը այծերը կը գողնան: Երբ լուրը քաղաք կը հասնի հայերը Սարգիս անունով ազատամարտիկ մը արեւմտեան կողմը ձոր կը դրկեն այծերը փնտռելու եւ բերելու: Սարգիս մեծ ջանքերով եւ կռուելով աւազակներուն դէմ կը յաջողի այծերը տիրոջ վերադարձնել:

Հաճըն քանի մը օրուան մէջ կը յաջողի 600 մարտիկներ պատրաստ վիճակի մէջ դնել: Անոնց առաջնորդը եւ հրամանատարը Սարգիս Ճեպեճեանն էր, որ Զօր. Անդրանիկի հետ



կուսած էր երկու տարի: Հայերը եւ օտար միսիոնարները քաղաքին շրջակայ բլուրներէն կը քաշուին ու Հաճըն կ'ապաստանին: Միսիոնարները իրենց հետ յիսուն հայ որբեր կը փոխադրեն քաղաք:

1920-ի Չատկուան Կիրակի կէսօրէ ետք, թուրքերը Հաճընի շրջակայ բլուրներու վրայէն գնդացիքի կրակոցներ կը տեղացնեն Ամերիկեան Որբանոցի եւ միսիոնարութեան շէնքերուն վրայ: Յաջորդ առաւօտ անոնք կրկին կը ռմբակոծեն նոյն վայրերը: Յոյն որբ աղջնակ մը կը վիրատրուի: Յարձակողները կը յաջողին մտնել որբանոցի շէնքը եւ գրաւել զայն: Քիւրտ զինեալ մը նամակ մը կը յանձնէ շէնքի պահակ՝ Մատթէոս Էֆենտիին: Բանակցութիւններ տեղի կ'ունենան թուրք զինեալներուն եւ ամերիկացի միսիոնարներուն մէջ: Հեղինակը կ'ըսէ թէ այդ օրերուն ժողովուրդին մէջ տակաւին չէր լսուած ու տարածուած Մուսթաֆա Քեմալի անունը եւ զինեալներուն ինքնութիւնը կը մնար անյայտ: Թուրք եւ քիւրտ զինեալներ ամերիկացիներուն կը յայտնեն, թէ իրենք չէթէներ էին Մուսթաֆա Քեմալի բանակին մէջ եւ կը պայքարէին ֆրանսացիներու ներկայութեան դէմ: Չինեալները կը յայտնեն նաեւ թէ Մուսթաֆա Քեմալի ոյժերը կը յառաջանան դէպի Կ. Պոլիս, զայն գրաւելու: Ամերիկացիներու եւ զինեալներու միջեւ կը սկսի գրոյց մը, որուն ընդմէջէն թուրքերը թաքուն սպառնալիքներ կ'ընեն ամերիկացիներուն եւ հայոց:

Քեմալական ոյժերը կրցած էին Հաճընի ծայրամասը գտնուող Ամերիկեան Միսիոնարութեան շէնքերը գրաւել եւ դէմ յանդիման դիրքաւորուիլ հայ ազատամարտիկներու ինքնապաշտպանութեան գիծին հետ: Թուրք զինուորականները թրքական զիւղերու բնակիչներուն կը ստիպեն բանակին մթերք հայթայթել եւ ըստ յարմարութեան պաշարայօզութիւններու ամբոխ կազմել՝ հայոց եւ օտարներու դէմ խաժամուժային արարքներու համար: Այդ զիւղերէն էր Հաճընի մօտ գտնուող Եաղպասանը, որուն թուրք բնակիչները սկիզբը մերժած էին օգնել քեմալական բանակին սակայն ետքը սպառնալիքի տակ տեղի տուած էին, երբ իրենց մերժումին իբրեւ պատիժ քեմալականները անոնցմէ երկու հոգի սպաննած էին:

Այս միջոցին կը տեղակացուի թէ ֆրանսական օդանաւ մը հայոց ուղղուած նամակներ սխալմամբ նետած է թրքական կողմը: Հոս կ'արժէ փակագիծ մը բանալ երկու խօսք արձանագրելու վերոյիշեալ անցուղարձերուն շուրջ: Վստահաբար ո՛չ թէ ֆրանսական օդանաւէն հայոց ուղղուած նամակները սխալմամբ թրքական կողմ նետուած էին, այլ՝ դիտումնաւոր: Այս արարքը հայոց համար վատ էր, իսկ մեծ պետութիւններու բնական անբարոյական վարմունքն է՝ ոտնակոխ ընելով ոչ միայն մարդու իրաւունքները, այլ անոնց կեանքերը ոճրաբար խլելով: Մշտապէս խաբուած մարդկութիւնը այսպիսի պետութիւնները կը դատէ իբրեւ քաղաքակիրթ աշխարհի հիմերը: Ֆրանսացիներու եւ թուրքերու միջեւ տեղի ունեցած գաղտնի համաձայնութիւններու իբր արդիւնք՝ գետնի վրայ լրացուցիչ գործողութիւն մըն էր եղածը, իրար պատգամ փոխանցելու: Ֆրանսացիները կը վստահեցնէին թուրքերը իրենց հետագայ յաղթանակի նկատմամբ, միեւնոյն ժամանակ յուսալքելով հայերը որպէսզի դիմադրութեան շուտով վերջ տան եւ հեշտօրէն պարտուին: Չինուորական միջոցներով կատարուած քաղաքական քայլ մըն էր ֆրանսացիներուն գործած «սխալը»: Սակայն գաղտնիք չէ թէ քաղաքականութեան մէջ պատահականութիւն պէտք չէ փնտռել:

Ուշագրաւ երեւոյթ մըն է թէ Հաճընի վրայ յարձակող թուրք աւազակներու, անօրէններու եւ վայրենի մարդոց կողքին ոչ քիչ թիով քիւրտեր ալ կը մասնակցէին: Ռ-ամատան ամսուան առաջին օրը թուրքերն ու քիւրտերը սկսան տարօրինակ ձայներ հանել ու պարել Ամերիկեան համալիրի շէնքերուն առջեւ: Անոնք կը պատրաստուէին Հաճընի հիւսուածեղէնի գործարանին վրայ յարձակիլ:

Քիւրտ եւ թուրք անօրէն զինեալները ամերիկացիներէն յաճախ կը պահանջէին հայ որբ աղջիկներ հաճոյանալու համար: Պատասխանատու ամերիկեացիները խստօրէն կը մերժէին յանձնել զանոնք եւ բացառիկ միջոցառումներ կ'առնէին պաշտպանելու համար երկսեռ որբերը: Ամերիկացի թէ հայ բոլոր պաշտօնէութիւնն ու որբերը ամէն օր տառապալի ժամեր կ'անցնէին թուրքերու եւ քիւրտերու ներկայութեան եւ հոգեպէս



սաստիկ ճնշումը էին: Հայ որբերու եւ որբուհիներու խնամակալ ամերիկացի կամ հայ պատասխանատուները զգոյշ կերպով կը հսկէին անոնց ապահովութեան վրայ, որովհետեւ թուրքերը, քիւրտերը եւ չէչենները ազատ համարձակ կը շրջէին միսիոնարութեան շէնքերուն մէջ:

Յուշագիրքին ականատես վկայ հեղինակը՝ տիկին Պլանշ Էպի այնքան ընկճումը օրեր ապրած է թուրքերու եւ քիւրտերու ճնշման տակ, որ ան թուրքերը թշնամի կը կոչէ, հիմնուելով թուրքին բոլորին հանդէպ թշնամական արարքներուն եւ կեցուածքին վրայ: Թուրք խաժամուժը յաճախ միսիոնարութեան շէնքերը կը շրջապատէր ու կը միտէր քրիստոնեաներուն վնաս հասցնել արձակելով սպառնական լոզունգներ: Թուրք եւ քիւրտ պաշրպօզութները գողութեամբ ու անառակութեամբ կը զբաղէին: Անոնք շէնքերուն պատուհանները կը քարկոծէին: Միսիոնարները բողոքի նամակ մը կը յղեն Հաճընի վրայ յարձակող թուրքերու գումարտակի ղեկավար հրամանատար Ռեւան պէյի, որ ոչ միայն թշնամական ոճով կը պատասխանէ անոնց խաղաղասիրական կոչին, այլ նաեւ կը սպառնայ ոմբակոծել միսիոնարութեան շէնքերը: Հեղինակը միսիոնարութեան շէնքերը գրաւող եւ շրջապատող թուրքերն ու քիւրտերը շատ զէշ որակումներով կը նկարագրէ: Անոնց կոշտ ու կոպիտ խօսակցութեան ոճը, «մահ բուրոյղ երաժշտութիւնը» եւ «պատերազմի պարեր»ը կը վերագրէ թուրքերուն եւ քիւրտերուն անասնական բնագոյնն ու յոռի սովորութիւններուն: «Այս տեսակի մարդիկ ինչո՞ւ ստեղծուած են եւ արտօնուած վարուելու մարդոց հետ ինչպէս որ իրենց հաճոյ է», հարց կու տայ Պլանշ Էպի:

Միսիոնարները Մուհամմէտ անունով քիւրտ որբ տղայ մը կը պատսպարէին շէնքին մէջ: Ան հոգեպէս թշուառ վիճակի մէջ էր անապահովութեան եւ վախի զգացումներու ճնշումին տակ: Միսիոնարները լաւագոյնս պաշտպանելու համար բոլոր որբերը, թուրք եւ քիւրտ զինեալներու պատասխանատուներուն հետ բանակցութիւններ կը վարեն, անոնց հաւանական վնասները հեռու պահելու համար: Անոնք կը պահանջեն զինուորականներէն, իրենց շէնքերէն հեռու պահել թուրք եւ քիւրտ խաժամուժը:

Թուրք զինուորականները յաճախ խուզարկութիւններ կը

կատարէին շէնքերուն մէջ զէնքեր եւ զինեալներ յայտնաբերելու պատրուակով: Անոնց նպատակը գողութիւն ընել եւ սարսափի տակ ձգել էր միսիոնարութիւնն ու հայ որբերը: Անոնք յաճախ կը ձաքռտէին ըսելով թէ շէնքերուն մէջ յիսուն հայ զինեալներ պահուրտած են, ուստի պէտք էր որ խուզարկէին: Չգուած այս յարատեւ խուզարկութիւններէն, միսիոնարութեան պատասխանատուները կ'որոշեն բացայայտել հայ պատանի որբերու ներկայութիւնը որբանոցին մէջ: Մինչեւ այդ, անոնք գաղտնի մարանի մէջ կը թաքնուէին:

Հայ որբերէն ճարպիկ տղաներ միսիոնարութեան կովերը, ոչխարներն ու այծերը կ'արածէին ամէն օր: Անոնցմէ մէկը Եփրեմ անունով թուրքերու կողմէ կը սպաննուի: Յովհաննէս Մաշեան անունով ուրիշ քաջ պատանի մը կը փոխարինէ զայն եւ ամէն օր դաշտ կը տանի առջարը: Օր մը թուրքերը Յովհաննէսը կ'առեւանգեն, սակայն միսիոնարութիւնը որ հեռուէն կը նայէր կը տեսնէ եւ անոնց ետեւէն կը վազէ ու պողոտայ մը կը բռցնէ, որուն իբրեւ հետեւանք անօրէնները ազատ կ'արձակեն Յովհաննէսը: Անդին, այդ օրը քիւրտ պատանի Մուհամմէտը որբանոցին մէջ կը մահանայ վախէն եւ սարսափէն կրած տառապանքներու ազդեցութեան տակ:

Միսիոնարութեան շէնքերը գրաւող թուրք սպաններէն Էնվեր պէյը, որ ամերիկացիներուն եւ հայոց հանդէպ բարիացակամ ու ազնիւ զգացումներ ունէր, սաստիկ փորհարութենէ կը բռնուի: Թուրքերը կը հրահանգեն ամերիկացիներուն զայն ընդունիլ եւ բուժել որբանոցին մէջ: Իսկական շուարումի մատնող նեղ կացութեան մէջ կ'իյնայ միսիոնարութիւնը, որովհետեւ եթէ ընդունին Էնվերը եւ ան որբանոցին մէջ մահանար, թուրքերը պիտի ամբաստանէին ամերիկացիներն ու հայերը զայն բունատրած ըլլալու յանցանքով: Իսկ եթէ մերժէին զայն ընդունիլ եւ հոգ տանիլ անոր, այս մէկը քուրտի գէշ տարբերակ մը պիտի ըլլար: Ի վերջոյ միսիոնարութիւնը յարմար կը տեսնէ Էնվերը ընդունիլ եւ հոգ տանիլ անոր: Միսիոնարները բացառիկ ջանք թափելով կը խնամեն Էնվեր պէյը եւ կը փափաքին որ ան բուժուի, որպէսզի հետագային օգտուին անոր բարիացակամութենէն: Էնվեր խոստացած էր ոչ միայն ամերիկացիները



ազատել վտանգի պարագային այլեւ՝ հայերն ալ:

Այս միջոցին ցառալի դէպք մը կը յուզէ բոլորը: Արդարեւ հովիւ պատանհի Յովհաննէս Մաչեան երբ իշուն վրայ հեծած աղբիւրէն կը վերադառնար, թուրք զինեալներ կը կրակէն անոր վրայ, որ էշէն վար իյնալով իսկոյն կը մահանայ: Միսիոնարները թուրք, քիւրտ եւ չերքէզ անօրէններուն խոժոռ ու ատելաւառ նայուածքներուն առջեւ, աղօթքներով կը կատարեն հեգ պատանհի Յովհաննէսին թաղումը: Ամբարտաւան թուրք զինեալ մը յուղարկաւորողներուն կ'ըսէ. «Ինչո՞ւ կուլար, մեռնողը քրիստոնէայի մը շունը չէ՞ միթէ» (էջ 158):

Կիլիկիոյ քեմալական ոյժերու հրամանատար Տողան պէյ Ամերիկեան Միսիոնարութենէն կը պահանջէ հայոց ուղղուած ֆրանսացիներու նամակները տիրոջ՝ հայ պատասխանատուներուն յանձնել: Նամակներուն բովանդակութիւնը ժխտական էր հայոց համար, ուր ֆրանսացիները կ'ըսէին թէ պիտի չկարենան գօրք դրկել Հաճընի պաշտպանութեան նպաստելու հայոց կողմին:

Երկու միսիոնարներ թուրքերու յանձնարարութեան վրայ նամակները կը տանին Հաճըն եւ կը յանձնեն հայոց: Անոնք այնտեղէն կը մեկնին ու կը վերադառնան իրենց կեդրոնը կրակմարի հինգ ժամերու միջոցին: Անոնք թուրքերուն բերած էին անգոհոցուցիչ պատասխան՝ հայերը վճռած էին ինքնապաշտպանական պատերազմը շարունակել ու պաշտպանել իրենց կիները, երեխաներն ու ստացուածքները: Թուրքերը այս պատասխանին իբրեւ արդիւնք յուսախափութիւն կ'ապրին, սակայն կը սկսին մտածել աւելի վատ արարաքներ ու թշնամական յաւելեալ ժխտական կեցուածք ցուցաբերել:

«Ինչպէ՞ս խաղաղութիւն բերել իրար դէմ ոխերիմ թշնամիներու՝ թուրքերու եւ հայերու միջեւ, ինչպէ՞ս արգիլել կոտորածը, որ անխուսափելիօրէն պիտի հետեւի Հաճընի պաշարման: Հարց մը որ միսիոնարներուն միտքը կը գրադցներ զկիզբէն» (էջ 160), կ'ըսէ Պլանշ Էպի: Միսիոնարները հետամուտ էին երկու կողմերու հանդարտ եւ խելացի մարդիկը բով բովի բերելու եւ համաձայնութիւն մը գոյացնելու՝ կրակը կեցնելու համար: Պէտք էր զսպել երկու կողմերու ծայրայեղները:

Թափուած ջանքերը կը ձգտէին թրքական կողմի «շարքերը մաքրել վայրենի խաժամուժէն, որ արիւնի ծարս էր եւ կողոպուտի հետամուտ» (էջ 160): Յարձակող թուրքերը զինադադարի կողմնակից էին պարզապէս անոր համար, որ իրենք հանգիստի պէտք ունէին եւ ոչ թէ խաղաղութեան կը ձգտէին: Անոնք կ'ուզէին իրենց կամքը պարտադրել հայոց:

Տողան պէյ ճեւատ պէյի միջոցով կ'ուզէ ֆրանսացիներու հայոց ուղղուած նամակները հայ ղեկավարութեան յանձնել, որպէսզի յուսալքէ զանոնք: Ինչպէս վերը յիշեցինք այդ նամակները սխալմամբ (իբրեւ թէ) ֆրանսացիները թրքական ոյժերու կողմը նետած էին օղանաւէն: Այդ նամակներուն բովանդակութենէն կը հասկցուէր թէ ֆրանսացիները հայոց չնչին յոյս մը կու տային՝ որպէսզի կարենային միջամտել Հաճընի կռիւներուն կամ հայոց օգնութիւն հասցնելին: Հեղինակը կ'ըսէ. «Այս իրականութիւնը բաւարար է բացատրելու թէ թուրքերը աւելի քան վստահ էին իրենց յաղթանակէն» (էջ 160-161): Թուրքերը յոյս ունէին որ հայերը կարդալով ֆրանսացիներու նամակները անմիջապէս Հաճընը իրենց պիտի յանձնէին: Թուրքերու կորուստները շատ ծանր էին եւ վայրկեան առաջ կ'ուզէին վերջացնել կռիւները: Անոնք սպառած ու յոգնած էին:

Նոյն օրը երեկոյեան ճեւան եւ Էնվեր պէյերու ինչպէս նաեւ 25 թուրք զինեալներու ընկերակցութեամբ Միսիոնարութեան տնօրէնը կ'երթայ ճակատ հայոց հետ բանակցելու: Հայոց կողմէ հրամանատար Օղլուքեանն ու Միհրան էֆենտին կը ներկայանան: Անոնք կը համաձայնին որ առաջին քայլը պիտի ըլլայ ամերիկացիներու ազատ մուտքը Հաճըն:

Յաջորդ առտու Միսիոնարութեան տնօրէնն ու կիւնը Հաճըն կը մտնեն: Անոնք կը նկատեն թէ վերջին քանի մը շաբաթներու ընթացքին հայերը կրցած էին իրենք զիրենք կազմակերպել եւ դիրքերը զօրացնել: Հաճընի հայ պատասխանատուները զէնքերը յանձնելու Տողան պէյի-առաջարկին ժխտական պատասխան կու տան:

Այդ միջոցին Միսիոնարութեան շէնքերուն վրայ թուրքերը կրակոց կը տեղացնեն: Այս անգամ տնօրէնն ու անոր օգնականները կ'որոշեն տեսակցիլ Տողան պէյի հետ եւ անոր բողո-



քազիր մը յանձնել: Նոյն օրը երեկոյեան վերջինս իրենց այցելութեան կու գայ ճակատները շրջելու ժամանակ: Հանդիպման ընթացքին առաջին հերթին Տողան պէյ խօսք կ'առնէ եւ քեմալական շարժման կեցուածքն ու օրուան հարցերուն իրենց մօտեցումը կը բացայայտէ ըսելով. «Թրքական ազգային շարժումը ծնունդ առաւ որովհետեւ թուրքերը յոգնեցան 17 ամիս խաղաղութեան դաշինքին սպասելէ որպէսզի հարցերը լուծուին: Մենք մտահոգ էինք որ մեր երկիրը մեզմէ չխլուի: Մեր Ստամպուլը եւ տկար կառավարութիւնը...: Ազգային շարժման ղեկավար Մուսթաֆա Քեմալ ձեռնարկած է բոլոր օտարները երկրէն դուրս բռնել, մանաւանդ ֆրանսացիները՝ Կիլիկիայէն» (էջ 174):

Տողան պէյի փափաքով, Միսիոնարութեան տնօրէնը քաղաք կը մտնէ ու հայ պատասխանատուներուն հետ կը բանակցի: Խօսակցութիւնը ապարդիւն դուրս կու գայ: Կրակոցը կը վերսկսի եւ երկու կողմերը ատեն մը չեն հանդիպիր իրարու: Ամէն օր Ամերիկեան Միսիոնարութեան շէնքերուն բնակիչներն ու որբերը ահ ու սարսափ կ'ապրին ռմբակոծումներու ձայներէն եւ կապարներու վտանգէն: Այդուհանդերձ տիկին Պլանշ Էպի հետեւեալը կը գրէ. «Ամերիկացիները խիստ կը տանջուէին այդ մթնոլորտի պայմաններէն, սակայն անոնք կը զգային թէ հայոց տառապանքներուն հետ բաղդատելով իրենցը ոչինչ էր» (էջ 176): «Ինչպէ՞ս անոնց սիրտը կը ցաւէր լքուած ու խիստ տառապող հայ ժողովուրդին համար, որ երկար դարերէ ի վեր խաղաղութիւն չէր տեսած եւ ապագան ալ մշուշոտ էր ու մութ», կ'աւելցնէ տիկին Էպի:

Տիկին Պլանշ Էպիի յուշագիրքին էջ 178-ի մէջ կարեւոր կէտի մը կը հանդիպինք՝ երբ ան կ'ըսէ թէ Եգիպտոսի մէջ բրիտանական ուժերու կողմէ ձերբակալուած հազարաւոր թուրք զինուորներ ազատ արձակուելով, օրական կը միանային Մուսթաֆա Քեմալի ոյժերուն, որոնք բուռն յարձակումներ շղթայազերծած էին հայոց դէմ:

Իսկ Հաճընի շուրջ շարունակուող կռիւներու մասին տիկին Պլանշ Էպի կ'ըսէ. «Թուրքերը յարատեւօրէն իրենց սարսափեցնող թնդանօթներով կը կրակէին Հաճընի խաղաղ եւ քաջ հայութեան վրայ» (էջ 177): Ուրեմն կռիւները դադար չունէին եւ

հայերը թէւ քաջարի կեցուածք կը ցուցաբերէին, սակայն անոնց պարէնը օրէ օր կը պակսէր եւ անոնք արտաքին աշխարհէն խզուած էին: Թուրքերը վատահ ըլլալով ֆրանսացիներու ձեռնաձայ կեցուածքէն եւ նկատելով որ շատ զոհ կու տային կռիւներուն, հետամուտ էին վայրկեան առաջ հայերը տեսնել իրենց զէնքերը վար դրած:

Թուրքերը քանիցս կը խնդրեն ամերիկացիներէն միջնորդել իրենց եւ հայոց միջեւ որպէսզի կռիւները դադրեցուին՝ սակայն հայոց զէնքերը վար դնելով՝ փաստօրէն պարտութեամբ: Անգամ մը եւս Տողան պէյ ամերիկացիներէն կը խնդրէ որ հայոց հետ բանակցին եւ հայոց ներկայացուցիչները հրաւիրեն միսիոնարութեան շէնքը՝ ուղղակի բանակցելու համար Տողան պէյի հետ: Այս առաջարկը նախ հայերը կը մերժեն, սակայն ամերիկացիներու թախանձանքներուն տեղի տալով կ'ընդունին ներկայանալ միսիոնարութեան շէնքը ու բանակցիլ Տողան պէյի հետ: Հայոց կողմէ դեղագործ Միհրան Էֆենտի եւ հրամանատար Օղլուքեան երբ միասնաբար սահմանը կը կտրէին դէպի միսիոնարութեան շէնքը, յանկարծ թուրքերու կողմէ անոնց վրայ կրակ կը բացուի: Երկու հայ ներկայացուցիչները անմիջապէս թուփերու ետեւ կը պահուրտին ու հրաշքով կ'ազատին: Թուրքերու կողմէ յարուցուած այս տմարդի դէպքին վրայ թուրքերու եւ հայոց միջեւ բանակցութիւնները կանգ կ'առնեն: Հեղինակը այս դէպքին պատասխանատու կը նկատէ թուրք անկարգ տարրեր, որոնք չէին ուզեր որ կռիւները խաղաղութեամբ վերջ գտնէին, որովհետեւ անոնք արիւնի եւ կողոպուտի ծարաւ էին: Անոնք անհամբեր կը սպասէին յաղթականօրէն քաղաք խուժել, սպաննել հայերը եւ կողոպտել անոնց տունները, ստացուածքներն ու ինչքերը: Բանակցութիւնները իրագործելու փորձերը ամերիկացիներու կողմէ եօթը անգամ կը կրկնուին, սակայն բոլորն ալ ապարդիւն դուրս կու գան: Հաճընի պաշարումը կը շարունակուի:

Միսիոնարութեան շէնքերուն շրջակայքը դիրքաւորուած քեմալական բանակի զինուորականներէն եւ չէթներէն քանի մը հոգի, որոնք մեծաւ մասամբ վայրենի, անկիրթ ու անտաշ դատարկապորտներ էին, միսիոնարներուն յաճախ կ'այցելէին



եւ իրենց անախորժ ներկայութեամբ զգուանք կը պատճառէին: Անոնցմէ շատեր աչք տնկած էին որբուհիներուն վրայ եւ լկտիաբար կ'արտայայտէին իրենց անասնական կիրքերու նենգութիւնն ու անարգ փափաքները, սակայն կը բախէին միս- իոնարերուն կտրուկ մերժումին ու յանդիմանող կեցուածքին:

Հեղինակը յուշագիրքին 19-րդ գլուխին մէջ կ'ըսէ թէ Հաճընի բնակիչները սովէ կը տառապէին քաղաքին յարատեւ պաշա- րումին պատճառով: Այս յուսահատական վիճակին մէջ անոնք քաջաբար կը կռուէին պաշարող թուրք եւ քիւրտ վոհմակներուն դէմ:

Հաճընի հայերը զօրաւոր եւ յանկարծակի յարձակում մը կը գործեն ու կը փորձեն գրաւել Միսիոնարութեան շէնքերը: Ամե- րիկացի միսիոնարները հրացանածոցութեան եւ ռումբերու ծայ- ները մօտէն կը լսեն: Անոնք մահու կենաց պահեր կ'ապրին: Թրքական ոյժերը շէնքերուն ետեւ կը նահանջեն: Չայները կը դադրին եւ կը պարզուի թէ հայերը շէնքերը մտած են ու կը յառաջանան: Թուրքերն ու քիւրտերը Ալլահին օգնութիւնը կ'ա- դերսեն նահանջելով, իսկ հայերը «Յառա՛ջ, յառա՛ջ» գոռալով կը շարունակեն յարձակումը: Հայ ազատամարտիկները շու- տով միսիոնարութեան շէնքերը կը մտնեն: Կրակոցներու հետե- ւանքով թուրքերը կը շարունակեն նահանջել իրենց ետին մեռ- եալներ ու վիրաւորներ ձգելով: Հեղինակը գրաւող հայկական ոյժերուն համար կ'ըսէ. «Անոնք շատ մաքուր տեսք ունէին, օրինապահ եւ կիրք՝ բաղդատմամբ քեմալական հրոսախում- բերու հերարձակ կռուողներուն հետ» (էջ 216): Հայերը կ'որոշեն միսիոնարներն ու որբերը քաղաք փոխադրել: Ամերիկացիները յարձակող ու գրաւող հայերէն կ'իմանան թէ հրամանատար Օղլութեան զոհուած էր:

Միսիոնարութեան շէնքերը պարպելու ժամանակ քեմալա- կան ոյժերը հայոց եւ ամերիկացիներուն վրայ կրակ կը բանան, որ կը պարտադրէ հայ ազատամարտիկներուն որբերուն հետ նահանջել: Ամերիկացիները կրկին թուրքերուն ձեռքը կ'իյնան: Երիտասարդ կռուող Հայկ Պալապանեան կը զոհուի: Միսիո- նարներուն պարէնը կը պակսի եւ անոնք նեղութեան կը մատնուին: Տակաւին հայերը օգնութիւն կը սպասէին ֆրանսա-

ցիներէն, որոնք ձեռնաձայ կը մնային եւ մինչեւ վերջն ալ այդպէս ըրին...: Թուրքերը միսիոնարութեան շէնքերը կը վերա- գրաւեն եւ կը միտին կրակի տալ: Այս վերագրաւումին մասին տիկին Պլանշ Էպի կ'ըսէ. «Ազգայնականները վատահ ըլլալով որ իրենց հակառակող չկայ բացի հայերէ, լերան լանջերէն գալով գրաւեցին մեր շէնքերը: Անոնք խառնաշփոթ ամբոխ էին՝ թուրքերու, քիւրտերու եւ չէրքէզներու հրոսախումբ: Անոնք խոժոռ եւ թխորակ դէմքերով մարդիկ էին» (էջ 240):

Թուրքերը Միսիոնարութեան շէնքերը կրակի կու տան եւ միայն վերջին վայրկեանին զայն կը պարպեն իրենց բնա- կիչներէն: Ամերիկացիները դուրս կու գան եւ թուրք սպաներու ու զինուորներու առաջնորդութեամբ կը հեռանան կրակի շոքայէն: Անոնք կարաւան կազմած քանի մը թուրք եւ քիւրտ առաջնորդ- ներու ընկերակցութեամբ անցնելով զանազան գիւղերէ կը շա- րունակեն իրենց ճամբան մինչեւ Թալաս, ուր կը հանդիպին երկու ամերիկացի զինուորներու, որոնք իրենց ինքնաշարժով զանոնք կը տանին Կ. Պոլիս:

Միսիոնարութեան տնօրէնը Կ. Պոլիս գտնուած միջոցին Էն- վեր պէյէն կը ստանայ նամակ մը, որուն մէջ քանի մը կարեւոր կէտեր նշուած են.

Ա. Միսիոնարութեան շէնքերը հրոյ ճարակ դառնալով տեղը տափարակ դաշտի մը վերածուած էր:

Բ. Էնվերի թուրք սպասաւորը հայոց ձեռքը գերի ինկած էր:

Գ. Ծրագիր մը մշակուած էր մօտ օրէն ընդարձակ յար- ձակում գործելու Հաճընի հայոց վրայ:

Յուշագիրքին վերջաւորութեան տիկ. Պլանշ Էպի հետեւեալ իրողութիւնները կը յիշէ իբրեւ իր պատումին եզրակացութիւն.

Ա. Հաճըն դիմադրած էր եօթը ամիս եւ միայն 1920-ի Հոկ- տեմբերին յանձնուած: Այս ժամանակամիջոցին հայերը յաջո- դած էին բազմաթիւ յարձակումներ գործել շրջակայ թրքական դիրքերուն եւ գիւղերուն վրայ ապահովելու համար իրենց պարէնը:

Բ. Թուրքերը հայոց անհաւասար ոյժերուն դիմաց միայն եօթը ամիս ետք կրցած էին գրաւել Հաճընը եւ իրենց թրքա-



բարոյ սպանողները գործադրել: Անոնք հայերը սպանելէ ետք կողոպտած էին անոնց հարստութիւնները եւ քաղաքը կրակի տուած:

Գ. 400 հայ երիտասարդ կոտորուած քանի մը կիներով կարողացած էին փախուստ տալ դէպի Ատանա: Անոնք առաջարկած էին իրենց հետ տանիլ Մինաս Էֆենտին, բայց այս քաջ մարդը մերժած էր երթալ եւ նախընտրած հայ որբորսիներու եւ Հաճընի հայոց պաշտպանութիւնը չլքել:

Այսպէս կը վերջանայ տիկ. Պլանշ Էպիի Հաճընի մասին յուշապատումը:

### 5. Ամփոփ Չեռով

#### Ականատես Վկայ Ամերիկոսի Պլանշ Էպիի Անաչառ Կեցուածքները Հայաստանութեան Նկատմամբ

Հայոց մեծ Եղեռնի նախօրեակին Օսմանեան Պետութեան՝ մանաւանդ Կիլիկիոյ ու Հայաստանի Արեւմտեան հատուածին մէջ ոչ քիչ քիւղ ստարներ կը գործէին դիւանագիտական, միսիոնարական կամ ընկերային մարզերէ ներս: Թուրքերը հայոց հալածանքները կը կատարէին ամբողջովին գաղտնապահութեամբ՝ հեռու ստարներու աչքերէն: Պետութիւնը այդ ստարները կը պահէր որովհետեւ անոնցմէ օգուտներ կը քաղէր դիւանագիտական, մշակութային եւ տնտեսական առումներով: Այդուհանդերձ, անկարելի էր բացարձակապէս գաղտնի պահել թուրքերու այդ վատ արարքները: Գերմանացի, անգլիացի, ֆրանսացի, ամերիկացի եւ այլ դիւանագետներն ու միսիոնարները ամէն կողմ կը գործէին եւ իրենց պետութիւնները տեղեակ կը պահէին օրուան անցողաբար: Այս ծիրին մէջ ամենէն կարկառուն դիւանագիտական դէմքն էր Կ. Պոլսոյ Ա.Մ.Ն.-ի դեսպան Հենրի Մորկընթաու Հայաստանութեան ականատես վկան, որ հիւպատոսներուն միջոցաւ եւ հարցերու իր ուրոյն սուր ըմբռնողութեամբ տեղեակ կը մնար բոլոր անցողաբարներէն եւ իր պետութեան պարբերաբար կը զեկուցէր անոնց մասին: Նոյնիսկ թուրքերու բարեկամ ու դաշնակից Գերմանիոյ եւ Աւստրո-Հունգարիոյ դիւանագիտական ու ռազմական ներկայացուցիչները անաչառ կերպով կը տեղեկագրէին կատարուող

ոճիրներուն մասին: Այս ականատես վկաներէն է Հաճընի ամերիկեան միսիոնարութեան անդամ վերապատուելի Տանիէլ Ս. Էպիի (1885-1981) տիկինը՝ միսիոնարուի Պլանշ Է. Ռեմինկ-Էպի (Blanche E. Remington-Eby, 1885-1925, համացանցի տեղեկութիւն- Յ. Ի.), որ իր ականատեսի վկայութիւնները եւ յուշերը գրի առնելով, հետագային անգլերէն հրատարակած է «Թուրք Աւազակներու Գութին Չգուած» խորագիրով յուշագիրքը (.At the Mercy of Turkish Brigandst, The Bethel Publishing Company, New Carlisle, Ohio, U. S. A., 1922, 285 pages):

Առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցող Դաշնակիցներու խմբաւորման անդամ Մեծն Բրիտանիան եւ Ֆրանսան իսկ, իրենց հակառակորդ Գերմանիոյ ու Աւստրո-Հունգարիոյ կողքին, մեղսակցութեան բաժինը ունին Հայոց Տեղասպանութեան մէջ, հակառակ անոր որ Դաշնակիցները թուրքերուն եւ անոնց դաշնակից Գերմանիոյ ու Աւստրո-Հունգարիոյ դէմ պատերազմի մէջ էին: Այս հարցին մասին կը վկայէ ճակատի վրայ օսմանեան բանակին ծառայած հայ սպայ Սարգիս Թորոսեան, իր հեղինակած «Տարտանելից Մինչեւ Պաղեստին» յուշագիրքին մէջ (անգլերէն բնագիրէն թարգմանեց՝ Լիլիթ Թութխալեան, Հայոց Տեղասպանութեան Թանգարան-Ինսթիթուտ, Հ.Հ. Գ.Ա.Ա. հրատ., Երեւան, 2012, միջակ չափի 208 էջ- Յ. Ի.): Սարգիս Թորոսեան կը գրէ. «Հայ ժողովուրդը սպաննողները թէն թուրքերն են, սակայն բուն ոճրագործները անգլիացիներն ու ֆրանսացիներն են: Կալիփոլիի թերակղզիի Էրթուրոլլի բերդամասում թուրքական հրետանային մարտկոցի հրամանատար էի եւ տեսել եմ մեր պաշտպանողական դիրքերը՝ ամրակէտ ամրակէտի հետեւից, որոնց ծուկն-ծուկն այրեցին անգլիական եւ ֆրանսական ռազմանաւերը: Եւ տեսայ թէ ինչպէս յաղթողները թիկունքով շրջուեցին դէպի այդ յաղթանակը, հեռացան ու այլեւս չվերադարձան»: Այս արարքը ֆրանսացիներն ու բրիտանացիները համաձայնաբար գործեցին 1915-ին: Իսկ բրիտանացիներու այլ դաւաճանական արարքի մը մասին տիկին Պլանշ Էպի կը վկայէ. «Եզիպտոսի մէջ բրիտանական ուժերու կողմէ ձերբակալուած հազարաւոր թուրք զինուորներ ազատ արձակուելով, օրական կը միանային



Մուսաֆա Քեմալի ոյժերուն, որոնք բռուն յարձակումներ շղթայագերծած էին հայոց դէմ» (էջ 178):

Հաճընի մէջ իր կեցութեան առաջին քանի մը ամիսներու ընթացքին տիկին Պլանշ Էպի լաւ ընթրնած էր հայուն եւ թուրքին կարողութիւններու տարբերութիւնները եւ առ այդ կ'ըսէ. «Հայերը քաղաքներուն եւ գիւղերուն մտատրականներն ու ճարտիկ առեստրականներն էին: Քաղաքի պղնձագործներուն, ջուլիակներուն, կաշեգործներուն, կօշկակարներուն, երկաթագործներուն եւ առեստրականներուն հայ ըլլալը թուրքերուն նախանձը կը գրգռէր: Չանոնք քաղաքէն դուրս քշելով, թուրքերը իրենք զիրենք անօգնական ու բշուառ վիճակի կը մատնէին» (էջ 26):

Հայոց տառապանքներուն աներեւակայելի չափը ընդգծելով հեղինակը՝ Պլանշ Էպի կը գրէ. «Ամերիկացիները խստօրէն կը տանջուէին այդ մթնոլորտի պայմաններէն, սակայն անոնք կը զգային թէ հայոց տառապանքներուն հետ բաղդատելով իրենցը ոչինչ էր» (էջ 176): «Ինչպէ՞ս անոնց սիրտը կը ցաւէր լքուած ու խիստ տառապող հայ ժողովուրդին համար, որ երկար դարերէ ի վեր խաղաղութիւն չէր տեսած եւ ապագան ալ մշուշոտ էր ու մութ», կ'աւելցնէ տիկին Էպի:

Անցնելով զինուորականներու եւ կռուողներու արտաքին երեւոյթին, հեղինակը բաղդատական ոճով կ'արտայայտէ իր տեսկետը: Ան Հաճընի Ամերիկեան Միսիոնարութեան շէնքերը թուրքերու ճիրանէն ազատագրող հայկական ոյժերուն համար կ'ըսէ. «Անոնք շատ մաքուր տեսք ունէին, օրինապահ եւ կիրթ՝ բաղդատմամբ քեմալական հրոսախուժներու հերարձակ կռուողներուն հետ» (էջ 216):

Տիկին Պլանշ Էպի հետեւեալը կը վկայէ հայոց կրած չարչարանքներուն ահաւորութեան մասին. «Պիտի չփորձեմ մանրամասնօրէն նկարագրել այն ահռելի վայրագութիւնները զորս թուրք պահակ-զինուորներ գործադրեցին հայոց դէմ: Ընթերցողը պիտի չհասկնայ զանոնք: Յաճախ ըսուած է, թէ հայոց տառապանքներուն նկարագրութիւնը չափազանցուած է, սակայն մեզմէ անոնք, որոնք ներկայ էին Թուրքիոյ մէջ եւ ականատես վկաներ դարձան, լաւ գիտեն թէ նկարագրուած-

ները իրականութեան նոյնիսկ կէտը չեն կազմեր: Այդ նկարագրութիւնները կատարեալ ձեւով չեն կրնար հրատարակուիլ: Անոնք ա'յնքան քստմնեցուցիչ են, որ եթէ տպագրուին՝ չեն կրնար կարդացուիլ» (էջ 30):

Այդուհանդերձ, հեղինակը կը ջանայ իր նկարագրութեան սուր կարողութեամբ բացայայտել Տէր Զօրէն դէպի Մուսուլ բռնագաղթուած հայոց վիճակը, վկայակոչելով հաճընցի վերապրող Մինաս Էֆէնտիի պատմածները, որ սարսափելի է. «Մօր մը աչքերուն մէջ վայրագ նայուածք մը դրոշմուած էր երբ լսած էր ան իր երեխային յուսահատ լացը: Մայրը զաւակը գետին դնելով, կը շարունակէ ճամբան: Ան ստիպուած էր զայն լքելու, որովհետեւ պզտիկը չէր կրնար քալել: Հայուիին չէր գիտեր թէ ետին ձգած իր զաւակը անօթութենէ մեռած էր թէ՞ բարի մահմետական ճամբորդ մը զայն վերցնելով իր տունը տարած էր: Արդեօք իր զաւակը գիշատուած էր վայրենի կենդանիներու կողմէ» (էջ 39), կը գրէ հեղինակը: Արդարեւ ոչ միայն փոքրերը կ'իյնային ճանապարհին, այլ նաեւ երեցներն ու հիւանդները: Մայրեր սրտի խոր կսկիծով կ'ողբային իրենց զաւակներուն կորուստը, որոնք իբրեւ տկար արարածներ չէին կրնար ոտքով շարունակել ճամբան: Յոյի կիներ ճամբաներու եզերքները կը ծննդաբերէին եւ անոնց մեծ մասը արիւնահոսութենէ կը մահանային, կ'աւելցնէ տիկին Պլանշ Էպի:

Վերջապէս հեղինակը կ'ընդգծէ հայուն եւ թուրքին նկարագրային, դաստիարակչական եւ մարդկայնական տարբերութիւնները: Պետրոս Գրքեաշարեան անունով հաճընցի երիտասարդ մը, որ 1914-ին կը պատրաստուէր հոգետր կրթութեան հետեւիլ ու պատուելի դառնալ, յանկարծ բանակ տարուած էր: 1917-ին Պետրոս Պաղեստինի մէջ օսմանեան բանակին ծառայած ատեն գերի կ'իյնայ անգլիացիներու ձեռքը: Աւելի ուշ գերի կ'իյնան նաեւ անոր թուրք ընկերները: Պետրոս շնորհիւ իր կարողութիւններուն անգլիական բանակին մէջ սիրուած էր եւ որոշ պաշտօնի մը տիրացած: Պլանշ Էպի անոր մասին կը գրէ հետեւեալը. «Ան իր թուրք ընկերներուն բարի կամեցողութիւն ցոյց կու տայ ու կը հաստատէ իր իսկական քրիստոնէայ մարդ ըլլալը եւ թուրքին հետ բարի վարմունք կ'ունենայ: Պետրոս իր



թուրք ընկերներուն առատ կերակուր կը հայթայթէ: Անոր թուրք ընկերները ոչխարներու նման կը դառնան, կարծէք թէ անոնք չէին այն վայրենի մարդիկը որոնք անձեղ հայեր սպաննած կամ չարչարած ըլլային: Թուրքերուն նախկին գոռոզութիւնը Ամենակարող Աստուծոյ ոտքերուն տակ կը փշրուի» (էջ 87): Իր վերլուծումը աւելի խորը տանելով ան կը գրէ. «Անգլիական քանակին մէջ թուրք գերի զինուորները սպաննելու եւ չարիք գործելու միջոցներ չունէին: Անոնք ոչ զէնք, ոչ դանակ, ոչ ալ սուր կամ քար ունէին որպէսզի ոճիր գործէին: Վստահօրէն անոնք այլեւս չարիք չէին կրնար հասցնել Աստուծոյ ամենէն շատ հալածուած ազգին՝ հայերուն» (էջ 87), կ'աւելցնէ Պլանշ Էպի:

1922-ին Ամերիկայի մէջ հրատարակուած ամերիկոսի Պլանշ Ի. Ռեմինկսթրն-Էպիի Հայաստանութեան վերաբերեալ այս կարեւոր յուշագրութիւն-վաւերագրութիւնը, ըստ երեսոյթին պէտք եղած ուշադրութեան չէ արժանացած հայութեան կողմէ: Հետեւաբար այդ յուշագրութեան այս հակիրճ ծանօթացումը մղիչ ուժ մը ըլլալ է այդ ուղղութեամբ:

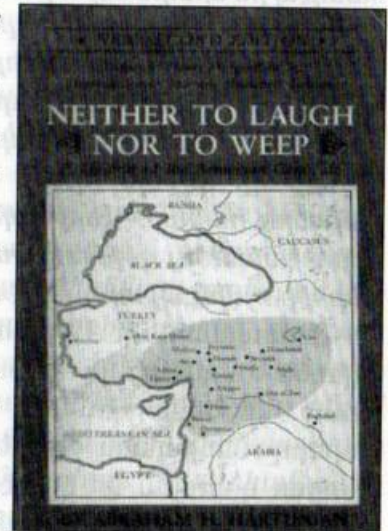
Արրահամ Յարթունեան, «Ո՛չ Խնդալու է, Ո՛չ ալ Լալու - Հայոց Յեղասպանութեան Մասին Յուշագրութիւն», Հայագիտութեան Եւ Հետազոտութեան Ազգային Ընկերակցութիւն, Քէմպրիճ, Մասաչուսէց 02138, Բ. Հրատ., Ա.Մ.Ն., 1986, 206 էջ:

Neither to Laugh, Nor to Weep - A Memoir of the Armenian Genocide- National Association for Armenian Studies and Research, Cambridge, Mass. 02138, Second Edition, USA, 1986, 206 pages.

Ա. Կարեւոր Կեցուածքներ Մեծ Եղեռնի Առընչութեամբ

Վարդան Յարթունեան իր հօր՝ Արրահամ Յարթունեանի հեղինակած յուշագրութեան հայերէն անտիպ բնագիրը անգլերէնի թարգմանելով հրատարակած է հետեւեալ խորագիրով՝ «Ո՛չ Խնդալու է, Ո՛չ ալ Լալու - Հայոց Յեղասպանութեան Մասին Յուշագրութիւն», Հայագիտութեան Եւ Հետազոտութեան Ազգային Ընկերակցութիւն, Քէմպրիճ, Մասաչուսէց 02138, Բ. Հրատ., Ա.Մ.Ն., 1986, 206 էջ («Neither to Laugh, Nor to Weep - A Memoir of the Armenian Genocide», National Association for Armenian Studies and Research, Cambridge, Mass. 02138, Second Edition, USA, 1986, 206 pages): Գիրքը Վերապատուելի Արրահամ Յարթունեանի կեանքի ողիսականին պատմութիւնն է:

Թէեւ տառապողը հեղինակն է, սակայն Վերապատուելի Արրահամ Յարթունեան իր կեանքի ամբողջ ողիսականը պատմելու ընթացքին զուսպ է եւ առարկայական: Ան դէպքերը մանրամասնութեամբ կը նկարագրէ եւ ոչ մէկ ատելութիւն ունի թշնամիին հանդէպ, մեկնելով զուտ քրիստոնէական վարդապե-





տութեան հիմքերէն: Ընթերցողը կարողալով անոր տողերը պահ մը կը տարուի մտածելու, թէ ան թուրքին եւ կարգ մը կողմերու հանդէպ բուռն ատելութիւն կրնայ ունենալ իր սրտին մէջ, բայց իրականութիւնը այդպէս չէ: Յուշագիրքին խմբագիրն ու քարգմանողը՝ Վարդան Յարթունեան, գիրքին սկիզբը գետեղած է հեղինակին ուշագրաւ հետետեալ խօսքը, ուր կ'ըսէ. «Քանի որ իմ ինքնակենսագրութիւնս կապուած է Թուրքիոյ, թուրքերու եւ իսլամներու, ինչպէս նաեւ կարգ մը եւրոպական ոյժերու հետ, բնական է որ ես շատ զօրատր քննադատութեան առարկայ դարձնեմ զանոնք: Կը փափաքիմ որ մարդիկ գիտնան թէ անոնց հանդէպ իմ սրտիս մէջ ո՛չ ատելութիւն եւ ո՛չ ալ վրէժ պահած եմ: Ես չեմ գրած անպատուելու համար մէկը: Մասնատրարար, մտադրութիւն չունիմ թուրքերու դէմ միտքեր թունաւորելու: Վստահ եմ որ ներկայի թուրքը հին թուրքին քրածներէն կ'ամչնայ: Կը հաւատամ թէ այսպէս կոչուած Եւրոպայի քրիստոնեայ ոյժերը կը զոջան իրենց գործած սխալները հայոց վրայ բարդելու համար: Վերջապէս կը հաւատամ որ այս աշխարհի վրայ Աստուծոյ զօրատր կամքը պիտի իշխէ եւ արդարութիւնը չարիքի ոյժին պիտի յաղթէ» (էջ v):

Վերապատուելի Աբրահամ Յարթունեան ոչ միայն Մեծ Եղեռնի դառնութիւնն ու բռնագաղթը ճաշակած է, այլ անկէ առաջ ան ենթարկուած է բազում տառապանքներու 1895-ի Ապտիլ Համիտեան ջարդերուն ընթացքին: Այս մասին անկէ սրտցաւ գրութիւն մը կը մէջբերենք՝ առ ի լրացումն իր վերոյիշեալ խօսքերուն. «Ողջ մնացած հայերը սարսուած վիճակի մէջ էին: Տուները առանց դուռի եւ պատուհանի մնացին: Ո՛չ անկողին կար, ո՛չ վառելանիւթ, ո՛չ հագուստ եւ ո՛չ ալ ուտելիք: Ի՞նչպէս կարելի էր ապրիլ: Միակ փրկութիւնը... մուրալ էր բաց ափ երկարելով: Սակայն որոնցմէ՞ մուրալ: Այն ո՛ճրագործներէն, որոնց տուները այժմ լեցուած են հայոց ստացուածքներով եւ ինչքերո՞վ» (էջ 20):

Սոյն յուշագիրքին Բ. Հրատարակութեան առթիւ ներածականը գրած է Հայաստանութեան ականատես վկայ եւ հնուտ վերլուծող, Ա.Մ.Ն.-ի Օսմանեան Պետութեան մօտ Կ. Պոլսոյ մէջ դեսպան Հենրի Մորկընթաւ, որ բազմիցս միջամտած է

թուրք բարձրաստիճան պետական մարդոց մօտ՝ հայոց կոտորածներն ու բռնագաղթերը դադրեցնելու համար:

Մեծ Եղեռնի նախորդող տարիներուն արդէն ուրուագծուած էր Երիտթուրքերու իսկական դիմագիծը Կիլիկիոյ հայոց Աղէտով: Սուլթան Ապտիլ Համիտ 1895-6ի հայոց ջարդերէն բացի, այս ոճիրի յանցանքին մէջ եւս բաժնեկից էր անոնց: Հայերը յուսախափ եղած էին, սակայն վերատեսութեան չենթարկեցին Երիտթուրքերու կողքին կենալու իրենց սխալ արարքը: Ահա այս կէտն է, որ կը շեշտէ Մորկընթաւ ատելցնելով. «Երիտթուրքերը շուտով համերաշխ գործակցութեան զաղափարը վանեցին հայոց միտքէն եւ հասկցուցին անոնց թէ բռնատիրելու եւ բռնատիրուելու նախկին օրէնքը կը շարունակուի: Թուրքերուն վերաբերմունքը հայոց հետ 1913-ին անտանելի չափանիշերու հասաւ եւ հայերը դիմեցին եւրոպական կառավարութիւններու իրենց ազատութիւնը ապահովելու ձգտումով» (էջ ix):

Կասկած չունենալով թուրքերու պատեհապաշտութեան եւ ընծայուած առիթները շուտով շահագործելու մարմաչին վրայ՝ իրենց ոճրային արարքները գործադրութեան դնելու համար, Մորկընթաւ կ'ըսէ. «Պատերազմի պայմանները թրքական կառավարութեան երկարատեւ երազած առիթը տուին, որպէսզի Հայոց վիզը սեղմէ՝ սպաննելու համար: Սկիզբը կառավարութիւնը հայ երեւելիները տեղեկացուց որ եթէ որեւէ հայ դոյզն չափով իսկ նպաստէ ռուսական բանակին՝ երբ ան կը յարձակի Թուրքիոյ վրայ, կառավարութիւնը պիտի չքաւականանայ հետապնդելով, այլ պիտի պատժէ ամբողջ հայ ազգը»: Ահաւսիկ հոս թուրքերը իրենց գործադրելիք ծրագիրին նախապատրաստութիւն կը տեսնեն եւ սկիզբէն անոր արդարացում կու տան: Մորկընթաւ կ'ատելցնէ. «Թուրքերը 1914-ի գարնան յղացան հայոց բնաջնջման ծրագիրը: Անոնք քննադատեցին իրենց նախնիները քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնները կրօնափոխ չընելնուն համար» (էջ x): Թուրքերը խիստ բարկացած էին իրենց նախնիներուն վրայ որովհետեւ իրենց կարծիքով անոնք զլացած էին իրենց պարտականութեան մէջ: «Թուրքերը լաւ մտածելէ յետոյ եզրակացուցին թէ երբ արդէն իրենք իրենց ոճրային արարքները վերջացնեն, մեծ ոյժերը իրենք զիրենք



կատարուած իրողութեան առջեւ պիտի գտնեն», կ'աւելցնէ Մորկընթաու (էջ x):

Օտարները լաւ գիտէին հայոց եւ թուրքերու միջեւ հսկայ քաղաքակրթական մակարդակի տարբերութիւնը: Հայերը մարդկայնօրէն շատ աւելի քաղաքակիրք եւ յղկուած էին քան թուրքերը: Այս մասին Մորկընթաու ակնարկութիւն մը կ'ընէ բռնագաղթուած հայոց մասին խօսելու ընթացքին. «Բռնագաղթի ճանապարհին դէպի հարաւ-արեւելեան անապատները հայոց ոչ մէկ փոխադրամիջոց հայթայթուած էր: Չոհերը, որոնց մէջ կային բարձր մակարդակով զարգացած մարդիկ եւ կիներ պէտք է ոտքով քալէին եւ աւազակախումբերու ու ոճրագործներու յարձակումներու ենթարկուէին՝ թուրքերու կողմէ մասնաւորաբար այս նպատակին համար ծրագրուած: Հայոց տունները կողոպտուած էին, ընտանիքի անդամները իրարմէ բաժնուած, այրերը սպաննուած, կիներն ու աղջիկները իրենց ճամբուն վրայ բռնաբարուած եւ թրքական ու քրտական հարեմները տարուած: Մանուկները գետը կը նետուին եւ կամ օտար մայրերու կը վաճառուէին» (էջ xi):

Մորկընթաու թուրքերու բոլոր վատ արարքները եւ բարբարոսութիւնները յիշելէ ետք զանոնք միամիտ կը կոչէ ըսելով. «Թրքական իշխանութիւնները նահանգներու միջեւ բոլոր հաղորդակցութեան միջոցները կտրած էին այն միամիտ կարծիքով, թէ անոնք պիտի կարենային թաքցնել այս դարերու ոճիրը արտաքին աշխարհի աչքերէն: Սակայն տեղեկութիւնները կը սպրդէին հիւպատոսներու, միսիոնարներու, օտար ճամբորդներու եւ նոյնիսկ թուրքերու միջոցով» (էջ xi):

Յուշագիրքի յառաջաբանը գրած պատմաբան Մարժորի Յուսէփեան Տոպքին գնահատելով վերապատուելի Արբահամ Յարթունեանի գործը կ'ըսէ. «Հեղինակը իր անձնական կեանքի դրուագները սերտօրէն կը կապէ մեր ազգային կեանքի անցուդարձերուն հետ, որոնցմէ մենք կ'իմանանք հայոց հանդէպ թուրքերու վատ վարուելակերպին մասին շատ բաներ 1895էն 1922: Ապրած ըլլալով եօթը անջատ կոտորածներ որոնց շարքին 1915-ի Մեծ Եղեռնը եւ Չմիումիոյ Աղէտը 1922-ին, Վերապատուելի Յարթունեան իր յուշագիրքին մէջ կը մարմնատրտ

հայոց փորձութիւնները այդ տարիներու ընթացքին» (էջ xviii):

Պատմաբան Յուսէփեան իր յառաջաբանի վերջաւորութեան հետեւեալ կարեւոր ակնարկութիւնը կ'ընէ. «Վստահաբար աստուածային Արդարութեան կարգադրութիւն մըն է այն, թէ փաստօրէն հայոց մնացորդացը նոր հայրենիքներ հաստատած է, բազմապատկուած, եւ ճոխացած ու յառաջդիմած իր հայրու ինքնութիւնը պահելով: Այսօր Աշխարհի վրայ կ'ապրին Օսմանեան Պետութեան մէջ ապրած հայոց թիւին կրկնապատիկը: Այս հրաշքի պէս բան մըն է եւ կը համընկնի Վերապատուելի Արբահամ Յարթունեանի յոյսերուն» (էջ xix):

Գեապան Մորկընթաուի եւ պատմաբան Յուսէփեան Տոպքին այս յուշագիրքին բովանդակութեան մասին տուած գնահատականները սկիզբէն իսկ ցոյց կու տան, թէ ան իր մարզին մէջ կատարուած իրաւատուկ աշխատանք մըն է:

#### Բ. Վերապատուելի Արբահամ Յարթունեանի Յուշերը

Արբահամ Յարթունեան ծնած է Սեւերակ (թրքերէն՝ Սեւերէկ-Յ.Բ.), 1872-ին: Փոքր տարիքին կորսնցուցած է մայրը ու ապրած հօրը եւ անոր առաջին կնոջմէն քրոջ ու երեք եղբայրներուն հետ: Տեղւոյն երկրորդական վարժարանը աւարտելէ ետք ան հինգ տարի հօրը հետ կ'աշխատի կաշեգործութեան մէջ: Ապա կը մեկնի Այնթապ եւ այնտեղի Այնթապի Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճը կ'ուսանի, որ ամերիկեան հաստատութիւն մըն էր: Աւարտելէ ետք, Արբահամ վերադառնալով Սեւերակ, տեղւոյն երկրորդական վարժարանին մէջ ուսուցչութեամբ կը զբաղի:

1895-ի ջարդերուն Արբահամ Յարթունեան մազապուրծ կ'ազատի սպաննուելէ: Երկու տարի շարունակ հայերը կը հալածուին: Սպանուողները կ'անհետանան իսկ վերապրողները թշուառութեան կը մատնուին: Շատեր փողոցները կը թափառին եւ կը մուրան, որովհետեւ կտոր մը չոր հացի կարօտ կը մնան: 1886-ի զարնան սկիզբը Այնթապի Ամերիկեան Առաքելութենէն միսիոնար Սենտրոզ Սեւերակ կու գայ, հայ թշուառներու վիճակին մօտէն հետեւելու: Սենտրոզ իբր օգնութիւն Արբահամին փոքր գումար մը կը յանձնէ: Աւելի ուշ Այնթապի եւ Եղեսիոյ ամերիկեան միսիոնարութիւնները իբր օգնութիւն յաւելեալ



գումար կը որկեն Աբրահամ Յարթունեանին: Այնթապի միսիոնարութիւնը Աբրահամին Սեւերակի մէջ կարիքատրոններուն օգնութիւն բաշխող պատասխանատուի պաշտօն կու տայ: 1896-ի ամառը անգլիացի հայաւեր փրօֆ. բժ. Ռենտըլ Հերրիս Սեւերակ կ'այցելէ: Անոր օգնութեամբ Աբրահամ 1897-ի Մեպտեմբերին իր աստուածաբանական ուսումը կը շարունակէ Այնթապի մէջ: 1895-ի ջարդերուն ան կորսնցուցած էր իր հայրն ու երկու ամուսնացած եղբայրները, որոնց ընտանիքներուն կարիքները հնարաւորին չափ ինք կը հոգար: 1895-ի կոտորածներուն ստեղծուած ծանր մթնոլորտին մասին Աբրահամ Յարթունեան դառնութեամբ կ'արտայայտուի:

1899-ին Այնթապի օգնութեան կոմիտէի բոլոր հայ անդամները կը ձերբակալուին օսմանեան իշխանութեան կողմէ: Կառավարիչը անոնցմէ կ'իմանայ թէ Աբրահամ Յարթունեան կոմիտէի մեծատորն էր, ուրեմն կը հրամայէ վերջինիս ձերբակալութիւնը: Ամերիկացի միսիոնարներ դուկտ. Ֆուլքըր եւ տոքթ. Շեփըրտ կը միջամտեն ի նպաստ Յարթունեանի եւ ձերբակալութիւնը մէկ ամիսով կը յետաձգուի: Այս միջոցին ան կ'աւարտէ աստուածաբանական Գոլէճը: Տիգրանակերտի մութասարիֆը Գոլէճի տնօրէնին գաղտնի նամակ մը կը գրէ, որուն մէջ կը թելադրէ որ Աբրահամ Յարթունեան փախուստ տալով ազատի ձերբակալութենէն: Աբրահամ կը ստածէ փախուստի մասին սակայն իր խիղճը զինք կը տանջէ ձերբակալուած իր 11 պաշտօնակիցներուն համար, որոնց կացութիւնը պիտի բարդանար անոր փախուստով: Ուստի Աբրահամ կ'որոշէ Տիգրանակերտ մեկնիլ ու յանձնուիլ իշխանութեան: Ան կը բանտարկուի եւ 13 ամիս բանտ մնալէ ետք, անգլիական հիւպատոսի միջամտութեամբ եւ միսիոնարութեան ջանքերով ազատ կ'արձակուի:

Աբրահամ Յարթունեան 1900-ի Մեպտեմբերին Այնթապ կը մեկնի: Ան աստուածաբանական բազմաթիւ գիրքեր կ'ուսումնասիրէ ու կը խորանայ այդ ոլորտին մէջ, ապա Մարաշի Աստուածաբանական ճեմարանը կը յաճախէ: 1902-ին կ'աւարտէ ճեմարանը ու կը դառնայ քարոզիչ, կը նշանուի Շուշան Գազանճեանի հետ: Սեւերակի մէջ երբ երկու թուրք աւատապետեր իրար դէմ կը պայքարին եւ հոն ապրելու մթնոլորտը

անբարենպաստ կը դառնայ, հայերէն շատեր Տիգրանակերտ, Ջերմուկ եւ Չնքուշ կը գաղթեն: Յարթունեան իր ընտանիքին հետ Այնթապ կը մեկնի, ուր 10 Ապրիլ 1904-ին կը բախտատրուին առջինէկ մանչ զաւակով մը: Ան Մարաշի մէջ տարի մը կը պաշտօնավարէ իբրեւ հոգեւոր հովիւ: 1905-ին ընտանեօր կ'անցնի Ջէթուն ու հոն կը պաշտօնավարէ, ուր 1907-ին պատուելի կը ձեռնադրուի: 1913-ին կը փոխադրուի Մարաշ, ուր 40 հազար հայեր կ'ապրէին, նոյնքան ալ շրջակայ գիւղերուն մէջ:

Կիրակի, 2 Օգոստոս 1914-ին Մարաշի մէջ խաղաղ օր մըն էր: Յաջորդ օրը Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը յայտարարուի: Վերապատուելի Աբրահամ Յարթունեան այդ դառն օրուան մասին հետեւեալը կը գրէ. «Ինչպէս ամբողջ աշխարհի վրայ, հայութեան սիրտը համարուող Մարաշի մէջ եւս խաղաղութիւնը եւ ուրախութիւնը յօդս ցնդեցան, յոյսերը խամրեցան, եւ նախկին եռանդը չմնաց» (էջ 53): Ան զինուորագրութեան եւ ճակատ երթալու մասին կ'ըսէ. «Մէկ կողմէ հայ զինուորները խումբ առ խումբ կը հաւաքուէին եւ հոս ու հոն կը դրկուէին իսլամ զինուորներու հետ: Տուներու եւ եկեղեցիներու բնակիչները կը պակսէին: Լացն ու կոծը ամէն տեղ էին: Աշխատանքները գործնականապէս դադրած էին: Եկամուտի աղբիւրները կը չորնային եւ ժողովուրդը յուսահատութեան կը մատնուէր: Միւս կողմէ եկեղեցին եւ դպրոցը կը գործէին եւ պէտք էին շարունակել: Թուրքերը պատերազմի մէջ մտած էին: Ամէն կողմ բռնատիրութիւն կար» (էջ 53):

Վերապատուելի Աբրահամ Յարթունեան Ջէթունի մասին լսած դէպքերը կը նկարագրէ, ուր կ'ըսէ թէ Օսմանեան բանակի թուրք հրամանատար հազարապետ Ֆախրի փաշա իր երկու օգնականներով՝ Հիւսէյն եւ Միւլէյման պէյեր ու հազար զինուորներով կը հասնի Ջէթուն եւ քաղաքին երեւելիները ժողովի կը հրաւիրէ: Ան հայոցմէ կը պահանջէ որ բոլոր հայ յեղափոխականները զէնքերը՝ յանձնեն ու պետութեան յանձնուին, խոստանալով զանոնք իբր զինուոր բանակին կցել: Քառասուն հայ յեղափոխականներ հրամանին կ'ենթարկուին: Միւս կողմէ 20 յեղափոխականներ Չուլքեան եղբայրներու առաջնորդութեամբ կը մերժեն յանձնուիլ եւ լեռները քաշուելով



կը պատրաստուին իրենք զիրենք եւ ժողովուրդը պաշտպանել թուրքերուն դէմ: Գինադրողները վանքի մը մէջ դիրք կը բռնեն եւ 24 ժամ կը պայքարին իրենց կեանքին համար: Անոնք թրքական զօրաւոր ուժէն 500 զինուորներ գետին կը տապալեն եւ ենթահրամանատար մը կը սպաննեն: Յեղափոխականներ գիշերուան մութն օգտուելով վանքը կը պարպեն ու կրկին լեռները կ'ապաստանին: Վերապատուելի Յարթունեան նախապէս յանձնուած քաջերուն համար հետեւեալը կ'ըսէ. «Վերջապէս Ձէյթունի աղաները յաջողեցան համոզել քաջերը յանձնուելու: Սակայն թուրքերը զանոնք փոխանակ բանակ տանելու, ինչպէս խոստացած էին, զանոնք անմիջապէս ձերբակալեցին իրար կապուած առջառներու պէս ու Մարաշի բանտը նետեցին» (էջ 54):

Թրքական «տիպար գործելակերպ»ի իբրեւ արդիւնք, ձերբակալութեան կարգը կու գայ Ձէյթունի երեւելիներուն, որոնց հետ կարճատեւ մը առաջ Ֆախրի փաշա «սիրալիր» հանդիպումի ընթացքին խոստացած էր յանձնուողները գերծ պահել բանտարկութենէ եւ սպանութենէ: Թրքական բանակը Ձէյթունը կը պաշարէ: Թուրքերը կը կատողին ի տես 20 հայ յեղափոխականներու փախուստին: Անոնք Նազարէթ չաուշ Նորաշխարհեանը կը ձերբակալեն: Ֆախրի զայն բրտօրէն ծեծի կ'ենթարկէ որ անզգայ վիճակով Մարաշի բանտը կը նետուի: Բանտին մէջ թուրք ասկեարները Նազարէթ չաուշը կրկին կը ծեծեն, նախքան զայն բունաւորելը: Նազարէթ չաուշ այդպէս կը նահատակուի: Շուտով Ձէյթունի հայոց բռնագաղթը կը սկսի: Անկէ ետք Ֆրնտըրճազի եւ Տէրէքէօյի հայերը կացութեան լրջութեան կը գիտակցին եւ կը մերժեն բռնագաղթուիլ: Անոնք դիրք կը բռնեն Ֆրնտըրճազ գիւղին մէջ եւ կը պատրաստուին ինքնապաշտպանութեան: Երջակայ գիւղերու հայերն ալ մերժելով բռնագաղթը Ֆրնտըրճազի մէջ կը հաւաքուին: Բոլորն ալ թրքական վտանգը նախատեսած ըլլալով դիրք կը բռնեն թուրքերու դէմ: Միւս կողմէ թուրքերը նոյն տարուան Մայիսին, Յունիսին եւ Յուլիսին Ձէյթունի հայերը խումբ առ խումբ կը հեռացնեն բռնի միջոցներով:

Թրքական իշխանութիւնը Մարաշի մէջ 1915-ի Ապրիլ ամ-

սուան սկիզբը Վեր. Արահամ Յարթունեանն ու 10 հայ հոգեւորականներ կը ձերբակալէ: Մարաշի ձերբակալուածները թուրքերը սրահի մը մէջ կը հաւաքեն, անոնց կը հրամայեն Ֆրնտըրճազ մեկնիլ ու ըմբոստ հայերը համոզել որ յանձնուին թուրքերուն: Թուրքերը Վեր. Յարթունեանէ, Տէր Արսէն Յովհաննէսեանէ եւ Տէր Սահակ Տէր Պետրոսեանէ կազմուած յանձնախումբ մը ճամբայ կը հանեն թուրք զինուորներու հսկողութեան տակ: Պատգամաւոր յանձնախումբը ճերմակ դրօշակ պարգաժ 31 Յուլիս 1915-ին կը մտնէ Ֆրնտըրճազ: Իրենց առաքելութեան մասին Վեր. Յարթունեան կ'ըսէ թէ իրենք ոչ միայն չեն փորձեր համոզել ըմբոստ հայերը զենքերը յանձնելու՝ այլ կը քաջալերեն զանոնք կռուելու մինչեւ վերջ, որովհետեւ յանձնուելու պարագային այսպէս կամ այնպէս թուրքերը զանոնք մահուան պիտի դատապարտէին, ուստի նախընտրելի էր որ անոնք կռուելով մեռնէին:

Ֆրնտըրճազի մէջ պատսպարուած 1500 հայերէն միայն 300-ը կռուողներ էին, իսկ մնացեալը կիներ, մանուկներ ու ծերեր: 3000 թուրք զինուորներ կը պաշարեն գիւղը եւ հետզհետէ կը խեղդեն հայերը նեղցնելով պաշարման օդակը կրակոցներու տակ: Հայ քաջերը հերոսաբար կը դիմադրեն, սակայն դիմացը գտնուող ոյժը ահռելի եւ անհաւասար էր: Չուլաքեան եղբայրներու ղեկավարութեամբ հայ կռուողները բազմաթիւ թուրք ասկեաներ կը սպաննեն ճակատի վրայ, արհամարելով վախն ու մահը: Թրքական ոյժերը հետզհետէ կը յառաջանան գիւղին խորը եւ կը գրաւեն զայն: Անոնք գիւղը կրակի կու տան: Երկինքը ծուխով լեցուած էր եւ Մարաշէն գիւղին վրայ բարձրացող մութն ու ծուխը պարզ աչքերով կ'երեւար:

Չուլաքեան եղբայրներու առաջնորդող խումբերը ժողովուրդին օգնութեան կը հասնին ու կիներն ու ծերերը լեռները կը քաշուին: Գիւղին մէջ մնացած ժողովուրդը որ չէր յաջողած լեռները ապաստանիլ ոչխարներու հօտին պէս կը տարուին Մարաշ: Յարթունեան մեծապէս օգտակար կը դառնայ Ֆրնտըրճազի հայ գաղթականներուն, անոնց ուտելիք եւ հագուստ ապահովելով: Այս գործը ան կը յաջողի գլուխ հանել շնորհիւ տեղւոյն հայանպաստ կառավարիչ՝ Իսմայալը Բենալ փաշայի



բարեհաճութեան: Վերապատուելի Յարթունեան կառավարիչին մասին կ'ըստ թէ ան խղճամիտ, ազնիւ եւ արդարադատ մարդ մըն էր, որ բոլոր կարելի միջոցներով փորձած էր ազատել հայերը: Քեմալ փաշա յաճախ վերապատուելիին ցոյց կու տար Կ. Պոլսէն եկած Թալասքի եւ էնվերի հրահանգ հեռագիրները, որոնցմով անոնք կը հրամայէին իրեն կոտորել հայերը, սակայն ինք կ'անտեսէր այդ հրահանգները: Սոյն յուշագիրքին հեղինակը կը յիշէ նաեւ Կ. Պոլսոյ մէջ Ա. Մ. Ն.-ի դեսպան Հենրի Մորկընթաուի հայանպաստ կեցուածքն ու գործունէութիւնը:

Ականատես վկայ վերապատուելի Աբրահամ Յարթունեանի վկայութենէն կը մէջբերենք հատուած մը, որ կը նկարագրէ օրուան կացութիւնը. Սպաննուած «1915-ի Օգոստոս 5-ին, Ֆրնտընագցիներու բռնագաղթէն եւ իրենց գիւղը մոխիրի վերածուելէ ետք, սպաննուած թուրք զինուորներուն դիակները կը թաղուին, իսկ հայ նահատակներու դիակները վայրենի անասուններուն եւ գիշատիչ թռչուններուն կեր կը դառնան: Ատանայի զինուորական կառավարիչ Ճեմալ փաշա յաղթականօրէն Մարաշ կը մտնէ» (էջ 63): Հայ կրօնատորներն ու Մարաշի երեւելիները Ճեմալ փաշայի քով կ'երթան եւ անոր բարի գալուստ կը մաղթեն: Վերջինս հակահայ ճառ մը կը խօսի եւ հայերը սրտմտած իրենց տուները կը վերադառնան:

6 Օգոստոս 1915-ին օսմանեան իշխանութիւնը Մարաշի հայոց կը հրամայէ յանձնել իրենց քով եղած զէնքերը: Թուրքերը կը պատրաստուին յաջորդ օրն իսկ հայերը արքայապետը կը սպաննեն: Ոմանց Մարաշի մէջ կախաղան կը բարձրացնեն: Գաղթականներուն առաջին հանգրուանը Ադուր լեռան ստորոտը կ'ըլլայ, ուր թուրքերը հայերէն ոմանց կը գնդակահարեն: Հոն ներկայ կ'ըլլայ գերմանացի միսիոնար պրն. Սփիքըր, որ պատահող գնդակահարութիւններուն համար իր ընդվզումը կ'արտայայտէ թուրքերուն ըսելով. «Այս անմեղներուն արիւնը ո՛չ Թուրքիան եւ ո՛չ ալ Գերմանիան կրնայ փրկել» (էջ 64): Վերապատուելի Աբրահամ Յարթունեան կ'ըստ թէ այլեւս

գաղտնիք մը չէր, որ թուրքերը որոշած էին հայերը բնաջնջել: Մարաշի մէջ մնացած հայերը խումբ առ խումբ կը բռնագաղթեցուին:

Կարգը կու գայ ուրը հարիւր հոգինոց բողոքականներու խումբի մը արքայապետին, որոնց հովիւը վերապատուելի Յարթունեանն էր: Իշխանութիւնը զանոնք ճամբայ կը հանէ: Նոյն օրը երեկոյեան կառավարիչ Քեմալ վերապատուելին իր քով կը կանչէ եւ անոր կ'ըստ թէ Կ. Պոլսէն նոր որոշում մը եկած է, ըստ որուն բողոքականները զերծ պիտի մնային բռնագաղթուելէ: Վերապատուելին կը խնդրէ կառավարիչէն որ 800 հոգինոց բողոքականներու խումբը ետ դարձնէ: Սկիզբը կառավարիչը կը մերժէ, սակայն ետքը կը համակերպի եւ սպաներ կը դրկէ կառուանը վերադարձնելու եւ կառուանը ետ կը դառնայ ու ամէն ոք իր տունը կ'երթայ: Քանի մը օր ետք թրքական իշխանութիւնը սատանայական նոր հնարք մը կ'ընէ, որով ան հրաման կու տայ կասկածելի անձերը բռնագաղթի ենթարկել անկախ անոնց յարանուանութենէն: Այսպիսով թուրքերը կը յաջողին քանի մը բողոքական հարուստ ընտանիքներ բռնի գաղթի հանել: Թուրքերու գործելակերպը Մարաշի հայոց ամէն օր վտանգ կը սպառնար: Քաղաքին հայութիւնը հետզհետէ կը նօսրանայ: Մարաշի մէջ գոյութիւն ունէր Երիտթուրքերու յատուկ գրասենեակ մը, ուրկէ ուղղակի բռնագաղթի հրաման կ'արձակուէր, ինչպէս հայկական բոլոր քաղաքներուն մէջ: Այս տեսակի գրասենեակները յատուկ առանձնաշնորհումներ ունէին՝ որոնք կը գերազանցէին կառավարիչին իրաւասութիւնները: Մարաշի երիտթուրքերու գրասենեակը վերապատուելի Յարթունեանը կ'ամբաստանէ իբրեւ պետական ապահովութեան վտանգատր տարր, ուստի հրաման կ'արձակէ զայն հեռացնել քաղաքէն: Ջինուորական դատարանը կը վաւերացնէ այս որոշումը, սակայն կառավարիչ Քեմալ դէմ կը կենայ անոր եւ կ'ազատէ վերապատուելին: -

1916-ի Ապրիլին կառավարիչ Քեմալ վերապատուելի Աբրահամ Յարթունեանին կ'իմացնէ, թէ սպառնալիք ստացած է Իթքիհատի գրասենեակէն եւ այլեւս չի կրնար պաշտպանել զինք: Իթքիհատը որոշած էր բռնագաղթեցնել զայն: Վերա-



պատուելին իր ընտանիքը միսիոնարութեան մօտ կը ձգէ եւ կը հեռացուի քաղաքէն: Երկու օր ետք Ալայխատանէն անցնելով ան իր գաղթի ընկերոջ հետ կը հասնի Պաղչէ գիւղը:

Վերապատուելի Արրահամ Յարթունեան 1916-ի Մայիսի կեսերուն Պաղչէի գերմանա-թրքական ղեկավարութեան կողմէ ջաղացական կը նշանակուի: Գերմանացի սպայ Քլաուս զայն քանի մը հայ բռնագաղթուածներու հետ ցորեն աղալու գործին կը լծէ հոն հասնելու առաջին օրէն իսկ: Անոնց աշխատանոցէն հետիոտն ժամ մը հեռաւորութեան վրայ զանազան վայրերէ բռնագաղթուած հայ այրեր, կիներ ու մանուկներ ճանապարհաշինութեան վրայ կ'աշխատին: Ամբողջ շրջանին մէջ 12.000 հայեր կ'աշխատին ստրուկներու նման՝ օրական նկանակ մը հացի փոխարէն: Հեղինակը անոնց եւ օրուան վիճակին մասին կ'ըսէ. «Թէպէտ անոնք ստրուկներ էին, ամէն բանէ զրկուած՝ սաստիկ յոգնեցուցիչ աշխատանք կը տանէին, սակայն գոհ էին իրենց վիճակէն, որովհետեւ սուրէն, փամփուշտէն եւ բռնագաղթի չարչարանքներէն ու վտանգէն փրկուած էին: Անոնազն անոնք առանձնաշնորհումը կը վայելէին բնական մահով մեռնելու, սաստիկ սպառող աշխատանքի եւ ծայրահեղ չքաւորութեան տակ» (էջ 77):

Վերապատուելի Արրահամ Յարթունեանի մնացած վրանին առջեւ օր մը Արամ չաուշ Չոլաքեանի ազատամարտիկներէն զէթունցի մը կու գայ: Արամ չաուշ իր կոտորներուն հետ Ֆրնսորճագէն եկած էր Ամանոսի լեռներուն վրայ Կեաւուր Տաղ կոչուած վայրը եւ կը կռուէր թուրքերուն դէմ: Զինեալները շրջակայ թուրք գիւղերը կ'իջնէին պարենատրուելու համար: Յաճախ թուրք գիւղացիները իրենք կ'առաջարկէին սնունդ հայթայթել անոնց՝ զերծ մնալու համար կռիւներէ:

Քլաուս երկու շաբաթ վեր. Արրահամ Յարթունեանը ջաղացական աշխատոցնէլէ ետք, զայն ճանապարհաշինութեան վրայ վերակացու կը նշանակէ: Վեր. Յարթունեան կ'իմանայ թէ Մարաշի բոլոր հայերը պիտի բռնագաղթուին: Ան իր տիկնոջ եւ զաւակներուն մասին կը մտահոգուի ու զանազան միջոցներու կը դիմէ՝ զանոնք իր քով բերել տալու: Քլաուսէն օգնութիւն կը խնդրէ, սակայն անոր թափած ճիգերը ապարդիւն կ'ըլլան: Մարաշէն

լուր կու գայ թէ թրքական իշխանութիւնը թոյլ չէր տար որեւէ հայու տեղ երթալ բացի միայն բռնագաղթել ըստ ծրագրին: Այս միջոցին Ամանոսի բոլոր հայերը բռնագաղթեցնելու հրաման կու գայ: Յարթունեան իր ընկերներով ճամբայ կը հանուի:

Բռնագաղթի ճամբուն վրայ իր տեսածներն ու զգացածները Վեր. Արրահամ Յարթունեան կ'արտայայտէ ըսելով. «Կը լսենք երեխաներու ճիչերը եւ մայրերու հեծկլտանքը: Անոնք սաստիկ ցուրտին կը տառապին: Հանգիստ առնելու տեղ չունին: Անոնք կ'երեւակայեն յաջորդ օրուան բռնագաղթի ճամբուն տառապանքները եւ կը սոսկան: Դեռատի աղջիկներն ու հարսերը առեւանգուած են, որպէսզի թուրք սպաներն ու զինուորները իրենց անասնական կիրքերը յագեցնեն: Ոմանք՝ անկարող այդ տառապանքները տանելու, կը մահանան» (էջ 87):

Բռնագաղթի ճամբուն վրայ Այնթապի մօտերը միսիոնարներու կարգադրութեամբ ան իր կնոջ կը հանդիպի եւ ողջագուրուելէ ետք երկար կը զրուցեն: Անոր տիկինն ու Մարաշէն ծանօթ միսիոնարուի մը դրամ կը յանձնեն իր պէտքերը հոգալու համար: Թուրքերը շուտով զանոնք իրարմէ կը բաժնեն: Վեր. Յարթունեանի կարաւանը Այնթապ կը հասնի, ուր ան միսիոնար Մերիլի եւ տիկնոջ ջանքերով Այնթապ կը մնայ մինչեւ 4 Սեպտեմբեր 1918, 2 տարի եւ 2 ամիս: 1918-ի Սեպտեմբերին ան Մարաշ կը մեկնի եւ կը միանայ ընտանիքին:

1919-ի սկիզբը Մարաշի մէջ հայերը կը սկսին ուրախութեամբ իրենց տուները նորոգել, եկեղեցիները կը բացուին եւ կեանքը նոր թափ կ'առնէ: Անգլիական բանակի զինուորներ Մարաշ կը մտնեն: Հայ վերապրողները խումբ առ խումբ իրենց տուները կը վերադառնան: Սակայն հայերը յանկարծ Հալէպի հայոց կոտորածին լուրը առնելով կ'այլայլին: Այդ կոտորածին համար վեր. Արրահամ Յարթունեան կ'ըսէ. «1919-ի 28 Փետրուարին ուրիշ ջարդ մը կազմակերպուած էր թուրքերու կողմէ, Հալէպի մէջ, գրեթէ բրիտանական բանակի աչքերուն առջեւ բազմաթիւ հայեր մորթուեցան: Անգլիացիները փորձեցին փրկել հայերը, բայց շատ ուշ էր: Թէպէտ կոտորածը վերջ գտաւ, սակայն կը մնայ այն իրողութիւնը թէ հայերը ջարդուեցան բրիտանական բանակի ներկայութեան: Մենք Մարաշի մէջ վախի ու շփօթի



մատնուեցանք» (էջ 121): Բարեբախտաբար այդ ոճրային եւ վատ մթնոլորտը շուտով կը փարատի եւ անգլիական բանակը Մարաշ կը մտնէ: Հայերը մեծ յոյսեր կապած էին դաշնակիցներու օգնութեան: Վեր. Յարթունեան կ'ըսէ թէ հայերը հոգեպէս եւ մարմնապէս կը վերականգնին եւ խանդավառութեամբ կը լեցուին, սակայն ան հայը դիրահաւատ կը կոչէ, որովհետեւ սին յոյսեր կը փայփայէ օտարներու օգնութեան նկատմամբ:

Խաղաղութեան ժամանակաշրջանը շուտով վերջ կը գտնէ: Թուրք հրոսակախումբեր հայ ճամբորդներ կը կողոպտեն ու կը սպաննեն, մղուած քաղաքական մթնոլորտի շարժառիթներէն: Երբ հայերը անգլիական բանակի սպաններուն կը բողոքեն այս մասին, անոնք կը պատասխանեն թէ շուտով պիտի քննեն այդ հարցերը եւ պատժեն պատասխանատուները: Հեղինակը անգլիացիներու մասին կ'ըսէ. «Անոնք ո'չ մէկ բան ըրին» (էջ 126):

Վեր. Աբրահամ Յարթունեան իր ընտանիքին հետ կ'ապրի եկեղեցոյ շրջաբակին սենեակներէն մէկուն մէջ: Գերմանացի միսիոնարները վտարուած էին երկրէն դաշնակից ոյժերու կողմէ: Գերմանական հաստատութիւնները կը կառավարուէին Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց հիմնարկին կողմէ: Անգլիացիները լարուած էին գերմանացիներու դէմ: Սակայն միւս կողմէ անոնք կը սկսին սիրալիր յարաբերութիւններ մշակել թուրք պաշտօնատարներու հետ: Ասոր մասին հեղինակը կ'ըսէ. «Քաղաքական մթնոլորտը հիմնական փոփոխութիւններու կ'ենթարկուի: Բրիտանացի զինուորականներն ու բարձր պաշտօնեաները կը սկսին բարեկամական ու սերտ յարաբերութիւններու մէջ մտնել թուրք պաշտօնեաներուն եւ աղաներուն հետ: Ասկէ քաջալերուած թուրքերը անմիջապէս հայոց հանդէպ բշնամական կեցուածք կ'որդեգրեն: Քաղաքին մէջ թէ շրջակայ գիւղերը թուրքերը կրկին կը կողոպտեն ու կը սպաննեն հայ ճամբորդները: Անգլիացիները ի տես այս երեւոյթին ո'չ մէկ գործնական քայլ կ'առնեն արգիլելու համար պատահող ոճիրները: Ամէն անգամ որ մենք բրիտանացիներուն կը դիմենք, խնդրելով որ մեզ պաշտպանեն, անոնք թուրքերէն քանի մը կտոր զէնք կը հաւաքեն առ երես եւ քանի մը օր ետք կը վերադարձնեն զանոնք» (էջ 125):

«Շուտով թրքական կառավարութիւնը կը սկսի զէնք ու զինամթերք բաժնել Մարաշի եւ շրջակայ գիւղերու թուրքերուն: Իւրաքանչիւր թուրքի տուն զինամթերքի ամբարանոց կը դառնայ: Անգլիացիները լուր կը մնան եւ պարզ դիտորդի դեր կը կատարեն: Մարաշի նոր կառավարչը՝ Աթա պէյ կը զինէ թուրքերը անգլիացիներուն հետ իր բարեկամական կապերը շահագործելով եւ ոչ միայն անոնց համամտութեամբ, այլ նաեւ քաջալերանքով» (էջ 125), կ'ըսէ հեղինակը ու կ'աւելցնէ. «Բոլոր եւրոպական պետութիւնները միայն իրենց շահերուն ետեւէ էին եւ պատրաստ զոհելու հայերը... բրիտանացին, ֆրանսացին, գերմանացին, իտալացին, ռուսը, բոլոր բրիտանացի պետութիւնները մեր ջարդարարներն են: Մենք կը կարծէինք թէ եւրոպացիները մեր փրկարարները պիտի ըլլային, սակայն իրականութիւնը եկաւ փաստելու թէ անոնք աւելի դաժան են քան թուրքերը: Անոնք պատերազմ յայտարարած են ոչ թէ փրկելու անօգնական ազգերը այլ տիրանալու համար քարիւղի, հանքերու եւ հողերու՝ լքելով այդ թշուառ ազգերը: Մենք հասկցանք թէ եւրոպացիները խաբերայ են: Անոնք պատրաստ չեն աշխարհի խաղաղութիւնը պահպանելու, այլ ապահովելու իրենց կայսերապաշտական շահերը՝ խաղաղութեան հաշտոյն» (էջ 126): Վեր. Յարթունեան կ'եզրակացնէ. «Աշխարհի բրիտանացի ոյժերը բրիտանացի հայ ազգին ջարդարարներն են» (էջ 127):

Վերապատուելի Աբրահամ Յարթունեանի երեց որդին՝ Ալպեռ, Տարսոն կը մեկնի ուսանելու: Անգլիական ոյժերը 1919-ի Նոյեմբեր 1-ին կը լքեն Մարաշը ու կը հեռանան: Անոնց կը փոխարինեն ֆրանսական ոյժերը: 8 Նոյեմբերին թուրքերը Մարաշի մէջ մզկիթէ մը կրակ կ'արձակեն ֆրանսական ոյժերու մէկ շրջուն ինքնաշարժներով խումբի մը վրայ եւ հայ կամաւոր մը կը նահատակուի: Այս եղածը փորձ մըն էր թուրքերու կողմէ շօշափելու համար ֆրանսացիներու տրամադրութիւնն ու հակազդեցութիւնը... Կ'ակնկալուէր որ ֆրանսացիները հակադարձէին պատշաճ կերպով ու երեսան հանէին ոճրագործը: Սակայն այդպիսի բան մը տեղի չունենար ու ֆրանսացիները մոռացութեան կու տան դէպքը: Ֆրանսացիները այլալլած հայերը կը



յորդորեն քաջ կենալ ու չվհատիլ: Այս խաբէութիւն մըն էր անոնց կողմէ, ժամանակ անցընելու: Յաջորդ Ռրքաթ օրը թուրք խուժանը ֆրանսական կառավարական շէնքին վրայ կը յարձակի եւ կրակի կու տայ ֆրանսական դրօշակը: Քանի մը օր ետք անոնք ֆրանսացի կառավարիչ Անտրէն ու հայ պատգամատր Վահանը կ'անարգեն ու վերջինս ծեծի կ'ենթարկեն: Թուրքերը կառավարիչ Անտրէին չեն դաշիր: Մուսթաֆա Քեմալի ոյժերը օր ըստ օրէ կը զօրանան ու կը ծաւալին: Ոճրագործ Քըլըճ Ալի փաշա Մարաշի շրջանի քենալական պատասխանատու կը նշանակուի: Ան թուրքերը, քիւրտերն ու չէրքէզները կը զինէ հայոց ու ֆրանսացիներու դէմ: Թուրք եւ խասսօրէն իրենց բռնի միացուած այլ իսլամ զինեալներ ֆրանսացիներու աչքերուն առջեւ խրամատներ կը փորեն ու կը զինուին: 1919 տարին կասկածներով ու մտավախութեամբ լեցուն տարի մը կ'ըլլայ հայոց համար:

Առեւի տարի մը կ'ըլլայ 1920-ը: Մարաշի մէջ հայոց սոսկալի կոտորածը տեղի կ'ունենայ թուրք-իսլամներու կողմէ: Հաճըն հերոսաբար կը դիմադրէ եւ անոր 6000 զաւակները կը նահատակուին կամ կը բռնագաղթուին: 160 հայ աղջիկներ Հաճընի Աղջկանց որբանոցէն կ'առեւանգուին, թրքական հարէմները կը տարուին եւ ապա կը խողխողուին: Քենալականները Մարաշի հայերէն շատերուն կը ստիպեն որ զինուորագրուին, զանոնք սպաննելու միտումով: Այնքապի հայերը ինքնապաշտպանական կռիւներ կը մղեն: 1921-ի վերջերը Ձէյթունի հայութիւնը կոտորուելէ ետք քաղաքը հայութենէ կը պարպուի: 1922-ի սկիզբը հայերը Մարաշէն կը հեռանան: Վեր. Յարթունեան ընտանեօք այնտեղէն Այնքապ կ'երթայ, յետոյ կ'անցնի Քիլիս, Հալէպ, Պէյրութ եւ անկէ ալ Կ. Պոլիս ու Չմիւռնիս կը հասնի, որուն անկումով ընտանեօք նախ Փիրէա, Յունաստան կ'անցնի եւ ապա Ա.Մ.Ն. կը գաղթէ:

Այստեղ վեր. Արքահամ Յարթունեանի յուշագրութիւնը վերջ կը գտնէ:

Վուֆկանկ Կուսթ, «Հայերի Տեղասպանութիւնը 1915-1916 / Գերմանիոյ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան Զաղաքական Արխիւի Փաստաթղթերից» - Գերմաներէնէ թարգմանեց եւ հրատարակութեան պատրաստեց՝ Ռուզան Պոլիսի Եորտանեան («The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives 1915-1916»), «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 2005, միջակ չափի 482 էջ:



**1. Վուֆկանկ Կուսթ կը Մատնանշէ Գերմանիոյ Սեղսկցութիւնը Հայոց Տեղասպանութեան Մէջ**

Գերմանացի լրագրող եւ պատմաբան Վուֆկանկ Կուսթ պատահականօրէն կը ծանօթանայ Հայոց Տեղասպանութեան. 1992-ին ան կը կարդայ Ժագ Տէր Ալեքսանեանի «Le ciel n'tait noir sur l'Euphrate» («Եփրատի Վրայ Երկինքը Սեւ Էր») ֆրանսերէն գիրքը [սոյն յուշագրութեան հայերէն ամփոփումը տե՛ս հատորաշարքիս Բ. գիրքը, էջ 15 – Յ.Բ.]: Կուսթ շատ կը զարմանայ առաջին անգամ կարդալով հայու մը տառապանքին մասին. մինչեւ այն ատեն իմացած էր միայն հրեաներու ողջակիզման մասին:



Վոլֆկանկ Կուսթ Հայոց Յեղասպանութեան հարցը սկիզբը մամուլով կ'արժարժէ, ապա իբրև ուսումնասիրութիւն լոյս կ'ընծայէ «Հայերի Յեղասպանութիւնը 1915-1916 – Գերմանիոյ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան Քաղաքական Արխիւի Փաստաթղթերից» (The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives 1915-1916) հատորը: Գիրքին հայերէնի թարգմանիչը՝ Ռուզան Պորթիսի Եորտանեան կ'ըսէ, թէ մինչև գիրքի հրատարակութեան տարին՝ 2005 թուականը, Հայկական Հարցը Գերմանիոյ հասարակութեան յայտնի չէ պետք եղած չափով: Այս պատճառաւ Վոլֆկանկ Կուսթ հարկադրուած է նկարագրելու պատմական փաստերը եւ միայն անկէ ետք ընելու իր ընդհանրացումները:

Ռուզան Եորտանեան գիրքին յառաջաբանին մէջ կը գրէ. «Այս գրքի հրատարակումը չափազանց կարեւոր է, քանի որ այն պարունակում է հենց Գերմանիայի՝ Թուրքիայի կարեւորագոյն դաշնակցի, արտգործնախարարութեան քաղաքական արխիւի փաստաթղթերը՝ առանց խմբագրման ու կրճատման, որոնցում չէին կարող լինել կեղծիքներ ու չափազանցումներ, մի բան, որ նրանք յաճախ մեղադրականով վերագրել են Անտանտի [Դաշնակից կամ Համաձայնական պետութիւնները Ա. Համաշխարհային Պատերազմին- Յ. Ի.] կողմի հրապարակումներին: Ոչ մի այլ երկիր այնքան մօտ չէր այդ հրադարձութիւններին, որքան Գերմանիան: Նրա միտքներները, ուսուցիչները, սպաները, հիւպատոսներն ու դեսպանները փաստագրել են Մեծ Եղեռնի մանրամասները: Գիրքը եւս մէկ անգամ ապացուցում է ոչ միայն Հայոց Յեղասպանութեան անառարկելիութիւնը, այլեւ Գերմանիայի մեղսակցութեան չափը»:

Շարունակելով՝ Եորտանեան կ'ըսէ, թէ գերմանացի դեսպաններն ու հիւպատոսները շատ մտահոգած են իրենց նման քրիստոնեայ հայոց ջարդերը, զանոնք բնաջնջելու փորձերն ու Գերմանիոյ վարկը:

Վ. Կուսթ համացանցին մէջ ստեղծած է [www.armenocide.net](http://www.armenocide.net) կայքը, ուր ան լայնածաւալ լուսաբանութիւններ կու տայ Հայոց Յեղասպանութեան փաստագրութեան մասին: Կայքին մէջ ան տեղադրած է Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման ու դատա-

պարտման նպաստող բազմաթիւ փաստաթուղթեր:

Դէպքերու ժամանակագրական կարգը Կուսթին կը պարտադրէ որպէսզի առաջին հերթին յիշէ Կարինի մէջ հայոց մասնակի ջարդերը տակաւին 1914-ի Յունուարին: Արդարեւ Գերմանիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան պետական քարտուղարը՝ Եաքով կը հեռագրէ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպանին, թէ ըստ Պեռլինի մէջ Ռուսիոյ դեսպանին, Մանքթ Փեթերպուրկի մէջ գրոյցներ կը շրջին, թէ Կարինի մէջ թուրքերը հայեր կոտորած են եւ թէ կը ծրագրեն լայնածաւալ ջարդեր գործադրել: Իթքիհատ կուսակցութիւնը հաւանական օտար հսկողութենէ խուսափելու ջանքեր կը թափէր, ըսելով թէ կոտորած տեղի ունենալու պարագային միայն կառավարութիւնը պարտաւոր է կացութիւնը դարմանելու: Եաքով դեսպանին կը թելադրէ «ձեռնարկել համարժէք քայլեր եւ Էրզրումի [մէջ Գերմանիոյ] հիւպատոսին հետ հեռագրային կապ հաստատել»:

Երկրորդ փաստաթուղթը, 16 Հոկտեմբեր 1914 թուագրեալ, Զէյթունի եւ Մարաշի հայոց բռնի զօրակոչին մասին է: Գերմանացի զինուորականներու ճնշման տակ, թուրքերը կը փորձեն հայ այրերը բռնութեամբ բանակ տանիլ՝ աղէտի պարագային ժողովուրդը առանց պաշտպանի ձգելու նպատակաւ: Հալէպի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս Վալթեր Ռէօսսլեր կը ջանար հայերը համոզել, թէ գերմանացի զինուորականներ այդպիսի բան չեն ըրած: Այս հարցը պարզաբանելու համար, ան արաբերէն թուրքիկներ ցրուել կու տայ: Ռէօսսլեր Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպանատունէն կը խնդրէ այս հարցը պարզաբանող թրքերէն գրութիւններ դրկել Հալէպ՝ Մարաշի հայութեան ցրուելու համար:

Կարինի սպանութիւններէն ամիսներ ետք, 27 օգոստոս 1914-ին, Լոնտոնի «Տեյլի Թելէկրաֆ» թերթը կը հաղորդէր, թէ Կ. Պոլսոյ մէջ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու դեսպան Հենրի Մորկընթաուն իր կառավարութեան տեղեկագրած է. «Օսմանեան մայրաքաղաքի իսլամները, երուպական պատերազմէն օգտուելով, քրիստոնեայ եւ հրեայ բոլոր բնակիչները պիտի ջարդեն»: Անգլիական թերթին հրապարակումը սաստիկ



կը վրդովեցնէ հայերը, մասնաւորապէս **Օսմանեան Պետու-  
թեան սահմաններէն ներս ապրողները: Անոնք կը զգան, թէ  
թրքական կառավարութիւնը հայոց դէմ նենգ ու վատ ծրագիր մը  
կը պատրաստէ: Հրապարակումը Կ. Պոլսոյ մէջ դիւանագիտա-  
կան լուրջ տագնապ կը յառաջացնէ: Հաւանաբար թրքական  
ճնշումի տակ, ամերիկեան դեսպանատունը կը ստիպուի իր  
մամլոյ դիւանին միջոցաւ հերքել լուրը: Հայերը բացարձա-  
կապէս հաւատք չեն ընծայեր ամերիկեան հերքումին՝ զայն  
դիւանագիտական անհրաժեշտութեան մը հետեւանքը նկա-  
տելով: Կրակը մոխիրին տակ կը մնար...**

Այդ օրերուն, օսմանեան կառավարութիւնը հայ մտաւորա-  
կաններուն եւ միւս երեւելիներուն անունները կը ցուցակագրէր:

Դէպքերը կու գան պայացուցելու «Տէյի Թելէկրաֆ»ի տեղե-  
կութիւնները: Բոլորին յայտնի է, թէ թուրքերը Հայաստանի,  
Կիլիկիոյ եւ արեւմտեան Անատոլիոյ մէջ, բացի Կ. Պոլսոյ մեծ  
մասէն ու Չմիւռնիայէն [Կ. Պոլսոյ ասիական մասի Գատըքէօյ,  
Ալեմտաղ եւ Գարթալ ու երոպական մասի Պէօյլիք Տերէ կամ  
Սան Սթեֆանօ եւ Սարըեար թաղամասերուն հայերն ալ տա-  
րագրուեցան - Յ.Ի.] ինչպէս հայերը ձերբակալեցին, բանտար-  
կեցին, սպաննեցին ու մինչեւ Սուրիոյ եւ Միջագետքի անա-  
պատները բռնագաղթեցուցին: Թուրքերը հայ կիները, աղջիկ-  
ներն ու մանուկները մերկ վիճակի մէջ ձգեցին կիզիչ անա-  
պատներուն մէջ: Կառավարութիւնը տիրացաւ անոնց նոյնիսկ  
դրամատնային հաշիւներուն: Արամ Անտոնեան կ'ըսէ, թէ յոյնե-  
րը, արաբներն ու ասորիները նոյնպիսի հալածանքներու են-  
թարկուեցան:

Իթքիհատի նախապէս պատրաստուած մասնաւոր պատուի-  
րակները Օսմանեան Պետութեան հայաշատ բոլոր քաղաքնե-  
րուն մէջ հաստատուած էին: Անոնց պարտականութիւնն էր  
Թալաաթէն ստացած հրամանները փոխանցել կուսակալնե-  
րուն ու գործադիր իշխանութիւն ունեցող պատասխանատունե-  
րուն եւ հսկել այդ հրամաններու անշեղ գործադրութեան վրայ:  
Իթքիհատի կեդրոնէն Դեմալ պէյին (Իթքիհատի կոմիտէի մաս-  
նաւոր պատուիրակ Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ) ուղղուած անստո-  
րագիր հրամանագիր-նամակի մը մէջ բացայայտօրէն գրուած

էր. «Ճեմիլէքը [Իթքիհատի կոմիտէն – Յ.Ի.] ասկէ ետք իր  
ջանքերու ճամբուն վրայ տարիներէ ի վեր իրեն հետ ընդհարող  
զանազան ոյժերը [ակնարկութիւնը հայոց է – Յ.Ի.] հիմէն քան-  
դելու եւ փճացնելու որոշում տուած է եւ այս մասին, դժբախ-  
տաբար, շատ արիւնտ միջոցներ ձեռք առնելու ստիպուած էն:

Գերմանացի պատմաբան Էռնսթ Չոմմեր կը նշէ, թէ Հայոց  
Յեղասպանութիւնը ամօթանքն է նաեւ ողջ Եւրոպայի, որ իր  
անտարբերութեամբ քաջալերեց ցեղասպանը: Պատասխանա-  
տուութիւնը մեծ է մանաւանդ քայքերական Գերմանիոյ, որ  
մեղքի մեծ բաժին ունի մարդկութեան դէմ այս մեծագոյն ոճիրին  
իրականացումը թոյլ տալու համար: Աւելին. գերմանացի  
սպաներ մասնակցած են թուրքերու գործած ոճիրներուն: 1914-  
1923-ին եւ նոյնիսկ աւելի ետք, Գերմանիոյ իշխանութիւնները  
ուշի ուշով կը հետեւէին մամուլին, որպէսզի գերմանացի ժողո-  
վուրդը անտեղեակ մնար հայ ժողովուրդին դէմ գործուած եւ  
գործուող ոճիրներէն ու անմարդկային բռնութիւններէն: 1917-ին  
Գերմանիոյ գրաքննիչ ատեանը լրատուական բոլոր միջոց-  
ներուն կը հրահանգէ. «Լատագոյնը կը լինի հայերի մասին լռել»:

Վերոյիշեալ երկու փաստագրութիւնները, միացած ցարդ  
յայտնաբերուած բազմահազար վաւերաթուղթերուն, յստակօ-  
րէն կը հաստատեն, որ Գերմանիա ոչ միայն մեղսակից է Օս-  
մանեան Պետութեան գործած Հայոց Յեղասպանութեան, այլ  
նաեւ մասնակից է անոր կանխամտածման ահաւոր ոճիրին:

## 2. Գերմանիոյ Մեղսակցութեան Տարողութիւնը Հայոց Յեղա- սպանութեան Մէջ

Գերմանացի պատմաբան եւ լրագրող Վոլֆկանկ Կուսթ  
հաւաքելով Գերմանիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան  
քաղաքական արխիւներու՝ Հայոց Յեղասպանութեան վերաբե-  
րող փաստաթուղթերը, ոչ միայն կը հաստատէ թուրքերու գոր-  
ծած Հայասպանութեան փնասող, այլեւ յստակօրէն կը մատ-  
նանշէ Գերմանիոյ անմիջական մեղսակցութիւնը թուրքերու  
կողքին՝ յստակ գաղափար տալով անոր տարողութեան մասին:  
Վոլֆկանկ Կուսթ եւ տիկինը՝ Զիգրիտ խմբագրած եւ հրատա-  
րակած են նշուած փաստաթուղթերը:



Գիրքին մէջ տեղադրուած տեղեկագիրներէն մէկը՝ PA-AA/Կոնստանդնուպոլսոյ Դեսպանատուն/ Տպագրուած Գ. Եւ Հ. Փաստ/ 018/կրճ./ էջ 11-13 թուագրեալ 1915-03-07-DE- 001, նամակ մըն է Աղեքսանտրէի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս Ֆեօլքերզամպ Հերման Հոֆմանէն՝ ուղղուած Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան Հանս ֆոն Վանկենհայմին: Զիչ մը մանրամասնեալ կանգ առնեն պատմական այս մեծարժէք վաւերաթուղթին վրայ:

Հիւպատոսը լուրջ մտահոգութիւն կը յայտնէ դեսպանին՝ գերմանացիներու գործած ոսնձգութիւններու դէմ հայոց ընդվզումին նկատմամբ:

Հոֆման կը տեղեկագրէ, թէ Աղեքսանտրէի մէջ թրքական իշխանութիւնները բոլոր քրիստոնէայ հպատակներուն՝ հայոց, ասորիներուն եւ յոյներուն տուները խստօրէն խուզարկած են: Կարգ մը տուններու մէջ գտած եւ բռնագրաւած են գրութիւններ, «թերեւս միայն նրա համար, որ դրանք օտար լեզուով են», կարծիք կը յայտնէ Վոլֆկանկ Կուսք: Նոյնպէս գտնուած եւ գրաւուած են գիրքեր, մասնաւորաբար անգլերէնով: Գերմանիոյ հիւպատոսը անձնապէս ոչ մէկ կասկած ունէր թէ հայերը, յոյները եւ ասորիները զբաղած էին Օսմանեան Պետութեան դաւաճանելու գործով: Քաղաքին օտարները սաստիկ զարմացած էին թուրքերու խիստ միջոցառումներէն: Հիւպատոս Հոֆման թուրք զինուորականներէ լսած էր, թէ պետական շրջանակներ քրիստոնէաներու եւ մանաւանդ հայերու հանդէպ անվստահութեամբ լեցուած էին: Արդարեւ, քաղաքի նաւահանգիստին մէջ «Դորիս» քրիտանական յաժանախն երկու անգամ խարխիս ձգելու փորձին ընթացքին անգլիացիներու ձեռքը գերի ինկած օսմանցի զինուորներէն երկուքը հայեր էին: Ուրիշ անգամ, եօթը հոգինոց օսմանեան ջոկատի մը հայ ենթասպան խրամատին մէջէն անգլիացիներուն յանձնուելու նշան տուած էր իր թաշկինակը ճօճելով: Այս արարքներուն մէջ թուրքերը օսմանեան բանակին քրիստոնէաներու, մասնաւորաբար հայերու դաւաճանութիւն կը տեսնէին:

Հայ-թրքական այս գերլարուած դրութիւնը աւելի կը սրի երբ Աղեքսանտրէի 30 քիլոմէթր հիւսիս գտնուող Չորք Մարգ-

պանի (Տէօրք Եոլ) մէջ թուրք ոստիկան-զինուորներ կը յարձակին տեղի հայոց վրայ, բռնութիւններ, ձերբակալութիւններ ու բանտարկութիւններ կը կատարեն, որոնց կը հետեւին ծեծն ու խոշտանգումները:

Հիւպատոսը կը գրէ, թէ գերմանացի զինուորական մը Չորք Մարգպանի հայոց կը ներկայանայ իբրեւ անգլիացի սպայ մը եւ կը յայտնէ թէ «իրենք՝ անգլիացիները, մտադիր են գրաւել այդ վայրերը» (էջ 13): Ոգետրուած հայերը «Ի հարկէ, մենք ձեզի հետ ենք» կը պատասխանեն նենգ գերմանացիին, որ իսկոյն թրքական իշխանութիւնը տեղեկ կը պահէ: Ահաւասիկ օրինակ մը գերմանական մեղսակցութենէն: Այս դրուագը կը բացայայտէ, թէ գերմանացի պատասխանատուներ այդ օրերուն հետամուտ էին օսմանեան լուծին տակ արդէն իսկ տառապող եւ հիւժող հայոց սին յոյսեր ներշնչելով գրգռութիւն յառաջացնել անոնց եւ թուրքերուն միջեւ՝ հայոց յաւելեալ ցաւ ու տառապանք պատճառելով:

Գերմանիոյ հիւպատոս Հոֆմանը կը խոստովանի, թէ. «որքան խորն է արմատացած հայերի անվստահութիւնը Գերմանիոյ հանդէպ, որի բարեկամութիւնը Թուրքիոյ հետ միանշանակ թշնամանք է նշանակում հայերի համար: Գերմանացիների հանդէպ հայերի ատելութեան բազմաթիւ նոր ապացոյցներ կարողացայ հաւաքել այստեղի հայերի հետ ունեցած անկեղծ գրոյցներից: Այս փաստերը տհաճ տպատրութիւն թողեցին իմ վրայ» (էջ 13) [մէջբերումը վերաշարադրած են՝ թարգմանչուհիին անյաջող թարգմանութեան պատճառաւ - Յ.Ի.]:

Հիւպատոս Հոֆման դեսպան ֆոն Վանկենհայմին կը բացատրէ թէ ինք ինչպիսի՞ ջանքեր թափած էր Գերմանիոյ հանդէպ հայոց անվստահութիւնը փարատելու թէ՛ առանձին գրոյցներով եւ թէ՛ հրապարակային ելոյթներով: Ան փորձած էր հայոց համակրանքն ու վստահութիւնը շահիլ թէ՛ խօսքով եւ թէ՛ գործով՝ հայ վիրաւորներու ինժեման համար նուիրատուութիւններով: Սակայն Հոֆման կը գիտակցի ու կը խոստովանի, թէ իր բոլոր ճիգերը հայոց անվստահութեան ծովին մէջ նոյնիսկ մէկ կաթիլ չէին:

Վոլֆկանկ Կուսքի հաւաքած ապացոյցները Հայաստանու-



քեան մէջ գերմանական մեղսակցութեան մասին, ցոյց կու տան թէ գերմանացիները ի՞նչ չափով այս դաւին մասնակցած էին : Վերոյիշեալ գերմանացի զինուորականը որ իբրև անգլիացի սպայ մը ներկայանալով Չորք Մարզպանի հայութեան եւ անոնց երեակայածին յոյսերով ներշնչելով զանոնք թակարդի մէջ ձգած, լոկ ինք իրմէ չէր յղացած այդ կեղտոտ նախածեռնութիւնը, այլ իրմէ բարձր հեղինակութենէ մը հրահանգ ստացած :

Անկարելի է քաղաքականութեան մէջ պատահականութիւն տեսնել : Անէն բան նախապէս ձեռնած չափուած եւ ծրագրուած էր թուրքերու եւ գերմանացիներու կողմէ :

Հայոց Յեղասպանութեան դժնդակ օրերուն Գերմանիոյ մէջ գերմանական իշխանութիւնը մամուլը անտեղեակ կը պահէր Հայաստանի, Կիլիկիոյ եւ Արեւտեան Անատոլիոյ իրադարձութիւններէն, սուտ ու երեակայածին լուրերով կը սնուցէր զայն, թուրքերու գործած բարբարոսութիւններուն պաշտպան կանգնելով : Գերմանացիներէն միայն շատ քիչեր իրազէկ դարձած էին իրականութեան : Անոնցմէ են Եոհաննէս Լեփսիուս եւ Էռնսթ Չոմմեր, որոնք իրենց ականատեսի վկայութիւնները գրի առած ու հրատարակած են : Երբ թուրքերը հայեր կը կոտորէին վայրագօրէն, նոյն պահուն գերմանական մամուլը լայն տեղ կու տար թրքական կառավարութեան մասին ապակողմնորոշող տեղեկութիւններու, որոնք սահմանը անցնելով, շատ անգամ թրքասիրութիւն կը սերմանէին գերմանացիներու միտքերուն եւ սիրտերուն մէջ : Այս պատճառաւ Գերմանիոյ մէջ հասարակական սխալ կարծիք կը ստեղծուէր : 1917-ին սկիզբը Գերմանիոյ գրաքննիչ ատեանը լրատուական բոլոր միջոցներուն կը հրահանգէ. «*Լատագոյնը կը լինի հայերի մասին լռել*» :

Թէեւ գերմանացի պատասխանատուները թուրքերու կողքին հայոց դէմ կը գործէին ոյժի տրամաբանութեամբ եւ հզօրի հոգեբանութեամբ, այդուհանդերձ անոնք լրջօրէն մտահոգ էին իրենց նկատմամբ հայոց անվատահոտութեան փաստով եւ կը փորձէին սուտերով ու կեղծիքներով շպարել իրենց թրքասիրական վարուելակերպը : Գերմանիոյ առաջնորդներուն հակահայ կեցուածքները չէին բխեր միայն իրենց երկրի գերագոյն շահերէն, այլեւ քրիստոնէայ աղանդատրական ծայրայեղա-

կան որոշ խումբերու համոզումէ մը. այս շեղածները հաճոյք կը զգան տկարն ու իրաւագրկուածը աւելի վատ վիճակի մատնելէ կամ զանոնք այդպիսի վիճակներու մէջ տեսնելէ ու իրենք զիրենք «կ'արդարացնեն», թէ Աստուած զանոնք այդ վիճակին մատնուելու համար ստեղծած է : Ի դէպ, Արեւմուտքի մէջ եղած են ու այսօր ալ կան աղանդատրներ, որոնք աղքատներուն եւ տկարներուն օգնութեան ձեռք բնաւ չեն երկարեր, պատճառաբանելով, թէ Աստուած այդպէս կ'ուզէ : Անոնք նոյնիսկ հարուած մըն ալ իրենք կու տան տկարին՝ եթէ կարենան :

Հակառակ այս փաստերուն աշխարհով մէկ հրապարակման, օրէնք պարտադրելու կոչուած պատասխանատուներ, խաղաղութիւն եւ արդարութիւն հաստատելու համար պաշտօնի կոչուած մարդիկ, քաղաքագետներ եւ զինուորականներ երես կը դարձնեն ճշմարտութենէն ու կը շարունակեն սուտին՝ ճշմարիտ եւ ճշմարիտին սուտ ըսել :

Գծբախտաբար, հիւանդագին մարդոց հոգեբանական բարդոյթները տեղ կը գրաւեն անոնց սեփական կամ խմբակային գերագոյն շահերու հետապնդման կողքին ու մեծ դեր կը խաղան :

### 3. Հալէպի Մէջ Գերմանիոյ Հիւպատոս Վալթեր Ռէօսսլեր Կը Վկայէ Հայոց Հանդէպ Թուրքերու Նենգութեան Մասին

1915-ի Մարտ-Ապրիլ ամիսներուն Չէյթունի մէջ ծաւալուած իրադարձութիւնները մղած են Հալէպի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս Վալթեր Ռէօսսլերը կացութեան իրազէկ դառնալու եւ առ այդ զեկուցելու իր մեծաւորին՝ Գերմանիոյ *ռայխսքանցլեր* (վարչապետ) Թէոպալտ ֆոն Պեքման-Հոլվեկին :

Հալէպի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս Վալթեր Ռէօսսլերին նամակը Գերմանիոյ պետական արխիւին մէջ կը պահուի հետեւեալ անձնագրային տուեալներով՝ Սկզբնաղբիւրը՝ PA-AA/R 14085 Կոստ. դեսպ./168, Տնկագրուած՝ Գ. Եւ Հ. փաստ. 025 (կրճ.), թուագրեալ 1915-04-12-D-00: (էջ 20-22)

Նամակին սկիզբը Ռէօսսլեր կը մատնանշէ օսմանեան դատարանի նախագահին պնդումը, թէ Չէյթունի դէպքերը տեղի կ'ունենային օտար ազդեցութեան տակ : Սակայն Ռէօսսլեր հա-



մամիտ չէ այս կարծիքին: Ան կը գրէ. «... բայց դրա վերաբերեալ ոչ մի տուեալ չտուեց (դատարանի նախագահը): Հենց տեղում, Թուրքիայի ներքին թշուառութիւնից բխող պատճառներն արդէն իսկ բարար են յուզումները բացատրելու համար» (էջ 20):

Հոս կ'արժէ կանգ առնել կարեւոր հարցի մը առջեւ: Հայերը բնաջնջելու թրքական կանխամտածուած ոճիքին կ'ընկերանային կանխամտածուած արդարացումի փորձերը դէպքերուն տեղի ունեցած ատեն եւ նոյնիսկ անոնցմէ առաջ: Թուրքերը միշտ պատրաստ էին արդարացնելու իրենց գործած ոճիքները, բայց չէին գիտեր, թէ նոյնիսկ իրենց դաշնակից Գերմանիոյ հիւպատոսներէն շատերը իրագել էին իրականութեան եւ մեղսակից էին իրենց վարչակարգի՝ հայոց դէմ դառելու արարքին: Այս լոյսին տակ յատակ է, թէ գերմանական արխիւները շատ բան կը պարունակեն քողագերծելու համար Գերմանիոյ այդ օրերու վարչակարգին գործած ոճիքները հայոց դէմ: Արդարեւ, գերմանական դատաւարական մեքենան մինչ բարձրաստիճան շատ դիւանագետներ ու պաշտօնեաներ (ինչպէս Կ. Պոլսոյ մէջ դեսպան Հանս Ֆոն Վանկենհայմը) զինուորագրած էր օժանդակելու հայերը հայրենագրկելու դաւին, չէր կրցած արդարամիտ բայց կարող պաշտօնեաները (ինչպէս հիւպատոս Վալթեր Ռէօսսլերը) ներգրաւել այդ դատապարտելի ստորութեան:

Գալով արդարացումի թրքական փորձերուն, կարեւոր է նշել, թէ ներկայացուած պատճառաբանութիւններուն մէջ ամենէն յաճախակի նուսական միջամտութեան հարցն է: Թրքական դատարանը կը ջանար հիմնաւորել, թէ Չէյթունի մէջ հայերը ըմբոստութեան դիմած են նուսական դրդումով եւ թէ նուսական բանակը անմիջապէս հազարաւոր քիլոմէթրեր պիտի կտրէր եւ հայոց օգնութիւն պիտի փութացնէր: Ուստի, թուրքերու կարծիքով, հայերը Օսմանեան Պետութեան հանդէպ դատաւարական դիրքի մէջ կը գտնուէին:

Իրենց ոճիքներն արդարացնելու թուրքերու երկրորդ գլխաւոր ապացոյցը հայոց քովէն իբր յայտնաբերուած զենքերն են, որոնք, իրականութեան մէջ, շահտ անբարար էին ապստամբութիւն մը յաջողցնելու համար: Ըստ թուրքերուն՝ նուսերն էին

հայոց զենքեր հայթայթողը: Չենք չունեցող հայոց օսմանեան իշխանութիւնները կը ստիպէին սուղ զիններով զենքեր գնել ու իրենց յանձնել:

Ահա այսպիսի խախուտ հիմքերու վրայ դրուած էին արդարացումի թրքական փորձերը:

Հալէպի հիւպատոս Վալթեր Ռէօսսլեր կը շարունակէ թրքական իշխանութեանց իր քննադատութիւնը: Ան կը յիշէ, թէ Ա. համաշխարհային պատերազմն սկսելուն պէս Ֆախրի փաշա Չէյթունի մէջ կայքաւորուած բանակին մէկ զօրամասը հեռացուց եւ զայն փոխարինեց թուրք ժանտարմներով, որոնք սաստիկ կ'ատէին զէյթունցի հայերը: Այսպիսով ան խրոխտ ու պատուախնդիր լեռնցիները ժանտարմներու կամայականութիւններուն յանձնեց: Թուրք ոստիկանապետին եւ գայմագամին լուռ աջակցութեանը ու քաջալերանքով, ոստիկաններն սկսան հայ երիտասարդները տանջանքներու ենթարկել եւ կիները անարգել: Չէյթունի հայերը բողոքեցին Մարաշի մութասարրիֆ Հայտար փաշային: Կարճ ատեն ետք Մումթազ պէյ փոխարինեց Հայտար փաշան: Ըստ Ռէօսսլերի՝ Մումթազ արդար ու հաւասարակշռուած մարդ էր: Սակայն եւ այնպէս, երբ ան հայոցմէ պահանջեց ոստիկանապետին եւ գայմագամին գործած յանցանքներուն ապացոյցները, հայերը վախցան որեւէ փաստ ներկայացնելու: Ասկէ քաջալերուած, ժանտարմները շարունակեցին իրենց աղտոտ գործերը ու շատ վատ մթնոլորտ ստեղծեցին Չէյթունի մէջ:

Հիւպատոս Ռէօսսլեր այս զեկուցման մէջ կը բացայայտէ թուրքերուն նենգ եւ խարդախ խորհուրդներն ու արարքները հայոց դէմ: Մարաշի մէջ թրքական զինուորական իշխանութիւնները հայ զինակոչիկներուն մէկ մասին հետ շատ վատ վարուած էին, զանոնք առանց սնունդի ձգած, ինչն ստիպած էր վերջիններուն՝ դասալքել: Ասոր վրայ, կառավարութիւնը անոնց համազգեստն ու զենքը կը խլէ: Այս պատիժին կը հետեւի մնացեալ հայ զինուորներուն դասալքութիւնը եւ անոնց միանալը հայ զինեալներուն: Ռէօսսլեր կը բացայայտէ ու կը բացատրէ հայոց ինքնապաշտպանական փորձերուն ծագման պատճառները: Չէյթունի հայ բնակիչները այլեւս կառավարութեան խոստում-



ներուն չէին հաւատար: Երբ թուրք ոստիկաններ կը հալածեն դասալիք հայ զինուորները, վերջիններս կռուելով իրենց կեանքը կը պաշտպանեն, վեց ժանտարմ կը սպաննեն, վանքին մէջ դիրք կը բռնեն ու կը մերժեն իշխանութեանց յանձնուիլ, քանզի անոնց բացարձակապէս չէին վատահեր: Ապստամբները կը մերժեն նաեւ գերմանացի միսիոնար Պլանքի միջնորդութիւնը: Հայ տղաքը կը նախընտրէին կռուիլ ու պատուով նահատակուիլ, քան նենգ ու խաբէպատիր թուրքին յանձնուիլ:

Հիւպատոս Վալթեր Ռէօսպերի զեկուցումը առարկայական է: Միակ վերապահութիւնը հայ ազատամարտիկները աւագակախումը կոչելու փաստն է, ինչպէս կ'ընեն թուրքերը:

Այդ դժնդակ օրերուն գտնուեցան բազմաթիւ գերմանացի անձնատրութիւններ, որոնք ընթացան գերմանական իշխանութեանց հայատեաց հուժկու հոսանքին հակառակ ուղղութեամբ ու բացայայտեցին Հայաստանութեան ճշմարտութիւնը: Այս արդարամիտ անձնատրութիւններէն էր միսիոնար Եոհաննէս Լեփսիուսը: Մեզիքի Գերմանական որբանոցի տնօրէն էր միսիոնար Եոհաննէս Էհմանն ընդհանրապէս երկդիմի կեցուածք ունեցաւ եւ արդարութիւնը չբացայայտեց: Ան հայոց «յորդորեց» զենքերը յանձնել՝ անոնց անվտանգութիւն խոստանալով՝ առանց ռեւէ շօշափելի երաշխիքի: Անոր յորդորեով իրենց զենքերը յանձնած բոլոր հայերն սպաննուեցան կամ արքորուեցան՝ ճաշակելով Միջագետքի անապատներուն մահաշունչ դառնութիւնները:

#### 4. Հայաստանութեան Նկատմամբ Գերմանական Կողմնակալութեան Նմոյշ Մը

Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան Հանս ֆոն Վանկենհայմ իր 1915-04-15-DE-002 (տպագրուած՝ Գ. Եւ Հ. փաստ. 026/խմբ. Եւ կրճ./- սկզբնաղբիւրը՝ PA-AA/R14085) անմակով իր երկրի *ռայխսքանցիներ* (վարչապետ) Թեոպալտ ֆոն Պեթման-Հոլվեկին կը տեղեկագրէ առաջին համաշխարհային պատերազմի առաջին ամիսներուն Փոքր Ասիոյ ներքին գաւառներուն մէջ մէկ կողմէ հայոց, միւս կողմէ թուրքերու ու քիւրտերու յարաբերութեանց մասին: Ան նկատել կու տայ, թէ երկու կողմերուն

միջեւ արդէն իսկ լարուած յարաբերութիւնները աւելի եւս կը սրին ու կացութիւնը հետզհետէ կը վատթարանայ: Իր տեղեկութիւնները գետնին վրայ կատարուող իրադարձութիւններէն քաղելով՝ ֆոն Վանկենհայմ կը խոստովանի, թէ հայոց հետապնդումներ եւ հալածանքներ տեղի կ'ունենան, աւելցնելով, որ բռնութիւնները հետզհետէ աւելի աղմկայարոյց կը դառնան:

Երբ Գերմանիոյ դեսպանին այս տեղեկագիրը կը կարդանք, կը նկատենք, թէ հայոց ու թուրքերու փոխյարաբերութիւններու վատթարացման լուրերը զեկուցելու ատեն ան բաւական գոհունակութեամբ կը դիտէր պատահարները, մինչ նոյն դէպքերուն մասին ուրիշներ, ինչպէս Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու դեսպան Հենրի Մորկընթաուն, գերմանացի միսիոնարներ Եոհաննէս Լեփսիուսն ու Էրնսթ Չոմմերը ցաւով եւ մտահոգութեամբ կը տեղեկագրէին: Հանս ֆոն Վանկենհայմ շատ հաւանաբար տեղեկ էր գերմանացի եւ Օսմանեան Պետութեան իթքիատական իշխանատրութիւն միասնաբար ծրագրած եւ գործադրուելիք հայոց բնաջնջումէն:

Գերմանիոյ դեսպանը հայոց ձերբակալութիւնները, բանտարկութիւններն ու սպանութիւնները արդարացնելու միտուած թրքական անհիմն կարծիքները, սուտերն ու պատրուակները իբրեւ բանաւոր պատճառներ կը ներկայացնէ իր վերադասին, երբ կը գրէ. «Ասում են, թէ նրանցից [հայերէն – Յ.Ի.] հազարատրները կամովին մտել են ռուսական բանակ՝ ոչ միայն Կովկասից, այլեւ Ամերիկայից, Պուկարիայից եւ այլ երկրներից, ու հաստատում են, թէ դաշնակցական կուսակցութեան ռուսական բաժանմունքը, Թուրքիայի համար պատերազմի անբարենպաստ ելքի դէպքում, կը պահանջի Թուրքիայի նահանջած շրջաններում մահմետական բնակչութեան բնաջնջում» (էջ 31):

Աւելի յառաջ երթալով, ֆոն Վանկենհայմ ուրիշ անհիմն մեղադրանքով մը կ'ամբարտանէ հայերը. ռազմական գործողութիւններու ատեն, հայ զինուորներ իրենց զենքերը իբր թէ ուղղած են թուրքերու դէմ: Հոս կ'արժէ յիշել Եոհաննէս Լեփսիուսի տեղեկագրին մէջ հայոց հաւատարմութեան մասին վկայութիւնը՝ օսմանեան բանակին մէջ կռուող հայ քաղաքա-



ցիները լաւ պահուածք ցուցաբերած են, օսմանեան ռազմական վարժարանին մէջ թուրքերէ աւելի հայեր պահեստի սպայ արձանագրուած են: Անոնք կը փափաքէին գործող քանակին միանալ, քան թղթատարութեամբ զբաղող գրասենեակներու պաշտօնեայ դառնալ: Լեփսիուս կը գրէ. «Երբ պատերազմական նախարար Էնվեր փաշա Կովկասի ճակատէն Փետրուարին Կ. Պոլիս վերադարձաւ, հայոց պատրիարքին իր մասնաւոր զոհունակութիւնը յայտնեց կռիւներու ընթացքին հայ զօրագունդերու վարմունքին եւ քաջութեան մասին, որոնք իրենց պարտականութիւններուն մէջ կատարեալ եղած էին»: Էնվեր գովեստով կ'արտայայտուի յատկապէս Օհաննէս չաուշ անունով հայ զինուորի մը մասին, որ վտանգի տազնապալի պահուն իր սպայակոյտը փրկած էր:

Օսմանեան Պետութեան պետական պատասխանատուներու վկայութեամբ՝ օսմանեան քանակ տարուած հայ երիտասարդները խիզախութեամբ եւ հաստատականութեամբ կը կռուէին: Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարք Զաւէն Արք. Տեր-Եղիայեանը բոլոր առաջնորդարաններուն շրջաբերական մը դրկելով յորդորած էր հաւատարիմ մնալ Օսմանեան Պետութեան: «Հայ ազգը պիտի կատարէ իր պարտքը եւ պիտի համակերպի բոլոր զոհողութիւններուն՝ աւելցնելու համար փառքը օսմանեան գահին, որուն սերտօրէն կապուած է», - գրուած էր պատրիարքի յորդորակին մէջ: Բոլոր հայկական եկեղեցիներուն մէջ Օսմանեան Պետութեան յաղթանակին համար աղօթքներ կը բարձրանան առ Աստուած: Գաւառներու թեմակալ առաջնորդները Բարձր Դուռ հեռագիրներ կը դրկեն՝ հաւաստիացնելով. «Հայրենիքին համար հայերս ո՛չ մէկ զոհողութեան առջեւ ընկրկած ենք: Այս անգամ ես ամէն զոհողութեանց պատրաստ ենք»:

Թրքական եւ գերմանական լրատուամիջոցները այս յայտարարութիւններուն զոհունակութեամբ կ'արձագանգեն: Գերմանիոյ եւ Աւստրիա-Հունգարիոյ մէջ ապրող հայերը նոյն կեցուածքը կ'որդեգրեն: Անոնք Օսմանեան Կարմիր Մահիկին համար օժանդակութեան յանձնախումբ մը կը կազմեն Վիեննայի մէջ: Աւստրիա-Հունգարիոյ մէջ Օսմանեան Պետութեան

դեսպան եւ Օսմանեան Կարմիր Մահիկի Վիեննայի մասնաճիւղի նախագահ, նախկին վարչապետ Հիւսէյն Հիւմի փաշա հայոց մասին այսպէս կ'արտայայտուի. «Թրքական կառավարութիւնը հայոց հաւատարմութեան եւ անձնուիրութեան երբեք չէ տարակուսած»:

Հանս ֆոն Վանկենհայմ հայերն ու թուրքերը հաւասարապէս յանցաւոր կը նկատէ՝ գրելով. «Իւրաքանչիւր կողմ միւս կողմի մեղադրանքները հերքում է իբրեւ անհիմն կամ էլ իրադարձութիւնների մեղքը բարդում է միւս կողմի վրայ» (էջ 32): Այդուհանդերձ, Հանս ֆոն Վանկենհայմ կը խոստովանի, թէ հայերը ապստամբութեան որեւէ ծրագիր չէին մշակած երբ կ'ըսէ. «Երեւի թէ միայն մի կէտում կայ համաձայնութիւն [թուրքերու եւ հայերու ըսածներուն մէջ - Յ.Ի.], որ սահմանադրութեան հաստատումից յետոյ հայերը իրաժարուել են յեղափոխական մտքից, եւ դրա համար ոչ մի կազմակերպութիւն չկայ» (էջ 31):

Իր նամակ-զեկուցագիրին ամէն մէկ պարբերութեան մէջ ֆոն Վանկենհայմ կը ջանայ արդարացնել հայոց նկատմամբ թուրքերու գործած վայրագութիւնները. «Անկասկած հիմա Արեւելեան Անատոլիայում առկայ են հայերի դէմ օրինազանցութիւններ ու բռնութիւններ, եւ ընդհանուր առմամբ իրադարձութիւնները հայերը նկարագրել են ճշմարտացի, թէպէտ ինչ որ տեղ չափազանցրել են: Խօսքն աւելի շատ գրկանքների ու տառապանքների մասին է, որոնցից զերծ չի կարող մնալ ոչ մի պետութիւն՝ նոյնիսկ քաղաքակիրթ երկրներում, բայց միւս դէպքերում մեղքն ընկնում է հայերի վրայ, իսկ իշխանութիւններին վերաբերում է այն յանդիմանութիւնը որ նրանք ժամանակին նախազգուշական միջոցներ չեն ձեռնարկել եւ ուշացումով միջամտել են անտեղի խստութեամբ» (էջ 31):

## 5. Միսիոնար Եոհաննէս Էհման Գերմանական Իշխանութիւնը Կը Չզուշացնէ...

Սոյն հատորին 47-50-րդ էջերուն մէջ տեղադրած է կարեւոր նամակ մը, որ կ'ակնարկէ հայոց դէմ թրքական մօտալուտ ջարդերուն: Արդարեւ, Մեգիրէի Գերմանական որբանոցին տնօրէնը՝ Եոհաննէս Էհման Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Գերմանիոյ



դեսպան Հանս ֆոն Վանկենհայմին ուղղուած 18 Մայիս 1915 թուակիր նամակին (փաստաթուղթին դիւանական տուեալները՝ PA-AA /Կոստ. Դեսպ./169/) սկիզբը ուղղակի նիւթին մէջ մտնելով, Խարբերդի հայոց մասին կ'ըսէ. «Վերջին օրերի տնային խուզարկութիւններն ու ձերբակալութիւնները կրկին ստանում են առաւել լուրջ բնոյթ: Մրնչեւ հիմա Մամուրիէք [իւլ-]Ազիզում եւ շրջակայքում արդէն ձերբակալուել են 70-80 [հոգի], մինչդեռ վիլայէթի ատլի հեռու շրջաններից ոչ մի ճշգրիտ տեղեկութիւն չի հասել: Վիճակը Էկիմում [Ալն - Յ.Ի.] եւ Արաքկիրում պէտք է որ ատլի լուրջ լինի»:

Այս գերմանացի միսիոնար հոգեւորականը 1915-ի Ապրիլին եւ Մայիսին պատահող դէպքերը բնական չի գտներ: Հայոց տուներու խուզարկութիւնն ու զանգուածային ձերբակալութիւնները կը շարունակեն զինք եւ մտածել կու տան որ մօտալուտ աղէտ մը կը սպառնայ քրիստոնեաներուն՝ ընդհանրապէս եւ հայոց՝ մասնատրաբար: Խարբերդի գիւղերէն հասնող ջարդերու եւ բռնագաղթերու կցկտուր լուրերուն շարանը քաղաքի այս կացութեան վրայ կը բարդուի եւ մթնոլորտը ծայր աստիճան կը շիկանայ:

Կացութեան վատթարացման պատճառները փնտռած ատեն Էհմանի ուշադրութիւնը կը գրաւէ այն իրողութիւնը, թէ յաճախ, նոյնիսկ Վանի դէպքերէն առաջ, «թուրքերն ասում են, ինչ-որ չափով՝ թերեւս ճշմարիտ, որ հայերը ռազմաճակատում մասամբ անցել են ռուսների կողմը, որ հայ ժողովուրդը Թուրքիայի դէմ է, որ հայ փարթիզանները Վանի տարածքում եւ Պարսկաստանում կռուել են թուրքերի դէմ, որ Տերսիմում հայերը դժուարացման քարոզել են միանալ ռուսներին, որ Տիարպէքիրում [Տիգրանակերտ - Յ.Ի.] ռուսներ են գտել, իսկ Էկիմում՝ տինամիթ, որ ռուսների ներխուժման դէպքում հայերը երկրի խորքում կանգնեն թշնամու կողմը» (էջ 47):

Եռհաննէս Էհման երկու կողմերուն՝ թուրքերու եւ հայոց կարծիքները առարկայականօրէն կը յիշէ իր գեկոյցին մէջ, սակայն ան լրիւ հասկացողութիւն կը ցուցաբերէ միայն կարգ մը շրջաններու մէջ հայոց՝ ռուսերու կողմն անցնելու պատճառներուն: Էհման ընդվզումով կը նկարագրէ ինքնապաշտպա-

նութեան համար հայոց ունեցած զէնքերու հաւաքումը իշխանութիւններուն կողմէ, երբ անդին թուրքերուն ու քիւրտերուն կը թոյլատրուի պահել իրենց զէնքերը: Ան կ'ըսէ. «Ըստ այս ամենի, կարելի է հասկանալ քրիստոնեաներին լրիւ զինաթափելու կառավարութեան խիստ միջոցառումները, մինչդեռ չնայած յանձնելու ձեւական հրամանին, թուրքերի ու քրդերի զէնքը թողնում են» (էջ 47):

Էհման այնուհետեւ քննադատօրէն կը մօտենայ ձերբակալուած քրիստոնեաներու, մասնատրաբար հայոց ծանր վիճակին: Եթէ Վանի մէջ պայմանները դասատրուած էին այնպէս, որ հայերը ստիպողաբար ապստամբին, ըստ Էհմանի՝ այդ բնաւ չի նշանակեր թէ Խարբերդի հայերն է որ պէտք է պատժուին, այն ալ՝ ծանրագոյն ձեւով: Այս առնչութեամբ ան կը գրէ. «Որքան էլ նրանք շատ զոջան Վանի հաւանական իրադարձութիւնների համար եւ ընդունեն քաղաքական յանցագործներին խստագոյնս պատժելու կառավարական իրաւունքն ու պարտականութիւնը, այնուամենայնիւ մտածում են, որ չի կարելի իրենց պատասխանատու դարձնել Վանի քրիստոնեաների եւ այստեղի վիլայէթի մի քանի մեղաւորների համար: Տղամարդիկ, կանայք եւ երեխաները դողում են ձերբակալուածների հարցաքննութեան ժամանակ երբեմն կիրառուող ծեծի մտքից եւ հայերի համար հասկանալի եզրակացութիւնից, որ բոլոր այդ միջոցառումների վերջը համընդհանուր ջարդն է լինելու, առաւել եւս՝ այստեղ արդէն լուրեր են շրջանառուում Վանի բնակչութեան գլխին կախումը դաժան հաշուեյարդարի մասին: Մահմետականների եւ քրիստոնեաների միջեւ փոխադարձ վստահութիւնը գրեթէ լիովին չբացել է» (էջ 47-48, ընդգծումը իմն է - Յ. Ի.):

Էհման ուրիշ կարեւոր իրականութիւն մը կը յայտնաբերէ երբ կ'անդրադառնայ հայկական կուսակցութիւններու օրինակաւորութեան: 1908-ի Յուլիսին Մահմանադրութեան վերահռչակումէն ետք Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնն ու Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը օրինական կազմակերպութիւններ էին Օսմանեան Պետութեան մէջ: Աւելին, իշխող Իթթիհատ վէ Թէրաքքի կուսակցութիւնը դաշնակցային սերտ



յարաբերութիւններ ունեցած էր Հ. Յ. Գաշնակցութեան հետ: Գաղտնիք մը չէ, թէ Իթքիհատը նոյնիսկ զինած է Գաշնակցութիւնը որպէսզի ընթոստութեան կամ յեղափոխութեան պարագային վերջինս կարենայ կառավարութիւնը պաշտպանել իբրեւ դաշնակից: Սակայն 1915-ին թուրքերը յանկարծ կը սկսին հայկական կուսակցութիւնները անօրինական սեպել: Այս մասին Էհման կը գրէ. «Կառավարութիւնը յատկապէս խիստ միջոցներ է ձեռնարկում «Գաշնակ» եւ «Հնչակ» միութիւնների անդամների դէմ... Բայցեայնպէս երբ նշուած միութիւնները ճանաչուել են պետականօրէն, ապա այժմ չէր կարելի այդպիսի մի կուսակցութեան պատկանելը դրոշմել որպէս յանցագործութիւն, կարծես կարելի է առանձին միութեանը կամ առանձին անձին վերագրել պետութեան համար վտանգաւոր կամ խռովարարական միտումներ ու խարդաւանքներ» (էջ 48):

Եռհաննէս Էհման նոյն տրամաբանութեամբ կը բացատրէ նաեւ Օսմանեան Պետութեան անօրինական քայլերը հայոց ունեցած սակաւաթիւ զէնքերուն նկատմամբ: Ան կ'ըսէ. «Նոյնիսկ օրէնքով արգելուած, արդէն տարիներ առաջ ձեռք բերուած զէնքը, որ հազուադէպ չէ ծայրամասերում ապրող մահմետականների եւ քրիստոնեանների մօտ, չէր կարող լինել խռովարարական մտադրութիւնների նախանշան, քանի որ թուրքական բնակչութիւնն այսպիսի զէնքի աւելի մեծ քանակութիւն ունի: Ըստ քրիստոնեանների բաւականին հաւաստի խօսքերի՝ իրենց զէնքը պէտք է ծառայէր զուտ ինքնապաշտպանութեան համար՝ մահմետական բնակչութեան յարձակման դէպքում» (էջ 48-49):

Թրքական կառավարութիւնը Իթքիհատի տիրապետութեամբ արդէն սկսած էր հակահայկական խիստ քայլեր առնել ամենուրեք: Էհման կը վկայէ, թէ քանի մը ազդեցիկ թուրք հայատեաց տարրեր հայոց զէնքերու հարցը կ'ուռճացնէին եւ զայն կառավարութեան առջեւ որպէս խթան կը գործածէին՝ արագացնելու համար հայեր կոտորելու մտադրութիւնները: Այս կէտը Էհմանի յայտնած էր Խարբերդի կառավարիչը՝ Սապիթ Գեմալ Սաղրոզլուն, որու «բարեհաճութեան եւ արդարամտութեան բոլորն ալ համոզուած են» (էջ 49):

Վոլֆկանկ Կուսթի հաւաքած զեկուցումներու ընթերցումէն ի

յայտ կու գայ իրականութիւն մը, թէ Թուրքիա գտնուող գերմանացի պատասխանատուները իրենց պետութիւնը տեղեակ պահած են հայոց հաւանական կոտորածներու մասին: Սակայն գերմանական իշխանութիւնները այդ բոլորն անտեսելով ոչ միայն աչք գոցած են հայոց դէմ թրքական սանձարձակ ոճիրներուն հանդէպ, այլ նաեւ ամէն տեսակէտով իրենք օժանդակած են թուրքերուն ու մեղսակից դարձած Հայաստանութեան: Յանցակից ըլլալով ու այդպիսին մնալով հանդերձ, Օսմանեան Պետութիւնն ու Գերմանիան այսպիսի զեկուցագիրներով եւ այլ փաստաթուղթերով յաճախ զիրար մերկացուցած են: Գերմանացի պատասխանատուներ հայեր կոտորելու թրքական պատճառաբանութիւնները կեղծ հռչակած են եւ տուած այդ ոճիրները դատապարտող իսկական բացատրութիւններ: Այդ փաստերը ինքնին բաւարար են դատապարտելու համար թուրքերը իրենց գործած Հայաստանութեան համար:

#### 6. Գերմանիա Դժգոհ՝ Հայոց Ինքնապաշտպանական Յաղթանակներէն

Կարիհի մէջ Գերմանիոյ դիւանագիտական ներկայացուցիչ, փոխհիւպատոս Մաքս Էրվին ֆոն Շէօփներ-Ռիխթեր սրտցանամակ մը կը գրէ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ դեսպան Հանս ֆոն Վանկենհայմին՝ հայոց սակաւաթիւ յաղթանակներուն մասին: Անոր սրտին խոցը Վանի հերոսամարտի հայանպաստ աւարտն ու այդ շրջանին մէջ ստեղծուած նոր դրութիւնն էր: Շէօփներ-Ռիխթեր 15 Մայիս 1915 թուակիր իր նամակին (փաստաթուղթին դիւանական տուեալները՝ 1915-05-15-012, Սկզբնաղբիւրը՝ PA-AA/Կոստ. Դեսպ./168, Տպագրուած՝ Գ. Եւ Հ. փաստ. 051, խմբ. կրճ.) մէջ կ'ըսէ. «Վանի յուզումների համար արտաքուստ առիթ է ծառայել, ինչպէս եւ արդէն յայտնել եմ, մի քանի երեւելիների, յատկապէս իշխանների եւ Վանից հայ պատգամատուր Վոսմեանի, ձերբակալութիւնն ու սպանութիւնը, ովքեր հայերի մէջ մեծ յարգանք ունէին»: Այս նախադասութիւնը բաւարար է հասկնալու համար, թէ Ռիխթերը մինչ կը ցափ թուրքերու պարտութեան համար, միւս կողմէ անտարբեր է անոնց գործած ոճիրներուն հանդէպ, «իշխաններու եւ Վանից



հայ պատգամաւոր Վռամեանի» նահատակութիւնը դոյզն չափով իսկ չի հետաքրքրեր զինք, բացի անկէ, որ անոնց սպանութիւնը պատճառ դարձած է հայոց ըմբոստութեան եւ վերջ ի վերջոյ յաղթանակին:

Շէօփներ-Ռիխթեր յաջորդող տողերուն մէջ կը նկարագրէ Վասպուրականի գիւղաբնակ հայոց կոտորածները: Ան կը խոստովանի, թէ հայոց ունեցած զէնքերը լոկ ինքնապաշտպանութեան համար էին, մինչդէռ թուրքերը յարատեւ կ'ըսէին, թէ հայերը այդ զէնքերը ապստամբութեան մը համար ամբարած էին: Չարդերու նկարագրութիւնն ու փոխհիւպատոսին այս խոստովանութիւնը կը կատարուին ակամայ, որովհետեւ այս իսկ էր ճշմարտութիւնը, զոր փոխհիւպատոսը պատճառ մը չունէր պահելու իր մեծաւորէն:

Շէօփներ-Ռիխթեր կը կատարէ կացութեան ախտաճանաչումը՝ ըսելով. «Հայկական Հարցը քննելիս թուրքական կողմն անընդհատ սխալներ է ունեցել»: Մխալնէ՛ր... Միայն սխալնէ՛ր... Գերմանացի դիւանագետը ամօ՞թ կը սեպէր գրելու «թուրքերու գործած ոճիրներ» բառերը... Չէ՞ որ Օսմանեան Պետութիւնը իր ներկայացուցած պետութեան դաշնակիցն էր. պէտք չէ՛ր զայն վշտացնել, հոգ չէ թէ հայոց արիւնը գետի նման հոսէր:

Ըստ Շէօփներ-Ռիխթերի, Վանի մէջ թրքական ձախողութիւնն ուրիշ պատճառ ունէր: Այդ քաղաքին մէջ տեղակայուած էր ռուսական հիւպատոսարան, իր բառերով՝ «սաղորիչ կենտրոն» մը, մինչդէռ «այնտեղ չկար հակակշիռ կազմող գերմանական ներկայացուցչութիւն» (էջ 43): Գերմանացին իսկոյն կը փորձէ չքմեղանալ, գրելով թէ Կարինի մէջ գերմանական նորահաստատ հիւպատոսութիւնը հեռաւորութեան պատճառաւ չկրցաւ իր ազդեցութիւնը պէտք եղած չափով տարածել Վանի մէջ: Ան կ'ափսոսայ, որ Վան ինկած է հայոց ձեռքը եւ քաղաքին հետ կապը կտրուած է:

Շէօփներ-Ռիխթերի այս գեկուցագիրը մեզ մտորելու կը մղէ հետեւեալ փաստին համար. Հայաստանի արեւմտեան հատուածի քաղաքներուն ու Հալէպի մէջ Գերմանիոյ բոլոր հիւպատոսներուն գեկուցագիրներն ու տեղեկագիրները հայոց

մասին են ընդհանրապէս: Անոնք Կ. Պոլսոյ մէջ դեսպանին կամ բուն Գերմանիոյ մէջ իրենց մեծաւորներուն կը պարզէին հայոց կացութիւնը, ոչ անշուշտ հայոց ճակատագրին համար մտահոգութենէ մղուած, այլ՝ ի ծառայութիւն Գերմանիոյ շահերուն, որոնք կը համընկնէին թուրքերու հայաջինջ նպատակներուն...

Շէօփներ-Ռիխթեր կը շեշտէ, թէ Վանի հայերը Եւրոպայի իրավիճակին մասին միայն ռուսական աղբիւրներէ կը տեղեկանային, ինչ որ, ըստ իրեն, զիրենք իրազեկ չէր դարձնէր իրականութեան: Ան կը գրէ, թէ նահանգին հայութիւնը ոտքի ելած էր «Ռուսաստանի հանդէպ արդէն նախկինում եղած հակուածութիւնը ապստամբութեամբ արտայայտելու համար»: Գերմանացին ամբողջովին կ'անգիտանայ օսմանեան բռնատիրութեան դարաւոր լուծն ու անոր շնորհած բարիքները հայութեան՝ կարծէք նման բաներ երբեք գոյութիւն չեն ունեցած: Չէր բաւեր որ գերմանացիք երկար ատեն հայոց դէմ թրքական բարբարոսութիւններուն հանդէպ աչք գոցած էին, հիմա ելէր հայոց ընդվզումին համար երեւակայածին ու խաբեպատիր պատճառներ կը փնտռէին:

Շէօփներ-Ռիխթեր կ'ընդունի, որ «գերմանացիների ազդեցութիւնը հայերի վրայ մինչեւ հիմա եղել է չնչին»: Այս իրողութիւնը ան կը բացատրէ անով, որ միայն սակաւաթիւ ուսեալ հայեր լաւ կը ճանչնային գերմանացիները եւ կը համակրէին անոնց: Հայոց ուսեալ խաւին մեծ մասը Գերմանիոյ թշնամի Ֆրանսայի կամ Ռուսիոյ համալսարաններուն մէջ ստացած էր իր բարձրագոյն ուսումը: Գերմանացի դիւանագետը կը խոստովանի իր ազգին նկատմամբ ամօթալի հետեւեալ փաստը. «Պատերազմի սկզբում հայ ժողովրդի մէջ նոյնիսկ կասկած կար, թէ արդեօ՞ք գերմանացիները քրիստոնեաներ էին, քանի նրանք դաշնակցում են Թուրքիայի հետ» (էջ 44): Հարցերը զուտ շահաղիտական անկիւնէն տեսնող գերմանացիք կ'ուզէին որ մարդիկ զիրենք իբրեւ իսկական քրիստոնեայ ընդունէին: Մինչ հայերն ու ուրիշ քրիստոնեայ ազգեր դարերով կը շարունակէին տառապիլ թուրքերու լուծին տակ, Գերմանիա բռնատէր Օսմանեան Պետութեան ոճիրները անտարբեր աչքով կը դիտէր եւ ի վերջոյ անոր դաշնակից ու մեղսակից դարձաւ: Այս բոլորէն



ետք Շեփներ-Ռիխթեր տակալին կ'ուզեր որ Գերմանիա վատահուրի'ն ներշնչեր հայոց: Այս բողոքին վրայ կ'առելնար պատերազմին՝ հայոց պատճառած տնտեսական վնասը, որու պատասխանատուն համաշխարհային պատերազմը սանձազերծած Գերմանիան էր ի վերջոյ: Շեփներ-Ռիխթեր կ'ընդլայնէ իր վիշտերուն ծիրը՝ գրելով. «Որպէս տարօրինակ երեւոյթ, բայց նաեւ այլ երկրներում ի յայտ եկող փաստ, պէտք է նշել այն, որ Գերմանիայում կամ գերմանական միսիսների դաստիարակած հայերի մէջ էլ մենք քիչ բարեկամներ ունենք»:

Շեփներ-Ռիխթեր Կարինի հայոց մասին կը յայտնէ, թէ վերջին ամիսներուն (այսինքն 1915-ի կեսերուն) հայերը սկսան բարեկամական որոշ զգացումներ ցոյց տալ գերմանացիներուն հանդէպ, մինչդեռ պատերազմին սկիզբը այդ զգացումները նուազ բարեկամական էին: Ըստ գերմանացի դիւանագետին, ասոր պատճառը գերմանացիներու միջնորդութեան շնորհիւ Կարինի մէջ հայկական կոտորածներու կանխումն էր [կարճ ժամանակի մը համար միայն – Յ.Ի.] (էջ 45): Ան կը տեղեկագրէ. «Հայ եպիսկոպոսն [Կարինի թեմի առաջնորդ Սմբատ Եպս. Սաատէթեան – Յ.Ի.] այդ առընչութեամբ քանիցս շնորհակալութիւն յայտնեց գեներալ Փոսելտօին եւ ինձ՝ հայերին պաշտպանելու համար»:

Այս մասին կարելի է մանրամասնութիւններ գտնել Ղազար Չարբգի հեղինակած յուշագիրքին մէջ՝ «Մարգպետը (Լուսաւոր Էջեր 1914-1918 Շրջանին)», տպարան «Ազատ», Պէյրութ, 1945, Ա. հատոր, 97 էջ եւ Բ. հատոր, 94 էջ): Սակայն հեղինակը չէ յիշած բանտարկեալ հայեր ազատ արձակել տալու նպատակաւ թափուած ճիգերուն մէջ Կարինի Գերմանիոյ փոխհիւպատոսին միջնորդութիւնը՝ զայն վերագրելով միայն առաջնորդ Սմբատ Սրբազանին, որ դիմած է կառավարական պաշտօնատարներու, ինչպէս նաեւ քաղաքի թուրք ազդեցիկ մարդոց:

Ստորեւ կը ներկայացնեն այդ հատուածին ամփոփումը.

Հայկական ազգային ազատագրական շարժումի գործիչներէն Մարգպետի ու Ղազար Չարբգի տեղեկագրին մաս կը կազմէ Կարինի առաջնորդ Սմբատ Եպս. Սաատէթեանի նահատակութեան պատմութիւնը: Ոչ մէկ կրօնական անձ կամ հաս-

տատութիւն նախաձեռնութիւնը ունեցած է գրի առնել այս հոգեւորականին ողիսականը, ինչպէս նաեւ անոր վիճակակից Խարբերդի թեմի առաջնորդ Պսակ Ծայրագոյն Վարդապետ Տէր-Խորէնեանի [Ղազար Չարբգ զայն սխալմամբ կը ներկայացնէ իբրեւ եպիսկոպոս – Յ.Ի.] եւ Բաղէշի թեմի առաջնորդ Սուրէն Վրդ. Գալմեանի ճակատագիրները:

1915-ի ամբան Սմբատ Սրբազան մեծ ճիգ թափած է դադրեցնելու համար հայոց բռնագաղթն ու հալածանքները Կարինի մէջ: Ղազար Չարբգ կ'ըսէ. «Ան իր յանդուգն ձեռնարկներով եւ ազդեցութեամբ կրցած էր շարժման մէջ դնել նաեւ տեղացի թուրք երեւելիները, որոնք խմբական դիմում կատարած էին, խնդրելով բանտարկեալներու ազատութիւնը, անտեղեկ ի հարկէ, ըլլալիք դէպքերուն եւ սկսուած գործի տարողութեան»: Առաջնորդ Սաատէթեանի տքնաջան աշխատանքներուն շնորհիւ, բոլոր հայ բանտարկեալները ազատ կ'արձակուին բացի եօթը հոգիէ՝ «Յառաջ» թերթի արտօնատէր Արամ Ատրունին ու խմբագիր Փիլոս-Մարալը, «Բալաջան» ծածկանունով յայտնի Ստեփան Ստեփանեանը, ամերիկեան շրջանակին մօտիկ Գեղամ Բալասանեանը, Ռուսիայէն նոր եկած Երուանդ Քէօսեանը եւ «Յառաջ»ի հետ կապ ունեցող երկու երիտասարդներ՝ Միսաք Կոլոթեանն ու ինք՝ Ղազար Չարբգը: Թուրքերը վերջին երկուքին արգելափակման վայրը կը փոխեն, իսկ մնացեալ հինգը կը տարուին անձանօթ ուղղութեամբ ու այլեւս չեն վերադառնար: Միսաքն ու Ղազարը երկու օր ետք ազատ կ'արձակուին: Անոնք ամէնէն առաջ Սմբատ Եպս. Սաատէթեանին հետ կը տեսակցին: Երկու ամիս ետք, արմաշական այս տիպար հոգեւորականը Երզնկայի ձորերէն մէկուն մէջ կը նահատակուի «այնպիսի քաջութեամբ ու կեցուածքով մը, որ իր դահիճներուն իսկ շուարում ու յարգանք կը պարտադրէր, ստիպելով որ անոնք իրենց բերանովն իսկ պատմեն Սրբազանի մեծութիւնն ու արհամարհանքը մահուան եւ չարչարանքներու հանդէպ», – կը գրէ Ղազար Չարբգ: Ահա՛ գերմանական «պաշտպանութեան» հետեւանքը:

Վերադառնանք Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան Հանս ֆոն Վանկենհայմին ուղղուած՝ Կարինի մէջ փոխ-



հիւպատոս Մաքս Իրվին ֆոն Շէօփներ-Ռիխթերի նամակին: Վերջինս իր զեկուցումը կ'աւարտէ հետեւեալ բառերով. «Ինչ վերաբերում է Հայկական Հարցի վերաբերեալ այստեղի հիւպատոսութեան դիրքորոշմանը, ապա ես խոստովել եմ ուղղակիօրէն միջամտել հայերի օգտին՝ համաձայն Չերոզ-Գերազանցութեան հրահանգի»:

### 7. Հայաստանութեան Լուռ Եւ Լռող Վկաները

1915-ի կէսին հրաման կը տրուի Կարինի հիւսիսը գտնուող Բասենի դաշտի (Փասիան, Բասեն - գաւառ Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհին մէջ: Այս ձեռով կ'օգտագործուի յունական աղբիւրներուն մէջ. տե՛ս Բասեն-Թաղէոս Յակոբեանի, Ստեփան Մելիք-Բախշեանի եւ Յովհաննէս Բարսեղեանի կազմած «Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան»ը, Երեւան, էջ 4138/4814 - համացանցային բառարան) գիւղերու բոլոր հայոց տուն-տեղ ձգելով գաղթել դէպի Գերջանի շրջան (Գաւառ Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհին մէջ. տե՛ս վերոյիշեալ բառարանը, Երեւան, էջ 1132/4814): Կարինի մէջ Գերմանիոյ փոխհիւպատոս Մաքս Էրվին ֆոն Շէօփներ-Ռիխթերի հարցումին պատասխանելով, Կարինի կուսակալը կը հաստատէ այս լուրին հաւաստիութիւնը, աւելցնելով, թէ Բասենի հովիտը հայերէ դատարկելու քայլին ինք համաձայն չէ եղած, սակայն պարտաւոր էր ենթարկուիլ հրամանին, որ Կ. Պոլսոյ մէջ օսմանեան զինուորական հեղինակութենէ մը կու գար: Կուսակալը փոխհիւպատոս Շէօփներ-Ռիխթերին կը խոստանայ կարգադրել, որ տունեալ հրամանն իրականացնելիս հնարատրին չափ մեղմ վարուեն եւ պաշտպանեն հայերի սեփականութիւնը: Ան կ'ըսէ նաեւ, թէ հրաման տրուած էր Կարինի հայերը բռնագաղթեցնել, բայց «այդ հրամանը չեղեալ համարուեց՝ մինչեւ յատուկ հրահանգ լինելը» (էջ 51-52):

Վերոյիշեալ տեղեկութիւնները փոխհիւպատոս Շէօփներ-Ռիխթեր կը զեկուցէ Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան Հանս ֆոն Վանկենհայմին 20 Մայիս 1915 թուակիր նամակով, որ կը կրէ հետեւեալ պաշտօնական թուագրումները.- Սկզբնաղբիւր՝

PA-AA/Կոստ. Դեսպ./169- No.12/ Գաղտնի:

Շէօփներ-Ռիխթեր դեսպան Վանկենհայմին կը գրէ, թէ ինք հայերը աքսորելու այս ձեռնարկը անիմաստ եւ անհիմնէ կը գտնէ: Այս հաստատումը խորունկ իմաստ կը կրէր: Շէօփներ-Ռիխթեր սաստիկ կասկած ունէր հայոց հանդէպ թուրքերու տրամադրութիւններուն նկատմամբ: Արդարեւ, մութին մէջ բան մը կը ծրագրուէր հայոց դէմ: Ամէն կողմէ թրքական վայրագութիւններու լուրեր կը հասնէին: Մթնոլորտը թունաւորուած էր, եւ ահա՛ այժմ՝ Բասենի դաշտի եւ Կարինի հայոց բռնագաղթի հրամանները: Շէօփներ-Ռիխթեր յստակօրէն կը տեսներ իրականութիւնը ու դեսպան Վանկենհայմին կը յայտնէր. «Այստեղի հայերից ապստամբութեան վտանգ չկայ»: Ան կը հաստատէ, թէ Կարինի հայերը կը տարբերին Վանի ու շրջակայքի հայերէն եւ թէ անոնցմէ ապստամբութեան վտանգ չկայ: Շէօփներ-Ռիխթեր կը թուէ իր հաստատումին հիմքն եղող տրաքանական պատճառները.

Ա. Կարինի հայերը կազմակերպուած չէին եւ զէնք չունէին:

Բ. Արական սեռի 17-48 տարեկան հայերը Օսմանեան Պետութեան զօրակոչին ընդառաջելով՝ բանակ գացած էին:

Գ. Ռուսիոյ համակրող հայերը շատոնց սահմանը կտրելով՝ Հայաստանի արեւելեան հատուած մեկնած էին:

Ուրեմն, կ'եզրակացնէ Շէօփներ-Ռիխթեր, բռնագաղթի հրամանը թիրախ ունի հայ կիներն ու երեխաները, որոնք եղանակի աննպաստ պայմաններուն տակ պէտք է ձգէին իրենց տուները, եւ փոխադրամիջոցներու սուղ գիններուն պատճառաւ, Գերջանի դաշտ տանող 6-8 օրուան ճամբան հետիոտն պիտի կտրէին...

Լուր կը հասնի Կարին, թէ Բասենի տարագրեալները իրենց հետ առած էին իրենց անասունները, որոնց մէկ մասը կերի պակասութեան պատճառաւ ճամբան անօթի մնացած էր: Կառավարութիւնը զանոնք հաւաքելով՝ իւրացուցած էր: Անասուններուն միւս մասը, որ գաղթականներուն հետ ճամբան շարունակած էր, անօթութենէ սատկած էր:

Շէօփներ-Ռիխթեր կը կարեկցի հայ աքսորականներուն ու անոնց օգնելու կարգադրութիւններ կը տեսնէ: Իր զեկուցման մէջ ան կը յիշէ, թէ Բասենի հայոց բռնագաղթը մեծ հարուած



պիտի տար օսմանեան տնտեսութեան. «Այսպիսով, տնտեսական պատճառներով, հայերի տեղահանման համար շատ դժգոհ են նաև այստեղի բուրք վաճառականներն ու հողատերերը»,— կը վկայէ ան (էջ 53):

Հայոց տառապանքը տեսնելով՝ Շէօփներ-Ռիխթեր իր սրտին խոցը կը յայտնէ դեսպան Վանկենհայմին՝ գրելով. «Ես անձամբ ուղեւորուեցի քաղաքի շուրջը տեղատրուած տարագիրների մօտ: Թշուառութիւնը, յուսահատութիւնն ու դառնութիւնը մեծ են: Կանայք ու երեխաներ նետում էին իմ ծիռու առջեւ եւ օգնութիւն էին հայցում: Այդ մղկտացող թշուառների տեսքը կարեկցանք շարժող ու սահմուկեցուցիչ էր, բայց շատ աւելի սարսափելի էր այն զգացումը, որ չեմ կարող օգնել: Հայ բնակչութիւնը Գերմանական Կայսրութեան ներկայացուցիչների մէջ տեսնում է իր միակ պաշտպանին եւ նրանցից օգնութիւն է ակնկալում» (էջ 53):

Շէօփներ-Ռիխթեր կը յիշէ նաև, թէ ինք հիւպատոսարանին միւս պաշտօնեաներուն հետ կըրցած է հաց հասցնել քաղաքէն տասը քիլոմէթր դուրս գտնուող հայ գաղթականներուն, երբ այնտեղի հայոց արգիլուած էր օգնել իրենց ազգակիցներուն: Այդ միջոցին Կարինի մէջ լուրեր կը շրջագային, թէ հայոց արտոյրի միջոցառումները թրքական կառավարութիւնը կը կատարէ գերմանացիներուն խորհուրդով: Այս մասին Շէօփներ-Ռիխթեր կ'աւելցնէ. «Ես անմիջապէս եռանդագին հանդէս կը գամ այդ ասեկոսների դէմ»:

Գերմանացի դիւանագետին այս վերջին հաստատումը մեզի մտածել կու տայ, թէ այդ օրերուն կային ողջախոհ մարդիկ, որոնք անցուդարձերուն մասին լաւ տեղեկացուած էին եւ անաչառ դատելու կարողութիւն ու ցանկութիւն ունէին: Հայերէն շատեր գիտէին, թէ Գերմանիա Օսմանեան Պետութեան դաշնակից ըլլալով, ոչ միայն ամէն բանէ տեղեակ էր, այլ նաև մեղսակից հայոց դէմ գործուող թրքական բարբարոսութիւններուն եւ ոճիրներուն:

Հայոց տարագրութեան պատճառաւ գոյանալիք մօտալուտ տնտեսական տազնապը նախատեսելով եւ ըմբոստութեան մը հաւանականութիւնը գուշակելով, Շէօփներ-Ռիխթեր կը գրէ.

«Ինձ թում է՝ բացառուած չէ, որ այս տեղահանումն ու կառավարութեան միջոցառումները, որոնց հետեւանքը պէտք է լինի տնտեսական անկումն ու հայերի մի մասի բնաջնջումը, հայերին կարող է մղել, թէկուզ անհեռանկար, յուսահատական քայլերի, որոնք էլ իրենց հերթին, ի հարկէ պատճառ կը դառնան համընդհանուր կոտորածի» (էջ 53-54):

Իր նախորդ գեկուցման մէջ Կարինի մէջ Գերմանիոյ փոխ-հիւպատոս Մաքս Էրվին ֆոն Շէօփներ-Ռիխթեր Վանի հայոց յաղթանակին մասին սրտցաւութեամբ արտայայտուած էր: Սակայն Հայաստանութեան լուր վկայ գերմանացի դիւանագետը 1915-ին մտավախութիւն ունեցած է, որ հայոց բնաջնջումի ծրագիր մը շուտով պիտի գործադրուի: Քանի մը հեռագիրներով ու նամակներով, ան այս մասին զգուշացուցած է իր պետութիւնը եւ Կ. Պոլսոյ մէջ դեսպան Վանկենհայմը, որ ուխտած էր յախտեան լռել...

Վանկենհայմներու յետնորդ այսօրուան գերմանացիք շահուշ, վերջապէ՛ս դարձի եկան եւ Գերմանիա պաշտօնապէս ճանչցաւ Հայոց Յեղասպանութիւնը: Այս խոստովանութեան անմիջապէս ու բնականաբար պէտք է յաջորդէր հատուցման ու վնասներուն դարմանման պահանջը Գերմանիայէն: Հայեր իրենք պէտք է այս պահանջը ներկայացնէին գերմանացիներուն եւ ոչ թէ շնորհակալական անիմաստ խօսքեր հասցէագրէին անոնց, որովհետեւ Հայասպանութիւնը ճանչնալը բարոյական պարտադիր պարտականութիւն էր մանաւանդ գերմանացիներուն համար: Եթէ երբեք Հայոց Յեղասպանութեան ուրացումը լրբութեան ու նենգութեան դրսեւորում է, այդ երբեք չի նշանակէր որ Հայասպանութիւնը ճանչցողն ալ հայուն մե՛ծ շնորհք մը ըրած կ'ըլլայ:

Պատմաբան Գեորգ Եազըճեանի վկայութենէն կ'իմանանք, թէ գերմանացի ցեղասպանագետ պատմաբան Հիլմար Քայզեր տարիներ առաջ Պէյրութի Հայկազեան Համալսարանին մէջ իր մէկ դասախօսութենէն ետք ներկաներու հարցումներուն պատասխանելով, զարմանք յայտնած է, թէ ինչո՞ւ հայերը Գերմանիայէն հատուցում (թէկուզ միայն նիւթական) չեն պահանջեր...



## 8. Թրքական Պատրուակներ Եւ Ենթադրութիւններ Իբրեւ Արդարացում Հայասպանութեան

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան Հանս ֆոն Վանկենհայմի կը հասնին Հալէպի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս Վալթեր Ռէօսսլերի 10 Մայիս 1915 թուագրեալ մէկ գեկուցումն ու գերմանացի միսիոնար Քարլ Պլանքի՝ «Արեւելքի Մէջ Յանուն Բրիտանական Բարեսիրութեան» միութեան ղեկավար Շուխարտֆին (Մայնի Ֆրանքֆուրթ, Գերմանիա) ուղղուած 14 Ապրիլ 1915 թուագրեալ երկու գեկուցումները հայոց հալածանքներու եւ բռնագաղթի սկիզբի մասին: Ստացած փաստաթուղթերուն պատճենները Վանկենհայմ 27 Մայիս 1915 թուակիր հեռագիր-նամակով կը յղէ իր երկրի ռալիսքանցիւր (վարչապետ) Թէոպալտ ֆոն Պեթման-Հոլվեկին: Սոյն հեռագիր-նամակը կը կրէ հետեւեալ թուագրումները. «1915-05-27-DE-001, Սկզբնաղբիւրը՝ PA-AA/R14086, Տպագրուած՝ Գ եւ Հ փաստ. 047 (խմբ. Կրճ.)» էջ 57-64:

Համաշխարհային պատերազմին սկիզբը թուրքացին հայոց դէմ իրենց կատարելիք հալածանքներուն, ձերբակալութիւններուն, բանտարկութիւններուն, շարչարանքներուն, սպանութիւններուն եւ բռնագաղթին համար արդարացումներ մէջտեղ նետել, ինչ որ աւելի եւս կը փաստէ Հայասպանութեան կանխամտածուած բնոյթը: Աննշան եւ անհատական դէպքերը մեծցնելով եւ լուսարձակի տակ առնելով, անոնք փորձեցին իրենց գործելիք ոճիրներուն արդարացումը շարահիստել սկիզբէն: Օրինակ, Տէօթ Եոլի քանի մը հայ բնակիչներ Ձէյթուն դրկած իրենց նամակներուն մէջ յիշած են, թէ ապստամբութեան համար պահը յարմար էր: Այս գրութիւնները թուրքերը կը յայտնաբերեն ու կը սկսին արագացնել Ձէյթունի եւ յարակից գիւղերու հայոց արդէն ի գործ դրուած տեղահանութիւնները եւ զանոնք զանգուածային չափերու հասցնել:

Հալէպի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս Վալթեր Ռէօսսլեր հայոց հալածանքներուն մասին Վանկենհայմին ուղղուած վերոյիշեալ գեկուցման մէջ կ'ըսէ. «Արդարացի կը լինէր, եթէ թուրքական կողմը մինչեւ հասցէատերերին [Ձէյթունի հայոց – Յ.Ի.] պատժելը ներկայացնէր նրանց անհատատարիմ պահուածքին եւ

անհատատարիմ գործողութիւններին վերաբերող ապացոյցներ: Բայց դա բացարձակ անհրաժեշտ չեն համարել [թուրքերը – Յ.Ի.]: Այլ դէպքերում էլ կարծես թէ կառավարութիւնը խռովութիւնը դիտել է խոշորացոյցով: Ես համոզուած եմ, որ տեղահանուածների գերակշռող մասը տառապում է՝ լինելով անմեղ» (էջ 59): Ռէօսսլեր կարծէք նկատի ունենալով օսմանեան լուծին տակ հայոց դարերու տառապանքները, կ'աւելցնէ. «Կառավարութիւնն էլ կարծես սեւեռուել է միջնադարեան տեսակէտին, երբ առանձին մարդու կամ մարդկային խմբի համար պատասխանատու է դառնում մի ամբողջ ազգ» (էջ 59): Դէպքերու ականատես վկայ Ռէօսսլեր յստակօրէն կը գրէ իր գեկուցման մէջ. «Նրանց [թուրքերու – Յ.Ի.] միջոցառումները նպատակաւոր դրուած են բոլոր շրջանների հայերի բնաջնջմանը: Բոլոր այն հայերը, ովքեր ունեն կարողութիւն, կրթութիւն կամ ազդեցութիւն, պէտք է վերացուեն, որպէսզի մնայ միայն առանց առաջնորդի հօտը» (էջ 59), [ընդգծումը իմն է – Յ.Ի.]:

Հայասպանութեան մասին ասկէ աւելի պերճախօս վկայութիւն չի կրնար ըլլալ: Այս մէկը գրուած է տակաւին Մեծ Եղեռնի սկիզբը, ինչ որ կը նշանակէ, թէ սա զգուշացում մըն է գալիք Մեծ Աղէտին վերաբերեալ: Գաղտնի այս տեղակագիրի բովանդակութեան անշուշտ տեղեակ պահուեցան Գերմանիոյ ռալիսքանցիւր Թէոպալտ ֆոն Պեթման-Հոլվեկն ու Վիլհելմ Բ. կայսրը, սակայն անոնք ոչ միայն լռեցին եւ Հայասպանութեան նկատմամբ գերմանական մամուլին լռութիւն պարտադրեցին, այլեւ թուրքին հետ ձեռք-ձեռքի տուին ու տապալկեցան հայոց արեան աւազաններուն մէջ...

Իր կարգին, գերմանացի միսիոնար Քարլ Պլանք իր 9 Ապրիլ 1915 թուակիր մէկ հեռագիր-նամակով կը զգուշացնէ «Արեւելքի Մէջ Յանուն Բրիտանական Բարեսիրութեան» գերմանական բարեսիրական միութեան ղեկավար Շուխարտֆը՝ գրելով. «Տեղահանումներն սկսուել՝ են Մարաշում: Աքտրեալների անշարժ գոյքը գնահատում է յատուկ այդ նպատակի համար ստեղծուած յանձնաժողովը եւ պէտք է նրանց [հայոց – Յ.Ի.] հատուցեն: Բայց պէտք է սպասել, թէ արդեօք կառավարութեան այդ մտայղացումը կ'իրականացուի?՝ Վերաբնակեցումը կը



լինի Գոնիայի վիզայէթում, ըստ երեւոյթին՝ Տրաուզում» (էջ 58), [հաւանաբար նկատի ունի Սուրիոյ հարաւի Ճէպէլ Տրուզի շրջանը – Յ.Ի.]: Պլանք իր հեռագիր-նամակներուն մէջ մանրամասնօրէն կը նկարագրէ հայ գաղթականներուն թշուառ վիճակը, ինչպէս նաեւ թուրքերուն վայրագութիւնները:

Լաւ գիտնալով թուրքերուն նենգ տրամադրութիւնները հայոց հանդէպ եւ քաջատեղեակ՝ ընթացող դէպքերէն, Հալէպի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս Վալթեր Ռէօսսլեր կը նախատեսէ հայ արտրականներուն կրելիք թշուառութիւններն ու անկարողութիւնը. «Բայց եթէ [թուրքերը – Յ.Ի.] շարունակեն վարուել այնպէս, ինչպէս նկարագրում է Պլանքը, ապա տարագիրները, եթէ չզրկուեն իրենց կեանքից, ապա տեղ կը հասնեն թշուառ ու հիւանդ եւ այլևս ի վիճակի չեն լինի տնտեսապէս ոտքի կանգնելու» (էջ 58): Ռէօսսլեր կ'աւելցնէ, թէ տարագիր հայոց փոխարէն Ձէյթունն ու շրջակայքը Պալքաններէն եկած իսլամ գաղթականներով կը բնակեցուին, անշուշտ՝ հայոց տուններուն մէջ եւ ինչքերուն վրայ: Ըստ հաւաստի աղբիւրներու, թրքական կառավարութիւնը լքեալ գոյքերուն համար ոչ մէկ հատուցում ըրած էր: Ահա հո՛ւս կ'արդարանայ Պլանքի մտավախութիւնը, թէ արդեօք կառավարութեան այդ մտայղացումը կ'իրականացուի՞...:

Յայտնապէս, բանիմաց հիւպատոսներուն եւ ընդհանրապէս ականատես վկաներուն համար դժուար չէր նախատեսել Հայաստանութիւնը, մանաւանդ որ դէպքերուն սկիզբը անոնք թուրքերուն մօտ շօշափեցին հայոց դէմ նենգ ու ոճրային տրամադրութիւններ: Ընդհանրապէս, գերմանացի հիւպատոսներն ու անոնց օգնական-փոխանորդները բարձրաստիճան գերմանացի պետական պատասխանատուները կանխաւ զգուշացուցին կատարուելիք չարիքներու մասին: Հոս կրկին, ցցուն կերպով կը փաստուի Հայաստանութեան կանխամտածուած բնոյթը (առաջին ապացոյցը թուրքերու՝ հայոց նկատմամբ բռնութիւնները արդարացնելու փորձերն էին՝ նոյնիսկ այդ հալածանքները չսկսած):

Թուրքերը ամէն տեղ կը փորձէին արդարանալ իրենց գործած եւ գործելիք ոճիրներուն համար, իսկ գերմանացիները

իրենց սեփական մամուլը կը լռեցնէին Հայաստանութեան նկատմամբ: Ահաւոր բաներ կը պատահէին ոչ միայն բուն Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ, այլեւ Օսմանեան Պետութեան ողջ տարածքին վրայ:

Պատերազմին սկիզբէն թուրքերը կը պատրուակէին նաեւ թէ Ռուսիոյ սահմանամերձ քաղաքներու եւ գիւղերու հայերը, ռուսերուն հետ կապ պահելով եւ ըմբոստութեան պատրաստուելով, կը դաւաճանէին օսմանեան հայրենիքին: Սակայն կը տեսնենք, թէ Ռուսական Կայսրութեան սահմաններէն շատ հեռու քաղաքներու եւ գիւղերու հայերն ալ կը հալածուին, կը բանտարկուին ու կը տեղահանուին: Օրինակ, Կիլիկիան որեւէ օտար պետութեան սահմանամերձ էր: Ոչ: Սակայն առաջին հալածուածները Կիլիկիոյ հայերը եղան՝ առանց բանաւոր պատճառի: Նոյնպէս, Փոքր Ասիոյ եւ Կ. Պոլսոյ կարգ մը արուարձաններու բնակիչ հայերը բռնագաղթի հանուեցան: Այս իրողութիւններուն դէմ ճառող թրքական պատրուակ մը կամ ենթադրութիւն մըն իսկ գոյութիւն չէ ունեցած: Բոլոր օտար ականատես վկայ դեսպանները, հիւպատոսները, միսիոնարները, կրթական գործիչները ու այլ պատասխանատուներ տակաւին դէպքերուն սկիզբը յստակ տեսած են ու գիտակցած, որ թուրքերը հայ ազգը բնաջնջելու հետամուտ են: Անոնցմէ ոմանք զգուշացուցած են իրենց պատկան իշխանութիւնները, սակայն բոլորն ալ ձեռնաձալ մնացած են այդ ահաւոր ոճիրին դիմաց: Շահ ուշ, տասնամեակներ ետք միայն, քանի մը պետութիւններ ճանչցան Հայաստանութեան փաստը, բայց տակաւին գործնական ոչ մէկ բան ըրին հայոց հատուցման, մասնաւորապէս հողերու վերադարձի նկատմամբ:

### 9. Խաղաղութեան Դեսպանները Դառնապէս Լացին... (Եսայիի Մարգարտութիւն 33:7)

Մեծ Եղեռնի սկիզբի օրերուն, երբ ձերբակալութիւնները, բանտարկութիւններն ու բռնագաղթը նոր սկսած էին, Կարինի մէջ Գերմանիոյ դիւանագիտական ներկայացուցիչ, փոխհիւպատոս Մաքս Էրվին ֆոն Շէօփներ-Ռիխթեր եւ Հալէպի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս Վալթեր Ռէօսսլեր, միսիոնար Մարք



Պլանք եւ ուրիշներ մեծ ջանք թափած են որպէսզի կանխեն այդ դէպքերն ու աղետը եւ խաղաղութիւն հաստատեն գոնէ իրենց պաշտօնավարած շրջաններուն մէջ: Ի տես հայոց դէմ թուրքերու գործադրած վայրագութիւններուն եւ անօրէնութիւններուն, անոնք օրը օրին դրկած հեռագիր-գեկուցումներով պատշաճօրէն տեղեակ պահած են Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան Հանս ֆոն Վանկենհայմը այդ անցքերէն: Այս խղճամիտ դիւանագետներն ու միսիոնարները պարզապէս կանխատեսած են Հայաստանութիւնը: Շէօփներ-Ռիխթեր Վանկենհայմին ուղղուած իր 2 Յունիս 1915 թուագրեալ հեռագիր-գեկուցումին մէջ կը գրէ. «Հայկական բնակչութիւնն, իմ անձում, որպէս քրիստոնէական տէրութեան միակ ներկայացուցիչ, տեսնում է իր իսկական պաշտպանին: Դրութիւնը բարդ է ու ծանր: Չերդ գերագանցութեանը կը խնդրէի՝ Բարձր Դրանը համապատասխան քայլերով ըստ հնարաւորին աջակցէք ինձ» (էջ 65):

Խեղճ հայեր... Հաւանաբար մեզմէ շատեր մինչեւ օրս քրիստոնէայ տէրութիւններու կամ անհատներու կը վստահին. անոնք չեն գիտակցիր, թէ ուրիշ կրօնի հետեւորդ մը կրնայ աւելի խղճամիտ, գթասիրտ կամ մարդկային ըլլալ, քան շքեղ եւ լուսատր սալոններու մէջ ճեմող «քրիստոնէան», որ տեղի-անտեղի հարցերու համար, իր արհուլ փակելով աչքերը, «աղօթենք» (Let's pray) կ'ըսէ շուրջիններուն, մինչ իր սեւ գործերը կը կատարէ խաւարին մէջ: Դժբախտաբար, օսմանեան դարատր բռնատիրութիւնը ստիպած էր հայերը որպէսզի իրենց ողջամտութիւնը կորսնցնեն, ստրկամիտ դառնան եւ ողորմելի միամտութեամբ կառչին մարդկայինէն շատ հեռու՝ «քրիստոնէայ»ին, որ ոչ միայն կատարուածին դիմաց աչքերը կը փակէ ամենայն հեշտութեամբ, այլեւ վայրենի թուրքին բարեկամ ու անոր ոճիրներուն մեղսակից կը դառնայ:

Վերոյիշեալ հեռագիր-գեկուցումը խորքին մէջ աղերսագիր մըն էր Ռիխթերի կողմէ՝ ուղղուած Վանկենհայմին, որպէսզի բարդ եւ ծանր դրութիւնը փոխելու կամ մեղմելու աշխատանք տանէր, նկատի ունենալով անոր դեսպանի պաշտօնն ու ազդեցութիւնը թուրք բարձրաստիճան պատասխանատուներու

մօտ: Սակայն ի՞նչ ըրաւ դեսպան Վանկենհայմ այս ահագան-զին դիմաց: Ան քանի մը տողոնց հետեւեալ բացասական պատասխանը յղեց Ռիխթերի՝ ամենայն սառնասրտութեամբ. «Հաստատում եմ Մայիսի 30-ի եւ 31-ի հեռագրերը եւ ցաւում եմ, որ պէտք է հրաժարուեմ հայերի համար եւս մէկ անգամ Բարձր Դրանը միջնորդելուց: Չերդ Գերագանցութեանը եւ այլոց խնդրում եմ այնտեղի զինուորական իշխանութիւնների մօտ այս հարցով հետագայ ոչ մի քայլ չձեռնարկել»: Եւ այսպէս, Օսմանեան Տէրութեան մէջ Գերմանիոյ դեսպանը ոչ միայն կը մերժէ դիմում կատարել Բարձր Դրան, այլեւ խնդրանքի ձեւին տակ կը հրահանգէ փոխհիւպատոսին եւ ուրիշներու՝ Կարինի զինուորական իշխանութիւններուն չդիմել հայերը պաշտպանելու նպատակով: Հարկ է յիշել թէ Վանկենհայմի ակնարկած Մայիս 30-ի եւ 31-ի պատասխան նամակները յստակօրէն կը թելադրէին հիւպատոսներուն եւ միւս պաշտօնեաներուն հայերը պաշտպանելու համար միջամուխ չըլլալ թուրքերու գործերուն:

Տեղին է հոս յիշել, թէ Գերմանիոյ այն բոլոր հիւպատոսներն ու դիւանագետները, որոնք մարդկային խղճմտութեամբ մօտեցան հայոց տառապանքներուն եւ աղէտին, համոզուած էին, թէ հայերը պէտք է մնային օսմանեան գերիշխանութեան տակ: Անոնք հայոց անկախացման որեւէ ճիգ կամ աշխատանք անջատողականութիւն կամ դաւաճանական արարք կը սեպէին: Գերմանիոյ պետական քաղաքականութիւնը կտրականապէս դէմ էր Հայաստանի անկախութեան: Սակայն եւ այնպէս, գերմանացի ժողովուրդին մեծ մասը սրտի ցաւով կը վկայէր հայոց տառապանքներուն մասին եւ ոգի ի բռին կ'աշխատէր խաղաղութեան հաստատման համար:

«Արեւելքի Մէջ Յանուն Քրիստոնէական Բարեսիրութեան» գերմանական միութեան միսիոնար եւ Մեծ Եղեռնի ականատես վկայ Մարք Պլանք հայոց իրաւագրկման եւ տառապանքներուն վերաբերեալ իր տեսածներուն ու լսածներուն մասին բազմաթիւ հեռագիրներ դրկած էր միութեան մեծաւոր [Ֆրետերիխ] Շուխարտթին (Մայնի Ֆրանքֆուրթ, Գերմանիա) եւ Հալէպի հիւպատոս Ռէօսպերին: Այս հեռագիր-գեկուցումներէն յատկանշական է 10 Մայիս 1915 թուագրեալ հեռագիրը ուղղուած



Ռէօսսլերի: Անոր մէջ Պլանք սրտի կսկիծով կը նկարագրէ հայոց տառապանքները եւ գերմանացի բարձրաստիճան պատասխանատուները կը զգուշացնէ հայոց մօտալուտ բնաջնջումէն: Ան կը գրէ. «... Եթէ դուք կարողանայիք տեսնել, թէ ի՞նչ վիճակում են Չէթունից եկող մարդիկ, հնարատր չէ նայել այդ թշուառութեանը, եւ դեռ յետոյ տեսնում ես, թէ ի՞նչ սատանայական ուրախութիւն են դրսեւորում թուրքերը, ու դեռ գոհ չեն կատարուածից եւ աւելի շատ կ'ուզենային տեսնել, թէ ինչպէս է մարդկային արիւն հեղում... Մարդիկ գրկուել են իրենց ունեցուածքից, ամէն դէպքում՝ ամէն ինչ բռնագրաւել է կառավարութիւնը: Արդեօք հնարատր չէ՞ դեսպանութեան միջոցով ինչ-որ բան անել դրա դէմ: Քանի որ, լինելով Թուրքիայի դաշնակիցը, չի կարելի խրախուսել այդպիսի գործելակերպը: Ինչպէս վերջերս ասել են Չեզ, կառավարութիւնն էլ ինչ-որ չափով մեղաւոր է, որ Չէթունում յաճախ այդպիսի անկարգութիւններ են լինում: Եթէ տրուած խոստումները կատարուէին, ապա մեծ քայլ արուած կը լինէր մարդկանց վստահութիւնը շահելու համար» (էջ 60): Պլանք Հալէպի հիւպատոսին կը յայտնէ, թէ թուրքերը Չէթունի աքսորական հայոց խոստացած են Մարաշի մէջ բնակեցնել, ուստի աքսորեալները հլու եւ հնազանդ, լուռ ու համբերատար, հնազանդելով կառավարութեան որոշումին՝ ճամբայ ելած են: Բայց ահա, մէկ օր Մարաշի մէջ գիշերելէ յետոյ, թուրքերը զանոնք կրկին կը բշեն դէպի Գոնիա:

Մարք Պլանք 14 Ապրիլ 1915 թուագրեալ հեռագիր-նամակով կ'իմացնէ իր մեծաւոր Շուխարտթը, թէ նոյն օրը թուրքերը Ֆռնուզէն հայ տարագիրներու կարաւան մը կը բերեն Մարաշ: Բռնագաղթին պատճառը իբր երեք ֆռնուզցի հայերու կողմէ թուրքի մը սպանութիւնն էր: Թէեւ Ֆռնուզի հայերը երեք ոճրագործները կառավարութեան յանձնած էին, սակայն վերջինս այդ քայլով չէր գոհացած եւ Ֆռնուզի հայոց զանգուածային տեղահանութիւն պարտադրած էր: Այս մասին Պլանք կը գրէ. «Ֆռնուզցիներն անմիջապէս իշխանութիւններին էին յանձնել սպանողներին, բայց դրանով նրանց չեն խնայել եւ հիմա անմեղ մարդկանց աքսորում են ինչպէս պատանդների:

Չկայ ո՛չ իրատունք, ո՛չ էլ արդարութիւն» (էջ 64), [ընդգծումը իմն է – Յ.Ի.]: Քարլ Պլանք անմեղ հայոց նկատմամբ թուրքերու գործած ոճիրներուն հանդէպ կ'ընդվզի ու կ'աւելցնէ. «Ողբալի պատկեր է, բայց Մարաշի թուրքերի մէջ անհնար է կարեկցանք գտնել: Գաղթականներից շատերն առանց կօշիկի են: Ի՞նչ ասես դրա համար: Պէտք է լռել եւ ամէն ինչ խեղդել ներսում, քանի որ չկայ որեւէ մէկը, որ քեզ լսի: Ե՞րբ կը գայ այն ժամանակը, երբ այստեղ կը դատեն ըստ արդարութեան»:

1915-ին Թուրքիա գտնուող գերմանացի հիւպատոսներուն եւ դիւանագետներուն, ինչպէս նաեւ ուրիշ ազգերու ներկայացուցիչներու խաղաղութիւն հաստատելու համար աղերսանքն ու դիմումները յօդս ցնդեցան եւ դարձան «Չայն բարբառոյ յանապատի...»: Թուրքիոյ մեղսակից Գերմանիան, քրիստոնէայ Եւրոպայի մեծ պետութիւններուն նման, շարժեցաւ ըստ իր նենգ եւ զճում հաշիւներուն ու շահերուն, իսկ յաճախ ալ, ուղղակի կամ անուղղակի լծակ դարձաւ թուրքի ոճիրներու գործադրութեան: Խաղաղութեան համար աշխատանք տանողները յուսախափութիւն հնձեցին: Անոնք դառնապէս լացին... Հայ երիտասարդները սպանդանոցներու մէջ խողխողուեցան, հայ կիները, աղջիկներն ու մանուկները չոր անապատներուն մէջ ինկա՛ն եւ անոնց վրայ լացող մ'իսկ չգտնուեցաւ...

#### 10. Գերմանական Գաղտնի Տեղեկատուութիւնը՝ Հայաստանութեան Փաստ

Վերապրող ականատես վկաներու յուշագրութիւններուն մէջ յիշուած՝ թուրքերու բարբարոսութիւններուն եւ հայոց տառապանքներուն մանրամասնութիւնները նոյնութեամբ եւ աւելի կը կարդանք դեսպան Հանս ֆոն Վանկենհայմէն իր երկրի *ռայիսաքանցլեր* (վարչապետ) Թէոպալտ ֆոն Պեթման-Հոլվեկին ուղղուած 17 Յունիս 1917 թուագրեալ հեռագիր-նամակին՝ 1915-06-17-DE-003 (տպագրուած՝ Գ. Եւ Հ. 081/կրճ./- սկզբնաղբիւրը՝ PA-AA/R14086) մէջ (էջ 79-80):

Առաջին հերթին Վանկենհայմ հայ բնակչութեան տեղահանութեան եւ վերաբնակեցութեան (sic!) գործողութիւններն են որ կը տեղեկագրէ այնքա՛ն անփոյթ ու անտարբեր ձեւով որ



կարծէք բնական պատահարներ ըլլային...: Ան արդէն իր ոճով արդարացիութիւն կու տայ կատարուող դէպքերուն: Ուրեմն գերմանական այս մտայնութեամբ, օսմանեան պետութիւնը ազատ էր իր հայ քաղաքացիներուն հետ վարուելու ինչպէս որ հաճոյ էր իրեն համար: Քաղաքակրթուած Եւրոպայի սրտին մէջ Գերմանիա երբ հաւակնութիւնը ունէր յառաջացած երկիր մը սեպելու ինքզինք, կամայական քմահաճոյքով կը դիտէր իր սահմաններէն դուրս կատարուող ոճրային դէպքերը իրեն դաշնակից Թուրքիոյ ձեռքով: Այո՛, տեղահանում, այլեւ բռնագա՛ղթ տեղի կ'ունենար, սակայն երբե՛ք վերաբնակեցում: Տեղահանուած հայոց մեծ մասը որոշուած վայրը (sic!) հասնելէ առաջ արդէն սպաննուած կամ հիւանդութիւններէ մահացած կ'ըլլար եւ փոքր մաս մը միայն ինքնուրոյն ճիգերով եւ տառապանքներով կը յաջողէր ապաստան գտնել թուրքերու կամ քիւրտերու տուներուն կամ հայոցմէ բռնագրաւուած այգիներուն ու արտերուն մէջ եւ այն ալ միայն անոնց շահերուն ծառայելով, իբրեւ սպասաւոր, սպասուիկ կամ բանուոր: Հոս Վանկենհայն լոկ իրականութիւնը կ'ըսէ երբ բռնագաղթի պայմաններուն մասին կը գրէ. «Տեղահանուածներն ստիպուած են անմիջապէս կամ մի քանի օրում լքել իրենց բնակավայրերը, այնպէս որ պէտք է բախտի քմահաճոյքին թողնեն իրենց տներն ու շարժական գոյքի մեծ մասը եւ չեն կարող տեղափոխման համար անհրաժեշտ քանակով սննդամթերք վերցնել» (էջ 79): Այդ ինչ տեսակ տեղափոխուելու ծրագիր էր որ հայեր միայն իրենց հազած հագուստներով կամ չնչին ապրանքով կը ստիպուին լքել իրենց տուները: Դարերէ եկող ծայրահեղ թշնամութիւն մը կար օսմանեան պետութեան կողմէ իր հայ քաղաքացիներուն հանդէպ: Խորացած թշնամութիւն եւ նախանձ հայոց հանդէպ: Տեղահանուած ընտանիքները իրենց հետ բաւարար սննդամթերք իսկ չէին կրնար վերցնել: Վանկենհայն կը շարունակէ ու կ'ըսէ. «Նշանակուած վայր հասնելուն պէս, նրանք յայտնուում են իրենց հանդէպ թշնամարար տրամադրուած [թուրք կամ քիւրտ եւ կամ չէրքէզ - Յ.Ի.] բնակչութեան մէջ» (էջ 80) [ընդգծումը իմն է - Յ.Ի.]: Հոս հարկ է լուսաբանել թէ վերելի յիշուած «նշանակուած վայր»ը վերջնական վայր մը չէր

այլ մէկ հանգրուանը անվերջ թափառումներով բռնագաղթի ճանապարհին, որուն ընթացքին թուրքերը հայ գաղթականները մաշեցնելով եւ սպառելով մտադրած էին հայոց բնաջնջումը կատարելագործել: Այդ ժամանակաւոր «նշանակուած վայր»երու մէջ հայ գաղթականները կրկին ենթակայ էին հալածանքի եւ սպանութեան: Հակառակ ըսուած կամ լսուած խօսքերուն, կառավարութիւնը դոյզն չափով իսկ չէր օգնէր հայ բռնագաղթուածներուն ինչպէս կը խոստովանի Վանկենհայն. «Բացառուած է, որ կառավարութիւնը տեղահանուածներին օգնած լինի փողով, սննդամթերքով կամ այլ կերպ»: Ան կը յիշէ թէ Կարինի մէջ հայ տարագրեալներուն օգնութիւն փութացուցած են այնտեղի Գերմանիոյ հիւպատոսը եւ ամերիկացի միսիոնարները իսկ ուրիշ վայրերու մէջ Կ. Պոլսոյ հայոց Պատրիարքարանը:

Վանկենհայն կը խոստովանի թէ թուրքերու կողմէ հայոց տեղահանութեան դրդապատճառը միայն ռազմական նկատառումներով չէր: Ասոր փաստը այն է թէ Թալաաթ այս մասին իր կարծիքը յայտնած էր Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպանատան ծառայող Մորդմանի ներկայութեան եւ ըսած. «Բարձր Դուռը կ'ուզենար համաշխարհային պատերազմը օգտագործել այն նպատակով, որպէսզի հիմնաւորապէս ազատուի իր ներքին թշնամիներից՝ բնիկ քրիստոնեաներից, ընդ որում՝ առանց արտասահմանից դիւանագիտական միջամտութեան հանդիպելու, դա կը բխի նաեւ Թուրքիային դաշնակից գերմանացիների շահերից, քանի որ այդ կերպ Թուրքիան աւելի կ'ուժեղանայ» (էջ 80):

Վերոյիշեալ գեկուցումը տեղեկատուական հաստատում մըն է Վանկենհայնի կողմէ եղած Գերմանիոյ վարչապետին գերմանաթրքական ծրագիրներու գործադրութեան նկատմամբ: Երբ հայ ազգաբնակչութիւնը իր փրկութիւնը կը տեսներ քրիստոնեայ Գերմանիոյ օգնութեան մէջ, վերջինիս դեսպանը ոչ միայն ձեռնաձայլ կը մնար այդ ուղղութեամբ, այլ Թուրքիոյ հետ նախապէս ծրագրուած հայոց դէմ կատարուող հրէշային գործողութիւններուն յաջող ընթացքը գոհունակութեամբ կը գեկուցէր Գերմանիոյ վարչապետին: Աւելին՝ այս մասին



Վանկենհայն հանգստացուցիչ լուր մը «կ'ստեատ» իր երկրի վարչապետին թէ Կ. Պոլսոյ հայոց Պատրիարքը այլեւս հայերու օգտին Գերմանիոյ միջամտութիւնը չի խնդրեր: Վանկենհայն չարաչար սխալելով ասոր պատճառը կը վերագրէ Պատրիարքին համոզման թէ հայերու վերագրուող օրինազանցութիւնները ճիշդ էին, մինչդեռ հայոց Պատրիարքը այլեւս գերմանացիներէն օգուտ մը չէր սպասէր եւ համոզուած էր որ անոնք թուրքերու մեղսակից են Հայաստանութեան մէջ:

Չաւեն Պատրիարք Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպանատան պաշտօնէայ՝ Մորդմանի հետ հանդիպման ընթացքին յստակօրէն հետեւեալը ըսած էր. «Բարձր Դրան միջոցառումները նպատակաւորուած են ոչ միայն հայ բնակչութեան ժամանակատր վնասագրծմանը, այլեւ Թուրքիայից բշելուն, կամ աւելի շուտ՝ նրա բնաջնջմանը»: Հայոց Պատրիարքը համոզուած էր որ Թուրքիա հետամուտ է հայերը բնաջնջելու երբ կ'ըսէ. «Տեղահանումը նոյնքան տարտափելի է, որքան կոտորածը» (էջ 80): Այս հաստատումը պերճախօս պատասխան մըն է բոլոր անոնց, որոնք կ'ըսեն թէ պատահածը միայն տեղահանում էր եւ ոչ թէ Յեղասպանութիւն: Բռնի տեղահանութիւնը միայն սկիզբն էր Յեղասպանութեան:

Չեկուցման սկիզբը Վանկենհայն երբ կ'ըսէ. «Արեւելեան Անատոլիայի գաւառներից հայկական բնակչութեան տեղահանումն ու այլ վայրերում բնակեցումն իրականացում է անխնայ» (էջ 79), կը մատնանշէ Վանի նահանգին, Կարինի բռնագաղթին, Սասունի եւ Մուշի խլրտումներուն եւ ընդհանրապէս բոլոր Հայաստանի արեւմտեան հատուածի հայոց բռնի տեղահանութեան: Գերմանիոյ վարչապետին ուղղուած նամակին թուականը կը համընկնի ճիշդ այն ժամանակին երբ թուրքերը նախապէս մտածուած իրենց ծրագիրը յաջողութեամբ ի գործ կը դնէին: Հայկական բոլոր քաղաքներն ու գիւղերը արդէն պարպուած էին եւ համատարած թշուառութեան մէջ կը գտնուէր հայութիւնը: Այդ գործողութիւնները կ'ընդգրկէին նաեւ Կիլիկիան: Վանկենհայն այս մասին կը գրէ. «Միսի կաթողիկոսի հաւաստի տուեալներով, միայն իր թեմից մինչեւ հիմա տեղահանուել է 30,000 հայ: Չէյթունն իր շրջակայքով, Էլպիս-

տանը, Տեօթ Եոլը, Ալապաշը [Գիւղ Կիլիկիայում, Չէյթունի մօտ, տ. ԱՐԵԳԻՆ- (տե՛ս Ալապաշ -Թաղէոս Յակոբեանի, Ստեփան Մելիք-Բախշեանի եւ Յովհաննէս Բարսեղեանի կազմած «Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանումների Բառարան»ը, Երեւան, էջ 97/4814- համացանցային բառարան)], Հասան Պէյիին եւ նոյնիսկ աւելի փոքր բնակավայրերը լռի դատարկուել են» (էջ 79): Վանկենհայն աւելի կը մանրամասնէ հայոց ողբերգական վիճակը ըսելով թէ հայ գաղթականները բռնի կերպով երկրին խորքերը ցրուած են ու մահմետականներու հետ խառնուած, իրարմէ շատ հեռու, ինչպէս օրինակ Չէյթունի հայերը Գոնիա տարուելով հոն ցրուած են զանազան գիւղերու մէջ: Չէյթունցիներուն ուրիշ կարեւոր մէկ մասը քշուած է դէպի Տէր Ջօր, Եփրատի ափերուն: Այլ ուրիշ մաս մը տարուած է Դերճան եւ Մամա Խաթուն:

Այսպէս, ամենայն սառնասրտութեամբ եւ գոհունակութեամբ Վանկենհայն իր երկրի վարչապետին կը գեկուցէ 1915 Յունիսի անցուդարձերը, լռելեայն հաստատելով անոր որ նախապէս դրուած ծրագիրը այժմ յաջողութեամբ կը գործադրուի:

Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան Հանս ֆոն Վանկենհայն իր մտքին ծայրէն անգամ չէր անցընէր թէ պիտի գայ օրը երբ իր գեկուցումը պերճախօս վկայութիւն մը պիտի դառնայ Հայասպանութեան փաստին:

## 11. Գերմանացի Միսիոնարը Կը Բողոքէ Հայեր Կոտորող Թուրքերու Դէմ

Ատանայի նահանգին Հարունիէ աւանի գերմանական որբանոցի տնօրէնը՝ Բ. Ֆոն Տոպելեր թուրքերու ձեռքով կատարուող հայոց կոտորածները կը նկարագրէ Ատանայի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոսին՝ Էօժեն Պիկէի ուղղուած 10 Յուլիս 1915 թուագրեալ նամակով: Սոյն նամակը լոյս տեսած է սոյն աշխատութեան էջ 97-101-ի մէջ:

Առաջին հերթին Տոպելեր կը հաստատէ թէ Թուրքիոյ մէջ հայերը կ'ենթարկուին բարբարոսութիւններու եւ կը մնան անօգնական: Անոնց ապրելու իրաւունքը չարաչար ոտնահարուած է: Միսիոնարը հիւպատոսին կը յիշեցնէ այդ օրերու



գերմանական յաղթանակները եւ անոնց պատճառած հրճուանքը, որ կ'ապրին գերմանացիները իրենց երկրին թէ արտասահմանի մէջ: Ան ուժեղ ու անգուգական կ'որակէ Գերմանիոյ կայսրը, որուն գլխաւորութեամբ Գերմանիա եւ Օսմանեան Պետութիւնը յաղթանակէ յաղթանակ կ'անցնին: Իր չափազանց ոգետրութեան մէջ, Տոպէլեր այսպէս կը բնութագրէ տարուող պայքարը. «*Ի վերջոյ, ըստ էութեան, սա լոյսի պայքարն է ընդդէմ խաւարի, ճշմարտութեան պայքարն՝ ընդդէմ ստի*»: Ան խստօրէն կը քննադատէ անգլիական «Ճիշդ կամ սխալ, հայրենի՛քս է» նշանաբանը եւ կը յորդորէ հեռու մնալ անկէ, այսինքն՝ սխալէն, եւ հաստատուիլ միայն ճշմարտութեան վրայ: Տոպէլերի համար ճշմարտութիւն էր նաեւ հայոց կոտորածներն ու տառապանքները, որոնց համար ան սաստիկ կը ցաւէր: Տոպէլեր կը հաղորդէ հիւպատոս Պիւկէի թէ խիստ կարիքը կայ միջամտելու ի նպաստ հայոց, վերջ դնելու համար անոնց ձերբակալութիւններուն, բանտարկութիւններուն, ծեծերուն ու խոշտանգումներուն ինչպէս նաեւ սպանութիւններուն ու բռնագաղթին: Ան կ'աւելցնէ թէ այս բոլորը կը կատարուին իբր թէ Թուրքիոյ անվտանգութիւնը պահպանելու համար: Ըստ Տոպէլերի եթէ գերմանացիները արգելք հանդիսանային թրքական բարբարոսութիւններուն, այդ պարագային անոնք թուրքերուն աւելի օգտակար եղած կ'ըլլային բարոյապէս: Ան մասնաւորաբար մատնացոյց կ'ընէ հայոց բռնի տեղահանութիւնը, որուն գործադրելու վայրենի ձեւը նոյնիսկ թուրքերուն նողկանք կը պատճառէ: Տառապող հայերը լաւ գիտէին իրականութիւնը՝ գերմանական կառավարութեան բաժինը թուրքերու հայոց դէմ թշնամական վայրագ արարքներուն մէջ: Թրքական հանրային կարծիքն ալ լարուած էր գերմանացիներու դէմ եւ թուրքերը կը մտածէին թէ օսմանեան կառավարութիւնը չէր ուզեր հայոց դէմ այդ բոլոր վատութիւնները ի գործ դնել, այլ պարզապէս անոնք Գերմանիոյ իշխանաւորներուն կամքը կը կատարէին: Ըստ Տոպէլերի, հայկական նահանգներու մէջ թուրքերը կը սփոփէին հայերը ըսելով անոնց. «*հիմա ձեզ են բշտում, յետոյ էլ կգա մեր հերթը, քանի որ դա է գերմանացիների գործելակերպը, նրանք ուզում են երկիրը գրաւել*»:

Հարունիէի գերմանական որբանոցին տնօրէնը՝ Տոպէլեր այս բոլորին իրազեկ դարձած էր պատերազմին առաջին իսկ տարին եւ Ատանայի հիւպատոսին՝ Էօժեն Պիւկէի կը գրեր. «*Մենք ամաչում ենք լինել գերմանացի*» (էջ 99): Տոպէլեր Գերմանիոյ վարկաբեկումով շատ անհանգիստ կը զգար:

Շարունակելով հայոց թշուառ վիճակը նկարագրել, Տոպէլեր կ'ըսէ թէ թուրքերը հայոց բանի մը տեղ չեն դներ եւ հայերը բռնի ոյժի տակ տունուտեղ ձգած կը տարագրուին դէպի անյայտ ապագայ: Հայերը «*Երկրին սայլուղիներով, ամենուրեք առաջացնելով մեծագոյն կարեկցանք, քանի որ նրանց մէջ կան շատ յոյ կանայք, ծծկեր երեխաներ, շատ երեխաներ, շատ հիւանդներ ու թշուառներ, նաեւ կոյրեր կան նրանց մէջ, շատերը գրեթէ մերկ են, բոպիկ ու վիրաւոր ոտքերով մեռնում են, այրող ու յաճախ քարքարոտ ճանապարհներին*» (էջ 99-100): Հայ բռնագաղթուածներէն շատերը հարուստ էին նիւթապէս: Անոնք ջանասիրութեամբ արտերը մշակած են, բազմաթիւ նախիրներ պահած եւ տէր դարձած են փարթամ ու ճոխ ապարանքներու: Անոնք յանկարծ ամէն ինչ կը լքէին սպառնալիքի տակ ու կը հեռանային իրենց պապենական հողերէն: Տոպէլեր կ'ըսէ թէ այս տեսակի արարքներով թրքական իշխանութիւնները մեծ հարուած կու տային երկրին տնտեսութեան, ինչ որ ծանր յանցանք կը սեպուի կառավարութեան վզին փաթթուած: Հայոց դէմ օսմանեան կառավարութեան վատ միջոցառումներէն ետք քաղաքներու մէջ մեծ ու փոքր գործարաններ կը փակուին եւ իսկապէս ձեռնարկութիւններու մէջ հայոց անփոխարինելի ծառայութիւնները ամբողջովին կանգ կ'առնեն: Տոպէլեր կ'ըսէ. «*Մենք բողոքում ենք այն միջոցառումների դէմ, որոնցմով թուրքերը ծաղրում են ամբողջ քաղաքակիրթ միտքն ու մարդկութեանը: Թէ անբարոյութիւն չէ՞ քաղաքի կրթուած բնակչութեանը շարտել գիւղական ճամբաներին, կանանցով ու երեխաներով հանդերձ, կիզիչ: արեւի տակ ու տապին, քամուն ու վատ եղանակին, առանց հանգրուանի եւ յոյսի, մատնուած ամբողջովին անյայտ ապագային*» (էջ 100): Այս նկարագրութենէն եւ բողոքէն ետք, Տոպէլեր կ'եզրակացնէ. «*Ազգերի պարտքն է՝ բողոքել այդպիսի անարդարութեան դէմ, եւ քանի որ*



այժմեան պահին Գերմանիան է խնդրոյ առարկան, ուրեմն դա պէտք է գերմանական կառավարութեան վրայ բարդել»:

Տոպելեր խիստ կերպով կը քննդատէ բոլոր անոնց, որոնք կ'ըսեն թէ այդ դէպքերը Օսմանեան Պետութեան ներքին գործերն են եւ ոչ ոք պէտք է միջամտէ: Ան կը հաստատէ թէ Գերմանիան պատասխանատու է Հայաստանի քրիստոնեաներուն ողբալի վիճակին համար: Փոխանակ թուրքերը հայ երիտասարդները ձերբակալելու եւ սպաննելու, Գերմանիան պէտք է զանոնք զինուորագրէր ու պաշտպանէր առանց սեփականագրկելու եւ անոնց ընտանիքները բռնագաղթուելէ հեռու պահէր: Այսպիսով ան պիտի շահէր թէ հայերու եւ թէ թուրքերու համակրանքը:

«Ճնշուածների հանդէպ սերն է» որ կը մղէ Տոպելերը այսպիսի մտորումներու եւ դատողութիւններու: Ան մեծ համարում ունի հայոց վրայ երբ կ'ըսէ. «Հայերի գերակշռող մասը մտաւորականներ են» (էջ 101): Հարունիէի գերմանական որբանոցին տնօրէնը կ'աւելցնէ թէ հայ այրերուն մեծ մասը գերմանացիներու յարգանքը կը վայելեն, որովհետեւ անոնք ո'չ յեղափոխական եւ ո'չ ալ երկրին անդորրութիւնը խանգարող են, այլ պարզապէս աշխատասէր, շինարար եւ ընտանիքներ պահող մարդիկ: Անոնք այս նեղ օրերուն, հասկացողութեամբ եւ հանդարտութեամբ իրենց ծանր բեռը կը կրեն առանց բողոքի ու տրտունջի, առանց որեւէ դառն խօսքի եւ պանդխտութեան ցուպը կը վերցնեն դէպի անորոշութիւն:

Վերջաւորութեան Տոպելեր կը խնդրէ Ատանայի հիւպատոսին որ վերոյիշեալ իրականութիւնները նկատի ունենալով ձեռնակէ պէտք եղած միջոցներուն, որոնցմով կարելի ըլլայ համոզել թրքական կառավարութիւնը հիմնական փոփոխութիւններ մտցնելու ներկայ իրավիճակը դարմանելու եւ դաժանութիւնները մեղմացնելու համար:

Հարունիէի գերմանական որբանոցին տնօրէնին պահանջածը մեծ բան մը չէր բաղդատելով թուրքերու կողմէ ի գործ դրուած չարիքներուն: Ուրիշ գերմանացի եւ օտար միսիոնարներ, հիւպատոսներ եւ այլ պատասխանատուներ ի նպաստ հայոց, նման պահանջքներ ներկայացուցին իրենց մեծաւորներուն,

սակայն անոնք ձեռնունայն մնացին: Այս պարագային Գերմանիոյ վարչակարգն էր որ ոչ միայն իր ականջները փակեց արդարութեան ձայնին, այլեւ մեղսակից դարձաւ Թուրքիոյ իր հրէշային հայասպանական ոճիրներու գործադրութեան մէջ:

Տոպելերի նամակը ստացող Ատանայի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս Պիւլէն փոխանակ հարցերուն դարմանումը որոնելու, նամակով մը կանխապէս կը յայտնէ Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան՝ Հանս ֆոն Վանկենհայմին թէ ինք անհաւանական կը տեսնէ գերմանական դիւանագիտական որեւէ միջամտութիւն ի նպաստ հայոց: Սակայնեւայնպէս Պիւլէ միսիոնար Տոպելերին գրութիւնը կը կցէ իր նամակին, եւ կը դրկէ զայն Վանկենհայմին: Տոպելեր կ'աւելցնէ թէ նկատի ունենալով Գերմանիոյ շահերը, ինք ձեռնպահ կը մնայ թուրքերու կողմէ հայոց դէմ գործադրուած անիմաստ պատժիչ միջոցներու հետեւանքները մանրամասնել, ընդունելով հանդերձ այս պարագային գերմանական հեղինակութեան տկարացումը:

Կը տեսնենք թէ գերմանացի եւ օտար դիւանագետներն ու միսիոնարները շատ կը տառապին հայոց օգնութեան հասնելու փափաքով, սակայն անոնց ճիգերը անկարելիութեան պատին կը բախին: Հայերը բնաջնջելու հրամանը շատ վերէն եկած էր եւ ոչ ոք կրնար այդ օրերուն անոր դէմ կենալ: Գերմանիոյ գերագոյն շահերը այդպէս կը պահանջէին...

## 12. Հայոց Տառապանքները Գերմանական Գաղտնի Տեղեկագրութեանց Մէջ

Հայասպանութիւնը վերապրած յուշագրող հայ ականատես վկաներու պատումներն ու օտար ականատես վկաներու տեղեկագրութիւնները գրեթէ նոյնն են, միակ տարբերութեամբ որ օտարներու գրութիւնները աւելի մանրամասն եւ բացատրողական են, որովհետեւ վերջիններս եղած են ազատ՝ դիտելու, լսելու, փոխադրուելու եւ նկատելու մէջ, մինչ տառապած հայ յուշագրողները ստրուկի կամ գերիի իրենց վիճակին մէջ բոլոր կարելիութիւնները չեն ունեցած լաւ տեսնելու եւ անցուդարձերը ազատօրէն ընկալելու լրի պատեհութիւնը:

1915-ի գարնան վերջաւորութեան եւ ամրան սկիզբի դէպքե-



րուն մասին Հալեպի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս՝ Վալթեր Ռէօսսլեր իր երկրի *ռայխսքանցլեր* (վարչապետ) Թէոպալտ ֆոն Պեթման-Հոլվեկին հայոց դաժան կեանքի մասին կը զեկուցէ 27 Յուլիս 1915 թուակիր նամակով, որ կը կրէ հետեւեալ դիւանական թուագրութիւնը՝ Սկզբնաղբիւրը՝ PA-AA/R 14087, Տպագրուած՝ Գ. Եւ Հ. փաստ. 120 (կրճ.) 144 (կրճ.) -1915-07-27-DE-001:

Եթէ երբեք օսմանեան իշխանութիւնները հայկական բոլոր նահանգներուն, Կիլիկիոյ եւ Հալեպի մէջ «յարմար» նկատած էին հայերը տեղահանել երկրին եւ հայոց ապահովութեան համար, ապա՝ ինչո՞ւ հապճեպօրէն եւ անպատրաստից տեղի կ'ունենային այդ բռնագաղթերը, հարց կու տայ հիւպատոս Ռէօսսլեր: Երբ Հալեպի կուսակալ Ճելալ պէյ ընդդիմացած էր քրքական իշխանութիւններուն հայերը տեղահան ընելու հարցով, ան պաշտօնանկ եղած էր: Ուստի թուրքերը անմիջապէս հրաման տուած էին Հալեպի նահանգի ծովեզերեայ գաւառներու հայերը տեղահան ընելու: Հրամանը կ'ընդգրկէր Աղեքսանտրէքի, Անտիոքի, Հարեմի, Պէյլանի, Սուբլուքի, Քեսապի եւ այլ վայրերու հայերը բռնագաղթեցնել:

Միւս կողմէ 800-1000 հայ երիտասարդ Տիգրանակերտէն դէպի հարաւ քշուած էին ու անոնց հետքը կորսուած էր՝ կը հաղորդէր Միսի Կաթողիկոսութիւնը: Ռէօսսլեր այս մասին կ'ըսէ. «*Ենթադրում է որ նրանց բոլորին սպաննել են: Այստեղ խօսքը պէտք է որ լինի շաբաթներ առաջ տեղի ունեցած դէպքի մասին*»: Շարունակելով թուել ու նկարագրել հայոց տառապանքը, Ռէօսսլեր կ'ըսէ թէ շաբաթներով շարունակ Եփրատի ջուրերուն վրայ տեսնուած են ծփացող հայոց դիակներ մեծ մասամբ կիներու եւ երեխաներու: «*Իշխանութիւնների հրահանգով կատարուած սպանութիւններ են*», կ'ըսէ Ռէօսսլեր:

Հիւպատոս Ռէօսսլեր կ'իմանայ Թէլ Ապիատ ապրող իրեն ծանօթ զուիերիացի ամուլէ մը թէ հայ բռնագաղթուածներ տեղոյն թուրք ընտանիքներուն իրենց 8-12 աղջիկները վաճառած են սկիզբը 2 մեծիտէի եւ աստիճանաբար աւելի նուազ գիներով: Աւելի ուշ կարգ մը հայ մայրեր իրենց գաւակները ձրի տուած են թուրքերու եւ քիւրտերու, գալիք վտանգներն ու

նեղութիւնները նախատեսելով, «*ըստ երեւոյթին նրանք ուզեցել են գաւակներին ազատել անապատի կլիմայական վատ պայմաններից եւ պետեիների սպասուող ճակատագրից*», կ'ըսէ Ռէօսսլեր:

1915-ի գարնան հայ գաղթականներուն մեծ մասը Չէյթունէն կու գար եւ նախնական որոշումով պէտք է որ Ռաքքա տարուէին: Այդ բռնագաղթուածները «*իրենց ճակատագրից բթացել էին եւ լռակեաց տանում էին ամէն ինչ*» (էջ 108): Ռէօսսլեր քանի մը ժամ կ'ընկերակցի հայ գաղթականներու պարտադիր երթին: Թէլ Ապիատէն աւելի հարաւ, ուր ջուրը շատ սուղ գինով կը վաճառուէր, բազմաթիւ մանկահասակ աղջիկներ ու տղաներ կը մահանան ծարաւէն: Երեցներէն շատերը անօթութեան զոհ կը դառնան:

Կառավարութիւնը խիստ օրէնքներ սահմանած էր հայ տարագրեալներուն համար, որոնք իրենց ընկերակցող թուրք, քիւրտ կամ չէրքէզ ոստիկան-գիւնտրներու քմահաճոյքին կամ գութին ձգուած էին: Գաղթականները երբեմն յարաբերաբար լաւ վերաբերմունք կը գտնէին ոստիկաններէն ու մեծ մասամբ ալ՝ վատ: Լաւ վերաբերմունք կը նշանակէր քիչ մը հանգիստ, արտօնութիւն՝ հաց, ջուր կամ ուտելիք գնելու միայն: Վատ վերաբերմունքը կը կայանար կոշտ վարուելակերպէն մինչեւ սպանութիւն: Ռէօսսլեր կը շեշտէ թէ թուրք պատասխանատուներ չէրքէզներն ու քիւրտերը հաւաքագրած էին հայոց ջարդերը գործադրելու համար եւ յաճախ իրենք միա՛յն կը դիտէին պատահածը՝ գաղտնի հրամաններ արձակելով ոճրագործներուն:

1915-ի ամրան սկիզբը Խարբերդէն, Կարինէն ու Բաղէշէն հայ բռնագաղթուածներ Ռաս-իւլ-Այնի գաղթակայանը կը հասնին ծայր աստիճան թշուառ վիճակի մէջ: Խարբերդէն հանուած գաղթականներուն մէջէն ու պարտադիր երթէն քանի մը ժամ ետք միայն, թուրքերը այր մարդիկը զատելով տարած էին անորոշ ուղղութեամբ եւ անոնք ա՛լ չէին վերադարձած: Թուրքերը զանոնք մորթելով նետած էին այն ճանապարհի եզերքները, ուրկէ աւելի ուշ անոնց կիներն ու երեխաները անցան: Պետեիները Մարտինի եւ Ռաս-իւլ-Այնի միջեւ երկարող ճամբուն վրայ այդ կիներն ու մանուկները կողոպտած ու



չարչարած էին եւ գեղեցիկ աղջիկներն ու առողջ տղաները առեւանգած: Ականատեսի մը վկայութեամբ թուրքերը 17 հոգի-նոց խարբերոցի ընտանիքի մը եօթը այրերը սպաննած էին, անոնցմէ երկու կին բռնագաղթի ճանապարհի դաժան պայ-մաններուն տակ մահացած էին եւ մնացեալ ութը հոգիները հասած էին Ռաս-իւ-Այնի գաղթակայանը, ուրկէ անդին ճանապարհի դժուարութիւնները աւելի պիտի սաստկանային:

Հալէայի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս Վալթեր Ռէօսսլեր Ռաս-իւ-Այնի գաղթակայանին մէջ տեսած էր Կ. Պոլիս ձեռքա-կալուած, Հալէայ տարուած ու ապա հոն բերուած Օսմանեան խորհրդարանի հայ երեսփոխաններ Գրիգոր Զօհրապն ու Վարդգէսը: Անոնք տարուած էին Տիգրանակերտ քանի մը ոստիկան-զինուորներու հսկողութեամբ, որոնք վերդառնալով գաղթակայան, Ռէօսսլերի պատմած էին թէ Տիգրանակերտէն անդին դէպի Եդեսիա ճամբուն վրայ աւազակներ յարձակելով Զօհրապի եւ Վարդգէսի վրայ զանոնք սպաննած են: Ռէօսսլեր այս պատմութեան հաւատք չէ ընծայած եւ եզրակացուցած է թէ կառավարութիւնն է կարգադրել նրանց սպաննել Ուրֆայի եւ Տիարպեքիի միջակայքում:

Այս տեղեկագիրը գրեթէ իր աւարտին հասած էր երբ յան-կարծ տարիներէ ի վեր Ռէօսսլերի համար որպէս բացառիկ վստահելի մարդէ մը՝ թուրքերու ձեռքով հայոց տառապանք-ներուն վկայագրութիւնը կը ստանայ ան: Այդ մարդը Պաղ-տատի երկաթուղագիծի ընկերութեան մէջ կը ծառայէր: Այդ վկայութիւնը Գերմանիոյ վարչապետին յատուկ ուշադրութեան արժանի է, կը գրէ Ռէօսսլեր, որովհետեւ անոր մէջ կը շեշտուի թէ «Հայ ժողովուրդի հանդէպ նկարագրուած վերաբերմունքը բնակչութեան լայն շրջանակներում՝ նաեւ մահմետականների մէջ, դա վերագրում է թուրքական կառավարութեան վրայ գերմանական ազդեցութեանը: Դա նշանակում է, որ իբր Գեր-մանիան է առիթ տուողը հայ ժողովրդին՝ մինչեւ նրա ամբող-ջովին աննշան մասնիկը ջախջախելու թուրքական կառավա-րութեան վճռի համար: Թուրքական կառավարութիւնը, հաւա-նաբար, կանի ամէն բան՝ այդ տեսակէտին նպաստելու համար: Նա ուրախ կը լինի իր միջոցառումների խայտառակութիւնը

բարդել մեզ վրայ: Բայց դրա հետեւանքով Գերմանիայի անունը կը խառնուի կեղտի հետ»:

Գալով Պաղտատի երկաթուղային գիծի մէջ ծառայող վերո-յիշեալ մարդու վկայագրութեան, ան կ'ըսէ թէ թուրքերը բոլոր հայերը քշեցին անապատ, առանց նկատի առնելու հիւանդներն ու յղի կիները, առանց խնայելու բանակ գացած հայ այրերու ընտանիքներուն: Բռնագաղթի ճանապարհի վրայ թուրքերը անոնց ո'չ ջուր եւ ո'չ ալ հաց տուին: Ամբոխին մէջ տարածուած համաճարակ հիւանդութիւններու հանդէպ թուրքերը ձեռնածալ նստան ու դիտեցին կարգով մահացողները: Հայ կիներն ու աղջիկները այնպիսի յուսահատութեան մատնուեցան որ իրենց ծծկեր մանուկները կէս ճամբան թողուցին եւ իրենց ճամբան շարունակեցին: Այդ կիներն ու մանկամարդ աղջիկները իրենց պատիւը պահպանելու համար իրենց գիրկի մանուկներով գետը նետուեցան եւ վերջ դրին իրենց կեանքերուն: Ամայի վայրերու մէջ թուրք զինուոր-ոստիկաններ հայերը պետեւիներուն յանձ-նեցին եւ կամ ալ գնդակահարեցին: Խեղճ հայ զոհերուն մար-մինները շուներուն, գիշատիչ թռչուններուն եւ վայրի կենդանի-ներուն կեր դարձան:

Ռէօսսլեր ի տես տեղի ունեցող ահռելի սպանդներուն, լրջօ-րէն կը մտածէ անոնց առաջքը առնելու միջոցներ գտնելու մա-սին: Ան մատը վերքին վրայ կը դնէ ըսելով. «Եթէ ռազմական նկատառումներով հայերին տեղահանումն անխուսափելի է, մի՞թէ հնարատր չէ նրանց փոխադրումը յետաձգել մէկ-երկու ամսով եւ խնամքով նախապատրաստել՝ տրամադրելով լծկան անասուններ եւ սննդամթերք»:

Ռէօսսլեր կ'առաջարկէ իր տեղեկագիրներուն մէջ հայերը ժամանակատրապէս բնակեցնել Եդեսիոյ կամ Հալէայի մէջ եւ արդէն յայտարարուող՝ իրենց տեղերը յետագայ վերադարձի իրաւունքով, որովհետեւ թրքական իշխանութիւնները կը յայտարարէին թէ բռնագաղթը ժամանակատր էր եւ ամէն մարդ իր տեղը պիտի վերադառնար: Ռէօսսլեր մեծ զարմանքով կ'արտայայտուի Հալէայի նահանգի արեւմտեան ծովեզերեայ շրջանի հայոց բռնագաղթին մասին ընդգծելով թէ միայն խաղաղ ժողովուրդը մեծաւ մասամբ կի-ներով եւ երեխաներով է որ կը տեղահանուին: Ան կ'ըսէ. «Մի՞թէ



Պէլլանը, Սոուքլուքը, Քեսապը եւ այլն իրոք ռազմական շրջաններ են: Մի՞թէ այնտեղ իսկապէս վտանգատր է կանանց եւ երեխաների առկայութիւնը, չէ՞ որ բոլոր տղամարդիկ գորակոչուած են»:

Թրքական սուտն ու կեղծիքը միշտ ներկայ էին այդ օրերուն, ինչպէս եւ այսօր, արդարացնելու համար հայոց դէմ գործուող վայրագութիւններն ու անարդար միջոցառումները: Դժբախտաբար գերմանական մամուլը այդ սուտերուն ու կեղծիքին արձագանգ կը դառնար եւ մանաւանդ՝ «Հիւսիսային Գերմանական Ընդհանուր Լրագիր» (Norddeutsche Allgemeine Zeitung) գերմանական թերթը, որ 9 Յունիս 1915-ին «Օսմանեան Կառավարութիւնը Թշնամական Մեղադրանքների Դէմ» վերնագրեալ յօդուածով սը կը շեփոթէր հետեւեալը. «Թուրքական կառավարութիւնը պնդում է թէ տեղահանութիւնները ժամանակատր էին»: Գերմանական մամուլը կը տարածէր այդ պոչատր սուտերը եւ անոնց ընկերացող լարծուն բացատրութիւնները:

Ռէօսսլէր հեռագրային գեկուցագիրով անսովոր եւ լաւ հաստատուած փաստերով տեղեկացուցած էր Գերմանիոյ վարչապետը Թէլ Էրմենի [տե՛ս Թէլ Էրմենի, Հայկական, Թիլ-հողաբլուր, պատմական Հայաստանի հարաւում, Տիգրիսի ձախակողմեան վտակ Խաբուր գետի հովտում - Թաղէոս Յակոբեանի, Ստեփան Մելիք-Բախշեանի եւ Յովհաննէս Բարսեղեանի կազմած «Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան»ը, Երեւան, էջ 1472/4814- համացանցային բառարան] կոտորածներուն մասին: Հիւպատոսը կ'ըսէ թէ գերմանացի հազարապետ Ֆոն Միկուշը լուսանկարած էր փաստերը եւ ի վիճակի էր ներկայացնել, սակայն գերմանական եւ թրքական կողմերը շուտով կը հերքեն այս ստոյգ լուրը: Կոտորածը քիւրտերու ձեռքով գործադրուած էր եւ թրքական կառավարութիւնը իր զինուած ոյժերով ներկայ էր դէպքին վայրը ու հաւանական էր թուրքերու գործոն մասնակցութիւնը:

Հայերը Թուրքիոյ պատերազմական գօտիներէն հեռացնելու պատրուակով, թրքական կառավարութիւնը հազարներով անմեղ հայեր անապատ քշելով բնաջնջեց, կ'ըսէ Ռէօսսլէր եւ այդ բռնագաղթերուն ընկերացող բոլոր դաժան պայմանները կը

նկարագրէ գիրքին էջ 122-ի մէջ: Իբրեւ եզրակացութիւն ան հարց կու տայ ըսելով. «Բայց ի՞նչ է նա [թրքական կառավարութիւնը] հաստատում իր կիսապաշտօնական յայտարարութեան մէջ. «Օսմանեան կառավարութիւնը... իր բարեհաճ հովանաւորութիւնը տարածում է Թուրքիայում սպրոդ բոլոր ազնիւ ու խաղաղասէր քրիստոնեաների վրայ...» Իսկապէս աչքերիս չհաւատացի երբ տեսայ այդ յայտարարութիւնը եւ խօսք չեմ գտնում՝ բնութագրելու այդ կեղծիքի ահաւորութիւնը»:

Օտարներու վկայութեանը կը տեսնենք թէ թուրքը որքա՞ն նենգ, ստախօս ու կեղծատր է: Մեր օրերուն ալ յաճախ ականատես եւ ականջալուր կ'ըլլանք թուրքին սուտին ու կեղծիքին: Աւելի քան հարիւր տարի ետք, Թուրքիա կ'ուրանայ Հայաստանութիւնը եւ յամառօրէն դէմ կը դնէ անոր միջազգային ճանաչման, մանաւանդ Ա.ՄՆ.-ի մէջ: Ան միլիոնատր տոլարներ կը վատնէ Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման դէմ, մասնատրաբար Ամերիկայի եւ ընդհանրապէս եւրոպական երկիրներու մէջ շահախումբեր (lobby) ստեղծելու եւ անոնցմով գործելու համար: Թրքական գաղտնի սպասարկութիւնը (Միլլի իսթիպարաթ թաշքիլասը, ՄԻԹ) հարիւրատր համացանցային կայքեր հաստատած է հակահայկական սուտ քարոզչութեան համար: FactCheckArmenia.com հայկական անուն յիշեցնող թրքական կայքը ամենէն կարկառուն կայքերէն է որ միշտ «բռնագաղթ» բառը կը փոխարինէ «վերատեղափոխութիւն» բառով, այդպիսով փորձելով արդարացնել Օսմանեան Պետութեան հակահայկական ամենէն դատապարտելի միջոցառումը, որ ուղղակի սկիզբն էր հայոց կոտորածներուն՝ Հայաստանութեան: Բռնագաղթի մասին Թաներ Աքչամ կ'ըսէ. «Վերատեղաւորումները կամ բռնագաղթերը հաւասար էին մահուան», որովհետեւ Հայաստանութեան կանխամտածուած բնոյթը յստակ է երբ նկատի առնենք թէ թուրքերը նախապէս ծրագրած էին հայոց արագ, անպատրաստից ու հապճեպային բռնագաղթեր իրականացնել:

Թուրքերը մէկ նպատակ կը հետապնդէին այս բոլորին տեղին՝ բնաջնջել Հայ Ազգը...



### 13. Գերմանական Ինքնախոստովանութիւն Հայասպանութեան Մեղսակցութեան Մէջ

Արթուր Զինեքսան՝ Կայսերական Գերմանիոյ արտաքին գործերու փոխնախարար (հետագային՝ արտաքին գործերու նախարար 22 Նոյեմբեր 1916-էն մինչեւ 6 Օգոստոս 1917), Պեռլինի մէջ 4 Օգոստոս 1915 թուագրեալ եւ դիւանական հետեւեալ թուագրութիւնը կրող՝ Սկզբնաղբիւրը՝ PA-AA/R14086, թուագրեալ 1915-08-04-DE-001- (Վոլֆկանկ Կուսթի ներքոնշեալ գիրքի էջ 130) նամակով, Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան Հանս ֆոն Վանկենհայմին կը յանձնարարէ Հայոց Յեղասպանութեան մէջ Գերմանիոյ մեղսակցութիւնը ծածկող «Սպիտակ Գիրք»ի մը պատրաստութիւնը հրատարակութեան համար:

Այս նամակը լոյս տեսած է Վոլֆկանկ Կուսթի «Հայերի Յեղասպանութիւնը 1915-1916 – Գերմանիոյ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան Քաղաքական Արխիւի Փաստաթղթերից» (The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives 1915-1916) հատորին մէջ: Գիրքին հայերէնի թարգմանիչը՝ Ռուզան Եորտանեան կ'ըսէ, թէ մինչեւ գիրքի հրատարակութեան տարին՝ 2005 թուականը, Հայկական Հարցը Գերմանիոյ հասարակութեան յայտնի չէր պետք եղած չափով: Այս պատճառաւ Վոլֆկանկ Կուսթ հարկադրուած է նկարագրելու պատմական փաստերը եւ միայն անկէ ետք ընելու իր ընդհանրացումները:

Իր կարեւորութեան համար կը մէջբերեմ սոյն նամակին առաջին պարբերութիւնը. «Ինչպէս բազմիցս նշուել է այնտեղի [Կ. Պոլսոյ] զեկուցագրերում, մենք պէտք է նկատի ունենանք, որ մեր հակառակորդները եւ մեր հանդէպ անբարեհաճ տրամադրուած չէզոք երկրները ջանք կը թափեն կայգերական կառավարութեանը մեղադրել թուփայում հայերի հալածանքների մեղսակցութեան համար: Քանի որ այդօրինակ մեղադրանքներին կարող են արձագանգ գտնել նաեւ երկրի ներսում, յատկապէս՝ եկեղեցական ու միսիոներական շրջանակներում, մեր դիրքորոշման արդարացման համար հաւանաբար անհրաժեշտ կը լինի Սպիտակ գրքի կամ մի այլ հրատարակութեան կազմատրումը»:

Ըստ գերմանացի պատմաբան Հանս Լուրաս Քիեզերի բազմաթիւ պատմաբաններ, դիւանագետներ ու ականատես վկաներ կ'ըսեն թէ Գերմանիա մեղսակից էր Հայասպանութեան ոճիրին մէջ: Հայոց Յեղասպանութեան ուսումնասիրութեան ռահվիրայ Վահագն Տատրեան կ'ըսէ. «Գերմանական մեղսակցութիւնը՝ եւ մանաւանդ բազմաթիւ գերմանացի պատասխանատուներ, քաղաքային թէ զինուորական, կամովին օգնեցին ու գրգռեցին թուրքերը հայերը բնաջնջելու իրենց մոլուցքին մէջ»: Ամենէն տրամաբանական փաստարկները կը ներկայացնէ այս անգամ ոչ պատմաբան մը, այլ հանգստեան կոչուած թղթակից Վոլֆկանկ Կուսթ: Անոր հաւաքած գաղտնի տեղեկագրութիւնները շատ կարեւոր վաւերագրութիւն մը կը կազմեն Թուրքիոյ ձեռքով գործուած Հայասպանութեան Ոճիրին Գերմանիոյ մեղսակցութեան մասին: Վոլֆկանկ Կուսթի ուսումնասիրութեան երեւան կու գան հետեւեալ կարեւոր իրողութիւնները, որոնք այբենական շարքով կը տրուին ստորեւ ([https://en.wikipedia.org/wiki/Hans-Lukas\\_Kieser](https://en.wikipedia.org/wiki/Hans-Lukas_Kieser)-համացանցային կայք).

Ա. Թուրքիոյ կողքին Հայասպանութեան մէջ Գերմանիոյ մեղսակցութեան տարողութիւնն ու անոր ազդեցութիւնը գերմանական քաղաքական մտածողութեան վրայ մինչեւ Համաշխարհային Բ. Պատերազմի սկիզբը:

Բ. Մերտ գործակութիւն Գերմանիոյ եւ Օսմանեան Պետութեան միջեւ հայերը բռնագաղթեցնելու, սովամահ ընելու, եւ կոտորելու ծրագրատրումին մէջ:

Գ. Հակառակ Գերմանիոյ դեսպանին, հիւպատոսներուն, գործարարներուն, առեւտրականներուն, միսիոնարներուն եւ ուսուցիչներուն աչքերուն առջեւ Օսմանեան Պետութեան հայերը մասնատրապէս եւ քրիստոնեաները ընդհանրապէս կոտորելուն՝ գերմանական իշխանութիւնները ձեռնածալ դիտեցին այդ բոլորը: Վոլֆկանկ Կուսթի աշխատութիւնը ի յայտ կը բերէ թէ բազմաթիւ գերմանացի հիւպատոսներ եւ ականատես վկաներ գաղտնի տեղեկագրութիւններով նախազգուշացուցած են գերմանական իշխանութիւնները, որոնք ոչ մէկ բան ըրած են հայոց արիւնահեղութիւնը կասեցնելու համար:

Դ. Օսմանեան Պետութեան հետ Հայոց Յեղասպանութեան



«յաջող» գործադրումն քաջալերուած, Գերմանիա Բ. Համաշխարհային Պատերազմին ձեռնարկեց հրեաներու ջարդերը:

Վերադառնալով Արթուր Զիմերմանի գաղտնի նամակին, ան ելլելով գերմանական շահերէ եւ յետագայի արդարաման ճիգով մը, Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան Հանս Ֆոն Վանկենհայմէն կը խնդրէ կազմուելիք «Սպիտակ Գիրք»ի համար պիտանի նիւթեր պատրաստել ու կը գրէ. *«Յատկապէս պէտք է շարադրել, որ Թուրքիայում, իրոք, գոյութիւն է ունեցել հակապետական հայկական շարժման լայն ճիղատրուած ցանց, որի ճմշումը Բարձր Դրան համար ինքնապահպանման պատգամ էր, եւ որ հայերին դաւաճանական քայլերի մղել են հենց Անտանտի տէրութիւնները, որոնք էլ բարոյապէս յանձն են առել հետեւանքների պատասխանատուութիւնը»:*

Զիմերմանի վերը մէջբերուած խօսքին չորրորդ բառը՝ «շարադրել» շատ բան կը քօղազերծէ: Վոլֆկանկ Կուսթի հրատարակած բոլոր գաղտնի տեղեկագիրները կարդալէ յետոյ, վստահ կրնանք ըսել թէ գերմանացիները վերոյիշեալ շարադրանքի մէջ ձախող դուրս եկած են՝ պարզապէս համարձակութիւնը չունենալով շինելու հայկական երեսկայածին կազմակերպութիւններու անուններ, որոնք իրենց ցանկատեսած ընթոստութիւնն կամ յեղափոխութիւնը պիտի կատարէին Օսմանեան Պետութեան մէջ, «պատճառ դառնալով» Հայաստանութեան: Արթուր Զիմերման իր այս սուտին պոչ մըն ալ կցելով կը յորդորէ Վանկենհայմին գրել «հայկական շարժման լայն ճիղատրուած ցանց» արտայայտութիւնը:

Ուրիշ կարեւոր կէտ մըն ալ կը նկատենք Արթուր Զիմերմանի արտայայտութեան մէջ՝ իր իսկ կոչելով չէզոք երկիրներու դէմ: Այս պարագային միայն յանցաւորը կամ ոճրագործը պիտի դիրքորոշուէր չէզոք կեցուածքի դէմ:

Գերմանիա գաղութարարական նոր ձեւ մը մտածած էր՝ հասնիլ մինչեւ Հնդկաստանի սահմանները ցամաքային աւելի կարճ ուղիով՝ քան թէ անգլիացիներու ծովային երկար ճանապարհով: Ուստի ան ծրագրած էր Պեռլին-Պաղտատ երկաթուղագիծի կառուցումը, որուն անցնելիք որոշ տարածքներուն մէջ ան հայերը անբաղձալի տարր կը տեսներ, եւ պէտք էր

վերացնել զանոնք: Այս ծրագիրի յաջողութեան պարագային Գերմանիա պիտի կարենար հակազդել Ֆրանսա, Անգլիա եւ Ռուսիա դաշինքին եւ ինք Թուրքիոյ հետ միահեծան պիտի տիրապետէր արեւելք-արեւմուտք ցամաքային ճանապարհին: Գերմանիոյ ծաւալապաշտական ձգտումները մղեցին զայն ձեռնարկելու Հայ Ազգին բնաջնջումը:

Գերմանիա իր շահերուն համար փորձեց զոհել Հայ Ազգը, միւս կողմէ Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա եւ ուրիշներ նկատի ունէին նաեւ իրենց որոյն շահերը եւ ոչ մէկու կողմէ եւ ոչ մէկատեն հայոց շահերը նկատի առնուած էին:

Այն օրերուն գերմանական «Սպիտակ Գիրք»ը փորձեց լռեցնել Գերմանիոյ հակառակորդները եւ ձեւացուց լուր գերմանացիներու արհնոտ թաթերը, սակայն հիմա հարց կու տանք մե՛նք հայերս թէ ո՞վ պիտի լուայ Հայաստանի, Կիլիկիոյ եւ հիւսիսային Միջագետքի հողերուն վրայ թափուած հայոց արիւնը: Երբ ներկայիս՝ Հայաստանութենէն աւելի քան հարիւր տարի ետք գերմանական գաղտնի տեղեկագրութիւնները ՅԱՅՏՆԻ են այլեւս, ո՞ր կը մնան «Սպիտակ Գիրք»երը, ո՞վ կը կարդայ այդպիսի երեսկայածին պատմութիւններ եւ այդ գիրքերը սուտէն ու կեղծիքէն բացի ի՞նչ կը ներկայացնեն արդար ու խելամիտ մարդուն, բացի թուրք ուրացողներէն եւ խեղափորողներէն...:

Այսօր իւրաքանչիւր հզօր պետութիւն ունի իր «Սպիտակ Գիրք»ը, որուն մէջ կը վխտան քաղաքական աղտոտ հաշիւներ, տնտեսական անիրաւ շահեր, ոճիրներ, ահաբեկչական «հերոսութիւններ» եւ ամէն ինչ բացի սպիտակ ճշմարտութենէ:

Գերմանիոյ համար այդ «Սպիտակ Գիրք»ի գաղափարը յաւելեալ Ռճիր մըն է Հայաստանութեան իր մասնակցութեան կողմէն:

#### 14. Հայաստանութեան Արհաւիրքներու Գերմանացիի եւ Աստրիացիի Մը Ականատեսի Վկայութիւնները

Օսմանեան Պետութեան զանազան քաղաքներուն մէջ գործող գերմանացի հիւպատոսները թէւ լաւ կը ճանչնային թուրքը, ելլելով իրենց դիւանագէտի հանգամանքէն, սակայն անոնք



անգիտակ էին թուրքին չափազանց եւ բացառիկ վայրենի բնոյքին: Անոնք իրենց շուրջ ուշի ուշով դիտելով եւ վերլուծելով կատարուող դէպքերը ընդհանրապէս առարկայականօրէն կը տեղեկագրէին Գերմանիոյ վարչապետին եւ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան: 1915-ի սկիզբը աննախընթաց կերպով կատարուող իրադարձութիւնները ավիշեցուցած էին զանոնք, նկատի առնելով հակահայկական թրքական բարբարոսութիւններն ու վայրագութիւնները: Անոնց համար այլեւս կասկած չկար թէ թուրքերը սկսած էին գործադրել ծայրահեղ ոճրային արարք մը՝ հայոց բնաջնջումը: Առ այդ, Գերմանիոյ հիւպատոսներէն շատերը օրը օրին կը տեղեկագրէին տեղւոյն եղելութիւնները իրենց գերմանացի գերադաս պաշտօնեաներուն: Անոնց գեկուցումները իրապաշտ էին եւ ունէին իրենց մարդկային բաժինը՝ սաստիկ զարմանքով արտայայտելով թրքական ջարդարարական անմարդկային արարքներու մասին: Անոնց զարմանքը կը կրկնապատկուի երբ իրենք իրենց հարց կու տան թէ ինչպէ՞ս քաղաքակալիք Գերմանիան կը դաշնակցի տգէտ ու բարբարոս Թուրքիոյ հետ: Այս առընչութեամբ, 1915-1918 Թուրքիոյ մէջ գործող հայոց բնաջնջումին գերմանացի ականատես վկաներ բարձրաձայն աղաղակած են. «Ամօթ կը զգանք, որ գերմանացի ենք...»:

Վերոյիշեալ տեղեկագիրներէն մէկը Գերմանիոյ *ռայխս-քանցլեր* (վարչապետ) Թեոպալտ ֆոն Պեթման-Հոլվեկին դրկած է Հալէպի հիւպատոս Վալթեր Ռէօսսլեր: Հալէպ, 13 Օգոստոս 1915 թուագրեալ նամակը կը կրէ հետեւեալ դիւանական տուեալները. 1915-05-15-012, Սկզբնաղբիւրը՝ PA-AA/R14087, հրապարակուած՝ Գ. Եւ Հ. փաստ. 137: Փաստաթուղթը կարելի է տեսնել 145-149րդ էջերուն մէջ:

Ռէօսսլեր Գերմանիոյ վարչապետին կը յայտնէ Եդեսիոյ մէջ մարդասիրական կոչումով գործող Եաքոպ Քիւնցլերի (հայա-նպաստ գործունէութեան համար հայութեան մէջ ծանօթ Փափա Քիւնցլեր անունով գուիցերիացի: Ծնած է 8 Մարտ 1871-ին եւ մահացած՝ 15 Յունուար 1949-ին) բողոքին բովանդակութիւնը: Քիւնցլեր Ռէօսսլերի գրած էր հայ «կանանց ու երեխաների տեղափոխման [պայմաններու] սարսափելիու-

*թեան մասին*» վկայակոչելով ոմն աւստրիացի ականատես վկայի մը գրի առած պատումը: Աւստրիացին քանի մը շաբաթ իր կնոջ հետ հանգստանալու համար Եդեսիոյ մօտերը խաղողի այգիներուն մէջ տուն մը վարձած էր: Ան որոշուած ժամանակէն առաջ հեռացած էր որովհետեւ ալ չէր կրցած հանդուրժել իր աչքերուն առջեւ կատարուող ջարդերը: Երբ աւստրիացին իր կնոջ հետ կ'ուղղուէր դէպի Արաբ-Բունար, ճամբան թուրք աւազակներ անոր վրայ յարձակած էին, սակայն ան իր քով ատրճանակ մը ունենալուն եւ կարաւանին մէջ գողերու աչքին անտես մնացած երկու կառապաններու օգնութեամբ, հրաշքով ազատած էր: Աւստրիացի կինը մինչեւ այս տեղեկագիր-նամակին գրուիլը հիւանդ պառկած էր:

Եդեսիոյ մէջ հաստատուած Միջին Արեւելքի Առեւտրի եւ Արդիւնաբերութեան Ընկերութեան պատկանող գորգագործութեան գործարանի գերմանացի տնօրէն՝ Ֆրանց Էքարտ 5 Օգոստոս 1915 թուակիր նամակով մը Քիւնցլերի կը նկարագրէ Եդեսիոյ հայոց ընդհանուր վիճակը: Քիւնցլեր սոյն նամակին բովանդակութիւնը կ'իմացնէ Եդեսիոյ կառավարիչին անկէ պահանջելով նաեւ շրջանին մէջ գործող բոլոր գերմանացիներու եւ մանաւանդ աւստրիացի ամուլին պաշտպանութիւնը:

Ֆրանց Էքարտ իր գեկուցման մէջ կը յիշէ թէ քանի մը օր առաջ Տիգրանակերտէն դէպի Եդեսիա ճանապարհին վրայ երբ ինք ընտանեօք կը ճամբորդէր, կը տեսնէ թէ թուրքերը հայ բռնագաղթուած երիտասարդ կին մը կը հալածեն, կը բռնեն եւ փոսի մը մէջ իջեցնելով կը մերկացնեն զայն բռնաբարելու համար: Կինը կը սկսի պոռալ, պոռչտալ: Իսկոյն Ֆրանց Էքարտի պատանի զաւակները օգնութեան կը վազեն ու կ'ազատեն խեղճ կինը: Ֆրանց Էքարտ իր Եդեսիոյ տան մէջ հայ կնոջ ապաստան կու տայ: Ատեն մը ետք, կինը հալածող թուրքերը լրբօրէն Էքարտի տան դուռը կը թակեն, պահանջելով հայ կնոջ յանձնումը: Տիկին Էքարտ երկու անգամ անոնց կ'ըսէ թէ տան մէջ միայն գերմանացիներ կ'ապրին: Վատ թուրքերը կը հեռանան: Էքարտ թուրքին վրայ իր վստահութիւնը կորսնցուցած էր ու այս մասին կ'ըսէ. «Չնայած նահանգապետի մօտ արած իմ յայտարարութիւններին, ո՛չ ես, ո՛չ իմ



ընտանիքը, ո՛չ էլ իմ բանուորները վատահ չեն, թե այդ թուրքերը չեն շարունակի իրենց հետապնդումները: Արդէն այսօր առաւօտեան նրանք այն նոյն երեք բանուորներին քշել են իմ այգում կատարուող աշխատանքից: Ուստի, ես ստիպուած եմ խնդրել իմ սեփական կառավարութեան պաշտպանութիւնը»:

Հոս կը նկատենք թէ թուրքը երբ 1915-ին բանտերէն արձակեց ոճրագործներն ու աւագակները, հայերը հալածելու եւ կոտորելու իր մոլուցքին մէջ կուրցած, ամէն օրէնք վերցուցած՝ ամէն ինչ սանձարձակ ձգած էր, այնպէս որ ինք նոյնիսկ չէր կրնար կառավարել երկիրը եւ պաշտպանել իրեն «հարազատ» ու դաշնակից Գերմանիոյ քաղաքացիները: Գերմանացիները իրենց սեփական պաշտպանութեան համար Թուրքիոյ մէջ յաճախ կը դիմէին իրենց երկրի հիւպատոսարանին կամ դեսպանատան: Այս իրողութիւնը կը մղէ երկու կողմերը՝ գերմանացիներն ու թուրքերը յաճախ գաղտնի ժողովներ գումարելու, որպէսզի հայոց դէմ գործուող ոճիրները ոչ թէ դադրեցնելու, այլ հնարատրին չափով ծածո՛ւկ գործելու մղելու, խուսափելու համար «անախորժ» դրութեանց մատնուել:

Վերադառնալով աստրիացի ականատես վկայի գեկոյցին, որ ներկայացուած է Հալէպի հիւպատոսութեան 11 Օգոստոս 1915 թուականով, ան կ'ընդգրկէ 1915-ի ամրան ժամանակաշրջանի Եղեսիոյ հայոց բռնագաղթը սարսափելի պայմաններու տակ: Վկայողը կ'ըսէ թէ տեղահանուած հայոց կարաւանները քաղկացած էին միայն ողորմելի կիներէ եւ երեխաներէ, որովհետեւ այրերը նախապէս տարուած ու սպաննուած էին: Անոնցմէ շատերը հիւծած ու հիւանդ էին, անհրաժեշտ սնունդի պակասէն: Բազմաթիւ ծծկեր երեխաներ ու յղի կիներ կային հայոց թափորներուն մէջ: Բոլորին ոտքերը ուռած ու լաթերով փաթթուած էին: Բռնագաղթուածները իրենց ունեցած իրերը չնչին գիներով վաճառած էին եւ հազիւ կարողացած գրաստներ վարձել սովորական գինէն երեք անգամ աւելիով, այդ տաժանակիր ճամբորդութեան համար: Այն թուրքերն ու քիւրտերը որոնք մարդ սպաննելու ունակութիւնն էին անելի ճիշդը՝ առիթ չունէին, չարաչար կը շահագործէին հայերը: Իսկ ուր եւ երբ առիթը ներկայանար անոնք կը սկսէին հայ գաղթականները

կողոպտել ու խոշտանգել: Այս տեսակ աղտոտ արարքներով կը զբաղէին թուրք ու քիւրտ ոստիկաններն ալ: Սպառնալու, ստելու եւ սին խոստումներ տալու «մասնագէտներ» էին անոնք, որոնք յոգնած ու սպառած արքտրեալներուն ջուրը կաթիլով կը վաճառէին:

Ականատես վկայ աստրիացի մարդավաճառութեան համար հետեւեալը կ'ըսէ. «Թեյափողով գնելով կամ «քարեկամաբար» կարելի էր տեղահանուածների զանգուածից իրացնել կանանց, աղջիկների ու երեխաների: Աւելի ուշ իշխանութիւններն արգիլեցին այդ առետուրը, այնուամենայնիւ, երբեմն էլի լինում էին սեփականացումներ»: Աստրիացի վկան Ատրեամանէն դուրս երկարող ճամբուն վրայ տեսած էր ահռելի տեսարաններ, զորս հետեւեալ ձեւով կը նկարագրէ. «Տեսայ սպաննուած մերկ կանանց, նաեւ այլանդակուած կտրուած կուրծքերով»: Ան կը հետեւցնէ թէ անոնք հաւանաբար բռնաբարուած ու կողոպտուած էին թուրքերու կամ քիւրտերու կողմէ: Ան հետեւեալ սարսուզող տեսարանը կը նկարագրէ ըսելով. «Որոշ թափորներ կաղում էին ցաւից ճչալով, հենց որեւէ մարդ նկատելիս, այդ թշուառներից շատերը ծնկի էին գալիս ու օգնութիւն, փրկութիւն հայցում: Այդ քայլերքների ժամանակ՝ 56 աստիճան ջերմութեան ու ջրի բացակայութեան պայմաններում, շատերը հիւծախտից մեռնում են, իսկ ով յետ է մնում, մահն ապահովուած է»:

Ի՞նչ բանն էր որ մղած էր աստրիացի ականատես վկան խօսելու: Ան որեւէ պարտականութիւն կամ պարտաւորութիւն չունէր Հալէպի գերմանական հիւպատոսարանը տեղեակ պահելու իր շուրջը կատարուող անցուղարձերէն: Պարզապէս այս ազնիւ վկան հայոց դէմ գործուող թրքական ու քրտական ոճիրներու սարսափելի մթնոլորտին մէջ ինքզինք պարտաւորուած կը զգար իր խղճին հանդէպ: Ան միայն չէր տեղեկագրեր, այլ կը բողոքեր իր ամբողջ էութեան ոյժով, որպէսզի անմիջապէս վերջ դրուէր կատարուող ոճիրներուն: Ան կը պոռա՛ր Աստրիոյ, Գերմանիոյ եւ մանաւանդ Թուրքիոյ պատասխանատուներու երեսին:

Աստրիացի ականատես վկան այդ դժնդակ օրերուն իր



ձայնը կը բարձրացնէ չոր ու մռայլ անապատին մէջ, իսկ այսօր, կատարուած ոճիրներէն աւելի քան հարիւր տարի անց, փարթան քաղաքներու շքեղ սրահներու մէջ ապահով ու հանգիստ ծուարած, կերած, խմած բայց չկշտացած անզգամ քաղաքագետներ եւ միջազգային հաստատութիւններու պաշտօնեաներ, որոնք դոյզն բարոյականութիւն իսկ չունին, լո՛ւտ կը մնան...:

### 15. Գերմանական Պաշտօնական Եւ Կիսապաշտօնական Ականատեսի Հակոտնեայ Վկայութիւններ Հայաստանութեան Մասին

Հակառակ այն հաստատ իրողութեան թէ դիւանագիտական մարմնի եւ գերմանական միսիոնարութեան հիմնական նպատակը ծառայել էր իր երկրի կառավարութեան, գտնուեցան հիւպատոսներ, փոխհիւպատոսներ եւ միսիոնարներ, որոնք Հայոց Մեծ Եղեռնի տարիներուն ծառայեցին Օսմանեան Պետութեան սահմաններէն ներս եւ առարկայականօրէն զեկուցեցին Հայոց Յեղասպանութեան մասին ու դատապարտեցին զայն կատարող թուրքերն ու քիւրտերը, ինչպէս նաեւ չէրքէզները: Ասոնցմէ են Մուսուլի մէջ Գերմանիոյ փոխհիւպատոսը՝ Վալթեր Հոլշթայն (հոն պաշտօնավարած 1911-1918-ին), որ իր զեկույցներէն մէկուն մէջ կը յայտնէ թէ Մուսուլի մէջ ոչ ոք կը դատապարտէ Գերմանիան իբրեւ Հայաստանութեան մէջ Թուրքիոյ մեղսակից, սակայն՝ ինք բուն կերպով կը դատապարտէ թուրքերու եւ քիւրտերու ձեռքով հայոց դէմ կատարուող ահռելի ոճիրները երբ կ'ըսէ. «Աշխարհը դեռ չի տեսել եւ չի տեսնի այնպիսի ահատոր ոճիրներ, ինչպիսիք՝ պաշտօնապէս ապացուցելի, իրագործուել են Տիարպեքիի վիլայեթում»: Սոյն մէջբերումը կարելի է կարդալ Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան՝ Հանս ֆոն Վանկենհայմի ուղղուած 14 Օգոստոս 1915 թուակիր մէկ նամակին մէջ, որ կը կրէ հետեւեալ դիւանական տուեալները. «1915-08-14-DE-012 (հրապարակուած՝ Գ. Եւ Հ. 139/խմբ. կրճ./)» Մուսուլի փոխհիւպատոս Վալթեր Հոլշթայնի կողմէ եւ լոյս տեսած Վոլֆկանկ Կուսքի հեղինակած հատորին էջ 149-150րդ էջերուն մէջ:

Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան Հանս ֆոն Վանկենհայմ

յաճախ կը լսէր Գերմանիոյ մասին քաննադատութիւններ, թէ քրիստոնեաներու ջարդերուն հեղինակները գերմանացիներն են: Այս մասին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու դեսպան Հենրի Մորկընթաու բազմիցս գրուցելով Վանկենհայմի հետ ուղղակի դատապարտած էր այդ կոտորածներուն հեղինակները եւ անուղղակիօրէն մատնանիշ ըրած էր Գերմանիոյ մեղսակցութիւնը անոնց մէջ ([https://en.wikisource.org/wiki/Ambassador\\_Morgenthau%27s\\_Story/Chapter\\_6](https://en.wikisource.org/wiki/Ambassador_Morgenthau%27s_Story/Chapter_6)): Այս հարցին մասին Վանկենհայմ չափազանց մտաւոյց էր եւ Օսմանեան Պետութեան տարածքին վրայ Գերմանիոյ բոլոր հիւպատոսներուն նամակներով հարց տուած էր թէ իրենց պաշտօնավարած քաղաքներուն մէջ ի՞նչ էր ժողովուրդին կարծիքը Գերմանիոյ մասին: Հոլշթայն Վանկենհայմի կը մատնանշէ հայոց դէմ Տիգրանակերտի վալիին՝ Մեհմետ Ռէշիտ փաշայի [ճանչցուած իբրեւ Տիգրանակերտի դահիճը, 5 Նոյեմբեր 1918-ին Կ. Պոլսոյ մէջ կը ձերբակալուի եւ Պեքիրաղա կոչուած բանտը կը դրուի: Պոլսական մամուլը կը հրատարակէ անոր գործած ոճիրները: Կը յաջողի բանտէն փախուստ տալ 1919-ի Յունուարին, սակայն երբ կառավարութիւնը խստօրէն կը հետապնդէ զինք, ան անձնասպան կ'ըլլայ- Յ.Բ.] գործադրած ահռելի ոճիրները շեշտելով որ ժողովուրդը իրաւացիօրէն կը մատնանշէ այն իրողութիւնը թէ ինչո՞ւ գերմանացիները թոյլ կու տային հայոց զանգուածային սպանութիւնները եւ անոնց մոլի կազմակերպիչները անպատիժ կը մնան: Այդ կազմակերպիչներուն գլուխն էր Տիգրանակերտի կառավարիչ Մեհմետ Ռէշիտ փաշան, որուն «համբաւը» մինչեւ Մուսուլ հասած էր: Ամէն ոք կը դատապարտէր կատարուածը ինչպէս նաեւ գերմանացի պատասխանատուները, սակայն «այդ դատապարտման արտայայտութիւնը հազիւ թէ բաւարար լինէր մեզ վարկաբեկող տարբեր ելոյթների յաջողապէս դիմակայելու արարքի», կ'աւելցնէ Մուսուլի փոխհիւպատոս Վալթեր Հոլշթայն: Վերջինս կ'առաջարկէ դեսպան Վանկենհայմին դիմել Բարձր Դուռ՝ Սուլթանին, որպէսզի Տիգրանակերտի, Մարտինի եւ Մեւերակի թուրք ու քիւրտ պաշտօնեաները ձերբակալուին ու պատժուին հնարաւորին չափ արագ ձեւով: Միայն այն ատեն



«կը վերանան մեր հանդէպ կասկածները» կ'ըսէ Հուլիոսայն: Ան զարմանք կը յայտնէ թէ ինչպէս Բարձր Դուռը միամտաբար կը փորձէ չքմեղանալ գերմանական թերթերու մէջ, հրատարակուած ակնյայտ սուտերով՝ «երկրի երեսից ջնջել թուրք պաշտօնեաների ոճրագործութիւնները փաստերը»:

Հայոց Յեղասպանութենէն աւելի քան հարիւր տարի անց, ներկայիս Թուրքիոյ պետութեան Հայասպանութեան ժխտողականութեան հետ կարգ մը պետութիւններ կեղծիքով եւ երկդիմիութեամբ կը դիմակալեն այդ նիւթով ա'յսքան պերճախօս ու ճոխ գերմանական թէ այլ պաշտօնական փաստարկներն ու ականատեսի վկայութիւնները: Անոնք ամէն բարոյական արժէք անտեսելով, միայն իրենց նիւթական թէ այլ շահերու հետամուտ կ'ըլլան, այսինքնով քաջալերելով աշխարհի մէջ նոր ցեղասպանութիւններ եւ չարիքի տարածում:

#### 16. Ձէյթունի Հայոց Իրավիճակը 1915-ի սկիզբը Ըստ Գերմանացի Միսիոնար Քարլ Պլանքի

Գերմանիոյ Հալէպի հիւպատոս Վալթեր Ռէօսսլեր, գերմանացի միսիոնար Քարլ Պլանք եւ այլ օտարականներ իրենց ներկայացուցած պետութեանց շահերէն ելած ջանք թափած են, թէւ հակասական կեցուածքներով, որպէսզի ձեռով մը կանխեն հակահայկական թրքական վայրագութեան դէպքերն ու աղետները եւ խաղաղութիւն հաստատեն գոնէ իրենց պաշտօնավարած շրջաններուն մէջ: Սակայն անոնց համար այս խաղաղութեան հասկացողութիւնը բացայայտօրէն պայմանաւորուած էր թուրքերու գերիշխանութեան առկայութեամբ: Եթէ երբեք գերմանացի միսիոնարներն ու հիւպատոսները եւ ոչ պաշտօնական Գերմանիան՝ չէին ուզեր որ հայու եւ թուրքի արիւն հոսի, անոնք հետամուտ կ'ըլլային պահպանելու Օսմանեան Պետութեան մէջ թրքական գերակայութիւնը բոլոր քաղաքացիներուն վրայ: Անոնք կ'ուզէին որ հայը միշտ ենթարկուի թուրքին եւ այս դրութիւնը կը կոչէին «երկրին [Օսմանեան Պետութեան] մէջ կարգ ու կանոնի պահպանում»:

Այս իրողութեան լոյսին տակ «Արեւելքի Մէջ Յանուն Քրիստոնէական Բարեսիրութեան» գերմանական միութեան միսիո-

նար եւ Մեծ Եղեռնի ականատես վկայ Քարլ Պլանք, հայոց իրաւագրկման եւ տառապանքներուն վերաբերեալ իր տեսածներուն ու լսածներուն մասին բազմաթիւ հեռագիրներ դրկած է միութեան մեծաւոր [Ֆրետերիխ] Շուխարտփին (Մայնի Ֆրանքֆուրթ, Գերմանիա): Վերոնշեալ հեռագիրներէն մէկը՝ թուագրեալ 6 Ապրիլ 1915, Պլանքի կողմէ Շուխարտփին ուղարկուած Մարաշէն՝ կը տեղեկագրէ Ձէյթունի ընդհանուր իրավիճակին մասին: Սոյն տեղեկագիրը լոյս տեսած է Վոլֆկանկ Կուսթի, «Հայերի Յեղասպանութիւնը 1915-1916. Գերմանիոյ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան Քաղաքական Արխիւի Փաստաթղթերից» (The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives 1915-1916, գերմաներէնէ թարգմանեց եւ հրատարակութեան պատրաստեց Ռուզան Պորխի Եորտանեան, «Հայաստան» հրատարակչութիւն, Երեւան, միջակ չափի 482 էջ) հատորին էջերուն 151-153-րդ մէջ:

Պլանք իր հեռագիրը կը սկսի այսպէս. «Մարտի սկիզբից քրիստոնեաների համար այստեղ դժուարին ժամանակներ են, քանի որ **աւազակների (էշքիարների)** հետ, որոնք դեռեւս Ձէյթունի լեռներում են, կառավարութեան հետ բախման արդիւնքում, բաւականին շատ ժանտարմներ են սպաննուել: Հոս կ'արժէ կանգ առնել ցոյց տալու համար թէ Պլանք իբր թէ այդքա՛ն իր մարդասիրութեան եւ հայասիրութեան դրսեւորումին, կը յամառի բազմիցս անգամ հայ ազատամարտիկները **աւազակ (էշքիար)** բառով որակել, ինքզինք հակասելով: Հեռագրին մէջ, քանի մը տող անդին, Պլանք ամփոփ պատմականը կ'ընէ այս հայ «աւազակ»ներուն ըսելով. «*Ընդհանրապէս զօրակոչից յետոյ շատ բուռն շարքներ էին, քանի որ կառավարութիւնը զինուորների զօրակոչով ու կենդանիների առգրամամբ, ճնշել է առհասարկ քրիստոնեաներին, վերջիններս միշտ լռում էին, թէկուզ տնքալով: Բայց ի վերջոյ եկաւ ժամանակը, երբ այդ ճնշումն այնքան ծանրացաւ, որ **նրանք զէնք վերցրին դիմադրելու** [ընդգծումը իմն է- Յ.Բ.]»: Պարոն Քարլ Պլանք, ի բերանէ քումմէ դատեցա՛ր: Եթէ երբեք հայ երիտասարդները թրքական ճնշումին դիմադրելու համար զէնք բարձրացուցին եւ լեռները ապաստանեցան պայքարելու իրենց*



եւ իրենց ընտանիքներու ապահովութեան համար, ինչպէ՞ս դուք զանոնք աւագակ կը կոչէք: Քարլ Պլանք ինքզինք հակասելով տակաւին կը շարունակէ. «Անպատշաճ վերաբերմունքի հետեւանքով զօրակոչուած քրիստոնեաներից շատերը դասալիք դարձան: Պետական պաշտօնեաների խոստումները չկատարուեցին, դեռ աւելին՝ յաճախ կատարում էր ճիշդ հակառակը: Չինակոչներն ստիպուած էին տառապել սովից: Տարածուած էր նաեւ ծեծը»: Պլանք կը շարունակէ նկարագրել հայ զինուորներուն թշուառ վիճակը օսմանեան բանակին մէջ յիշելով որ անոնցմէ զենքերն ալ գրաւուած էին եւ նոյնիսկ՝ համազգեստները, ու հայ զինուորը ոչ մէկ բան ունէր այլեւս: Ի տես հայ զինուորներու այդ դրութեան, թուրքերը բացայայտօրէն կը պատրաստուին յարձակիլ անոնց վրայ ու յօշոտել զանոնք, որոնք յարմար մէկ պահուն փախուստ կու տան, լեռները կ'ապաստանին եւ ինքնապաշտպանութեան համար զէնք կը վերցնեն բարբարոս թուրքերուն եւ քիւրտերուն դէմ: Ահաւասիկ այս ազատամարտիկներն են, որոնց Քարլ Պլանք աւագակ կը կոչէ:

Թրքական կառավարութիւնը կը սկսի հետապնդել հայ ազատատենչ երիտասարդները: Պլանք կը գրէ. «Թուրք ժողովուրդի մէջ ասեկոսներուն վերջ չկար»: Կը պարզուի թէ թրքական գաղտնի սպասարկութիւնն ու բանակի լրտեսները ազատութեան համար պայքարող հայ երիտասարդներու հասցէին սուտ պատմութիւններ կը շինեն, զանոնք իբրեւ անօրէններ ու աւագակներ կ'ամբաստանեն որպէսզի ժողովուրդին եւ մանաւանդ օտար հիւպատոսներուն ու միսիոնարներուն միտքերը շփոթեցնեն, հայոց դէմ իրենց գործած եւ գործելիք ոճիրները արդարացնելու համար:

Քարլ Պլանք արիւնահեղութիւնը կասեցնելու կոչ ուղղողի քօղին տակ իր մտահոգութիւնը կը յայտնէ թուրք ոստիկան-զինուորներու սպանութեան պարագան շեշտելով երբ կ'ըսէ. «Չէյթունի լեռներում... բաւականին շատ ժանտարմներ են ապաննուել»: Մարդկային կորուստները ողբալէ աւելի Պլանք իբրեւ գերմանական պետութեան շահերը պաշտպանող՝ կը ցաւի Գերմանիոյ դաշնակից Օսմանեան Պետութեան այս

ռազմական կորուստին համար:

Չէյթունի հայոց հոգեկան վիճակը սարսափելի էր: Պլանք այդ կացութեան մասին կ'ըսէ. «Չարդի մտավախութիւնն, ի հարկէ ծանրացել էր հոգիներին»: Հետզհետէ բանակէն աւելի հայ դասալիքներ լեռները կը բարձրանային: Թուրք ոստիկան-զինուորներն ու պաշրպօզութները շատ կը նեղէին հայ բնակչութիւնը: Վիճակը անտանելի էր Չէյթունի եւ շրջակայ հայկական գիւղերուն մէջ: Կառավարութիւնը լեռները ապաստանող հայ ազատամարտիկները ձերբակալելու հրահանգ կու տայ: Թրքական բանակը կը պաշարէ Չէյթունը: Չինուորական Դատարանի անդամները Մարաշ կը ժամանեն կացութիւնը մօտէն քննելու համար: Դատարանը հրաման կ'արձակէ բոլոր դասալիքներուն ներկայանալու կառավարութեան: Անոնք որոնք բանակ կը վերադառնան, թրքական զինուորական իշխանութիւնը զանոնք ճանապարհաշինութեան վրայ կ'աշխատցնէ, անոնց ձեռքը բահ ու բրիչ տալով, փոխան զէնքի:

Կարճ դադարէ մը ետք, կառավարութիւնը Չէյթունի բնակչութեան վրայ կրկին ճնշում կը բանեցնէ որպէսզի անոնք լեռները ապաստանող հայ երիտասարդները կառավարութեան յանձնեն: Ըստ Պլանքի, կառավարութիւնն ու բանակը կը մտադրեն աւերել Չէյթունը, բայց կառավարիչը՝ մութասարրիֆ Ալի Ղալիփ պէյ Եէնէնը դէմ կը կենայ այդ քայլին: Բացայայտ իրականութիւն էր թէ Չէյթունի հայերը ո՛չ կարողութիւն եւ ո՛չ ալ կամքը ունէին կառավարութեան յանձնելու լեռները ապաստանած հայ ազատամարտիկները:

Կացութեան մեղմացումին նպաստելու փափաքով, Քարլ Պլանք պատրաստակամութիւն կը յայտնէ պատուիրակութեան մը հետ ուղղուիլ Չէյթուն եւ խօսիլ երկու կողմերուն հետ: Բայց ակնյայտօրէն Պլանք կը միտէր համոզել հայերը որպէսզի առանց պայմանի ենթարկուին թուրքին կամքին: Չէ որ գերմանացիները միշտ հետամուտ եղած էին Օսմանեան Պետութեան մէջ «կարգ ու կանոն» հաստատելու: Գերմանացիներուն համար հարց չէր թէ այդ «կարգ ու կանոն» պահպանելու ընթացքը միայն Չէյթունի մէջ քանի մը հազար անմեղ հայոց կեանքերը պիտի արժէին: Անոնց համար մարդկային բոլոր



նկատառումներն աւելի կարեւոր էր թուրքին գերակայութիւնը երկրին մէջ, իբրեւ Գերմանիոյ անկեղծ բարեկամն ու դաշնակիցը: Այս էր պատճառը որ անոնք դէմ էին հայուն զէնք պահելուն եթէ նոյնիսկ ինքնապաշտպանութեան համար էր այդ:

Ձէյթուն մեկնելու արտօնութիւն ստանալէ ետք, Քարլ Պլանք չորս հոգիի հետ պատուիրակութիւն կազմած տասներկու ժամ ճամբորդութենէ յետոյ կը հասնի Ձէյթուն: Ան տեղի հայոց կ'ըսէ թէ շատ մեծ վտանգի առջեւ պիտի գտնուին եթէ չենթարկուին թուրքերուն: Պլանք կը փորձէ խօսիլ հայ ազատամարտիկներուն հետ, սակայն անոնք կը մերժեն յանձնուիլ կառավարութեան, վստահ ըլլալով որ յանձնուելու պարագային իրենց վերջը ստոյգ մահ է: Պլանք իր առաքելութիւնը ձախողած նկատելով կը վերադառնայ Մարաշ, սակայն ան անմիջապէս թրքական իշխանութիւններուն եւ կառավարիչին կը յայտնէ հայ ազատամարտիկներուն թաքստոցի վայրը երբ կ'ըսէ. «Կարողացայ մի որոշակի տուեալ տալ, թէ որտեղ էին աւազակները» (էջ 153): Այս մատնութիւնը դուռ կը բանայ թրքական բանակին անմիջապէս յարձակելու հայ երիտասարդներու ապաստանարանը լերան վրայ եւ անոնց հետ կռուի բռնուելով սպաննելու անոնցմէ 36 ազատամարտիկ: Մնացեալ հայդուկները փախուստ կու տան դէպի նոր թաքստոց որ անյայտ կը մնայ թուրքին:

Ձէյթունի հայոց իրավիճակին մասին Հալէպի Գերմանիոյ հիւպատոս Վալթեր Ռէօսսլերին մանրամասնօրէն յայտնելու համար միսիոնարութիւնը քոյր Պէաթրիս Ռոհները Հալէպ կը դրկէ:

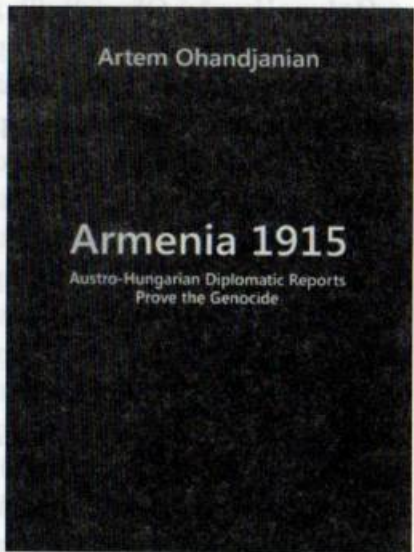
Ըստ Պլանքի ան իր ջանքերով յաջողած էր կանխել կոտորած մը Ձէյթունի մէջ երբ կ'ըսէ. «Այն կողմը, որը հաճոյքով ջարդ կը կազմակերպէր, ի հարկէ, շատ էր զայրացել, որ հիմա դա չեղաւ»:

Այո, այդ օրերուն միայն կոտորած չպատահեցաւ, սակայն բոլոր այն զէյթունցի հայերը որոնք հնազանդեցան թուրքին ու յանձնուեցան անոր կամքին, ջարդերէն աւելի ծանր պայմաններու տակ քշուեցան անապատները եւ դառնութեան բաժակը ցմբուր ըմպեցին, շնորհիւ Գերմանիոյ «խաղաղասիրական միջնորդութեան»:

### Հայասպանութեան վերաբերեալ աստրօ-հունգարական պաշտօնական փաստաթուղթերու ուսումնասիրութեան լոյսին տակ

1) Գերմաներէն Պաշտօնական Վաւերագիրները՝ Հայասպանութեան Ուրացումը Չեզբացնող Կարեւոր Աղբիւրներ

Հայոց Յեղասպանութեան մէջ Օսմանեան Պետութեան մեղսակից երկիրներու պետական արխիւները ուսումնասիրելն ու անոնցմէ փաստեր ներկայացնելը տաժանակիր, սակայն շատ օգտակար գործ մըն է: Վիեննա բնակող, շարժապատկերի արտադրիչ եւ պատմաբան դոկտոր Արտեմ Օհանջանեան այս դժուարին պարտականութիւնը իր վրայ առնելով, 1995-էն մինչեւ 2011 Հայկական Հարցին վերաբերեալ աստրօ-հունգարական պաշտօնական փաստաթուղթերը ներկայացուցած է 12 հատորնոց աշխատութեամբ, որ կը կրէ «Աստրիա-Հայաստան 1872-1936. Դիւանագիտական Փաստաթուղթերու Պատճենահանուած Հաւաքածոյ» խորագիրը: Մոյն շարքին մասին կարեւոր տեղեկութիւններ կը գտնենք հեղինակին՝ «Հայաստան 1915, Աստրօ-Հունգարական Դիւանագիտական Ձեկուցագիրները Կը Հաստատեն Հայոց Յեղասպանութեան Փաստը» խորագիրով անգլերէն գիրքին մէջ (“Armenia 1915, Austro-Hungarian Diplomatic Reports Prove the Genocide”, «Բաւիղ» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2011, 322 էջ), ուրկէ քաղած ենք ներքոնշեալ տեղեկութիւնները: Հատորաշարքին ընդհանուր ծաւալը 9000 էջ է: Ան կը պարունակէ նաեւ 30 քաղաքական ու ռազմական քարտէսներ:





Արտեմ Օհանջանեանի հատորները լոյս տեսած են նաեւ հայերէն ու պարսկերէն: Ան իր հաւաքածոյին մէջ կը բացատրէ Հայոց Ցեղասպանութեան մէջ թուրքերու հետ եւրոպական պետութիւններու մեղսակցութիւնը 19-րդ դարէն սկսեալ:

Դոկտ. Արտեմ Օհանջանեան իր ուսումնասիրութեան եւ հատորներու խմբագրութեան ընթացքին, մէկդի դնելով հայրենասիրական զգացումները, որպէս պատմաբանի՝ իր պարտականութիւնը չափազանց առարկայական կատարած է: Շնորհիւ այս առողջ մօտեցումին, ան յաջողած է Հայաստանութեան մէջ Օսմանեան Պետութեան հետ եւրոպական պետութիւններու մեղսակցութիւնը փաստաւարագրել: Ան նաեւ մատնանշած է հայ ղեկավարներու սխալները, որու համար կարգ մը հայ պատմաբաններ այս շնորհակալ աշխատանքը կատարողէն դժգոհած են: Պատասխանելով անոնց, դոկտ. Օհանջանեան կ'ըսէ. «Ապագայ սերունդին եւ նոյնիսկ դժգոհ հայ պատմաբաններուն կը բողոքում դէպքերու ճշմարիտ պատկերը ներկայացնելու պարտաւորութիւնը, ինչպէս որ ըրած են առարկայականօրէն Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Աւստրո-Հունգարիոյ, ապա Աւստրիոյ դեսպանատան 1872-1936 ժամանակաշրջանի պաշտօնէութեան զեկուցագիրներու ներկայացման պարագային: Եթէ ճշմարտութիւնը չըսենք՝ անցեալէն չենք կրնար սորվիլ» (էջ 6):

Օհանջանեանի աշխատասիրութեան մէջ նոր փաստաթուղթերու օգտագործումը շատ արեւի համոզիչ կը դարձնէ աստրոհունգարական, գերմանական ու մասնաւորաբար բրիտանական մեղսակցութեան իրողութիւնները, կ'ըսէ Վիեննայի Համալսարանի դասախօս, պատմաբան դոկտ. փրոֆ. Վոլֆտիթեր Պիլի (Wolfdieter Bihl) (էջ 7):

Գիրքի առաջին՝ «Հայաստան» վերնագրուած գլուխին մէջ (էջ 8-11), Օհանջանեան տեղեկութիւններ կու տայ հայ ազգի ծագման, հայոց թագաւորութիւններու եւ հայ ժողովուրդին մասին: Այս հատուածին վերջաւորութեան ան կը յիշէ հայոց կիլիկեան թագաւորութեան անկումը 1375-ին, երբ մենլուքները գրաւեցին երկիրը եւ վերջին թագաւոր Լեւոն Զ.ը 1391-ին մահացաւ Փարիզի մէկ վանքին մէջ, լքուած ու մեկուսացած:

Թուրքերը 1403-ին հաստատուեցան Հայաստանի մէջ: Օսմանցիներն ու պարսիկները Հայաստանը իրարու միջեւ բաժնեցին 1508-ին: 1828-ին, ռուս-պարսկական հերթական պատերազմի արտաիւն, Հայաստանի տարածքին մէկ երրորդը մտաւ ռուսական իշխանութեան տակ, իսկ մնացեալ մասը թուրքերու եւ պարսիկներու ձեռքը մնաց:

Հայաստանի երեք հատուածներու գրաման իշխանութիւններէն թրքականն է որ հայ ազգը անտանելի տագնապներու մատնեց: Այս բռնակալութեան պատճառով ծնաւ Հայկական Հարցը, որուն հեղինակը մանրամասն կ'անդրադառնայ նոյն գլուխին մէջ (էջ 11-45): Հայ ազգը իր անկախութիւնը կորսնցուցած էր: Մինչեւ երիտթուրքերու իշխանութեան գալը 1908-ին, օսմանցի թուրքերը իրենց գրաւած հողերուն վրայ ապրող փոքրամասնութիւններուն միայն չնչին ազատութիւններ տուած էին կրօնական եւ կրթական մարզերուն մէջ: Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքը հայ ազգի ցարերուն եւ պահանջներուն մասին յաճախ կը զանգատէր սուլթանին: Ան արտօնուած էր Բարձր Դռան դիմելու: «Օսմանեան կառավարութիւնը թրքական դիմագիծով եւ ոգիով կառավարութիւն մըն էր, որ կը ծառայէր միայն թուրքերուն, որոնք այլ ազգերու հողերն ու հայրենիքները գրաւած էին, հոն հաստատուած, եւ տեղաբնիկներուն օտարի աչքով կը նայէին: Թուրք սուլթանը ոչ մէկ պաշտպանութիւն կ'ըներ ոչ-թուրքերուն, որոնք միայն տուրք կը վճարէին եւ պարտադրուած էին գովք ու գովասանք շռայլել սուլթանին եւ կառավարութեան», - կը գրէ Արտեմ Օհանջանեան:

Աւստրիացի ընկերաբան եւ քաղաքագէտ, Ընկերվար-Տեմոքրաթ Կուսակցութեան առաջին քարտուղար եւ Գերմանական Աւստրիոյ Հանրապետութեան արտաքին գործոց առաջին նախարար Օթթօ Պաուերը (1881-1938) իր հեղինակած «Ընկերվարութիւնն Ու Ազգայնականութիւնը» գիրքին մէջ կ'ըսէ. «Բռնատիրութիւնն ու բռնագրաւումը թօթափելու յոյժ մեծ կարիքը ծնունդ տուաւ ազգային ազատագրական պայքարի շարժումին: Այս իրողութիւնը ոչ մէկ բացատրութեան կը կարօտի: Թուրք բռնատէրերը բանուորի աշխատանքին արգասիքը իրացուցին: Ժողովուրդը իր ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու



համար պետք է ծանր տուրք վճարեր: Ոչ-թուրքին համար այս ծանր պայմաններուն տակ, զենք կրելու եւ ձի հեծնելու արգելքը ռայան [թուրքերու հասկացողութեամբ՝ իրենց հովանաւորեալը, իսկութեան մէջ՝ ստրուկը – Յ.Ի.] ստիպեց զիտակցելու, թէ ինք իրաւագրկուած է: Հետեւաբար հարստահարուած ժողովուրդը մղուած էր ըմբոստանալու օտար բռնագրաւման ու բռնատիրութեան դէմ՝ իբրեւ անկախանալու միակ միջոցը» (էջ 13):

Դոկտոր Արտեմ Օհանջանեան Հայոց Յեղասպանութեան ժամանակաշրջանի վերաբերեալ դէպքերու պատշաճ վերնագրեալ գլուխներով, կը մէջբերէ եւ կը վկայակոչէ Կ. Պոլսոյ մէջ Աւստրո-Հունգարիոյ Կայսրութեան դեսպաններու եւ ուրիշ պաշտօնեաներու, ինչպէս նաեւ արտաքին գործոց նախարարութեան կարգ մը աշխատողներու զեկուցագիրներն ու վաւերագրութիւնները: Գիրքի գլուխներուն վերնագիրներն են.

- Ա. Հայաստան
- Բ. Հայկական Հարցը
- Գ. Երիտթուրքերը
- Դ. Ատանայի Կոտորածը
- Ե. Հայկական Բարենորոգումները
- Զ. Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը
- Է. Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը Եւ Հայերը
- Ը. Հայոց Յեղասպանութիւնը
- Թ. Յեղասպանութիւնը՝ Թիւրքով
- Ճ. Պատասխանատուները
- ՃԱ. Վերջին Դէպքերը
- ՃԲ. Ռուսական Յեղափոխութիւնը
- ՃԳ. Թրքական Յարձակումը Կովկասի Վրայ
- ՃԴ. Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնը
- ՃԵ. Հայաստանի Հանրապետութիւնը
- ՃԶ. Հայաստանի Հանրապետութեան Խնդիրները
- ՃԷ. Պաքուի Անկումը
- ՃԸ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին Կոչը Քարլ Կայսեր
- ՃԹ. Գաղթականներու Խնդիրը
- Ի. Աւստրիոյ Հանրային Կարծիքը
- ԻԱ. Աւստրո-Հունգարական Օգնութիւն

ԻԲ. Աւստրիական եւ Գերմանական Մեղսակցութիւնը  
 ԻԳ. Հայոց Յեղասպանութեան Պատասխանատուութեան Մէջ Մեծն Բրիտանիոյ Բաժինը:

Գոյութիւն ունի նաեւ Գերմանիոյ պետական արխիւներուն մէջ Հայոց Յեղասպանութեան փաստաթուղթերու նոյնանման ձեռնարկ մը, որու աշխատասիրութիւնը կատարած է գերմանացի լրագրող եւ պատմաբան Վոլֆկանկ Կուսթ: 1992-ին ան պատահականօրէն կը ծանօթանայ Հայոց Յեղասպանութեան իրողութեան, երբ կը կարդայ Ժագ Տէր Ալեքսանեանի «Le ciel Etait noir sur l’Euphrate» («Երկինքը Մեւ Էր Եփրատի Վրայ») ֆրանսերէն յուշագիրքը [սոյն յուշագրութեան հայերէն ամփոփումը տեսնել «Վկայարան Հայկական Յեղասպանութեան» հատորաշարքիս Բ. գիրքին մէջ, էջ 15 – Յ.Ի.]: Կուսթ շատ կը զարմանայ առաջին անգամ կարդալով հայու մը տառապանքին մասին, որովհետեւ մինչեւ այն ատեն միայն հրեաներու ողջակիզման մասին իմացած էր:

Հայոց Յեղասպանութեան հարցը Վոլֆկանկ Կուսթ սկիզբը կ’արժարժէ մամուլին մէջ, ապա իբրեւ ուսումնասիրութիւն լոյս կ’ընծայէ 2005-ի գարնան՝ Der Volkerermord an den Armeniern 1915-16. “Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswartigen Amts” գիրքը (հրատարակիչ՝ Տիթրիխ ցու Քլամփեն – Dietrich zu Klampen): 2013-ին Զօրեան Հիմնարկը Թորոնթոյի մէջ լոյս ընծայեց գիրքին անգլերէն թարգմանութիւնը (“The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives 1915-1916”), որ յաջորդ տարի ունեցաւ երկրորդ տպագրութիւն Նիւ Եորքի մէջ՝ «Պերկահն Պուքս» հրատարակչութենէն (Bergahn Books, 786 էջ): Հայերէն թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ 2005-ին՝ «Հայերի Յեղասպանութիւնը 1915-1916 – Գերմանիոյ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան Քաղաքական Արխիւի Փաստաթղթերից» խորագիրով («Եզեա» հրատարակչութիւն, Երեւան, 481 էջ): Թարգմանիչը՝ Ռուզան Պորիսի Եորտանեան կ’ըսէ, թէ մինչեւ գիրքի հրատարակութեան տարին՝ 2005 թուականը, Հայկական Հարցը պէտք եղած չափով յայտնի չէր Գերմանիոյ հասարակութեան:



Այս պատճառաւ Վոլֆկանկ Կուսք հարկադրուած էր նկարագրելու պատմական փաստերը եւ միայն անկէ ետք կատարելու իր ընդհանրացումները:

Գիրքի յառաջաբանին մէջ Ռուզան Եորտանեան կը գրէ. «Այս գրքի հրատարակումը չափազանց կարեւոր է, քանի որ այն պարունակում է հենց Գերմանիայի՝ Թուրքիայի կարեւորագոյն դաշնակցի, արտգործնախարարութեան քաղաքական արխիւի փաստաթղթերը՝ առանց խմբագրման ու կրճատման, որոնցում չէին կարող լինել կեղծիքներ ու չափազանցումներ, մի քան, որ նրանք յաճախ մեղադրականով վերագրել են Անտանտի [Ա. Համաշխարհային Պատերազմի Դաշնակից կամ Համաձայնական պետութիւնները – Յ.Ի.] կողմի հրապարակումներին: Ոչ մի այլ երկիր այնքան մօտ չէր այդ իրադարձութիւններին, որքան Գերմանիան: Նրա միսիոներները, ուսուցիչները, սպաները, հիւպատոսներն ու դեսպանները փաստագրել են Մեծ Եղեռնի մանրամասները: Գիրքը եւս մէկ անգամ ապացուցում է ոչ միայն Հայոց Յեղասպանութեան անառարկելիութիւնը, այլեւ Գերմանիայի մեղսակցութեան չափը»: Եորտանեան կ'ըսէ, թէ գերմանացի դեսպաններն ու հիւպատոսները շատ մտահոգուած եղած են իրենց նման քրիստոնեայ հայոց ջարդերով, զանոնք բնաջնջելու փորձերով ու Գերմանիոյ վարկով:

Վոլֆկանկ Կուսք համացանցին մէջ ստեղծած է [www.armenocide.net](http://www.armenocide.net) կայքը, ուր ան լայնածաւալ լուսաբանութիւններ կու տայ Հայոց Յեղասպանութեան փաստագրութեան մասին: Կայքին մէջ ան տեղադրած է Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման ու դատապարտման նպաստող բազմաթիւ վաւերագիրներ:

Դոկտ. Արտեմ Օհանջանեանի եւ Վոլֆկանկ Կուսքի աշխատութիւնները կը նպաստեն հակադարձելու Հայասպանութեան ուրացման թրքական փորձերուն ու անհիմն «փաստարկներուն», որովհետեւ անոնց առարկայական եւ անաչառ վերլուծումները հզօրացուած են աստրօ-հունգարական եւ գերմանական պետական հաւաստի ու անհերքելի վաւերագրութիւններով: Հարկ է, որ հայ պատմաբաններն ու քաղաքական

շրջանակները զանոնք լայնօրէն օգտագործեն թրքական խեղափարումներուն եւ ուրացումներուն դէմ պայքարին մէջ:

## 2) Երիտթուրքերու Իշխանութեան Էութիւնը Ըստ Աստրօ-Հունգարական Փաստաթուղթերուն

Քսաներորդ դարու սկիզբը Օսմանեան Պետութեան հայկական նահանգներու մէջ բարեկարգումներու հարցը երբ աւելի քան քառորդ դար ձգձգուած էր, թուրքն ու անոր դաշնակիցները անշուշտ դոյզն չափով իսկ մտահոգուած չէին հայոց իրավիճակով, այլ՝ կը մտատանջուէին Եւրոպայի միջամտութեան Թուրքիոյ հարցերուն: Օսմանեան Պետութեան դաշնակիցներ Գերմանիա եւ Աստրօ-Հունգարիա խորապէս մտահոգուած էին Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Ռուսիոյ եւ Իտալիոյ Օսմանեան Պետութեան գործերուն միջամուխ ըլլալէ եւ այս ուղղութեամբ ելք մը կը փնտռէին: Այդ միջոցին գետնի վրայ թուրք ոստիկան զինուորները, քիւրտերն ու Համիտիէ ջոկատներ կը կեղեքէին ու կը կողոպտէին հայ խաղաղ բնակիչները:

Օսմանցի հարկահաւաքները ծանր տուրքեր կը գանձէին հայերէն, որոնք այդ տուրքերը վճարելու համար դրամատուններէն գումարներ փոխ կ'առնէին գրաւի դնելով իրենց ստացուածքները: Դրամատուները գոհ էին որովհետեւ անոնք գիտէին, թէ հայերը պիտի չկարենային վճարել իրենց պարտքերը եւ իրենք հայոց ստացուածքները պիտի բռնագրաւէին: Թուրքերու հայոց դէմ գործած ոճիրներն ու կեղեքումները կը սաստկանան 1904-ի կէսերուն: Սալոբիի եւ Սամսոնի շրջաններուն մէջ անոնք 3500 հայեր կը կոտորեն, քանի մը գիւղ կրակի կու տան եւ ապա Մուշի շրջանին մէջ 100 հայ երիտասարդ կը սպաննեն: Թուրքերը նաեւ Վանի հայոցնէ քանի մը հոգի կը սպաննեն, քաղաքին մէջ կոտորած գործադրելու հեռանկարով, սակայն օրուան Վանի կառավարիչին խաղաղասիրական միջամտութեամբ այդ ջարդը կը կանխուի:

20-րդ դարու սկիզբի զարգացումներն ու երիտթուրքերու վերակազմաւորման ծալքերը կը բննարկէ Վիեննաբնակ պատմաբան դոկտ. Արտեմ Օհանջանեան իր հեղինակած «Հայաստան 1915, Աստրօ-Հունգարական Դիւանագիտական Չեկու-



ցազիրները Կը Հաստատեն Հայոց Յեղասպանութեան Փաստը» խորագիրով անգլերէն գիրքին երրորդ գլուխին մէջ («Armenia 1915, Austro-Hungarian Diplomatic Reports Prove the Genocide», «Բախդ» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2011, 322 էջ): Այս գիրքը անգլերէն ամփոփ ներկայացումն է հեղինակին հրատարակած 12 հատորնոց աշխատութեան, որ կը կրէ «Աստորիա-Հայաստան 1872-1936. Դիւանագիտական Փաստաթուղթերու Պատճենահանուած Հաւաքածոյ» խորագիրը, որ 1995-էն 2011 տարիներու ընթացքին անոր ուսումնասիրած եւ ներկայացուցած Հայկական Հարցին վերաբերեալ աստրօ-հունգարական պատմական պաշտօնական փաստաթուղթերը կ'ընդգրկէ:

Ըստ [https://en.wikipedia.org/wiki/Sabbatai\\_Zevi](https://en.wikipedia.org/wiki/Sabbatai_Zevi) համացանցային կայքին, Սապաթայ Սեվի (Եփրայեթէն Shabbetai Zevi, Shabbetay Sebi, Shabsai Tzvi, եւ Sabetay Sevi թրքերէն) (Օգոստոս 1, 1626 – Սեպտեմբեր 17, 1676) Չմիտնիայէն արկածախնդիր, պատեհապաշտ եւ հիւանդագին հոգեբանութեամբ յետին նպատակներով եւ իր ինքնակեդրոնութեան հոգեբանական բարդոյթին գոհացում տալու նպատակով կամ ալ մտային խանգարումի իբրեւ հետեւանք, ան ինքզինք հրեաներու սպասուած մեսիան յայտարարած էր: Շուտով անոր բացայայտ սուտը երեւան եկած էր եւ ան պատիժէ խուսափելու համար իսլամացած էր: Ուրիշ հրեաներ անոր դաւանափոխութեան օրինակին հետեւելով եւ բազմանալով դարձան թուրք ժողովուրդին մէջ համայնք մը՝ տեօնմէները, այսինքն՝ թրքացած հրեաները՝ յետադարձները:

Սալոնիկի մէջ Երիտթուրքերը կը կազմակերպեն իրենց շարքերը Միութիւն Եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան անուան տակ: «Անոնցմէ շատերը կը պատկանէին մասոնական [ազատ որմնադրական] օթեակներու, որոնք կապուած էին Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ Մեծ Արեւելք օթեակին: Այս տեսակի մասոնութիւնը անկասկած մեծ դեր խաղցած է Երիտթուրքերու քաղաքական աշխարհահայեացքի կազմութեան մէջ», կ'ըսէ պատմաբան Էտմընտ Թայլըր, ինչպէս որ կը նշէ դոկտ. Օհանջանեան իր վերոնշեալ գիրքին մէջ: Երիտթուրքերը շնորհիւ իրենց մասո-

նական ըմբռնումներուն՝ եղբայրաբար կ'ընդունին իրենց մէջ ամէն ազգի եւ դաւանանքի մարդիկ (էջ 47), կ'աւելցնէ Թայլըր: Անոնց շարքերուն մէջ քիչ չէին նաեւ տեօնմէները: Կը մնայ բացատրել Երիտթուրքերու ոճրային արարքներու ատակ ըլլալու թրքածին բնոյթը...: Այնքա՛ն ժողովրդավար, այդքա՛ն եղբայրասէր, այդքա՛ն ազատամիտ, սակայն ահաբեկիչ, այլեւ՝ ոճրագործ, սատանայի ստրուկներ էին անոնք:

Հեղինակը՝ դոկտ. Արտեմ Օհանջանեան կ'ըսէ. «Ապտիլ Համիտի տարօրինակ եւ սխալ դիւանագիտութիւնը՝ «բաժնէ՛, որ տիրես», ինչպէս նաեւ Յունիս 1908-ին բարենորոգումներու նոր ծրագրի շուրջ Անգլիոյ Էտուրքտ քազատրի եւ Ռուսիոյ Նիքոլայ ցարի միջեւ բանակցութիւնները Թուրքիոյ մէջ արագացուցին Երիտթուրքերու յեղափոխութիւնը» (էջ 48):

Երիտթուրքերու յեղափոխութեան յաջողութենէն հրճուելով եւ ոգեւորուելով, 24 Յունիս 1908-ին Մակեդոնիայի կառավարիչ՝ Մահմուտ Շեքէթ փաշա հետեւեալ հեռագիրը կը յղէ Օսմանեան բանակին գերմանացի ծառայող հազարապետ Քոլմար Ֆրայիեր վոն տէր Կոլցին (12 Օգոստոս 1843- 19 Ապրիլ 1916). «Համեստօրէն պատիւ կը զգամ տեղեկացնելու ձեզի թէ ձեր հնազանդ աշակերտները ոյժով ստիպեցին հին թրքական կառավարութեան հրաժարիլ բռնատիրութենէ ու որդեգրել Մահմանադրութիւնը» (էջ 50):

Վերոյիշեալ երկտողը կը բացայայտէ ոչ միայն Գերմանիոյ վարչակարգին եւ բանակին օգնութիւնները Օսմանեան Պետութեան, այլ նաեւ անոնց ցուցմունքներն ու լրիւ մասնակցութիւնը Երիտթուրքերու իշխանութեան ստանձնման մէջ: Գերմանացիներն ու աստրօ-հունգարացիները Երիտթուրքերը իշխանութեան գլուխ բերին, որպէսզի համիտեան ժամանակաշրջանին վերջ տալով Թուրքիոյ իրավիճակը փոխեն ձեռքբազատելու համար եւրոպական երկիրներու միջամտութենէն, որուն համար շատ մտահոգ էին, ինչպէս վերը յիշեցինք:

Աւելի ահռելի իրականութիւնը այն է թէ Կոլց եւ անոր գերմանացի գործակիցները, իրենց իսկ ծնած եւ սնուցած Երիտթուրքերու բռնատէր ու ոճրագործ ըլլալու իրականութիւնը գիտէին եւ կ'ընդունին հոգիի ու մտքի ամենայն «փառադու-



թեամբ», քաջ գիտնալով թե այդ նենգ արարքներով պիտի հասնին իրենց նպատակին՝ հոգ չէ թե արինահեղութիւն ու տառապանք պատճառելով հայոց:

Քոլմար Ֆրայխեր փոն տէր Կոլց, Մահմուտ Շեքթի հեռագիրը կարդալէ անմիջապէս ետք հետեւեալը կ'արձանագրէ իր յուշատետրին մէջ. «Իրականութեան մէջ, մէկ բռնատիրութիւն մը միւսը փոխարինեց» (էջ 50): Եթէ երբեք Կոլց Ապտիլ Համիտը բռնատէր կ'անուանէ, ուրեմն թէ՛ ինք է թէ՛ Գերմանիոյ վարչակարգը քանի մը տասնեակ տարի ոչ միայն դաշնակցեցան անոր հետ, այլ հայոց դէմ ոճիրները ծրագրեցին եւ անոնց գործադրութեան մասնակցեցան ու նեցուկ կ'անգնեցան: Բնական հաստատում մը որ Հայոց Ցեղասպանութեան մէջ Գերմանիոյ մեղակցութեան զօրաւոր փաստարկ մըն է:

Դոկտ. Արտեմ Օհանջանեան կ'ըսէ թէ Երիտթուրքերը Ապտիլ Համիտ Բ.-ի տեղը գրաւեցին Թուրքիոյ հարցերը իրենց ձեռքը առնելու եւ կառավարելու մէջ: Անոնք թուրք ազգայնամոլութեան նոր թափ տուին եւ այսպիսով արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող ընդդիմութիւնը արթնցաւ եւ սկսաւ գործել երկրին մէջ: Երիտթուրքերը իրենց քաղաքականութիւնը հիմնած էին ահաբեկչութեան վրայ: Այս հարցին մասին Մալոմիկի աւստրո-հունգարացի հիւպատոսը կը գեկուցէ իր երկրի արտաքին գործերու նախարարութեան. «Երիտթուրք Կոմիտէն յաջողութիւն գտաւ որովհետեւ ահաբեկչութեան գաւազան ցոյց տուաւ ժողովուրդի բոլոր խաւերուն: Ահաբեկչութեան ուրուականը ներկայ է երիտթուրքերու բոլոր նախարարութիւններուն եւ նոյնիսկ երկրին խորհրդարանին մէջ (էջ 52): Նկատի ունենալ որ այս միտքը արտայայտողը Օսմանեան Պետութեան դաշնակից պետութեան մը ներկայացուցիչը եւ հոն ծառայող դիւանագէտ մըն է:

Սոյն գլուխին մէջ դոկտ. Օհանջանեան թուրք կրօնամուլական միութիւններու ազդեցութիւնը կը բացատրէ Երիտթուրքերու ընդհանուր գործունէութեան վրայ: Իրենց ոճիրներուն մէջ զանոնք օգտագործելու հեռանկարով՝ Երիտթուրքերը կրօնամոլութեան հայոց դէմ «բարիքներուն» սիրոյն է որ անոնց լայն տեղ տուին, սակայն այս մէկը իրենց իսկ դէմ դարձաւ՝ երբ կրօնամուլները միացան պահպանողականներուն, որոնք կարճ

ժամանակի համար տապալեցին Երիտթուրքերու իշխանութիւնը: Թէեւ Երիտթուրքերը ստապատիր ձեւով եւ կեղծաւորաբար յայտարարած էին քրիստոնեաներու եւ այլ կրօններու պատկանող քաղաքացիներու միջեւ հաւասարութիւն ու եղբայրութիւն, այդ մէկը նոյնիսկ կը մերժուէր կրօնամուլ եւ ազգայնամուլ թուրքերու կողմէ:

Դոկտ. Արտեմ Օհանջանեան այս գլուխին մէջ իսկական արժեւորմը կու տայ Միութիւն Եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան եւ անոր ոճրային հեռանկարներուն: Անոր ներկայացումը առարկայական է եւ լայն լոյս կը սփռէ անոնց քաղաքական ու ազգայնամուլական ծրագիրներուն վրայ: Փաստավաւերագրական այս գործը յաւելեալ արժեքաւոր ներդրում մըն է Հայաստանութեան էութեան բացայայտման մէջ:

### 3) Կիլիկիոյ 1909-ի Աղէտը Աւստրո-Հունգարիոյ Դիւանագիտական Արխիւներուն Մէջ

Հայերը կեղեքելու, առեւանգելու, հալածելու, բռնաբարելու, կողոպտելու եւ սպաննելու թուրքին վայրենի բնագոյի եւ հիւանդագին հոգեբանութեան դրսեւորման անմարդկային գործելակերպը քանի մը տարին անգամ մը իր գլուխը կը ցցէր, անկախ գործադրող թուրք հրէշի ինքնութենէն՝ սուլթան Ապտիլ Համիտ թէ Թալաթ, էնվեր ու ճեմալ տխրահռչակ եռեակը կամ Մուսթաֆա Քեմալ կոչեցեալը, որ պարտադրած է թրքական խորհրդարանին զինք Աթաթուրք յորջորջել 1934-ին (Համաճանցի մէջ կը կարդանք. Թրքական Խորհրդարանը Մուսթաֆա Քեմալի շնորհեց Աթաթուրք մակդիրը, որ կը նշանակէ թուրքերու հայրը, առ ի գնահատանք ժամանակակից Թրքական Հանրապետութեան հիմնադրութեան մէջ անոր խաղցած դերին: [The Turkish Parliament granted him the surname Ataturk in 1934, which means 'Father of the Turks', in recognition of the role he played in building the modern Turkish Republic - [https://en.wikipedia.org/wiki/Mustafa\\_Kemal\\_Ataturk](https://en.wikipedia.org/wiki/Mustafa_Kemal_Ataturk)- Յ.Ի.]

Կիլիկիոյ Աղէտին առեւժն՝ 1909-ին, վերոնշեալ ոճրագործներէն առաջին երկուքը՝ Ապտիլ Համիտ եւ Երիտթուրքերը Կիլիկիոյ Հայաստանութիւնն ու ատերը գործեցին 1909-ի Ապրիլ-



Մայիս ամիսներուն: Մէկ ձեռքով «ազատութիւն, եղբայրութիւն, հաւասարութիւն» եւ միւս ձեռքով «մա'հ քրիստոնեաներուն» լոզունգներու դաշոյնը բարձրացուցած, զառամած սուլթանն ու չարիքով արբեցած Երիտթուրքերը մահ ու սարսափ տարածեցին Կիլիկիոյ բոլոր կողմերը: Հազուագիտ պարագայով մը Կիլիկիոյ հայաբնակ Չորք Մարզպանն ու Կարս Պազարը այդ շրջանին շնորհիւ իրենց քաջարի դիմադրութեան փայլուն ինքնապաշտպանական յաղթանակներ արձանագրեցին: Կարս Պազարի այրերը հաճընցի Դին Թորոսի՝ բուն անունով Թորոս Տարտաղանեանի օգնութեամբ, հայութիւնը հաւաքեցին եկեղեցի-դպրոցին մէջ եւ երեք շաբաթ թեթեւ զենքերով դիմադրեցին թուրքերուն (Տեսնել Յակոբ Թերզեանի «Կիլիկիոյ Աղէտը» գիրքը (Մատենաշար «Այգ»ի թիւ 6, Պէյրութ 1964), էջ 213-217/ տեսնել նաեւ Չապէլ Եսայեանի «Աւերակներուն Մէջ»ը, ուր հեղինակը մօտաւորապէս քսան էջ յատկացուցած է Կարս Պազարի հերոսական դիմադրութեան): Կիլիկիոյ Աղէտին Երոպական երկիրները անտարբեր աչքերով դիտեցին հայոց տառապանքներն ու խողխողումը, որովհետեւ անոնք միայն իրենց շահերուն տուած էին նախապատուութիւնը:

Կիլիկիոյ կոտորածներուն սկզբնաւորման եղելութիւնը այն է թէ երբ հինգ զինուած թուրքեր հայու մը վրայ կը յարձակին, վերջինս ինքնապաշտպանութեան մղումով անոնցմէ երկուքը կը սպաննէ: Այս դէպքին մասին աստրօ-հունգարական դիւանագիտական աղբիւրներուն մէջ կը կարդանք, Մերսինի մէջ Աստրօ-Հունգարիոյ հիւպատոս Տարասի 15 Ապրիլ 1909 թուակիր հեռագիրը ուղղուած Կ. Պոլսոյ իր երկրի դեսպան Փալավիչինիին. «Հայոց դէմ սպանողը կը շարունակուի Ատանայի մէջ եւ իր զագաթնակէտին հասած է երկու շաբաթ ի վեր երբ հայու մը կողմէ, ինքնապաշտպանութեան մղումով եւ պատճառով երկու թուրքեր սպաննուած էին» (էջ 57):

«Ատանայի Կոտորածը» խորագրին տակ (էջ 56-73) Վիեննաբնակ պատմաբան դոկտ. Արտեմ Օհանջանեան այս հարցը կը քննարկէ իր հեղինակած «Հայաստան 1915, Աստրօ-Հունգարական Դիւանագիտական Չեկուցագիրները Կը Հաստատեն Հայոց Ցեղասպանութեան Փաստը» խորագիրով անգլերէն

գիրքին չորրորդ գլուխին մէջ (“Armenia 1915, Austro-Hungarian Diplomatic Reports Prove the Genocide”, «Բաւիդ» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2011, 322 էջ): Այս գիրքը անգլերէն ամփոփ ներկայացումն է հեղինակին հրատարակած 12 հատորնոց գերմաներէն աշխատութեան, որ կը կրէ «Աստրիա-Հայաստան 1872-1936. Դիւանագիտական Փաստաթուղթերու Պատճենահանուած Հաւաքածոյ» խորագիրը, որ 1995-էն 2011 տարիներու ընթացքին անոր ուսումնասիրած եւ ներկայացուցած Հայկական Հարցին վերաբերեալ աստրօ-հունգարական պատմական պաշտօնական փաստաթուղթերը կ'ընդգրկէ:

Նոյն օրը [15 Ապրիլ 1909-ին - Յ.Բ.] Մերսինի Աստրօ-Հունգարիոյ հիւպատոսը երկրորդ հեռագիր մը կը յղէ Կ. Պոլիս, դեսպան Փալավիչինի. «Կոտորածները, կողոպուտը եւ հրձիգութիւնը կը շարունակուին Ատանայի մէջ: Տարսնի մէջ պատահող խլրտումներուն մասին եւս լսեցինք: Տարսնի զինուորական հրամանատարութիւնը շփոթի մէջ է: Փողոցները վտանգաւոր են, կացութիւնը լարուած է ու կը վատթարանայ: Մեծ թիով զինուած հայեր Ձէյթունէն Տարսն կու գան» (էջ 57):

Աստրօ-Հունգարիոյ Մերսինի հիւպատոսը ոչ միայն օրը օրին, այլ՝ ժամը ժամուն հեռագիրներու միջոցաւ անցուղարձերէն տեղեակ կը պահէր իր երկրին Կ. Պոլսոյ դեսպանն ու արտաքին գործոց նախարարութիւնը, այն յոյսով որ կարենար տառապող եւ խողխողուող հայոց օգնութիւն եւ փրկութիւն ապահովել: Ան նոր հեռագիրով մը կը գրէ. «Իսլամներու եւ հայոց միջեւ կռիւները կը շարունակուին Ատանայի մէջ ու կը տարածուին Կիլիկիոյ այլ քաղաքները: Ատանայի մեծ մասը կ'այրի: Հայոց համար օգնութիւն ապահովելը անկարելի է: Մեզի շուտով թելադրեցէք թէ ի՞նչ կրնանք ընել: Կառավարութեան կողմէ նոր հրահանգ մը տրուած է հարուածելու միայն հայերը եւ զերծ պահելու միւս քրիստոնեաները, մանաւանդ օտարները» (էջ 57):

Աստրօ-Հունգարիոյ Մերսինի հիւպատոսը 16 Ապրիլ 1909-ին կրկին կը հեռագրէ Կ. Պոլիս ըսելով. «Կացութիւնը յուսահատական է, ջարդերը, կողոպուտը եւ հրձիգութիւնները Ատանայի, Տարսնի եւ Մերսինի մէջ մեծ համեմատութիւններու հասած







#### 4) Օտար Դիանագետներու Մօտեցումները Հայկական Բարեկարգումներու Նկատմամբ

Օսմանեան Պետութեան մէջ հայոց բնակչութեան թիւը պակսեցնելու եւ վերջ ի վերջոյ հայ ազգը բնաջնջելու նպատակով, թուրքերը հետամուտ էին հալածելու եւ սպաննելու հայերը: Իրենց այս ոճրային արարքները քօղարկելու համար, թուրքերը ժամանակ առ ժամանակ կը ձեւանային թէ կը հետաքրքրուին ու հայկական նահանգներու մէջ բարեկարգումներ գործադրելու ծրագիրը կ'արձարծեն, պարզապէս փոշի ցանելու համար արտաքին աշխարհի՝ Ռուսիոյ եւ եւրոպական երկիրներու պատասխանատուներու աչքերուն, որոնք իրենց շահերէն ելած ըստ կամս մօտէն կը հետաքրքրուէին հայկական հարցով:

Աւստրո-Հունգարիոյ Կ. Պոլսոյ դեսպանը՝ Փալավիչիճի, 7 Դեկտեմբեր 1912 թուագրեալ իր գեկուցումին մէջ կը հաստատէ վերոյիշեալ իրողութիւնը, թէ թուրքերը յարատեւօրէն հայերը կը հալածեն ու կը սպաննեն: Ան կը գրէ. «Ըստ Կարինի մէջ ապրող աւստրո-հունգարացիի մը տեղեկութիւններուն, քսան օրեր առաջ քաղաքին մահմետականները քրիստոնեաներուն դէմ յարուած էին: Թէեւ կառավարութիւնը ձեռով մը զսպած էր թուրքերն ու քիւրտերը, սակայն հաստատ էր թէ 10 օր առաջ, նոյն այդ կառավարութիւնը մեծ քանակութեամբ քարիոյ բաժնած էր մահմետականներուն, անով քրիստոնեաներուն տուները եւ խանութները հրկիզելու համար: Քաղաքին կառավարիչը [բացառաբար- Յ.Ի.], խաղաղութիւն կ'ուզէր: Քաղաքին քրիստոնեայ բնակչութիւնը տակաւին կը վախճար ջարդերու ուրուականէն: Կ'ըսուի թէ ամէն որ զինուած է» (էջ 75):

Նոյն ամսուն վերջաւորութեան՝ 31 Դեկտեմբեր 1912-ին Փալավիչիճի իր պետութեան արտաքին գործոց նախարարութեան կը գեկուցէ՝ հայկական բարենորոգումներու նկատմամբ Օսմանեան Պետութեան վարչապետին եւ այլ պատասխանատուներու շտապ գործունէութեան մասին, ըսելով. «Կասկածէ դուրս է թէ թրքական կառավարութիւնը հայկական բարեկարգումները կը քննարկէ ներկայ պայմաններու ճնշումին տակ: Կառավարութիւնը նոյնքան մտահոգ է նաեւ եւրոպական պետութիւններու միջամտութիւններով եւ այդ պատճառով է որ

կը քննարկէ հայկական հարցը» (էջ 75):

Թուրքերը նպատակ ունէին հայ ազգը հանգրուան առ հանգրուան բնաջնջել, իսկ մնացեալ հայութիւնը լուծել իրենց մէջ: Այս էր պատճառը որ քանի մը տարին անգամ մը թէ՛ սուլթան Ապտիլ Համիտ եւ թէ՛ Երիտթուրքերը կոտորածներ կը կազմակերպէին հայոց դէմ, որոնց ամբողջացումը եղաւ Հայաստանութիւնն ու Մուսթաֆա Քեմալի կոտորածները եւ հայաքափումը:

Դոկտ. Արտեմ Օհանջանեան կ'ըսէ. «Այս բոլոր զարգացումներուն ընդմէջէն ակներեւ է Ռուսիոյ եռանդուն մասնակցութիւնը հայկական բարեկարգումներու հարցին մէջ: Բան մը որ եւրոպացիներու մտքին մէջ կասկած կ'արթնցնէ, թէ Ռուսիա կը միտի Օսմանեան Պետութեան տիրապետութեան տակ գտնուող արեւելեան Անատոլուն [Հայաստանի արեւմտեան հատուածը- Յ.Ի.] իր հողերուն կցել» (էջ 76): Եւրոպայի եւ Ռուսիոյ միջեւ այս հակասութիւնը ու նման խոչընդոտներ պատճառ դարձան, որ հայկական նահանգներու մէջ բարեկարգումները գործադրութեան չդրուին: Թէեւ եւրոպական եկիրները սուր տարակարծութիւններ ունէին օսմանեան վարչակարգին հետ, սակայն անոնք կ'ուզէին միշտ կանգուն պահել վերջինիս գերիշխանութիւնը իր հողերուն վրայ, Ռուսիոյ կարենալ դէմ դնելու համար: Խորքին մէջ եւրոպացիները դոյզն չափով իսկ չէին մտահոգուած հայոց տառապանքներով կամ թշուառութեամբ: Իրենց սեփական շահն էր որ զիրենք կը հետաքրքրէր: Եւրոպական երկիրները եւ մանաւանդ Գերմանիա ու Աւստրո-Հունգարիա ոչ միայն հայոց անկախութեան դէմ էին, այլ նաեւ կը պայքարէին որպէսզի Հայաստանի արեւմտեան հատուածը մնայ Օսմանեան Պետութեան տիրապետութեան տակ, ինչքան ալ որ հայերը թշուառ ու դժբախտ վիճակի մատնուէին:

Փեթերսպուրկի Աւստրո-Հունգարական դեսպանը Ռուսիոյ Արտաքին Գործերու նախարարին հետ ունեցած զրոյցէ մը եզրակացնելով կ'ըսէ, թէ ռուսերը թաքուն ծրագիր մը ունին՝ դիւանագիտական կամ ի հարկին այլ միջոցներով, կցելու Հայաստանի արեւմտեան հատուածը Ռուսիոյ հողային տարածքներուն:



Դոկտ. Արտեմ Օհանջանեան հիմնուելով հայ երեսելիներու եւ օտար դիւանագէտներու կեցուածքներուն եւ մօտեցումներուն վրայ կը հաստատէ, թէ հակառակ բոլոր կարծիքներուն հայոց ուզածը խոստացուած բարենորոգումներու գործադրութիւնն էր Հայաստանի արեւմտեան հողատարածքին վրայ: Հայերը միայն խաղաղութիւն եւ ապահովութիւն կը տենջային:

Հայկական վեց նահանգներուն մէջ բարեկարգումներ իրագործելու հարցին նկատմամբ հայոց անկեղծ կեցուածքներուն ճիշդ արձագանգ հանդիսանալով, Աւստրօ-Հանգարիոյ Կարինի հիւպատոսը կը հաստատէ. «Հայոց բարեկարգումներու հարցը անկասկած բոլորին մտքերուն մէջ նախապաշարումներ յառաջացուցած է: Հարցուփորձեցի բազմաթիւ հայեր, որոնք քիչ թէ շատ յեղափոխական ոգիով լեցուած են: Անոնք բոլորն ալ պատասխանացին թէ իրենց կեանքերուն ապահովութեան երաշխիք կ'ուզեն Օսմանեան Պետութենէն: Բան մը որ մինչեւ օրս հայերը չեն ստացած: Հայերը կը պահանջեն ոչ միայն Ռուսիոյ այլ ամբողջ Եւրոպայի հովանաւորութիւնը արեւելեան Անատոլիոյ վրայ: Եթէ եւրոպական երկիրներ մերժեն տալ այդ հովանաւորութիւնը, այդ պարագային է որ միայն հայերը պիտի ընդունին ռուսական կայսրութեան հովանաւորութիւնը: Հայոց յարատեւ պահանջքը միայն բարենորոգումներն են» (էջ 77):

Կ. Պոլսոյ բրիտանական դեսպանատան գլխաւոր բարձման՝ Ֆիցմորիս պերճախօս ու խիզախ կերպով կը հաստատէ իր կարծիքը հայկական հարցին նկատմամբ ըսելով. «Պէտք է վերջ դնել Օսմանեան Պետութեան տիրապետութեան հայկական նահանգներու վրայ» (էջ 77): Շարունակելով իր խօսքը ան կ'ըսէ թէ Ռուսիա պէտք է ձեռք առնէ Հայաստանի արեւմտեան հատուածի կառավարումը, ինչպէս որ 1878-ին Պոսնիա-Հերցեկովինայի կառավարումը յանձնուեցաւ Աւստրիոյ եւ Եգիպտոսի կառավարումը 1882-ին՝ Բրիտանիոյ: Սակայն եւ այնպէս, այս յայտարարութեան վրայ Մեծն Բրիտանիոյ արտաքին Գործոց նախարարը կը փութայ ըսել, թէ ինք համաձայն չի գտնուիր հայկական նահանգներու վրայ Ռուսիոյ գերիշխանութեան եւ կը հաստատէ թէ իր երկրին քաղաքականութիւնը կը ձգտի պահպանել թրքական գերիշխանութիւնը հայոց վրայ (էջ 78):

1913-ին Բրիտանական Խորհրդարանին մէջ Լորտ Կրէյ ձայն կը բարձրացնէ պահանջելով բարենորոգումներու ծրագիրը գործադրել Հայաստանի արեւմտեան հատուածին մէջ ըսելով. «Ասիական Թուրքիոյ մէջ հայոց համար բարենորոգումներու հարցը կը հետաքրքրէ բոլոր եւրոպական երկիրները, որոնք շահեր ունին շրջանին մէջ: Բոլորը, նոյնիսկ թուրքերը տեղեակ են այդ շրջաններուն մէջ կատարուող կոտորածներէն, որոնք անխուսափելիօրէն լուրջ հարցեր պիտի յառաջացնեն եւ խիստ մտահոգիչ պիտի դառնան թրքական կայսրութեան համար» (էջ 79):

Ի տես եւրոպացի դիւանագէտներու կեցուածքներուն, մօտեցումներուն եւ միջամտութեանց՝ հայկական նահանգներու մէջ բարեկարգումներ իրագործելու, ինչպէս նաեւ ռուսական լուծումի առաջարկներու կողքին, Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարք Հմայեակ եւ Հայ կաթողիկէ առաջնորդ Քէլէկեան, Կ. Պոլսոյ աւստրօ-հունգարական դեսպան Փալապիչինիին յուշագիր մը կը յղեն 1913-ին, որ մեծ կարեւորութիւն կը ստանայ իր հետաքրքրական ըլլալուն պատճառով: Այդ յուշագիրը բարենորոգումներու խիստ կարիքը կ'ընդգծէ մատնացոյց ընելով թուրքերու կողմէ կատարուող հալածանքներն ու ջարդերը հայոց դէմ: Յուշագիրը կը պարունակէ հետեւեալ պահանջքները.

Ա. Միացեալ հայկական նահանգի մը ստեղծումը արեւելեան Անատոլիոյ մէջ:

Բ. Ընդհանուր օտար կառավարիչի մը նշանակումը այս նահանգին:

Գ. Հայոց եւ մահմետականներու հաւասար ներկայացուցչութիւն նահանգի խորհրդարանին մէջ:

Դ. Հայերէնը հաստատել իբրեւ պաշտօնական լեզու նահանգի ուսումի եւ օրէնսդրութեան համար:

Ե. Դատական Մարմնի մէջ բարեկարգումներ մտցնել:

Չ. Հայոց պատկանող հողերու վերդարձը իրենց տէրերուն իրագործել:

Է. Եւրոպական հսկողութիւն ապահովել նահանգին մէջ:

Թէեւ հայերը անկեղծ ու պարտաճանաչ գտնուած էին իրենց այս առաջարկներուն մէջ, սակայն Փալապիչինի անոնց մէջ



չափազանցութիւն կը գտնէ եւ կը խորհի թէ հայերը ռուսերու կողմէ դրդուած են:

Այս տեսակի զարգացումներ հայկական դատին շուրջ կը շարունակուին 1913-ի ընթացքին եւ 1914-ի առաջին կիսուն: Եւրոպական երկիրներու սեփական շահերու հետապնդման եւ Ա. Համաշխարհային Պատերազմի սկսելուն պատճառներով հայկական նահանգներու բարեկարգումներու հարցը կը դադրեցուի, որմէ ետք դէպքերու զարգացման հետ ան ոչ միայն երբեք լոյսին չեկաւ, այլ Երիտթուրքերը պատերազմը պատրուակ բռնելով գործադրեցին նախապէս իրենց ծրագրած Հայաստանութիւնը:

#### 5) Ծիհատը (Իսլամական Սուրբ Պատերազմ) Հայաստանութիւնը Իրագործելու Գերմանիոյ Յղացումն էր

Ուսումնասիրելով աստրո-հունգարական դիւանագիտական արխիւները, սկիզբը այն տպաւորութիւնը կ'ունենաք, թէ Գերմանիա Մեծն Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի, Ռուսիոյ եւ այլ եւրոպական երկիրներու հետ ունեցած այլեւայլ հաշիւներուն համար է որ Թուրքիոյ կը թելադրէ, աւելին կաշառքով կը պարտադրէ Ծիհատ (իսլամական սուրբ պատերազմ) յայտարարել դաշնակիցներուն դէմ: Խորքին մէջ այս քայլը առաջին հերթին Գերմանիա կ'ուղղէ հայոց դէմ, որովհետեւ դէպի արեւելք տարածուելու իր հեռաւոր նպատակներուն համար ան հայերը մեծ արգելք կը նկատէ: Արդարեւ Գերմանիոյ կայսր Վիլհելմ Բ. 15 Օգոստոս 1914-ին Էնվեր փաշայէն պահանջած է Ծիհատ յայտարարել՝ դէմ դնելու համար ռուսական հաւանական յարձակումին: Ծիհատը հայ ազգը բնաջնջելու սկիզբն էր, որովհետեւ Գերմանիա հայոց արեւումի ոճիրը կանխամտածած ու ծրագրած էր, որուն պիտի հետեւէր ռուսերուն դէմ Գերմանիոյ յաղթանակին ապահովութիւնը եւ այլ իրագործումներ: Այս հարցին՝ Գերմանական մեղսակցութեան մասին կը կարդանք նաեւ եգիպտական արաբատառ մամուլին մէջ կարգ մը յօդուածներ, որոնք սկիզբէն կը քողագերծեն հայոց դէմ Գերմանիոյ կեցուածներն ու արարքները:

Մտահոգուած Օսմանեան Պետութեան քրիստոնէաներու

ճակատագիրով, Կ. Պոլսոյ մէջ Ա.Մ.Ն.-ի դեսպան Հենրի Մորկընթաու, հայոց կեանքի ապահովութեան շուրջ կը զրուցէ Գերմանիոյ տեղոյն դեսպան Վանկենհայմի հետ, որուն վերջին խօսքը հետեւեալը կ'ըլլայ. «Այնքան ատեն որ Անգլիա Տարտանելի կամ այլ թրքական նաւահանգիստի վրայ յարձակում չի գործեր, [քրիստոնէաներու ճակատագիրով-Յ.Ի.] մտահոգուելու պէտք չկայ: Հակառակ պարագային, ձեզի չեմ կրնար ոչ մէկ բան ապահովել այդ ուղղութեամբ» (էջ 111): Այս յայտարարութեան համար դոկտ. Արտեմ Օհանջանեան կ'ըսէ. «Վանկենհայմի պատասխանը համահասար է քրիստոնէաները կոտորելու սպառնալիքի՝ թրքական նաւահանգիստներէն մէկուն վրայ անգլիական յարձակումի պարագային: Հետեւաբար ինչպէս յայտնի է Վանկենհայմի սպառնալիքը հետագային գործադրուեցաւ» (էջ 111):

Գերմանիա կը ձգտի Օսմանեան Պետութեան հետ խառնակշտութեան արարքներ իրագործել Կովկասի մէջ, ազրպէյճանցի թաքարներն ու ընդհանրապէս իսլամ հասարակութիւնը բողոքի հանելով ռուսական իշխանութեան դէմ: Այս դժոխային գաղափարը յղացած էր գերմանացի տխրահռչակ դիւանագետ Մաքս ֆոն Օփենհայմը 1898-ին: Այս գաղափարով հմայուած ու ոգեւորուած Վիլհելմ Բ. կայսրը երբ Դամասկոս այցելեց ինքզինք մահմետականներու խնամակալ վեհապետը հռչակեց:

Թուրքերը 1914-էն սկսեալ գերմանացիներուն հետ իրենց բանակցութիւններու եւ խորհրդակցութիւններու շրջանին՝ հայոց շարժումներուն աւելի մօտէն սկսան հետեւիլ ու զանոնք քննել: Անոնք շահագործելով հայոց հաւատարմութիւնը իբրեւ լաւ քաղաքացիներ, հանդգնութիւնը ունեցան հայերէն պահանջելու որ իրենց կովկասահայ հայրենակիցները դրդեն եւ բողոքի ու յեղափոխութեան դիմել տան ռուսական իշխանութիւններուն դէմ: Այս մէկը Հայաստանի արեւմտեան հատուածի՝ այսինքն Օսմանեան Պետութեան հսկատակ հայութիւնը մերժեց կատարել: Թուրքերը սկսան ծուռ աչքով նայիլ հայոց եւ արդէն իսկ լարուած մթնոլորտը աւելի շիկացաւ: Սակայն թուրքերը շուտով դիւանագիտօրէն կացութիւնը փորձեցին մեղմացնել՝ իբրեւ թէ իրենք վատ արարք մը գործելու տրամադիր չէին, որպէսզի



իրենց կանխամտածումած եւ ծրագրած Հայաստանութիւնը չվրիպի իրագործել:

Թուրք-գերմանական բանակցութիւններու կողքին կաշառակերութիւնն ալ իր դերը կը կատարէ Երիտթուրք ղեկավարներու դիրքորոշման հարցին մէջ: Ասոր մասին աստրօ-հունգարական դիւանագիտական արխիւներէն կը պարզուի հետեւեալ իրողութիւնը, 10 Հոկտեմբեր 1914-ին Կ. Պոլսոյ մէջ Աստրօ-Հունգարիոյ դեսպան Փալավիչիւնի կողմէ ըստած. «Գերմանական աղբիւրներէ իմացայ թէ գաղտնի խօսակցութիւն մը տեղի պիտի ունենայ այս երեկոյ Էնվեր փաշայի, Թալաաթ պէյի եւ Ճեմալ պէյի միջեւ, որուն ընթացքին Ճեմալ պէյ, որուն դիրքորոշումը ցարդ յստակ չէ, պիտի հարկադրուի յստակացնել թէ Էնվեր փաշայի ղեկավարութեամբ Երիտթուրքական խումբին կը միանայ կամ ոչ: Իմացայ նաեւ թէ կաշառքի առաջարկը մեծ դեր պիտի խաղայ այս հարցին մէջ: Գերմանական կառավարութիւնը Էնվեր փաշայի խոստացած է 100 միլիոն ֆրանք՝ եթէ ան թշնամիին վրայ յարձակում գործել խոստանայ: Յաւելեալ 300 հազար թրքական ոսկի խոստացուած է անոր: Այս գումարը պահք դրուած է գերմանական դրամատուներէն մէկուն մէջ» (էջ 113): Իբրեւ եզրափակում վերոնշեալ առաջարկին, երեք օր ետք՝ այսինքն 13 Հոկտեմբերին Փալավիչիւնի իր մեծատրին կը գեկուցէ, թէ յաջողուած է Ճեմալ փաշան գերմանացիներուն կողմը ներգրաւել եւ թէ ան իր Երիտթուրք գործընկերներուն՝ Թալաաթի եւ Էնվերի հետ գործի պիտի անցնի անմիջապէս որ անոնք ստանան 100 միլիոն ֆրանքի գումարը:

Կասկած չկայ թէ կաշառքով կատարուելիք յանձնարարութիւններուն գլխատրը հայոց կոտորածներն են, որովհետեւ գերմանական ամէն մէկ քաղաքական, տնտեսական կամ զինուորական քիրախի առջեւ հայութիւնը իբրեւ արգելք կը նկատուէր Գերմանիոյ կողմէ: Սակայն եւ այնպէս հակառակ գերմանացի եւ աստրօ-հունգարացի դիւանագետներուն այս իրադարձութիւնները հաւատարմօրէն տեղեկագրելուն, անոնցմէ շատերը եւ մանաւանդ Փալավիչիւնի կը քննադատէ Ճիհատի յայտարարութիւնը ըսելով. «Էնվեր փաշայի բացայայտ մտադրութիւնը՝ իսլամ բնակչութեան ծայրահեղ կրօնական զգա-

ցումները իբրեւ պատերազմական գործիք օգտագործելու եւ շատ վտանգաւոր կը գտնեն: Իմացայ թէ Շէյխ ուլ Իսլամը Ֆաթուա [իսլամական հրովարտակ- Յ.Ի.] մը ստորագրած է Մէքքէի մէջ, ըստ որուն բոլոր մահմետականները պարտաւոր են ռուսեր, անգլիացիներ եւ ֆրանսացիներ սպաննել, իբրեւ թէ անոնք իսլամութեան թշնամիներն են: Այս հրովարտակը սակայն առաջին հերթին կը սպառնայ քրիստոնեաներուն եւ զայն հակակշռող ոչ մէկ որոշում կրնայ արգելք ըլլալ անոր: Ուրեմն այս հրովարտակը շատ վտանգաւոր է: Անոր գործելիք ատերին եւ հետեւանքներուն ամբողջական պատասխանատուութիւնը Գերմանիոյ վրայ կ'իյնայ՝ ոչ միայն իբրեւ հրահրող [այլ այդ գաղափարը յղացող- Յ. Ի.]: Համոզուած եմ որ հաւանականօրէն տեղի ունենայիք ջարդերը շատ գէշ տպաւորութիւն պիտի գործեն չէզոք երկիրներու եւ մանաւանդ Ա.Մ.Ն.-ի ու Իտալիոյ վրայ» (էջ 115):

Դիպուածի զարմանալի զուգադիպութեամբ խաղաղասէր ու բանիմաց մարդիկ, նոյնինքն գերմանացի կամ աստրօ-հունգարացի մտածողներ, խստօրէն կը դատապարտեն եւ աններելի ոճիր կը նկատեն հայոց դէմ յայտարարուած Ճիհատը, զայն անմարդկային նկատելով ու յիշեցնելով նախօրօք թէ անոր հետեւանքներուն պատասխանատուութիւնը լիովին Գերմանիոյ եւ Երիտթուրքերու վրայ կ'իյնայ:

Ինչպէս որ ծրագրուած էին այնպէս կ'ընթանան դէպքերու զարգացումները: Թուրքերը կը սկսին ամէնուրեք հալածել հայերը: Կ. Պոլսոյ հայկական թերթերը այլեւս կը ստիպուին հրատարակել ցաւոտ լուրեր, թէ հայ այրերը հաւաքուելէ ու բանակ տարուելէ յետոյ քաղաքներու, գիւղերու եւ աւաններու հայ կիները, աղջիկները, ծերերը եւ մանուկները բռնի ոյժով իսլամացնելու կամ ատելի ճիշդը՝ թրքացնելու փորձեր կը կատարուին:

Բացի հայկական թերթերէն նոյնանման լուրեր կը հրատարակեն եւ հակառակ գերմանական իշխանութեանց զրաքննութեան, Գերմանիոյ մէջ կը տարածեն գերմանացի ու թուրք սպաներու եւ զինուորներու վկայութիւնները հայոց սպանդներուն մասին:



Արդարեւ եզիպտական արաբատառ թերթերը Հայոց Մեծ Եղեռնի օրերուն լայն արձագանգ հանդիսացած են հայոց անպատմելի տառապանքներուն եւ սպանութիւններուն: Անոնցմէ ամենէն ուշագրան է «Ալ Մահրուսա» թերթի 27 Մարտ 1916-ի թիւին մէջ՝ «Գերմանացիներու Խոստովանութիւնները Հայոց Կոտորածներու Մասին» խորագրեալ յօդուածը, որ Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.-ի հրատարակած Հայասպանութեան շուրջ եզիպտական մամուլի նիւթերու հատորաշարքի վեցերորդ հատորին 157-160րդ էջերուն մէջ է: Յօդուածագիրը կ'ըսէ թէ «Ալլեմայնէ Միս-խոնսցայթշրիֆթ» (Allgemeine Missionszeitschrift, որ կը թարգմանուի՝ «Գերմանական Առաքելութեան Պարբերաթերթ») գերմանական աւետարանական թերթին մէջ գերմանացի գիտնականներէն մէկը հրատարակած է տեղեագիր մը, որ վկայակոչելով թուրք ու գերմանացի սպաներ եւ զինուորներ մանրամասնօրէն կը նկարագրէ հայոց կոտորածները Հայաստանի արեւմտեան հատուածի եւ Կիլիկիոյ մէջ:

Տարբեր աղբիւրներէ մէջքերուած վերի գուգահեռ վկայութիւնները յստակօրէն ցոյց կու տան Հայոց Յեղասպանութեան պատճառներու հակամարդկայնութիւնը, որուն մէջ Երիտթուրքերուն հետ հաւասար չափով ամբաստանելի է նաեւ կայսերական Գերմանիան:

Սոյն յօդուածին համար օգտագործուած են հետեւեալ աղբիւրները.

- Դոկտ. Արտեմ Օհանջանեան, «Հայաստան 1915, Աւստրո-Հունգարական Դիւանագիտական Չեկուցագիրները Կը Հաստատեն Հայոց Յեղասպանութեան Փաստը» խորագիրով անգլերէն գիրքին հինգերորդ գլուխին մէջ (“Armenia 1915, Austro-Hungarian Diplomatic Reports Prove the Genocide”, «Բաւիդ» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2011, 322 էջ): Այս գիրքը անգլերէն ամփոփ ներկայացումն է հեղինակին հրատարակած 12 հատորնոց գերմաներէն աշխատութեան, որ կը կրէ «Աւստրիա-Հայաստան 1872-1936. Դիւանագիտական Փաստաթուղթերու Պատճենահանուած Հաւաքածոյ» խորագիրը, որ 1995-էն 2011 տարիներու ընթացքին անոր ուսումնասիրած եւ ներկայացուցած Հայկական Հարցին վերաբերեալ աւստրո-

հունգարական պատմական պաշտօնական փաստաթուղթերը կ'ընդգրկէ:

- «1915-1918 Հայոց Մեծ Եղեռնը (Մաթենիկ Չաքըր հիմնադրամ, 2018, Գահիրէ, Եզիպտոս, 501 էջ), որ 6-րդ հատորն է Հ.Բ.Ը.Մ.ի հրատարակած 12 հատորնոց արաբերէն աշխատութեան «Հայաստան Եւ Հայերը 1876-1923 Ժամանակաշրջանի Արաբական Մամուլին Մէջ» ընդհանուր խորագիրը կրող հատորաշարքին:

### 6) Կալիփոլիի Դաշնակիցներու Ամուլ «Յաղթանակը» Եւ Հայութեան Ողբերգութիւնը

Տուեալներու սակաւութեան կամ զանոնք պեղելու անհնարութեան պատճառով, դաշնակիցներու եւ մասնաւորաբար Մեծն Բրիտանիոյ ու Ֆրանսայի Տարտանէլի մէջ թուրքերուն դէմ Ա. Համաշխարհային Պատերազմի արդիւնքին մասին եղած եզրակացութիւնը առեղծուածային կը թուէր: Սակայն պրպտելով եւ ուսումնասիրելով աւստրո-հունգարական դիւանագիտական նախապէս գաղտնի, այժմ բացայայտ արխիւները, դոկտ. Արտեմ Օհանջանեան կը պարզաբանէ ու կը յստակացնէ այդ հարցը:

Զինուորական պատասխանատուներ, քաղաքական ու դիւանագիտական ղեմեր այս հարցը պարզած են ըսելով, թէ անգլիացիներն ու ֆրանսացիները Տարտանէլի մէջ օսմանեան եւ գերմանական ոյժերը ջախջախելէ անմիջապէս ետք՝ քաշուած ու հեռացած են պատերազմի գօտիէն կռնակ տալով իրենց տարած յաղթանակին: Իբրեւ պատճառ անգլիական ու ֆրանսական զինուորական ղեկավարութիւնները յստակօրէն ըսած են, թէ չէին ուզեր որ Ռուսիա իրենց յաղթանակը կլլեր եւ Կ. Պոլիսը գրաւէր: Անոնք միշտ արգելք կը դնէին Ռուսիոյ առջեւ որպէսզի վերջինս չկարենայ տաք ջուրերը իջնել:

Այս հարցը դոկտ. Արտեմ Օհանջանեան կը վերլուծէ իր «Հայաստան 1915, Աւստրո-Հունգարական Դիւանագիտական Չեկուցագիրները Կը Հաստատեն Հայոց Յեղասպանութեան Փաստը» խորագիրով անգլերէն գիրքին՝ «Հայոց Յեղասպանութիւնը» վերնագրեալ ութերորդ գլուխին (էջ 116-149) մէջ



«Armenia 1915, Austro-Hungarian Diplomatic Reports Prove the Genocide», «Բաիդ» հրատարակչություն, Երևան, 2011, 322 էջ): Այս գիրքը անգլերեն ամփոփումն է պատմաբան դոկտոր Արտեմ Օհանջանեանի 1995-էն 2011 ուսումնասիրած՝ Հայկական Հարցին վերաբերեալ աստրո-հունգարական պաշտօնական փաստաթուղթերու 12 հատորնոց գերմաներէն աշխատութեան, որ կը կրէ «Աստրիա-Հայաստան 1872-1936. Դիւանագիտական Փաստաթուղթերու Պատճենահանուած Հաւաքածոյ» խորագիրը:

1915-ի սկիզբը դաշնակիցներու կողմէ Տարտանէլի գրաւումը շատ մեծ կարեւորութիւն ունեցող հարց մըն էր Օսմանեան Պետութեան քրիստոնեաներուն՝ մանաւանդ հայոց համար: Թրքական իշխանութիւնները Կ. Պոլսոյ Բերա քաղաքասի հեռագրատան միջոցով յայտնաբերած էին դաշնակիցներու ուղղուած հեռագիր մը՝ գրուած Կ. Պոլսոյ իտալացի եւ ֆրանսացի կղերականներու կողմէ: Այդ հեռագիրով կղերականները իրենց նեցուկը կը խոստանային դաշնակիցներուն՝ թուրքերու դէմ Տարտանէլի եւ Կ. Պոլսոյ գրաւման պայքարին մէջ: Երբ թրքական իշխանութիւնները կը յայտնաբերեն այդ հեռագրին բովանդակութիւնը, անմիջապէս քառասուն կաթողիկէ կղերականներ եւ քսան իտալացի ու ֆրանսացի մայրապետներ կը ձերբակալեն: Այս իրողութիւնը թուրքերուն առիթ ու պատրուակ կ'ընծայէ բանակին մէջ բոլոր քրիստոնեայ զինուորները՝ հայ, յոյն եւ ասորի, զինաթափ ընելու եւ զանոնք միայն ճանապարհաշինութեան մէջ չարաչար օգտագործելու:

Այդ միջոցին դաշնակիցները 19 Փետրուար 1915-ին կը սկսին ռմբակոծել Տարտանէլի թրքական դիրքերը: Եթէ Տարտանէլը իյնար անոնց ձեռքը, ֆրանսացիները, անգլիացիներն ու ռուսերը Կ. Պոլիսը գրաւելով հոն պիտի խմբուէին եւ իրար միջեւ պայքար մղէին: Արեւմուտքը բնաւ չէր ուզեր որ ռուսերը Կ. Պոլիսը գրաւեն:

Տարտանէլի ճակատամարտի սկիզբը Ռիւսթըն Չըրչիլ, որ բրիտանական բանակին մէջ բարձրաստիճան սպայ էր այն ժամանակ կ'ըսէ. «Մարտ ամսուն սկիզբը արդէն Տարտանէլի թրքական վանդակորմը քանդուած էր: Թրքական բնդանօթ-

ները լռութեան մատնուած էին: Ականներու շրջանէն թրքական բանակի զունդերը նահանջած էին եւ կը մնար դաշնակիցներուն ականները մաքրելով յառաջանալ» (էջ 121):

Թուրքերը Մարտ ամսուն վերջերը արդէն շատ քիչ ռազմամթերք ունէին եւ այլեւս չէին կրնար շարունակել ճակատամարտը: Անոնք իրենց յարձակողական դիրքերէն կը նահանջեն: Գերմանացի զօրավար Լիման ֆոն Սանտերս այս հարցին մասին կ'ըսէ. «Թրքական զինուորական ղեկավարութիւնը Փետրուարի վերջերը կը սպասէր որ դաշնակիցները իրենց յաղթանակը յայտարարեն: Այս պատճառով անոնք կը պատրաստուին նահանջել... եւ ծրագրած էին սուլթանի նստավայրը եւ թրքական քաղաքական ու զինուորական հրամանատարութիւնն ու պաշտօնէութիւնը տեղափոխել Փոքր Ասիա...» (էջ 121):

Երբ թրքական ոյժերուն մեծ մասը Տարտանէլի մէջ ջախջախուեցաւ, դաշնակիցներու հրամանատարութիւնը կրակը դադրեցնելու զարմանալի եւ անակնկալ հրահանգը տուաւ: Այս կրակմարի մասին բրիտանական բանակի ականահաւաք ջոկատի հրամանատար՝ Ռոճըր Բիզ ճակատամարտի ւարտէն ետք կ'ըսէ. «Կասկած չունէի այն ատեն եւ հիմա ալ թէ Ապրիլ 1915-ին եթէ մեր ոյժերը Մարմարայի նեղուցը խուժէին, չնչին վնասով, որ շատ ատելի պակաս պիտի ըլլար քան թրքականը, պիտի կարենայինք Մարմարան գրաւել եւ կործանել հոն խարսխող թրքօ-գերմանական նաւատորմը: Մեր այդպէս չընելը պատճառ դարձաւ յաւելեալ մէկ միլիոն զոհերու իյնալուն եւ պատերազմին երեք տարի եւս շարունակուելուն» (121-122):

Միւս կողմէ Չըրչիլ բրիտանական Ծովային հրամանատարութեան բողոք կը ներկայացնէ Տարտանէլի հարցին անակնկալ զարգացման նկատմամբ ըսելով. «18 Մարտի Կալիփոլի ճակատամարտը մինչեւ վերջ չմղուեցաւ: Եթէ մղուէր, մեր նաւատորմը պիտի մտնէր նեղուցը» (էջ 122):

Բազմաթիւ հմուտ զինուորականներ կը բողոքեն քաղաքական այդ նենգ որոշումին դէմ: Չըրչիլ ատելի առաջ երթալով կը բացատրէ իր կեցուածքը ատելցնելով. «Մենք տեղեկութիւն ստա-



ցանք թէ քրքական ոյժերը զինամթերքի պակասէն կը տառապին: Գերմանացի բարձրաստիճան սպաներ յուսահատ կոչերով դիմած են իրենց իշխանութեան՝ քրքական բանակին յանդէս գինամթերք հայթայթելու ... Յարձակումը պէտք է շարունակէինք զիշեր ցերեկ առանց նկատի առնելու մեր հաւանական մանր վնասները» (էջ 122):

Իբրեւ բացատրողական եզրակացութիւն դուկտ. Արտեմ Օհանջանեան կ'ըսէ, թէ Կ. Պոլիսը գրաւել եւ գայն Ռուսիոյ թողուլ հակառակ է անգլիական երկարամեայ քաղաքականութեան «սկզբունքներուն»: Բացայայտ է ամենուն թէ Անգլիա յարատեւ ջանք թափած է Ռուսիան հեռու պահելու Միջերկրական Ծովէն: Այս պատճառով է որ ան սուլթան Ապտիլ Համիտ Բ.-ի հետ գաղտնի համաձայնութիւն մը կնքելով գրաւած է Կիպրոսը, որպէսզի հոնկէ աւելի դիւրին դեկավարէ Ռուսիան հեռու պահելու գործը: Դուկտ. Արտեմ Օհանջանեան կ'աւելցնէ թէ Կալիփոլիի ճակատամարտը Թուրքիոյ ինքնավստահութիւնը վերականգնեց եւ ան յանդգնութիւնը ունեցաւ հայերը կոտորելու:

Անկախ վերոյիշեալ տուեալներէ քրքական բանակին ծառայած եւ Կալիփոլիի պատերազմին մասնակցած ականատես վկայ, հայ սպայ Սարգիս Թորոսեան մանրամասնօրէն կը նկարագրէ Տարտանէլի ճակատամարտը իր յուշագիրքին մէջ՝ «Տարտանէլից Մինչեւ Պաղեստին», անգլերէն բնագիրէն թարգմանեց Լիլիթ Թութխալեան, Հ.Հ. Գ.Ա.Ա. հրատ., Երեւան, 2012, միջակ չափի 208 էջ: Այս գիրքին մէջ Կալիփոլիի պատերազմին մասին իբրեւ եզրակացութիւն հեղինակը կ'ըսէ. «Կալիփոլիի թերակղզիի Էրթուրոլի բերդամասում թուրքական հրետանային մարտկոցի հրամանատար էի եւ տեսել եմ մեր պաշտպանողական դիրքերը՝ ամրակէտ ամրակէտի հետեւից, որոնց ծուկն-ծուկն արեցին անգլիական եւ ֆրանսական ռազմաւորները: Եւ տեսայ թէ ինչպէս յաղթողները թիկունքով շրջուեցին դէպի այդ յաղթանակը, հեռացան ու այլեւս չվերադարձան» (էջ 13):

Հարիւրապետ Սարգիս Թորոսեան կը հաստատէ, թէ անգլիացիք ու ֆրանսացիք յաղթանակի չէին ձգտեր, այլ պար-

զապէս չէին ուզեր, որ ռուսերը Տարտանէլին տիրանային, որպէսզի Հնդկաստանը շահագործելու Անգլիոյ ծրագիրները չխանգարուին եւ Ֆրանսայի ազդեցութիւնը չտկարանայ Միջերկրականի մէջ: Այս պատճառով միլիոնաւոր հայեր անհատակուեցան: Հեղինակը կ'աւելցնէ. «Համաշխարհային Պատերազմը կարող էր աւարտուել՝ դեռ չսկսած, եթէ անգլիացիները ցանկանային յաղթել Տարտանէլում» (էջ 13):

Վերոնշեալ պատմական փաստացի տուեալներէն յստակօրէն կը պարզուի, որ թէւ հայ ժողովուրդը կոտորողները ֆիզիքապէս թուրքերն են, այդուհանդերձ բուն հայասպանները Անգլիան ու Ֆրանսան եւ Գերմանիան ու Աւստրո-Հունգարիան են:

### 7) Բրիտանիոյ Պատասխանատուութեան Բաժինը Հայասպանութեան Մէջ

Ռուսական ներկայութիւնը Կովկասի մէջ 17-րդ դարու սկիզբը մեծ կարեւորութիւն ստացաւ: Ռուսերը պարսիկներու հետ ունեցան շփումներ՝ դրական եւ բացասական իմաստներով: Անոնք նախ պատերազմի մէջ մտան պարսիկներու դէմ տիրանալու համար Կովկասին: Այս նիւթին մասին համացանցային Ռիքիբետիա [https://en.wikipedia.org/wiki/Russo-Persian\\_Wars](https://en.wikipedia.org/wiki/Russo-Persian_Wars) կայքէջը հետեւեալը կը գրէ. «Ռուս-պարսկական կամ ռուս-իրանեան պատերազմները շարք մը զինեալ բախումներ են երկու պետութիւններու միջեւ 1651-էն եւ 1828 երկարող ժամանակաշրջանին: Այդ պատերազմները մղուեցան իւրաքանչիւրին կողմէ Կովկասի մէջ տիրապետութիւն հաստատելու նպատակով: Երկու պետութիւններուն համար վիճելի հիմնական շրջաններն էին Արան կամ ներկայի Ազրպէյճանը, Հայաստան եւ Տաղստան, որոնք կը կազմեն Անդրկովկասը: Երկու պետութիւններու միջեւ հինգ ճակատամարտերու ընթացքին Կովկասի զանազան շրջանները փոխնիփոխ մէկէն միւսին անցան: Հինգերորդ ճակատամարտին հետեւող Թիւրքմենչայի դաշնագիրէն ետք Պարսկաստան Կովկասի մեծ մասը Ռուսական Կայսրութեան զիջեցաւ: Ռուսերը գրաւեցին Թաւրէժը եւ պատերազմը վերջ գտաւ 1828-ին: Ռուսերը գրաւեցին նաեւ Հայաստանն ու Ազրպէյճանը ինչպէս նաեւ Իգտիորը»:



Այսպիսով 1828-ին Հայաստանի արեւելեան հատուածը պարսկականէն անցաւ ռուսական տիրապետութեան: Հայաստանի արեւմտեան հատուածը մնաց օսմանեան տիրապետութեան տակ: Արեւելեան հատուածի հայերը լաւ յարաբերութիւններ մշակեցին ռուսերու հետ եւ ռուսական տիրապետութիւնը դարձաւ համեմատականօրէն հայանպատ: Ռուս-հայկական յարաբերութիւնը ստացաւ նաեւ ռազմավարական իմաստ, այնպէս որ եթէ ռուսը վնասուէր այս շրջանին մէջ, հայն ալ կը վնասուէր եւ հակառակը:

Հայաստանի արեւելեան հատուածին մէջ հայերը բարօր ու խաղաղ կեանք կ'ապրէին: Արեւմտեան հատուածի հայերը, որոնք կը հիւժէին Օսմանեան Պետութեան տիրապետութեան տակ, իրենց անկախութիւնն ու խաղաղ կեանքը կը տենչային: Եթէ երբեք կարելի չէր բոլորվին անկախութիւն ձեռք ձգել, անոնք կ'ուզէին գոնէ միանալ Հայաստանի արեւելեան հատուածին ռուսերու տիրապետութեան տակ: Ռուսերը այս բանը քաջ գիտնալով կը ջանային այս հարցը իրենց շահերուն համընկնեցնել: Վերջ ի վերջոյ ռուսերը կը տենչային Միջերկրականի ափերը իջնելով տաք ջուերուն հասնիլ: Երկար ատեն անոնք տքնեցան այս նպատակը իրագործելու սակայն օտար ոյժեր եւ մասնատրաբար Մեծն Բրիտանիա արգելքներ դրին Ռուսիոյ առջեւ:

Ռուսիոյ հանդէպ Բրիտանիոյ քաղաքականութիւնը շատ վատ անդրադարձ ունեցաւ հայոց վրայ, քանի որ հայերն ու ռուսերը ռազմավարականօրէն իրար կապուած էին: Անգլիա Ռուսիոյ հակադրուելով եւ անոր վնասելով, վնասեց նաեւ հայոց այն աստիճան, որ ան Հայաստանութեան պատասխանատուութեան մէջ մեծ բաժին ունեցաւ: Այս նիւթին կ'անդրադառնայ Վիեննա բնակող պատմաբան դոկտ. Արտեմ Օհանջանեան իր հեղինակած «Հայաստան 1915, Աւստրո-Հունգարական Դիւանագիտական Չեկուցագիրները Կը Հաստատեն Հայոց Ցեղասպանութեան Փաստը խորագրեալ անգլերէն գիրքին («Armenia 1915, Austro-Hungarian Diplomatic Reports Prove the Genocide», «Բաւիդ» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2011, 322 էջ), «Բրիտանիոյ Պատասխանատուութեան Բաժինը Հայոց Ցեղա-

սպանութեան Մէջ» վերնագրեալ 23-րդ գլուխին մէջ: Սոյն գիրքը ամփոփումն է հեղինակին հրատարակած 12 հատորնոց գերմաներէն աշխատութեան, որ կը կրէ «Աւստրիա-Հայաստան 1872-1936. Դիւանագիտական Փաստաթուղթերու Պատճենահանումը Հաւաքածոյ» խորագիրը, որ 1995-էն 2011 տարիներու ընթացքին անոր ուսումնասիրած եւ ներկայացուցած Հայկական Հարցին վերաբերեալ աւստրո-հունգարական պատմական պաշտօնական փաստաթուղթերը կ'ընդգրկէ:

Դոկտ. Արտեմ Օհանջանեան կ'ըսէ. «Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին Բրիտանիոյ քաղաքականութիւնը Հայաստանի եւ հայոց նկատմամբ աղիտալի հետեւանքներ ունեցաւ: Ռուսիոյ նկատմամբ Բրիտանիոյ քաղաքականութիւնը մահացու բնոյթ ունէր եւ պատճառ դարձաւ թուրքերու կողմէ հայոց հալածանքներու եւ սպանդի սաստկացման: Ոչ միայն 1.5 միլիոն հայեր զոհուեցան, այլ նաեւ հայ ազգը իր հայրենիքը՝ պատմական Հայաստանը կորսնցուց» (էջ 282):

11 Փետրուար 1915-ին անգլիական նաւատորմը կը սկսի ռմբակոծել Տարսանէլի թրքական զինուորական ամրութիւնները: Մարտ ամսուան սկիզբը այնտեղի բոլոր ամրութիւնները արդէն քանդուած էին եւ Թուրքիա կը պատրաստուէր դատարկել Կ. Պոլիսը: Երբ նոյն ամսուն 19-ին դաշնակիցները կորսնցուցին երեք ռազմանաւեր, անոնք իրենց յարձակումը դադրեցուցին եւ նահանջեցին: Բրիտանիոյ հետագայի վարչապետ, այդ ժամանակ ծովային ուժերու սպայ եւ այդ մարտերու մասնակից Ուինսթըն Չըրչիլ այս դադրեցման դէմ բողոք ներկայացուց անգլիական ծովակալութեան ըսելով. «Մենք գաղտնի սպասարկութիւններու միջոցով իմացանք որ թրքական ոյժերը զինամթերքի սուր տազմապ ունին եւ գերմանացի զինուորականներ իրենց կեղդոնէն կը պահանջեն յաւելեալ զինամթերք: Այս իրականութենէն կը պարզուի թէ գիշեր ցերեկ պէտք է տքնինք յաղթանակ ապահովելու: Անխուսափելի վնասներու առկայութիւնը պէտք է ընդունելի ըլլայ» (էջ 282): Սոյն բողոքը զգուշացում մըն էր ուղղուած անգլիական ծովակալութեան, որ իրենց յաղթանակը այնքան ալ հեռու չէր: Թուրքերը գրեթէ պարտուած էին եւ իրենց դաշնակից գերմանացիները չէին



կրնար օգնութեան հասնիլ: Այս իրողութեան մասին կը վկայեն գերմանացի եւ աստրիացի բարձրաստիճան սպաներ, դիւանագետներ եւ քաղաքական վերլուծողներ, որոնցմէ են գերմանացի զօրավար Լիման ֆոն Մանտերս եւ քաղաքական վերլուծող Քլեմանս Լար, իսկ թրքական կողմէն Էնվեր ու Թալասթ փաշաները:

Տարտանելի թրքական դիրքերու վրայ դաշնակիցներու յարձակման ի հակադրութիւն՝ հայոց բռնագաղթերը դէպի սուրիական անապատները եւ կոտորածները սկսած էին: Այս հարցին մասին դոկտ. Արտեմ Օհանջանեան կ'ըսէ. «Տարտանելի վրայ յարձակման Չորչիլի, Քէյի, Լիման ֆոն Մանտերսի եւ Էնվեր փաշայի վերլուծութիւնները մեզ կ'առաջնորդեն եզրակացնելու այն իրողութիւնը, թէ Բրիտանիա յաղթանակէն դիտումնատր կերպով հրաժարեցաւ» (էջ 284): Այս հրաժարման բացատրութիւնը այն է, թէ Անգլիա չէր ուզեր որեւէ պարագայի տակ ռուսերուն ճամբայ բանալ դէպի Կ. Պոլիս: Անգլիոյ այս արարքը ուղղուած Ռուսիոյ դէմ՝ իր յոռեգոյն անդրադարձը ունեցաւ հայոց վրայ, որ աղիտալի եւ կործանիչ եղաւ: Այս հարցին մասին հեղինակը կ'եզրակացնէ. «Յայտնի է թէ Անգլիա դարերով արգելք հանդիսանալով պայքարած է Ռուսիոյ յառաջխաղացքին դէպի Կովկաս եւ Կ. Պոլիս» (էջ 285):

Դոկտ. Արտեմ Օհանջանեան կ'ըսէ թէ անգլիական զաղտնի սպասարկութիւնը լծակ ունենալով իր լրտեսական ցանցերը ռուսական յեղափոխութիւնը ոչ միայն յառաջ տարաւ, այլ անոր ուղղութիւն տուաւ այնպիսի զարգանացումներ արձանագրելու՝ ինչպէս որ յարմար էր իրեն: Արդարեւ երբ Քերենսկի Ռուսիոյ մէջ իշխանութեան գլուխ եկաւ Փետրուարեան յեղափոխութեամբ, ան մտադրութիւն ունէր պատերազմը շարունակելու եւ հետեւաբար Օսմանեան Պետութիւնը տարանջատելու, ինչ որ պիտի հանգէր ռուսական հովանիին տակ հայոց հայրենիք մը ապահովելու, որ հայոց մեծամասնութեան երազն էր: Յեղափոխութեան ընթացքին անգլիացիները արդէն իրենց գործակալներուն միջոցաւ սպանդ եւ հալածանք հրահրած էին Փեթրսպուրկի մէջ: Այժմ երբ Քերենսկի իշխանութեան գլուխ հասած էր, Բրիտանիա փութաց գայն փոխարինել Լենինով, որովհետեւ

վերջինս կ'ուզէր պատերազմէն հրաժարիլ: Բրիտանացիները յաջողած էին համոզել Ա.Մ.Ն.ը որ պատերազմին մէջ մտնէ եւ փոխարինէ Ռուսիան: Ռուսական Յեղափոխութեան բրիտանական միջամտութեան մասին վերլուծող Կէրի Էլըն Տիլ Ինսայտըրն խորագիրով իր հեղինակած գիրքին մէջ կ'ըսէ. «Ռուսական Յեղափոխութիւնը ծրագրուած էր ճորճ Պիքըրըն եւ Լորտ Ալֆրէտ Միլըրի կողմէ: Փեթրսպուրկի յեղափոխական պատասխանատուները անգլիացիներու հետ կը գործակցէին եւ անգլիացի լրտեսներ կը վխտային քաղաքին մէջ: Անոնք կը հրահրէին ռուսերը սպանդներ կատարելու: Այս գծով Լորտ Միլըրը 21 միլիոն անգլիական փառնոտ ծախսած է, իսկ ամերիկացի գործակալ Ճէյքըպ Շիֆ՝ 1 միլիոն ամերիկեան տոլար: Այս գոյգը՝ Լորտ Միլըրը եւ Ճէյքըպ Շիֆ Դրամատնային գործակալ Ռոշիլտի պաշտօնակիցներ էին» (էջ 289):

Վերոյիշեալ բացատրողական տեղեկութիւններէն յստակ կ'երեւայ անկլօ-սիոնական սեւ թաքին կատարած մութ գործերը՝ Ռուսիոյ կայունութեան եւ հետեւաբար հայոց անկախութեան, ինչպէս նաեւ ընդհանուր խաղաղութեան հաստատման վնասելու, որ ինքնաբերաբար Հայաստանութեան մէջ Բրիտանիոյ դերակատարութիւնը կը շեշտէ:

#### 8) Թուրքին Հայաստանութիւնը Հերքելու, Կեղծելու եւ Ուրանալու «Արուեստը» Սկիզբէն

Բացայայտ են 1894-1896-ի կոտորածներուն նախորդող թուրքին սփռած սուտ տարածայնութիւնները, որոնք կը միտէին ծրագրուած եւ գործադրուելիք ոճիրներու արդարացումը հայթայթել կամ պատճառ ծառայել: Նման տարածայնութիւններ Օսմանեան Պետութեան մէջ կ'ամբաստանէին հայերը պետութեան նկատմամբ անհաւատարմութեամբ, թուրքերու եւ քիւրտերու հանդէպ անպարկեշտութեամբ ու յաճախ իբրեւ թէ հայերէն ոմանց իսլամ կրօնքը անարգելուն եւ հայիոյելուն:

Երեսոյթը տարբեր չէր 1914-ին երբ Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը պայթէր: Թուրքերը իրենց ծրագրած ու կանխամտածած ոճիրները հայոց դէմ ի գործ դնելու պատրուակներ կը փնտռէին: Բոլոր սուտերու կողքին այս անգամ կ'աւելնար



հայոց ռուսերուն հետ գործակցելու սուտը, որմով նոյնիսկ կովկասեան ճակատէն հեռու վայրերու մէջ ապրող հայեր, ինչպէս Կիլիկիոյ եւ Կ. Պոլսոյ մէջ կ'ամբաստանուէին իբրեւ օտարի գործակալներ:

Թուրքերը իրենց նենգ ոճիրները գործելէ ետք կը դիմեն հերքումի եւ հակուրութեան: Անոնց յայտարարութիւնները բոլորովին սուտ ու կեղծիք են: Դժբախտաբար օտար դիւանագետներէն ոմանք, ինչպէս գերմանացիներ եւ աստրո-հունգարներ կը ձայնակցին թուրքերու սուտ լուրեր տարածելու եւ կեղծիքի մէջ: Այդ դիւանագետները իրենց երկրին շահերէն մեկնելով եւ անձնական ատելութենէ մղուած իրենց նենգութիւնը կը կիրառուէին:

Թուրքերու գործած ոճիրներուն եւ անոնց հետեւող ճարտուք հերքումներու մասին դոկտ. Արտեմ Օհանջանեան կ'անդրադառնայ իր տեղեկութիւնները աստրո-հունգարական այն ատեն գաղտնի, ներկայիս բացայայտ արխիւներէն քաղելով: Ան իր ուսումնասիրութիւնը սոյն նիւթին շուրջ կը ներկայացնէ «Հայաստան 1915, Աստրո-Հունգարական Դիւանագիտական Ձեկուցագիրները Կը Հաստատեն Հայոց Յեղասպանութեան Փաստը» խորագրեալ անգլերէն գիրքին ութերորդ գլուխին մէջ («Armenia 1915, Austro-Hungarian Diplomatic Reports Prove the Genocide» «Բաւիդ» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2011, 322 էջ): Սոյն գիրքը ամփոփումն է հեղինակին հրատարակած 12 հատորոնց գերմաներէն աշխատութեան, որ կը կրէ «Աստրիա-Հայաստան 1872-1936. Դիւանագիտական Փաստաթուղթերու Պատճենահանուած Հաւաքածոյ» խորագիրը, որ 1995-էն 2011 տարիներու ընթացքին անոր ուսումնասիրած եւ ներկայացուցած Հայկական Հարցին վերաբերեալ աստրո-հունգարական պատմական պաշտօնական փաստաթուղթերը կ'ընդգրկէ:

1914-ի ձմեռան սկիզբը Գերմանիոյ դրդումով Թուրքիա նախապարձակ կ'ըլլայ եւ Սեւ Ծովու ռուսական նաւահանգիստերը կը ռմբակոծէ: Ռուսերը պատշաճ պատասխան կու տան եւ զօրաւոր բախումներ տեղի կ'ունենան գետնի վրայ: Ռուսական բանակը Հայաստանի արեւմտեան հատուածին մէջ կը յառա-

ջանայ եւ թուրքերը կը նահանջեն իրենց ետին հազարներով սպանեալ ու վիրաւոր թողելով: Մօտաւորապէս 80-100 հազար թուրք զինուոր կը մեռնի: Այս ճակատի թուրք հրամանատարն էր Էնվեր փաշա, որ անձամբ ծուղակի մէջ կ'իյնայ եւ մազապուրծ մահուրնէ կը փրկուի շնորհիւ հայ սպայի մը անձնուրացութեան:

Թուրքերը վերոյիշեալ պարտութեան պատճառը հայոց կը փորձեն վերագրել: Անոնք կ'ըսեն թէ մեծ թիով հայեր կը կռուէին ռուսական բանակի կողքին: Սակայն եւ այնպէս հայերը չեն որ կը պատասխանեն այս սուտ ամբաստանութեան, այլ Կ. Պոլսոյ Աստրո-Հունգարիոյ դեսպան Փալավիչինի, որ խիստ կերպով կը քննադատէ Գերմանիան ըսելով. «*Իմ կարծիքովս, ամէն պարագայի տակ, որոշումը տրուեցաւ Պեռլինի մէջ, առանց երկար մտածելու, որոշուեցաւ պարտադրել Թուրքիոյ որ յարձակում սկսի Ռուսիոյ վրայ եւ Ծովակալ Սուշոն պատերազմական վիճակ յայտարարեց: Արդիւնքը այն եղաւ որ Սեւաստափոլ ու կարգ մը այլ ռուսական նաւահանգիստներ ռմբակոծուեցան, եւ հարցը մեծցաւ: Գերմանիա նոյնպէս ցամաքի վրայ կովկասեան ճակատը բռնկեցուց: Փորձեցին ռուսական ոյժերը զբաղ վիճակի մատնել այդ շրջաններուն մէջ: Մէկ կողմէ այս գերմանական յարձակումը շրթայգերծուեցաւ առանց մտածումի եւ բարարար պատրաստութեան, ու հետեւաբար ձախողեցաւ, միւս կողմէ քաղաքական տեսանկիւնէն գերմանացիները առանց բարարար խորհելու, այլ անձնական փառասիրութենէ մղուած, Թուրքիոյ առջեւ ծանր պարտաւորութիւններ դրին, որոնք զինուորական եւ ֆինանսական իրենց կարողութիւններէն վեր էին» (էջ 117-118):*

Ահաւասիկ այս էր պատճառը որ թրքական ոյժերը Էնվեր փաշայի հրամանատարութեան տակ ջախջախուեցան Հայաստանի արեւմտեան հատուածին մէջ եւ ծանր կորուստներ ունեցան ըստ Փալավիչինիի եւ ոչ թէ հայերը պատճառ դարձան անոնց պարտութեան ըստ թուրքերու հերիւրանքներուն:

Աստրո-Հունգարիոյ Օսմանեան Պետութեան մէջ փոխ-ծովակալ Ժոզեֆ Փոմեանքովսկի այս հարցին մասին իր



կարգին կ'ըսէ. «Կովկասեան ճակատի թուրքերու պարտութեան մասին ոչինչ պէտք է հրատարակուի: Անոր մասին մոյմիսկ խօսիլ արգիլուած է» (էջ 118), որովհետեւ այդ մէկը գերմանացիներուն մեծ ամօքն էր: Այս միջոցին թուրքերը արդէն կը բնաջնջէին հայերը, սկսելով բանակի մէջ հայերէն, զանոնք զինաթափ ընելէ յետոյ: Անոնք հայկական քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ այրերը ձերբակալելով սպանդանոց կ'առաջնորդէին:

Թրքական հերթական հերքումներուն դիմաց դուրս. Արտեմ Օհանջանեան աստրո-հունգարական արխիւներէն քաղած հետեւեալ տեղեկութիւնը կը մեջբերէ. «Թուրքերը հայ զինուորները յաճախ ճակատի առաջին կարգը կը դրկեն, որպէսզի անոնք սպաննուին: Զիւրտերը կրկին սկսած են կոտորել գիւղերու հայ բնակիչները: Այս կոտորածները տեղի կ'ունենան անջատաբար զանազան վայրերու մէջ, որպէսզի ընդհանուր ջարդերու տպաւորութիւն չձգէ» (էջ 119):

Փալավիչիւնի 28 Յունուար 1915-ի իր զեկուցումով թրքական սուտ ամբաստանութիւնները կը ջրէ եւ կացութեան յստակ պատկերը կու տայ ըսելով. «Գաղտնի աղբիւրներէ իմացած եմ թէ թրքական կառավարութիւնը հայոց հաւատարմութեան շուրջ կասկածներու մթնոլորտ մը կը սնուցէ: Այս ուղղութեամբ Թալաթ փաշա հայոց Պատրիարքին ուշադրութիւնը հրաւիրած է թէ հայկական հաւանական հակա-կառավարական քարոզչութեան մը հետեւանքները շատ գէշ կրնան ըլլալ» (էջ 119):

Այսուամենայնիւ թուրքերը իրենց հապճեպային իրարանցումին մէջ իրենք զիրենք կը հակասեն եւ սուտերու եւ կեղծիքներու կողքին ճշմարտութիւնը կը խոստովանին: Էնվեր փաշա կովկասեան ճակատէն վերադարձին Գոնիայի հայոց առաջնորդի բարի գալուստի նամակին պատասխանելով կ'ըսէ. «...Այս առիթով կ'ուզեմ յայտնել թէ պատերազմի ճակատներու վրայ Օսմանեան Պետութեան հայ զինուորները իրենց պաշտօնը խղճամիտօրէն կը կատարեն: Այս բանը ես կը հաստատեմ եւ կը պահանջեմ ձեզմէ որ իմ գոհունակութեան եւ երախտագիտութեան զգացումներու հաւաստիքը փոխանցէք

հայ ժողովուրդին, որ Օսմանեան Պետութեան իր ամբողջական մտիրուածութեամբ յայտնի է» (էջ 119):

Հակառակ այս իրողութեան եւ Էնվեր փաշայի հայոց ապահովութեան խոստումներով վստահեցնելուն, հայոց վիճակը լուրջ եւ վտանգաւոր կը մնայ: Այս իրականութեան մասին աստրո-հունգարական արխիւային աղբիւրներն են որ կը վկայեն: Արդարեւ 18 Յունուար 1915-ին Կ. Պոլսէն Վիեննա դրկուած գաղտնի տեղեկագրութիւն մը հետեւեալը կ'ըսէ. «Կ. Պոլսոյ հայոց Պատրիարքութիւնը լուրեր ստացած է հայկական նահանգներէն թէ թուրքերու եւ հայոց միջեւ հին թշնամութիւնը ինքզինք կը ցցէ նորէն հայոց դէմ գործուող ոճիրներով: Մեծ կոտորածներ տակաւին տեղի չեն ունեցած, սակայն կարգ մը տեղերու մէջ թուրքերը հարուստ հայեր սպաննելով անոնց տուններուն տիրացած են: Ամենէն մտահոգիչ պարագան այն է թէ իշխանութիւնները կատարուող ոճիրները ձեռնաձայ կը դիտեն: Հայերը նախապէս յոյս ունէին որ Էնվերի երեսմըր Կովկասի մէջ վերջ պիտի դնէր հայոց դէմ թրքական ոտնձգութիւններու, սակայն անոնք յուսախափ եղած են: Թէպէտ Էնվեր այդ դէպքերը հրահրող անձը չէր սակայն ան չկրցաւ ընթռնել անոնց ծանրակշիռ բնոյթը: Հայոց հաւատարիմ վարմունքը Օսմանեան Պետութեան հանդէպ շատ կարեւոր պարագայ մըն է թուրքերուն համար: Թուրքիա հայերը փորձութեան կ'առաջնորդէ, զանոնք անպաշտպան ձգելով, երբ հայերը հաւատարիմ կը գտնուին Թուրքիոյ հանդէպ: Պէտք է նկատի առնենք նաեւ, թէ թրքական բանակին մէջ աւելի մեծ թիւով հայեր կան քան թէ ռուսականին» (էջ 118):

Պարզ տրամաբանութեամբ կրնանք հետեւցնել որ օտար դիւանագէտներ ու պետական մարդիկ, թէ՛ Թուրքիոյ դաշնակից եւ թէ՛ թշնամի, ի տես Օսմանեան Պետութեան հանդէպ հայոց հաւատարմութեան, հայ ազգի շինարար կարողութեան եւ լաւատեսութեան, միշտ ակնկալած են որ թրքական իշխանութիւնները հայոց դէմ սկսած ոճիրները կասեցնեն եւ անոնց առաջը առնեն, սիրաշահելով հայերը: Սակայն հարցը բոլորովին տարբեր էր: Այս երեսոյթը կրկին կը փաստէ թէ հայոց բնաջնջումը ծրագրուած եւ կանխամտածուած էր եւ այս մոլուցքին

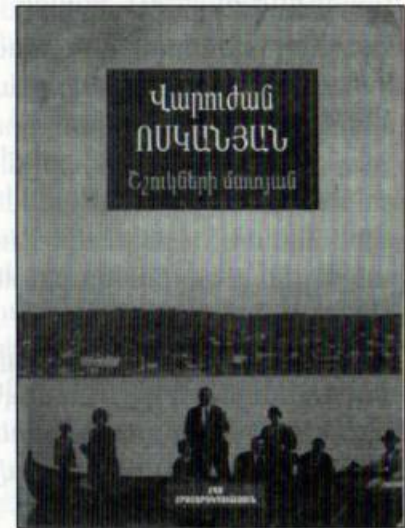


դէմ կեցող ռեւէ ոյժ չէր դիմանար գերմանո-թրքական կամակորութեան ու տրուած որոշումին: Թուրքերը ամէն գնով ոչ միայն աչք կը գոցէին հայոց դէմ կատարուող ռճիրներուն, այլ իրենք կը ծրագրէին, կը հրահրէին եւ գործադրութեան կը դնէին զանոնք: Թուրքերը մինչեւ վերջ յառաջ գացին հայ ազգը բնաջնջելու իրենց ռճիրին մէջ ամէն տեսակ ռճրագործութիւններով, սուտերով եւ կեղծիքներով, սակայն եւ այնպէս անոնք չյաջողեցան...

Թուրքերու հերքելու, կեղծելու եւ ուրանալու «արուեստը» Հայաստանութեան նման կանխամտածուած բնոյթ ունի եւ Հայոց Յեղասպանութեան առաջին վայրկեանէն իսկ գործադրուած է:

**Վարուժան Ոսկանեան, «Շշուկների Մատեան», Հայաստանի Գրողներու Միութեան եւ Պոխարեստի «Արարատ» հրատարակչութեան գործակցութեամբ հրատարակուած է, ռումաներէնէ հայերէն թարգմանութիւն՝ Սարգիս Սէլեան, Երեւան, 2012, միջակ չափի 480 էջ:**

Հայոց Յեղասպանութիւնը վերապրող հայերու սրտերուն եւ մտքերուն մէջ այդ արհաւիրքը ահ, սարսափ, հաշուենկատ մտածում եւ զգուշութիւն դրած էր: Անոնք իրենց հարազատներուն եւ բարեկամներուն հետ տան մէջ յաճախ շշուկով կը հաղորդակցէին եւ ճշմարտութիւնն ու եղելութիւնները կ'արտայայտէին ցած ձայնով: Վարժութիւն դարձած էր գրեթէ ամէն բան շշուկներով իմացնել հաղորդակիցին: Անոնց համար բարձրաձայն մտածելն ու խօսիլը ենթադրաբար վնասակար արդիւնքներ կրնային ունենալ: Վերապրողները մղուած էին գրեթէ ամէն բանի մասին խորունկ վերլուծումով մտածել եւ եթէ անհրաժեշտ ըլլար գաղափարներ փոխանցել ուրիշին՝ այդ մէկը անպայման շշուկով կ'ընէին: Հայաստանութեան սարսափելի յուշերը վերապրողներուն ու անոնց յաջորդող սերունդին այդ արհաւիրքները դարձուցած էին զգոյշ, շրջահայեաց եւ սրամիտ: Անոնք այնքա՛ն երկար ու խորունկ կը մտածէին այդ հարցերուն մասին, որ կարելի էր անբողջ գիրք մը լեցնել անոնց եւ յաջորդ սերունդին մտածումներով: Այս իրականութիւնը Վարուժան Ոսկանեան հետեւեալ ձեւով կ'արտայայտէ. «Կային որոշ բաներ, որոնց մասին խօսելու իրաւունք չունէի: Մասնատրապէս խիստ սպառնալիքի տակ, ոչ ոքի իրաւունք չունէի ասելու, լինէր մանկապարտէզում, թէ որեւէ անձանօրի, որ մեր տանը խօսում





են շշուկով: «Ի՞նչ կ'ըսես շշուկով», - հարցնում էի: «Կը կարդամ», պատասխանում էր Կարապետ մեծ հայրս: «Ինտո՞ր կը կարդաս: Ո՞ր է գիրքը»: «Ալ պէտք չունիմ: Գոց գիտեմ»: «Լաւ, բայց ի՞նչ անուն ունի այդ գիրքը: Ո՞վ գրած է»: Կարելի է դուն, օր մը»: Ինչ որ տես այժմ անում եմ: Եւ այդպէս էլ անուանում եմ՝ «Շշուկների Մատեան»» (էջ 30):

Ռումանահայ պետական-քաղաքական եւ ազգային գործիչ Վարուժան Ոսկանեան, իր մանկութեան եւ երիտասարդութեան մեծերէն լսածներով ու տեսածներով ռումաներէն հեղինակած է «Շշուկների Մատեան» խորագրեալ վաւերագրական վէպը, որ անոնց կեանքի իրական դրուագներուն եւ իրողութիւններուն վրայ հիմնուած է: Գիրքին հայերէն թարգմանութիւնը կատարած է Սարգիս Սէլեան, հրատարակուած է Հայաստանի Գրողներու Միութեան եւ Պոլիսարեստի «Արարատ» հրատարակչութեան գործակցութեամբ, լոյս տեսած Երեւան, 2012-ին, միջակ չափի 480 էջ:

Վարուժան Ոսկանեան գիրքին հինգերորդ էջին վրայ իր հայրական մեծ հօր՝ Կարապետ Ոսկանեանի խօսքը գետեղած է, որ կ'ըսէ. «Մենք կը տարբերինք ոչ թէ անով ինչ որ ենք, այլ այն մեռեալներով, որոնց վրայ ամէն մէկս կ'ողբայ»: Այս խօսքին միտք բանին այն է թէ հայը անվերջ կը սգայ իր հարազատներուն անմարդկային կորուստը: Վերապրող Կարապետ Ոսկանեանի համար այնքան զօրաւոր ազդեցութիւն ունեցած է իր սիրելիներուն այդ ձեռով կորուստը, որ այդ ողբալի իրողութեան իւրայատկութեամբ ան իբրեւ հայ ինքզինք կը բնորոշէ ու կը զանազանէ ուրիշ ազգերէ: Նոյն այս ճշմարտութեան մտածումով համակուած, որ Հայոց Յեղասպանութեան արհաւիրքի յիշողութիւնն է, անոր թողը՝ Վարուժան Ոսկանեան մղուած է գրելու «Շշուկներու Մատեան» վաւերագրական վէպը:

Վարուժան Ոսկանեանի մայրական մեծ հայրը՝ Սեդրակ Մելիքեան Հայոց Մեծ Եղեռնի տարիներու իր տխուր փորձառութիւնն ու յուշերը փոխանցած է իրեն: Սեդրակ Մելիքեան ծնած է Կարիմի մօտակայ Չաքար գիւղը, հաւանաբար 1900-ին, որովհետեւ ան իր ծննդեան ճիշդ թուականը չէր յիշեր,

ինչպէս կ'ըսէ հեղինակը: Երբ թուրքերը 1915-ին կը յարձակին Չաքար գիւղի վրայ, պատանի Սեդրակ իր մեծ մօր հետ Կարին կը գտնուէր: Վերադառնալով գիւղ, Սեդրակի երէց եղբայրը՝ Յարութիւն, որ ողջ մնացած էր, անոնց կը գուժէ գիւղին աղէտը: Յարութիւն եւ Սեդրակ իրենց մեծ մօր խորհուրդով լեռները կ'ապաստանին: Թուրք չէթները զանոնք կը ձերբակալեն: Հեղինակը թուրք չէթները ենիչերի կը կոչէ: Այդ ենիչերիներու պարագլուխը Յարութիւնը կը գլխահատէ Սեդրակի աչքերուն առջեւ: Ապա ան Սեդրակի մագերէն ուժգին քաշելով կ'ըսէ. «Լա՛ւ նայիր, դու պիտի ապրես: Բաւական մեծ ես, որպէսզի հասկանաս: Բոլորին ասես ով եմ ես. իմ անունս գիտես եւ ինչ արի քո եւ քո ցեղին»: Այսպիսի դժնդակ ու քստմնելի պայմաններու տակ Սեդրակ Մելիքեան ազատ կ'արձակուի: Անմիջապէս ան արագավազ քայլերով յառաջ կ'ընթանայ, առանց հաւատալու որ պիտի փրկուի: Վարուժան Ոսկանեան իր մեծ հօր՝ Սեդրակի մասին կ'ըսէ. «Այդ պարագլուխին դէմ Սեդրակ Մելիքեան իր վրէժը լուծեց այն միակ ձեռով, ինչպէս կարող էր. չմոռացաւ, բայց նրա անուան մասին միշտ լռեց» (էջ 20-21):

Սեդրակ Մելիքեանի քոյրը՝ Սաթենիկ տարիներ ետք գտնուած էր Հալէպի որբանոցներէն մէկուն մէջ: Սեդրակ զայն Կ. Պոլիս բերել տուած էր: Վերադառնալով Սեդրակի ողիսականի պատմութեան, ան անտառներուն մէջ ցերեկները պահուրտելով եւ գիշերները քալելով հասած է մինչեւ Մուսա լեռան ստորոտը, այն յոյսով որ հոն հայեր կը գտնէ ու անոնց հետ ֆրանսական նաւերով թուրքերու ձեռքէն փախուստ կու տայ, որովհետեւ լսած էր այդ մասին: Սակայն ափսոս որ անոնք արդէն ֆրանսական նաւերով ազատած էին գեհէնէն եւ զաղթած: Սեդրակ իր ուղղութիւնը դէպի հիւսիս կը ճշդէ եւ օրերով զաղտնի անօթի եւ ծարաւ կը քալէ, մինչեւ իսկ անցնելով Երեւանէն ու Թիֆլիսիէն կը-հասնի Օտեսա: Ապա ան կը մեկնի Կրայովա, ուր կը մնայ որոշ ատեն: Հոնկէ Սեդրակ Մելիքեան կ'անցնի Ռումանիա եւ կը հաստատուի Ֆոկշան քաղաքը: Վարուժան Ոսկանեան իր մանկութեան այս բոլոր պատումները մանրամասնօրէն լսելէ յետոյ եկած է հետեւեալ եզրա-



կացութեան. «Մանկութեանս տարիների հայերի պատմութիւնը անվերջ պատմութիւն է» (էջ 31):

Արժանի է յիշել թէ Ռումանիոյ մէջ Բ. Համաշխարհային Պատերազմի վերջաւորութեան, սարսափի մթնոլորտ մը կրկնուած էր մանաւանդ վերապրող հայոց համար, որոնք առաջին սարսափը ցմրուր ճաշակած էին թուրքէն, Մեծ Եղեռնի դաժանութեամբ: Արդարեւ համայնավարական կարգերը հաստատուելու սկզբնական շրջանին, Ստալինի հրամանով հազարաւոր ռումանացիներ՝ որոնց մէջ հայեր կը ձերբակալուին եւ դէպի Սիպերիա կ'աքորուին: Հոն անոնք տաժանակիր աշխատանք տանելու տարուած էին, ծաղկեցնելու համար ծիւնոտ անապատները: Վարուժան Ռսկանեանենց բարեկամ գրագէտ Միրունին ալ Սիպերիա աքորուածներուն մէջ էր: Անոր արքորի եւ ազատման պատումը հեղինակը մանրամասնօրէն կը կատարէ գիրքին առաջին գլուխին մէջ: Այդ օրերուն Ռումանիոյ եւ Արեւելեան Եւրոպայի այլ նորահաստատ համայնավար երկիրներու մէջ շատեր, որոնց մէջ հայեր, իրենց կեանքի ապահովութեան համար դիմած են նենգ մատնչութեան, որ կը կայանար անհատներու մասին տեղեկութիւններ հայթայթել անոնց նախապէս վարած կեանքի վերաբերեալ, նաեւ սուտերով լեցուն եւ «բացայայտել» համայնավար իշխանութիւններու առջեւ: Մատնիչներուն եւ ձերբակալուածներուն թիւը հետզհետէ կը շատնայ ու Պուխարեստի Խորհրդային դեսպանատան հայազգի հիւպատոս՝ Սավա Դոնգուլով կոչ կ'ուղղէ դադրեցնել մատնելու վատ արարքը ելլելով այն մտավախութենէն, թէ ամբողջ հայ համայնքը կը փճանայ այդպիսով: Այս հարցին մասին Վարուժան Ռսկանեան յստակօրէն կ'ըսէ. «Զանի որ 1944-ի աշնանը հակահամայնավարներ գտնելը դժուար չէր, առաջին ցուցակից յետոյ այս նոր կոլաբորացիոնիստները [գործակցողները՝ այսինքն մատնիչները- Յ.Ի.] մի ցուցակ եւս բերեցին, յետոյ եւս մէկը: Մինչեւ որ անգամ սովետներն զգացին, որ չափն անցնում էին: Անվերջանալի ցուցակների առջեւ նստած, նոյնիսկ դեսպանատան հիւպատոս, ծագումով հայ Սավա Դոնգուլովը, ի պատիւ իրեն, որոշեց. «Կանգ առէ՛ք: Այս ընթացքով ամբողջ համայնքը կ'ոչնչացնէք»» (էջ 32):

Վարուժան Ռսկանեան Ֆոկչան քաղաքի հայ համայնքի նիստ ու կացին մասին կը խօսի: Ան կ'անդրադառնայ Բ. Համաշխարհային Պատերազմէն ետք ռումանահայոցմէ շատերուն դէպի Սիպերիա աքորման եւ ուրիշներու դէպի Ա.Մ.Ն. եւ արեւմուտք արտագաղթին, նաեւ իր ընտանիքի բարեկամներուն եւ ծանօթներուն մասին՝ դրուագներով:

Հեղինակը երկար ու մանրամասն կը գրէ 1946-ի հայերնադարձութեան մասին: Անոր ազգականներէն մէկը՝ Միմոն Շէյթանեան կ'որոշէ Խորհրդային Հայաստան ներգաղթել: Վարուժան Ռսկանեան ուրիշ ներգաղթողի մը՝ Նշան Մականեանի եւ ընտանիքին մասին կը պատմէ: Ան ի միջի այլոց կը յիշէ այդ ընտանիքին կրած տառապանքները Մեծ Եղեռնի տարիներուն: Արդարեւ Նշան իր կնոջ Ազնիւի հետ իրենց մէկ հատիկ դուստր երեխան գրկած կը մոլորին Միջագետքի անապատներուն մէջ: Անոնք Ձէյբունէն բռնի բշուած էին դէպի Միջագետքի անապատները: Անապատի տաքէն ու անօթութենէն երեխան կը մահանայ: Ծնողքը զայն անապատի աւազներուն մէջ կը թաղէ ու լաւ կը ծածկէ վրան որպէսզի անոր դին վայրի անասուններու եւ գիշատիչ թռչուններու կեր չդառնայ: Նշանն ու Ազնիւը երկարատեւ կը սգան իրենց զաւկին կորուստը:

Միմոն Շէյթանեան կարճ ժամանակի ընթացքին կը հաստատուի Խորհրդային Հայաստան: Ան բախտաւորներէն էր, որովհետեւ կառավարութիւնը անոր Երեւանէն տուն տուած էր: Խորհրդային Հայաստան գաղթողներէն ուղարկուած նամակները Պուխարեստի համայնավար կուսակցութեան պաշտօնական թերթին մէջ կը հրատարակուին եւ ոչ մէկ նամակ փոսթով տէրոջը ձեռքը չանցնիր կամ նամակատուի մէջ չի գետեղուիր: Միմոն Շէյթանեան զոջացած էր Խորհրդային Հայաստան ներգաղթելուն, այնտեղ կրած նեղութիւններուն պատճառով:

Վարուժան Ռսկանեան վէպին մէջ կը պատմէ Ֆոկչանի հայկական առօրեային, նկարչութեան, շարժապատկերի, արուեստի եւ գրականութեան մասին, յիշելով հեղինակներու անուններ եւ դրուագներ:

Հեղինակը յաճախ կը խօսի համայնավար եւ ոչ համայնավար անհատներու վեճերուն մասին: Վէպը կ'ընդգրկէ նիւթեր



Բ. Համաշխարհային Պատերազմին ետք Պոլխարեստի եւ Ֆոկչանի հայկական գաղութն եղելութիւններ, որ անոնց կեանքի հոլովոյթներուն արտացոլացումն է:

Վարուժան Ոսկանեան շարունակելով պատումը կը խօսի Բ. Համաշխարհային Պատերազմին յաջորդող տարիներու պատահարներուն ու դէպքերուն մասին: Անոնց կողքին ան հայ համայնքի ծերերուն եւ երէցներուն կարծքներն ու խօսակցութիւնները կը պարզէ եւ կը ներկայացնէ պատշաճ լուսաբանութիւններով: Թէեւ հայութեան հետ անմիջական կապ չունեցող հարցեր ալ կը ներկայացնէ, սակայն անոնք սերտօրէն հայկական առօրեային հետ առընչուած են:

Հեղինակը ետդարձ մը կատարելով երկար վերլուծումներով նաեւ կը ներկայացնէ Դրաստամատ Կանայեանի (Դրօ) մասին գրոյցներ Բ. Համաշխարհային Պատերազմին: Ֆոկչանի հայ երէցները Դրոյի վրայ մեծ յոյսեր դրած էին Հայաստանի սովետներէն եւ արեւմտահայաստանի թուրքերէն ազատագրութեան հարցով: Անոնցմէ Սահակ Շէյթանեան առաջարկած էր յայտնաբերել Դրոյի պահուած զէնքերը եւ զանոնք օգտագործել Հայաստանի ազատագրութեան համար: Այդ զէնքերու պատմութիւնը սկսած էր 1924-ին երբ Դրօ ոտք դրած էր ռումանական հողը: Պայքարը պէտք է որ ուղղուէր Թուրքիոյ եւ Խորհրդային Միութեան դէմ, որովհետեւ Դրոյի ռազմավարութեան հիմքը այդ էր: Վարուժան Ոսկանեան այս հարցին մասին կ'ըսէ. «Դրաստամատ Կանայեանը կամ Ջօր. Դրոն, ինչպէս անուանում էր, իբրեւ հայդուկ, պաշտպանութեան նախարարի իր պաշտօնում, չիմանալով, թէ Թուրքիայի յարձակողական բանթուրքիզմի եւ Ռուսիայի պոլշեիզմի միջեւ ում զիջումներ կատարել եւ ում դէմ պայքարել, ամբողջ կարողութեամբ ջանք էր թափելու փխրուն մի անկախութիւն պահպանելու համար: Ի վերջոյ, պատմութիւնն ընտրեց. հայերը զիջումներ կատարեցին թէ՛ մէկին եւ թէ՛ միւսին, եւ Թուրքիան ու Ռուսիան իրար միջեւ բաժանեցին հայկական տարածքները: Իսկ զօրավար Դրոն իր փոթորկալի կեանքի ընթացքում որոշեց կռուել երկու կողմերի դէմ էլ: Ռուսների կողմից բանտարկուած ու երեք տարի պահուած զօրավարը 1924-ին ազատ արձակ-

ուեց՝ Ռումինիա գալու թոյլատուութեամբ, որտեղ մնաց մինչեւ 1944-ը» (էջ 182):

Հեղինակը Դրոյի եւ Հայաստանի ազատագրութեան գործին վերբերեալ պատմական իրողութիւններ կու տայ եւ անոնց մասին խորունկ վերլուծումներ կը կատարէ: Իբրեւ եզրակացութիւն Վարուժան Ոսկանեան Դրոյի մասին հետեւեալը կ'ըսէ. «Ի վերջոյ, յայտնի դարձաւ որ չարեաց փոքրագոյն գոյութիւն չունի եւ երկու չարիքների միջեւ ընտրութիւնն իրականում ոչ մի հնար չի թողնում: Այդպէս եղաւ նաեւ Դրոյի պարագայում այն տասնամեակի վերջում՝ պատերազմն սկսուելու պահին: Նա ընտրեց պոլշեիկեան Ռուսաստանի դէմ նացիստական Գերմանիայի հետ գործակցիլը՝ այդպիսով համարելով, որ երկու նպատակ միանգամից պիտի կատարի. Գերմանացիների գրաւած Եւրոպայի հայերին պաշտպանելն ու պոլշեիկների գրաւած Հայաստանն ազատագրելը: Ոչ մէկը յաջողուեց կատարել, ոչ միւսը» (էջ 186-187):

Վարուժան Ոսկանեան գիրքին հինգերորդ գլուխին մէջ (էջ 205-233) պատմական ու հոգեբանական վերլուծումներ կը կատարէ Միսաք Թորլաքեանի մասին: Ան իր մեծ հայրերուն ու պապերուն պատմականն ալ կ'ընէ նաեւ, թէ ինչ պայմաններու տակ անոնք Հայաստանի արեւմտեան հատուածէն գաղթած են դէպի Ռումանիա:

Հեղինակը գիրքին վեցերորդ գլուխին մէջ (էջ 234-283) մանրամասնօրէն կը նկարագրէ Ռումանիոյ 1989-ի հակահամայնավարական յեղաշրջման զարգացումները եւ նախագահ Նիքոլայ Չաուչեսքոյի անկումը: Այս առիթով ան կը հաստատէ թէ ինչպէս սարսափազդու եւ արգիլուած դէպքեր ու իրականութիւններ շշուկով կը փոխանցուէին իրարու, եւ թէ մարդիկ նոյնպէս կը վարուին յեղափոխութեան կամ յեղափոխականներու մասին փոխանցուած լուրերու հետ:

Հայ ազգային ու մարտական գործիչներու Հայոց Յեղասպանութեան վկայութիւնները Վարուժան Ոսկանեան կը ներկայացնէ գիրքին եօթերորդ գլուխին մէջ (էջ 284-303): Ասով առընթեր ան կը ցոլացնէ այդ գործիչներու սերունդին պատկանող իր մեծ հայրերուն անոնց նմանութիւններն ու տարբերու-



քիւնները, ինչպէս նաեւ անոնց հանդէպ կեցուածքները: Հեղինակը կը մանրամասնէ Դրոյի, Շաւարշ Միսաքեանի, Սողոմոն Թեհլիրեանի, Արշաւիր Շիրակեանի, Միսաք Թորլաքեանի եւ այլոց վկայութիւնները Մեծ Եղեռնի հայոց տառապանքներու նկատմամբ:

Վարուժան Ռսկանեան ութերորդ գլուխին մէջ (էջ 304-349) կը պատմէ իր մեծ մօր քրոջ ամուսինին՝ Սահակ Շէյթանեանի Մեծ Եղեռնի ողիսականը: Սահակ Շայթանեան իր մօր՝ Հերմինէի, հօր՝ Ռուբէնի, մեծ մօր եւ փոքր քրոջ հետ Իզմիթէն կը բռնագաղթեցուի դէպի Տէր Զօր: Անոնց կարաւանը նախ Իզմիթէն շոգեկառքով Ատանա կու գայ: Ապա անոնք հետիոտն եւ հազար տառապանքներով կ'անցնին Մամուրայէն, Իսլահիէն, Պապէն, Մեսքէնէն, Տիպսիէն, Ռաքքայէն եւ կը հասնին Տէր Զօր երբ արդէն Ռուբէնն ու մայրը չկային իրենց հետ: Տէր Զօր հասնելուն Սահակի փոքր քոյրը կը հիւանդանայ: Հարուստ արաբ մը Սահակը իր քով կ'առնէ, անոր մօրը տոպրակ մը ալիւր տալով: Սահակ մարդուն հետ կ'երթայ ակամայ իր ետին թողելով մայրն ու մահամերձ քոյրը: Արաբը Սահակը թլփատել կու տայ եւ անունը Եուսուֆի կը փոխէ: Քանի մը տարի ան կը մնայ հարուստ արաբներու տան մէջ, մինչեւ որ անոնք կ'ուզեն զայն ամուսնացնել իրենց դստեր հետ, երբ Սահակ փախուստ կու տայ: Գիտակից երիտասարդ Սահակը բազում թափառումներէ ետք Ռումանիա կը հաստատուի եւ հայ ազգին գիրկը կը վերադառնայ:

Գաբրիէլ Նորատունկեան՝ նախքան Ա. Համաշխարհային Պատերազմը Օսմանեան Պետութեան արտաքին գործերու նախարար եւ անոր եղբօրորդին՝ Միքայէլ Նորատունկեան, Օսմանեան հաղորդակցութիւններու նախարարութեան պետական ենթաքարտուղար «*առաջին նախագագողներից չէին լիներ, թէ ինչ է պատահելու*» (էջ 351) ակնարկը Հայոց Մեծ Եղեռնի ողբերգութեան է, քանի որ անոնք սերտ յարաբերութեան մէջ էին Թալասթ փաշայի հետ 1913-ին: Անոնք կը պատկանէին «Ֆրանկմաստնական կազմակերպութեան» (էջ 352): Գաբրիէլ եւ Միքայէլ Նորատունկեանները 1915-ի սկիզբը հրաժարելով իրենց պաշտօններէն կը մեկնին Ֆրանսա, ապա

կ'անցնին Ռումանիա, ուր 1923-ին Միքայէլը ֆրանկմաստնական կազմակերպութեան պատուաւոր մեծը կ'ըլլայ (էջ 354): Հայ Դատին վերաբերեալ ան ունէր որոշ հայեացքներ եւ կողմնակից էր ամերիկացիներու հետ դաշնակցելու: Իր կեանքի պայքարը ան կը մղէ ազատ ու անկախ Հայաստան մը հիմնելու: Այս ուղղութեամբ ան զանազան քարտէսներ կը պատրաստէ իրաքանչիւրը ժամանակի յարմար դաշնակիցներու կարելիութիւններու վրայ խարսխած: Համայնավարներու Ռումանիա մուտքէն ետք անոր գործին թափը կը տկարանայ հակառակ այն իրողութեան, որ պետութիւնը անոր կ'արտօսէ շարունակել ֆրանկմաստնական ռումանական թելին գործուէութիւնը: Սակայն ան չի վստահիր պետութեան եւ Հայաստանի վերաբերեալ քարտէսները կը յանձնէ իրեն վստահելի Լեւոն Չոհրապանունով անձին: Այս տեղեկութիւններու մանրամասնութիւնները կը կարդանք Վարուժան Ռսկանեանի գիրքին իններորդ գլուխին մէջ (էջ 355-373):

Վարուժան Ռսկանեան գիրքին տասերորդ գլուխին մէջ (էջ 374-412) կը ներկայացնէ Միսաք Թորլաքեանի դատավարութեան ծալքերը: Ան այս ուղղութեամբ պատմական ու հոգեբանական վերլուծումներ կը կատարէ: Նիւթին առընթէտ հեղինակը կը վերլուծէ հայոց տառապանքները Մեծ Եղեռնի տարիներուն մանաւանդ Տրապիզոնի ջարդերը:

«Ի՞նչ պիտի պատահի» հարցումը ամէն մարդու շրթունքներուն վրայ է միշտ, քանի որ կը գտնուինք անորոշ ապագայի մը առջեւ: Վարուժան Ռսկանեան գիրքին տասնըմէկերորդ գլուխը (էջ 413- 449) յատկացուցած է Ֆոկչանի հայոց առօրեային: Դերակատարները հայ գաղութի անհատներն են, որոնք հարց կու տան. «Ի՞նչ պիտի պատահի» Հայաստանի ազատագրութեան նկատմամբ, առանց յստակացնելու թէ խօսքը Սովետակա՞ն Հայաստանի կամ Հայաստանի Թուրքիոյ կողմէ բռնագրաւեալ արեւմտեան հատուածի մասին է, որովհետեւ նախապէս գիրքին մէջ սովետական գրաւման տակ կը նկատուէր ներկայի Հայաստանը: Անոր մօտեցումով ապագան անորոշ է եւ ոչ ոք կրնայ պատասխանել այս հարցումին:

Հեղինակը գիրքին տասնըրկերորդ գլուխին մէջ (էջ 450-478)



կը ներկայացնէ իր մեծ հօր գաղտնի յարաբերութիւնները ազգային անձնատրութիւններու հետ: Գաղտնի, որովհետեւ Ռումանիա համայնավարական ռեժիմի տակ կը գտնուէր եւ ամէն բան ազատ չէր, մանաւանդ՝ ազգային մտահոգութիւններ ունենալն ու անոնց մասին արտայայտուիլը: Այդ վախի մթնոլորտին համար Վարուժան Ոսկանեան կ'եզրակացնէ. «Բայց քանի դեռ աշխարհում վախ է լինելու, Շշուկների Մատեանը չի վերջանայ» (էջ 478):

Մուհամմէտ Ռիֆաաթ Իմամ եւ իր հետազօտական խումբը, «Հայկական Հարցը 1876-1923 Ժամանակաշրջանի Արաբական Մամուլին Մէջ» (արաբերէն), Գահիրէի Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան հրատ., Սաթենիկ Չազըր Հիմնադրամ, Գահիրէ, 2015, Ա. Հատոր 550 էջ:



Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Գահիրէի վարչութիւնը 2001ին յղացաւ «Հայաստան եւ Հայերը 1876-1923 ժամանակաշրջանի Արաբական Մամուլին Մէջ» գիտական յետազօտութեան ծրագիրը, որուն նպատակն է վերոյիշեալ ժամանակաշրջանի հայոց հետ կապուած կարեւոր դէպքերն ու անոնց արձագանգները արձանագրել ըստ եզիպտական եւ արաբական մամուլի մէջ լոյս տեսած լուրերու եւ յօդուածներու:

Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.-ը հրատարակած է 2015-ին 14 հատորնոց հաւաքածոյ մը՝ «Հայկական Հարցը 1876-1923 ժամանակաշրջանի Արաբական Մամուլին Մէջ» ընդհանուր խորագիրով: Եզիպտահայ հասարակական գործիչ, Պատուոյ ատենապետ



Հ.Բ.Ը.Մ.-ի Եզիպտոսի Շրջանակային Յանձնաժողովի Եւ Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.-ի՝ տիար Պերճ Թերզեան, հատորաշարքի պատրաստութեան եւ հրատարակութեան մասին տեղեկութիւններ կու տայ եւ զայն կը ներկայացնէ Ա. հատորի յառաջաբանով: «Վարչութիւնը այս գործը վստահեցաւ Եզիպտոսի Տամանհուր Համալսարանի նորագոյն եւ ժամանակակից պատմութեան դասախօս՝ դոկտ. Մուհամմատ Ռիֆաաթ Ալ-Իմամի գլխատրութեամբ գիտական յետազօտական խմբակի մը», կ'ըսէ ան: Արաբական մամուլի մէջէն երեսն եկած են 36 հազար էջ կտրօններ հայոց եւ Հայաստանի մասին, իբրեւ արդիւնք աւելի քան տասը տարուան պրպտումներու եւ ուսումնասիրութեանց: «Հայկական Հարցը 1876-1923 Ժամանակաշրջանի Արաբական Մամուլին Մէջ» ընդհանուր խորագրեալ հատորաշարքը կազմելու համար սոյն վաւերագրութիւնները օգտագործուեցան: Անոր նիւթերը հաւաքուած են 253 թերթերէ: Աշխատութեան առաջինն է սոյն հատորը: Հաւաքուած են նաեւ արաբերէն մամուլի հրատարակուած նիւթեր որոնք չեն օգտագործուած սակայն պիտի օգտագործուին՝ Եզիպտոսի մէջ հայոց գործունէութեան եւ լրատուութեան նիւթը ներկայացնելու, «քացատրելու համար Եզիպտոսի արդի պատմութեան մէջ հայոց խաղցած կարեւոր դերը վերոյիշեալ ժամանակաշրջանին» (էջ 3), կ'աւելցնէ Պերճ Թերզեան:

Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.-ի վարչութիւնը հաստատած է արաբերէն [www.arminmedia.com](http://www.arminmedia.com) յատուկ կայքէջը, որ կը պարփակէ «Հայաստան Եւ Հայերը Արաբական Մամուլին Մէջ 1876-1923» ընդհանուր խորագրով հատորներու շարքին ամբողջ բովանդակութիւնը: Վարչութեան ատենապետ տոքթ. Վիզէն Դիզմէճեան, որ մոլիչ ոյժն է սոյն կայքէջի իրագործումին, կը յուշէ թէ կարելի է այդ կայքէջին մէջ որոնումներ եւ ուսումնասիրութիւններ կատարել՝ թուականով, նիւթի խորագրով, թերթի կամ հեղինակի անունով, կը տեղեկացնէ տիար Պերճ Թերզեան:

«Հայկական Հարցը 1876-1923 Ժամանակաշրջանի Արաբական Մամուլին Մէջ» նիւթը քանի մը ժամանակաշրջաններու բաժնուած է (էջ 3-4).

Ա. 1876-1893 Միջազգայնացում եւ Բարենորոգումներ

- Բ. 1894-1896 Ապտիլ Համիտեան Կոտորածները
- Գ. 1897-1908 Հայերը Եւ Երիտասարդ Թուրքերը
- Դ. 1909 Ատանայի Ջարդերը
- Ե. 1910-1914 Բարենորոգումներու Ծրագիրը
- Զ. 1915-1918 Հայոց Մեծ Եղեռնը
- Է. 1918-1923 Համաձայնագիրներն Ու Դաշնագիրները

Սոյն ամփոփ ներկայացման մէջ նկատի պիտի ունենանք միայն քանի մը հատուածներ առնուած հատորաշարքի Ա. Հատորէն՝ «1876-1893 Միջազգայնացում եւ Բարենորոգումներ» եւ Գ. Հատորէն՝ «1897-1908 Հայերը Եւ Երիտասարդ Թուրքերը» խորագրեալ:

### Ի. Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.ի Հրատարակչական Գործը

Պերճ Թերզեան կ'ըսէ թէ Թրքական Հանրապետութիւնը ի տես սոյն հատորաշարքի հրատարակութեան, կը փորձէ արաբական հանրային կարծիքը թունաւորել իրար հակասող սուտերով: Թուրքերը կ'ըսեն թէ հատորներուն մէջ մատնանշուած տեղեկութիւններն ու տեսակետները կը պատկանին՝ թէ՛ Թուրքիոյ դաշնակից պետութիւններու եւ թէ՛ թշնամի պետութիւններու քրիստոնէայ քաղաքացիներու, լրագրողներու, հիւպատոսներու եւ քաղաքական մարդոց, որոնք իսլամութեան դէմ ռիս եւ ատելութիւն ունին: «Այսպիսով Թուրքիա ձախաւէր կերպով կը փորձէ կրօնական գոյն տալ այս հարցին եւ քողարկել հայոց հայրենիքը բռնագրաւելու եւ հայ ազգը բնաջնջելու իր ոճրային արարքը» (էջ 4), կ'աւելցնէ Թերզեան:

Գիրքը ներկայացնող Պերճ Թերզեան կը յիշեցնէ թէ Թուրքիա կ'անգիտանայ [կամ անգիտանալ կը ձեւացնէ- Յ.Բ.] Յեղասպանութեան Միջազգային Գիտնականներու Մարմնի որոշումը, որ կ'ընդգծէ թէ այն ինչի որ հայերը ենթարկուեցան թուրքերու կողմէ Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին, Յեղասպանութիւն էր ըստ նոյն կազմակերպութեան ցեղասպանութեան սահմանումին, որ կ'ընդգրկէ նաեւ անոր պատշաճ պատիժը, 9 Դեկտեմբեր 1948-ին:

«Սոյն հատորները կը պարփակեն այն բոլոր լուրերն ու տե-



սակետները, գորս արաբ եւ իսլամ գրագետները, վերլուծողներն ու թղթակիցները անաչառ ու առարկայականօրէն յայտնած են հայոց տառապանքներու մասին ու հրատարակուած են արաբատառ թերթերու մէջ, որպէսզի արաբ ընթերցողը եւ հանրային կարծիքը իրագրէր դառնայ լոկ ճշմարտութեան» (էջ 4), կը հաստատէ Պերճ Թերզեան: Տեղին է յիշել թէ սոյն տեղեկութիւնները կը պարունակեն նիւթեր եւ վերլուծումներ, որոնք հայոց դէմ են, սակայն կը բխին անսահման ատելութենէ, կրօնամոլութենէ եւ ոխէ:

Սոյն հրատարակութեամբ, որուն բովանդակութիւնը հիմնուած է եգիպտական ու արաբական մամուլի նիւթերու վրայ, Պերճ Թերզեան յոյս կը յայտնէ որ թրքական հանրային կարծիքը զանոնք կարողալով այլեւս համոզուի ճշմարտութեան (էջ 5):

Ընդգծենք թէ գիրքին մէջ հայերը ընդհանրապէս յիշուած են իբրեւ քրիստոնէաներ եւ շատ քիչ անգամ կը հանդիպինք «հայ» եւ «հայեր» արտայայտութիւններուն, որովհետեւ ոչ-հայ գրողները նկատի ունէին հայոց կողմին Թուրքիոյ մէջ ապրող ասորիներն ու յոյներն ալ, որոնք քրիստոնէաներու մէջ փոքրամասնութիւն կը կազմէին [Օսմանեան Պետութիւնը պաշտօնապէս կը ճանչնար միլլէթները, որոնք անպայմանօրէն որոշակի ազգի մը կրնային չպատկանիլ, այլ՝ քանի մը ազգերու: Օրինակ, Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանը նաեւ ասորի օրթոտքսներու ներկայացուցիչն էր պետութեան քով, իսկ բողոքական միլլէթը բոլոր ազգերու բողոքականները կը միատրէր: Այս դրութիւնը մինչեւ այսօր նոյնն է Լիբանանի ու Սուրիոյ մէջ, ուր պետութիւնը պաշտօնապէս կը ճանչնայ միակ բողոքական համայնք - թաիֆէ - մը, որ կը միատրէ թէ՛ հայ եւ թէ՛ արաբ բողոքականները: Ամէն գիրքի մէջ «քրիստոնէայ» հասկացութիւնը կրնայ տարբեր հիմքով գործածուած ըլլալ: Բոլորին համար միասնական խօսք ըսելը ճիշդ չէ: Օսմանեան Պետութեան մէջ կային նաեւ բացի հայերէ, յոյներէ եւ ասորիներէ ուրիշ քրիստոնէաներ ալ՝ պուլկարներ, սերպեր, դարատաղցիներ եւ այլք- Յ.Ի.]:

Ինչպէս վերը յիշեցինք, «Հայկական Հարցը 1876-1923 Ժամանակաշրջանի Արաբական Մամուլին Մէջ» շարքին առաջին

հատորը խորագրուած է «Միջազգայնացում Եւ Բարենորոգումներ 1876-1893», 2015, Գահիրէ: Հատորաշարքին խմբագիրը՝ Մուհամմատ Ռիֆաաթ Ալ-Իմամ կ'ըսէ թէ առաջին հատորը կ'ընդգրկէ սուլթան Ապտիլ Համիտի գահակալութեան թուականէն՝ 1876էն մինչեւ 1893 պատահած դէպքերն ու անոնց մասին հրատարակուած վերլուծութիւնները: Այս ժամանակաշրջանին հայ-օսմանեան յարաբերութիւնները քաղաքական տազնապնդով խմորուեցան եւ հարցերը վատթարացան հանգելու համար լարուած ողբերգութեան մը՝ հայկական կոտորածներու սեմին: Յայտնի է որ Ապտիլ Համիտ իր նախորդներէն ժառանգած էր անոնց կատարած ոճիրներուն ծանր պատասխանատուութիւնը եւ սկիզբը այլայլելով, ապա կեղծաւորութեամբ՝ երոպական պետութիւններու առջեւ եւ ետքը՝ վայրագութեամբ վարուեցաւ հայոց դէմ: Անոր հարցերը դիմագրաւելու ձեւը տիպար թուրքի վարուելակերպն էր՝ ոճիր:

Ըստ պատմաբան Մուհամմատ Ռիֆաաթ Ալ-Իմամի «19րդ դարու սկիզբը հայերը սկսան քաղաքականօրէն զարգանալ շնորհիւ երոպական ու ամերիկեան միախոնարական, մշակութային եւ կրթական շարժումներու, որոք թափանցեցին Օսմանեան Պետութեան սահմաններէն ներս: Ռուսական քաղաքականութիւնը օգնեց հայոց որպէսզի ազատատենչութիւնը իրենց կեանքին մասը դառնայ» (էջ 7): Աւելի ուշ, Պալքանեան ժողովուրդներու յեղափոխութիւնները մեծապէս խանդավառեցին հայերը, որոնք անկախութիւն չպահանջեցին այլ բաւականացան միայն բարենորոգումներու պահանջքով հայկական վեց նահանգներու մէջ: Իբրեւ արդիւնք հայոց ջանքերուն ռուսերու եւ թուրքերու միջեւ կնքուած Սան Սթեֆանոյի դաշնագիրով 3 Մարտ 1878ին, եւ համաձայնութեան 16րդ յօդուածով հայոց բարենորոգումներու մասին թուրքերու կողմէ պաշտօնական խոստում տրուեցաւ, միջազգային գետնի վրայ առաջին անգամ ըլլալով: Նոյն տարուան Յուլիսին Պերլինի Դաշնագիրը եկաւ պաշտօնապէս հաստատելու հայոց բարենորոգումներու անհրաժեշտութիւնը իր 61րդ յօդուածով: Խմբագիր պատմաբանը կ'ըսէ թէ Օսմանեան Պետութիւնը հայոց բարենորոգումներու թղթածրարը եւ պաշտօնական միջազգային որոշումները իբրեւ



մարտահրաւեր ընդունեց հակառակը գործադրելու: Ապտիլ Համիտ 1891ին հիմնեց Համիտիէի ջոկատը, որ քիւրտերը հայոց դէմ կը հանէր: Միւս կողմէ ան Ռուսիայէն իսլամ չէրքէզներ եւ չէչէններ բերաւ ու բնակեցուց հայկական վեց նահանգներուն մէջ, հայոց դիրքը տկարացնելու նպատակով:

Պատմաբան Ալ-Իմամ գիրքին յառաջաբանին մէջ պատմականը կու տայ եգիպտական կարգ մը արաբատառ թերթերու հիմնադրութեան: Յատկանշական է հայազգի Ռըզաւալա Հասսուն Ալարմանիի կողմէ 1876ին Լոնտոնի մէջ հիմնուած «Միրաաթ Ալ Ահուալ» («Կացութեան Հայելին») թերթի հիմնադրութիւնն ու գործունութիւնը: Այս թերթը Երոպայի մէջ հրատարակուած առաջին արաբատառ մամուլն է: Անոր 26 Հոկտեմբեր 1876 թիւին մէջ կ'երեւայ շահեկան յօդուած մը՝ «Սահմանը Անցնիլը Համաձայնութիւններուն Կը Հակասէ» խորագիրով (էջ 12-19), որ բրիտանական «Տի Իքոնոմիսթ» թերթէն արտատպուած է, եւ կը քննարկէ Օսմանեան Պետութեան քրիստոնէայ քաղաքացիներու վիճակը բարելաւելու համար՝ ռուսական միջամտութեան ու անոր իբր հետեւանք անգլիական իշխանութեան համամտութեան կամ հակառակութեան հարցը:

Յօդածագիրը երկու հոսանքներ կը մատնանշէ: Առաջինը ունի այն տեսակէտը որ Մեծն Բրիտանիա պարտի արգելք ըլլալ Ռուսիոյ, որպէսզի ան չկարենայ Կ. Պոլիսը գրաւել: Երկրորդը, որ մեծամասնութիւն կը կազմէ, ունի այն տեսակէտը թէ Ռուսիա պարտի ոչ միայն բարենորոգումներ պարտադրել թուրքերուն հայոց վեց նահանգներու մէջ, այլ գրաւել այդ նահանգները քրիստոնէաները առ յաւէտ փրկելու համար թրքական լուծէն: Մեծն Բրիտանիա պէտք չէ որ արգելք ըլլայ այս գործին: Յօդուածին հեղինակը կ'եզրակացնէ որ եթէ Անգլիա օգնէ հայոց, այդ ձեւով օգնած կ'ըլլայ Ռուսիոյ: Այս տարբերակը սակայն չի կրնար ընդունելի եւ հաւանական ըլլալ:

Այս տողերէն յստակօրէն կ'երեւայ այն ճշմարտութիւնը որ Մեծն Բրիտանիա իբրեւ հզօր ոյժ գերակայ էր ու շատ մեծ ազդեցութիւն ունէր Օսմանեան Պետութեան վրայ եւ իրմէ

կախեալ էր անոր պահպանումը: Ուրիշ յօդուածներու մէջ ալ նոյն այս իրականութիւնը կը շօշափենք: Անշուշտ այդ օրերուն եւ միշտ մեծ պետութիւնները գործած են ըստ իրենց սեփական շահերուն եւ հայոց փրկութեան հարցը ոչ մէկուն հաշիւներուն հետ չէ համընկնած:

Հատորը կը պարունակէ 243 յօդուածներ տարբեր թերթերէ հայոց եւ Հայաստանի մասին զանազան նիւթերով, որոնցմէ են եգիպտական «Ալ Ահրամ», «Ալ Մուէյյիտ», «Ալ Ուաթան», «Ալ Մուքթամ», «Սամարաթ Ալ Ֆունուն», «Ալ Գահիրա», «Ալ Ֆալլահ», «Միրաաթ Ալ Ահուալ» եւ «Աննահիլա» արաբական թերթերը: Ամենէն կարեւոր նիւթերը, որոնք արծարծուած են հոն կ'ընդգրկեն սովը Հայաստանի մէջ, Արեւելեան Հարցը [որուն կորիզն է Հայկական Հարցը- Յ.Ի.], Մեծն Բրիտանիոյ քաղաքականութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի նկատմամբ, Հայաստանի վեց նահանգներու Բարեկարգումներու հարցը, ռուսերու կեցուածքն ու քաղաքականութիւնը Հայկական Հարցի նկատմամբ, Երոպական երկիրներու կեցուածքն ու քաղաքականութիւնը նոյնի նկատմամբ, Հայաստանի յեղափոխական շարժումները, Պերլինի Վեհաժողովը, Թուրքիոյ ներքին իրադարձութիւնները եւ այլ յարակից նիւթեր:

Այս հատորաշարքին սոյն Ա. հատորին մէջ հրատարակուած յօդուածներուն մեծ մասը մէկական փաստարկներ են՝ ուղղուած հայոց դէմ գործուած ոճիրներու՝ Հայաստանութեան ուրացող հեղինակներուն, անոնց ժառանգորդներուն եւ միջազգային (առ այժմ Հայոց Հարցին նկատմամբ լուռ) դատարաններուն: Հայաստանութիւնը ուրացող քսու եւ նենգ թրքական ու այլ՝ հիմնականօրէն անկլօսաքսոնական քաղաքական ուրուականներուն դիմաց անոնք կը ներկայացնեն Հայոց Յեղասպանութեան ճշմարտացիութեան հաստատումը:

Մեծապէս գնահատելի, յոյժ կարեւոր եւ արժէքաւոր գործ մըն է այս հատորաշարքը, ոյ՛ր երկարամեայ ժրաջան աշխատանքի արդիւնք է: Վարձքը կատար այս հայանպաստ գործը իրականացնողներուն:



## II. Հայաստանի մասին Վկայող Արարելի Վախճանագրություններ Գահիրեի Հ.Բ.Ը.Մ.ի Հրատարակություն

Եգիպտական «Միրասթ Ալ-Ահուալ» («Կացութեան Հայելին») թերթը 8 Փետրուար 1877-ի թիւ 17-ի մէջ, Օսմանեան Պետութեան հայկական վեց նահանգներու եւ անոնցմէ դուրս ապրող հայոց վիճակը կը քննարկէ յօդուածով մը՝ լոյս տեսած «Միջագայնացում եւ Բարենորոգումներ 1876-1893» խորագիրը կրող արարելի Ա. հատորին մէջ (Գահիրեի Հ.Բ.Ը.Մ.ի Սաքենիկ Չաքրը Ֆոնտի հրատ., Գահիրե, 2015, 550 էջ), որ մաս կը կազմէ 14 հատորնոց աշխատութեան մը:

Առաջին հատորի էջ 38-էն 48-ի մէջ լոյս տեսած վերոյիշեալ յօդուածին մէջ կ'ըսուի. «Ասիոյ հայոց վիճակը թշուառ է, որովհետեւ անոնք իրենց դրացիներէն ամէն տեսակ չարիք կը տեսնեն: Հայերը յանցանք մը չունին: Պարզապէս անոր համար որ թուրք չեն անոնք: Հայերը իրենց յոգնաջան աշխատանքի եւ բազուկներու ճիգի վաստակին մեծ մասը պետութեան կու տան եւ թուրքերուն բնաւ մտահոգութիւն չեն պատճառեր: Ասով հանդերձ անոնց կղերականները, կիներն ու մանուկները [այրերն ու նոյնիսկ ծերերը- Յ.Ի.] ամէն օր կ'անարգուին, կը բանտարկուին եւ կը հարստահարուին հրեաներու նման, որոնք փարատններու իշխանութեան տակ կը հալածուէին: Այս պատճառով հայերը երոտպական երկիրներու կը դիմեն ու անոնց օգնութիւնը կը հայցեն: Հայերը երոտպացիներուն կոչ կ'ուղղեն մարդկութեան ծառայութիւն ընելու սիրոյն հայկական նահանգներու մէջ բարենորոգումներ իրականացնելու, որովհետեւ այդ երկրին մէջ երեք միլիոն հայեր կ'ապրին եւ կը տառապին ծանր բռնատիրութեան տակ, պարզապէս անոր համար որ «հայ» են» (էջ 38):

Կ. Պոլսոյ հայերը ի տես գաւառի հայոց դէմ կատարուող հալածանքներուն, խժողութիւններուն եւ սպանութիւններուն, պատրաստած են զեկոյց մը, որուն մէջ կը նկարագրուին հայոց տառապանքի զանազան երեսները: Սոյն զեկոյցը անգլերէնի քարգմանումով է եւ կ'ընդգրկէ 1000 վկայութիւններ հայոց հալածանքներու, սպանութիւններու ու տառապանքերու մասին: Իւրաքանչիւր տեղեկագրին մէջ շեշտուած է քիւրտ աղաներու եւ

թուրք պէյերու գործած կեղեքումները հայոց նկատմամբ:

Յօդուածին մէջ հայոց դէմ թուրքերու կողմէ ի գործ դրուած բազում վայրագութիւններու շարքին կը յիշուին Մուշի եւ Վանի մէջ տեղի ունեցած դէպքերը 1870-ականներու սկիզբը: Արդարեւ Մուշի մէջ քիւրտերը հայկական տասնըեօթը գիւղերու խաղաղ բնակիչները իրենց հագուստներէն, դրամէն եւ կահ-կարասիէն կողոպտելէ ետք, անոնց տունները կրակի տուած են, ժողովուրդը ձիւնին եւ ցուրտին անպատսպար ձգելով, կ'ըսուի յօդուածին մէջ: Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքը այս մասին գրաւոր տեղեկացուցած է Բ. Դուռը, ընդգծելով որ հայոց ազարակներուն, դաշտերուն եւ այգիներուն հրդեհուելուն պատճառով պետութեան գանձը որոշ եկամուտէ պիտի զրկուի ինքնաբերաբար (էջ 39), կը կարդանք հոն:

Թուրք զինուորները Վանէն անցած ժամանակ, հայոց խիստ նեղութիւն պատճառելէ յետոյ, հայերէն շատերը կը սպաննեն, կը վիրաւորեն, կ'առեւանգեն եւ անոնց տունները, դաշտերն ու այգիները կը հրկիզեն, պարզապէս հայոց ցուցադրելով իրենց «ոյժն ու ցատումը»՝ ռուսական բանակէն պարտուած ըլլալու ոխը հանելով:

Բ. Դուռը բնաւ ականջ չէր դներ հայոց գանգատներուն, աղաչանքներուն եւ աղերսանքներուն: Ի՞նչպէս կարելի է ականակել այդ բարձրագոյն հեղինակութենէն դադրեցնել հայոց դէմ կատարուող թրջական ու քրտական բարբարոսութիւնները, երբ նոյն ինքն էր որ հրամանը կ'արձակէր եւ հայոց դէմ գործադրուելիք յարձակումներուն մանրամասնութիւնները կը ծրագրէր: Այս մասին նոյն յօդուածին մէջ կը կարդանք. «Թուրքերը չէին հրաժարեր իրենց վատ սովորութիւններէն՝ կեղեքումներէ, սպանութիւններէ եւ առաւանգումներէ: Այս ընթացքով անոնք Երոտպան [որ կը վախճար հայկական նահանգներու ռուսական հաւանական գրաւումէն- Յ.Ի.] կը մտահոգէին: Թուրքերը նոյնն են ինչ որ վեց ամիս, վեց տարի կամ վեց դար առաջ: Անոնք կը գործէին հակառակ իրենց յայտարարած Սահմանադրութեան, ըստ որում՝ բոլոր քաղաքացիները իրաւունքներու նկատմամբ հաւասար են: Օսմանեան Սահմանադրութիւնը կոպիտ կերպով կը խախտէին անոնք, հայոց դէմ բռնութիւն բանեցնելով» (էջ 40):



Հայոց աղերսանքներուն եւ աղաղակներուն շտող օսմանեան կառավարութիւնը օր ցերեկով եւրոպացիները խափել կը փորձէ Կ. Պոլսոյ թրքերէն թերթերուն միջոցով տարածել տալով խեղաթիրուած լուրեր, կարծիքներ եւ թունաւոր մեկնաբանութիւններ հայոց մասին: Սոյն թերթերը կը գրէին թէ հայերը Օսմանեան Պետութեան մէջ շատ գոհունակ ու հանգիստ կեանք մը կ'ապրին եւ թէ հայերէն փոքր մաս մը միայն կը դժգոհին ու եւրոպական միջամտութիւնը կ'ուզեն: Թրքական թերթերը կ'ըսեն թէ հայութեան մեծ մասը կը մերժէ օտարներու եւ մանաւանդ Եւրոպայի միջամտութիւնը: Սակայն յօդուածին մէջ հետեւեալ ձեւով կը պատասխանուի անոնց. «Հայերը ի՞նչպէս գոհ մնային թրքական տիրապետութեան տակ երբ իրենց եղբայրները ռուսական տիրապետութեան տակ խաղաղ կեանք մը կ'ապրին ու կը բարգաւաճին, կեանքի ամէն տեսակ դիւրութիւններով: Հայաստանի արեւելեան հատուածի հայերը ազատութեան մէջ կ'ապրին եւ անոնցմէ ոմանք կը մրցին ռուսերու հետ հասնելու համար պետական թէ վարչական բարձր պաշտօններու: Հայերէն շատեր նախարարներ, պետական պաշտօնեաներ եւ ռուսական բանակի բարձրաստիճան սպաներ դարձած են» (էջ 47):

Այս աշխատութեան Ա. հատորին յաջորդական էջերը կարդալով, մամլոյ լուրերէ եւ մեկնաբանութիւններէ կը տեղեկանանք հայկական նահանգներու բարեկարգումներուն եւ հայոց տառապանքներուն մասին: Այս ծիրին մէջ ուշագրաւ է «Հայկական Հարցը» խորագրեալ յօդուածը, որ լոյս տեսած է «Ալ-Ահրամ» օրաթերթի 20 Նոյեմբեր 1879-ի թիւ 172-ի մէջ, ուրկէ կը տեղեկացնէ թէ Կ. Պոլսոյ մէջ Մեծն Բրիտանիոյ դեսպան Սըր Լէյըրտ [Օսթըն Հենրի Լէյըրտ, 5 Մարտ 1817 – 5 Յուլիս 1894, հնաբան, երկրաչափական գծագրիչ եւ դիւանագետ- Յ.Ի.] կը պահանջէ Բ. Դուռէն թրքամէտ անգլիացի զինուորական Պաքիր փաշան [Վալընթայն Պէյքըր, 1827 – 1887] նշանակել Կարինի կառավարիչ (էջ 91-93): Յօդուածագիրը ասոր պատճառը կը վերագրէ այն իրողութեան, թէ Անգլիա մտահոգ էր հայոց թշուառ վիճակով, ոչ թէ անոնց սիրոյն, այլ կը վախճար մօտալուտ հաւանական ռուսական միջամտութենէ մը, հայերը բռնատիրութենէ դուրս բերելու համար: Ուստի Մեծն Բրի-

տանիա ջանք կը թափէր որ հայկական նահանգներու մէջ շուտով բարենորոգումները իրականանային: Այդ հարցը բոլոր կողմերը խիստ կը հետաքրքրէր, իրենց ինքնուրոյն շահերէն մեկնելով, բացի թուրքերէ, որոնք ժամանակ կ'անցընէին եւ կը շարունակէին բնաջնջել հայերը այն յոյսով, որ եթէ այլեւս հայ չմնայ, բարեկարգումներու կարիքն ալ կ'անհետանայ:

Եզիպտոս ապրող արաբներու կողմէ հայոց պարագան կը դիտուի տարբեր ձեւով՝ մարդկային դիտանկիւնէ, տարբեր միջավայրի մէջ ապրող մարդոց հայեացքով, տարբեր մտայնութեամբ՝ երբ բաղդատենք եւրոպականին կամ ամերիկեանին հետ: Վոլֆկանկ Կուսթի յայտնաբերած արխիւները վկայուած են գերմանացի դիւանագետներու, միսիոնարներու եւ անհատներու կողմէ, որոնք այդ ժամանակի ազգայնամէտ ուղղութիւնը ունին, որ դէմ էր հայկական որեւէ ինքնուրոյնութեան: Ամերիկեան արխիւներու բովանդակութիւնը ամերիկացի դիւանագետներու եւ միսիոնարներու մեկնաբանութիւններն ու վկայութիւններն են, որոնք բոլորովին տարբեր են արաբականէն, նկատի ունենալով իրենց չոր իրականութիւնը ներկայացնելու ձեւը, թէւ լուրերը իրարու նման են: Արաբական վաւերագրութիւնները լոկ լրագրողներու եւ վերլուծաբաններու դիտանկիւնէն բխած են: Ամենայն դէպս երբեմն կան նաեւ նմանութիւններ արեւելեան եւ արեւմտեան աղբիւրներու վկայութիւններու միջեւ: Ասոնցմէ ամենէն ուշագրաւ այն է, թէ բոլորն ալ հայոց դէմ թուրքերու, քիւրտերու, չերքէզներու եւ չէչէններու կատարած ոճրային արարքներու դատապարտութիւնը կը պարունակեն: Հակառակ այն իրողութեան թէ արաբական թերթերու յօդուածագիր հեղինակներու ջախջախիչ մեծամասնութիւնը իսլամ կրօնքի կը պատկանին, այդուհանդերձ անոնք խստօրէն կը դատապարտեն իսլամ Թուրքիան եւ թուրքերը՝ հայոց դէմ ի գործ դրած ոճիրներուն համար: Աւելին, արաբները այլ առիթներով կը յստակացնեն ու կը լուսաբանեն կարեւոր հարց մը, թէ իսլամ կրօնքը շարտօներ այն ոճիրները գորս թուրքերն ու քիւրտերը կը գործադրեն հայոց դէմ: Մինչ վերջիններս այդ ոճիրները կը գործեն իսլամ կրօնքի անունով, դաւաճանելով իրենց իսկ հետեւած վարդապետութեան՝ իսլամ կրօնքի ուսուց-



մունքներուն, կը շեշտեն այդ աղբիւրները:

Անօրէնները միշտ կը փնտռեն ժամանակներ ու վայրեր, ուր օրէնքը ժամանակաւորապէս դադրած է գործել եւ իրենց ոճիրները կը գործեն մութին՝ խառն վիճակի մէջ: Քաղաքակրթութեան, մշակոյթի, յառաջդիմութեան, մարդկութեան ու ճշմարտութեան թշնամի թրքական իշխանութիւններն ու անոնց դաշնակից-մեղսակիցները յաճախ առիթը կը գտնեն խեղաթիւրելու վերոյիշեալ փաստաթուղթերու նման տեղեկագիրներ, զորս կը վկայեն ոչ միայն հայուն՝ այլ մարդկութեան դէմ թուրքին գործած ոճիրներուն մասին: Մանաւանդ այն վաւերագրութիւնները, զորս իրենց [թուրքերու] մօտ կը գտնուին: Հայկական Բարգործական Ընդհանուր Միութեան Եգիպտոսի մասնաճիւղը տքնաջան աշխատանքով եւ անկարելին կարելի դարձնելով, աւելի քան տասը տարիներու լուռ աշխատանքով, յատուկ աշխատակազմի մը բծախնդիր հետազօտութեանց իբր արդիւնք, հաւաքած է սոյն արաբերէն վաւերագրութիւնները եւ զանոնք հրատարակած արաբերէնով՝ 14 հաստափոր հատորներու մէջ, որ Հայ Դատի հետապնդման աշխատանքներուն մէջ յոյժ կարեւոր, շնորհակալ եւ շնորհաւորելի գործ մըն է:

Վարձքը կատար Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.ի այս հատորաշարքը գլուխ հանած բոլոր նախաձեռնողներուն ու աշխատողներուն: Այդ հին վաւերագրութիւնները ինքնաբերաբար ժամանակի գործօնին պատճառով փճանալու ընթացքի մէջ ըլլալով, անձնուրաց ու նուիրեալ հայերու եւ արաբներու կարողականութեամբ եւ կամքով, մամուլի մութ անկիւններէն՝ ծծումբի փոշիներուն տակէն հաւաքելով եւ լոյսին բերելով այս փաստաթուղթերը, կարելի դարձած է Թուրքիան եւ թուրք պաշտօնատարներու անմարդկային գործունէութիւնը քօղազերծող ու դատապարտող թանկագին այս տեղեկագիր-վաւերագրութիւնները առաջին անգամ ըլլալով լոյսին տալ, յանցագործ կողմը իր ժառանգներով դատապարտեալի աթոռին վրայ նստեցնելու:

### III. Հայաստանի Բարեկարգումները Ֆրանսա-Բրիտանա-Ռուսիա Լարուած Յարաբերութեանց Մամլակին Մէջ

19-րդ դարու երկրորդ կէսին Օսմանեան Պետութեան արեւել-

եան շրջաններու հայ բնակչութեան համար անհրաժեշտ դարձաւ բարեկարգումներ պահանջել, ազատելու համար թրքական, քրտական ու չերքէզական ամէն տեսակի հալածանքներէ: Անշուշտ անկախութեան ձգտումը կար, սակայն հայոց պահանջքը մնաց բարենորոգումներու ծիրին մէջ՝ անախորժ դէպքերէ եւ ոճրային հակազդեցութենէ հեռու մնալու համար, որովհետեւ պայմանները այդ մէկը չէին ներեր: Այդ ժամանակ բարեկարգումներն էին Հայաստանի արեւմտեան հատուածի հայոց ցանկութեան հեռանկարը:

Ռուսերը իրենց սեփական շահերէն մեկնելով նպատակ ունէին գրաւել Օսմանեան Պետութեան արեւելեան նահանգները կամ Հայաստանի արեւմտեան հատուածը եւ անոր բարիքներէն օգտուիլ: Իր նպատակին հասնելու համար Ռուսիա յաճախ կ'արժարժէր Հայաստանի մէջ բարենորոգումներու հարցը: Ինչպէս նախապէս յիշած ենք Մեծն Բրիտանիա կը ջանար իր ազդեցիկ յարաբերութիւնը պահել եւ զարգացնել Օսմանեան Պետութեան հետ, կրկին ելլելով իր սեփական շահերէն: Անոր համար ռուսական որեւէ միջամտութիւն Օսմանեան Պետութեան սահմաններէն ներս վտանգ մըն էր իրեն: Այս պատճառաւ Անգլիա ռուսերուն առջեւ Հայաստանը գրաւելու որեւէ պատճառ կամ պատրուակ չբացնել փորձելով՝ հետամուտ դարձած էր Հայաստանի մէջ բարենորոգումներ իրագործելու: Ֆրանսա նոյնպէս հետամուտ էր իր սեփական շահերը ապահովելու համար հայկական նահանգներուն մէջ բարեկարգումներ մտցնել տալ օսմանեան կառավարութեան: Իսկ Գերմանիա ժխտական մութ նպատակներ կը հետապնդէր հայոց նկատմամբ: Անոր կեցուածքը նոյնութեամբ օսմանեան կեցուածքն էր, այսինքն՝ ժամանակ անցնել եւ ոչ մէկ բարեկարգում իրագործել ի նպաստ հայոց: Ան միշտ կ'ուզէր հայութիւնը Օսմանեան Պետութեան ենթակայ տեսնել: Այս էր պատճառը որ հետագային ան օսմանցիներու հետ մեղսակցելով հայութիւնը բնաջնջելու փորձ կատարեց՝ Հայոց Մեծ Եղեռնի Ռճիրը գործելով:

Հայաստանի վեց նահանգներու՝ Կարին, Վան, Բաղէշ, Տիգրանակերտ, Խարբերդ եւ Մերաստիա բարեկարգումներու



մասին արաբերեն շահեկան գանազան յօդուածներ կը գտնենք 1880-ականներու եգիպտական թերթերու մէջ, հաւաքուած Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.-ի հրատարակած «Հայկական Հարցը 1876-1923 Ժամանակաշրջանի Արաբական Մամուլին Մէջ» խորագիրով՝ 14 հաւաքածոներէ բաղկացած հատորաշարքի «Միջազգայնացում Եւ Բարենորոգումներ 1876-1893» խորագիրը կրող արաբերէն Ա. Հատորին մէջ (Գահիրէի Հ. Բ. Ը. Մ.-ի Սաթենիկ Չաքըր Ֆոնտի հրատ., Գահիրէ, 2015, 550 էջ):

10 Յունիս 1880 թուագրեալ եգիպտական «Ալ-Ահրամ» օրաթերթի թիւ 201-ի «Հայկական Հարցը» վերնագրեալ յօդուածէն կը տեղեկանանք, թէ երոպական երկիրները յանձնարարած են թրքամէտ անգլիացի զինուորական Պաքիր փաշայի (Վալընթայն Պէյքըր, 1827 –1887) որ շրջագայի Հայաստանի վեց նահանգները եւ իր տեսածներն ու լսածները տեղեկագրէ Լոնտոն եւ Բարձր Դուռ: Ասոր մասին յօդուածագիրը կ'ըսէ. «Ո՞վ անգիտակ է այս երկրին [Հայաստանի- Յ.Ի.] վատ վիճակին մասին: Ո՞վ չի գիտեր հայոց նեղութիւններուն մասին եւ թէ ի՞նչ հարուած կը ստանայ հայը անօթութեան ու չքատրութեան պատճառով, որ ամբողջ Երոպան շարժեց դէմ կանգնելու Օսմանեան Պետութեան եւ անկէ պահանջելու բարեկարգումներու նկատմամբ իր խոստումը յարգել: Օսմանեան Պետութիւնը կը խորհի թէ Անգլիա կ'ուզէ թուրքերու իրաւունքներն ու անկախութիւնը խլել եւ իրենց գերիշխանութեան վնասել Ասիոյ [նկատի ունի Հայաստանի արեւմտեան հատուածը- Յ.Ի.] մէջ: Անգլիոյ կողմէ նման վարմունք հաստատուած է Կիպրոսի հարցով 4 Յունիս 1878-ի դաշնագրով» (էջ 104): Ան Մեծն Բրիտանիոյ եւ Օսմանեան Պետութեան միջեւ գաղտնի համաձայնագրութիւն մըն է, որով վերջինս Կիպրոսի վրայ իր գերիշխանութիւնը առաջինին զիջեցաւ, Պերլինի Վեհաժողովին մէջ անոր նեցուկը ստանալու փոխարէն- [https://en.wikipedia.org/wiki/Cyprus\\_Convention](https://en.wikipedia.org/wiki/Cyprus_Convention): Սակայն Մեծն Բրիտանիա հայոց բարեկարգումներ շնորհելու դիմաց Օսմանեան Պետութեան ոչ մէկ բան տալ խոստացաւ: Այս պատճառով թուրքերը միշտ ձգձգեցին բարեկարգումներու հարցը մինչեւ որ Մեծ Աղէտը իրագործեցին 1915-ին Երիտթուրքերու եւ Գերմանիոյ ձեռքով ու այլեւս

բարենորոգումներու կարիքը չբացաւ հայութեան փճացումով եւ ցիր ու ցան ըլլալով:

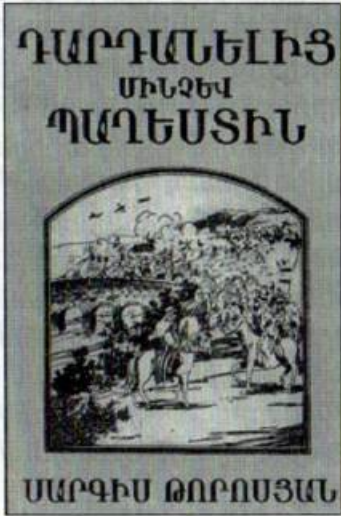
Թուրքերը ուրիշ պատրուակ մըն ալ բռնեցին հայկական նահանգներու մէջ բարեկարգումներ չմտցնելու համար: Ասոր մասին յօդուածագիրը կ'ըսէ. «Թուրքերը կ'ըսէին թէ Պերլինի Վեհաժողովի որոշումներուն 61-րդ յօդուածը յստակ չէր եւ չեն գիտեր հայոց նկատմամբ ի՞նչ պէտք է ընել: Անոնք կ'ըսէին թէ չեն գիտեր Երոպա ի՞նչ կը պահանջէր իրենցմէ հայոց նկատմամբ [Այդ անորոշութիւնը 61-րդ յօդուածին մէջ զուտ գերմանական հեղինակութեամբ է որ գոյացած էր, ոյժ տալու համար օսմանեան կողմին- Յ.Ի.]: Արդեօք Պուլկարիոյ նման անկախ իշխանութիւն, թէ՞ Արեւելեան Ռումելիի նման առանձնաշնորհեալ հատուած կամ Լեռնալիբանանի նման կիսանկախ իշխանութիւն շնորհել հայոց: Թուրքերը 61-րդ յօդուածին յստակացում կը պատրուակէին: Այս հարցը Երոպական երկիրներու պատահանատուութիւնն էր, որ զլացան ընելու» (էջ 105):

Օսմանեան Պետութեան հայոց վիճակին մասին նաեւ կը կարդանք այս հատորին «Հայաստան» վերնագրեալ յօդուածին մէջ, լոյս տեսած «Ալ-Ահրամ» օրաթերթի 24 Յունիս 1880, թիւ 203-ի մէջ. «Հայաստան իր ներկայ վիճակէն աւելի վատ դրութեան մէջ չէ եղած բնաւ: Կը տեղեկանանք Կ. Պոլսէն թէ երկիրը բաց դաշտ մը դարձած է քիւրտերու ամէն տեսակի ոտնձգութիւններուն առջեւ եւ անոնք իրենց բոլոր թշնամական արարքները, զուլումը, բռնութիւններն ու կեղեքումները կը կիրառեն հայոց վրայ: Երանի՜ թէ քիւրտերը ետ մղող մը գտնուի եւ կամ դէմ կեցող մը ըլլայ, կամ՝ իրականութիւնը քողագերծող մը... Երանի՜ թէ հայոց բողոքներուն լսող մը գտնուի: Հայոց վրայ քիւրտերու յարձակումներուն պատճառաւ ժողովուրդին մէջ սով կը տիրէ եւ խեղճերը կը տառապին ու հոգացող մը չկայ անոնց, կը յիշուի յօդուածին մէջ» (էջ 106): «Այս բոլորը Անգլիոյ քաղաքականութեան՝ եւ օսմանցիներու երեսակայածին կարծիքներու արդիւնքն են: Այդ մէկը Անգլիոյ եւ Օսմանեան Պետութեան միջեւ տարակարծութիւններու արդիւնքն է, որ հայոց գլխուն պատուհաս դարձաւ», կ'եզրակացնէ յօդուածագիրը (էջ 107):



Այս ձեռով հայոց տառապանքի տարիները տասնամեակներ շարունակուեցան, հիմնականօրէն Ռուսիա-Մեծն Բրիտանիա-Ֆրանսա տարակարծութիւններու պատճառով: Հակառակ այն իրողութեան թէ վերոյիշեալ երեք պետութիւնները դաշնակիցներ էին Ա. Համաշխարհային Պատերազմին, սակայն 1880-ականներէն մինչեւ Ա. Համաշխարհային վերջը, առաջինին եւ միւսներուն միջեւ լարուած յարաբերութեանց պայմանները անփոփոխ մնացած ըլլալով՝ պատճառ դարձան որ Անգլիա ու Ֆրանսա Ռուսիոյ Օսմանեան Պետութիւն քափանցելուն արգելք ըլլան, իրենց թշնամի Թուրքիան ռեւէ վնասէ գերծ պահելու գնով: Այսպիսով հայութիւնը երկար ատեն տառապեցաւ, կոտորուեցաւ ու բռնագաղթուեցաւ վերոյիշեալ կողմերու սեղմ ու լարուած մամլակին մէջ:

Օսմանեան բանակի սպայ Սարգիս Թորոսեան, իր «Տարտանէլից Մինչեւ Պաղեստին» յուշագրութեան մէջ (անգլերէն բնագիրէն թարգմանեց Լիլիթ Թութխալեան, Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Հիմնարկ, Հ.Հ. Գ.Ա.Ա. հրատ., Երեւան, 2012, միջակ չափի 208 էջ), յստակօրէն կը հաստատէ, որ հայ ժողովուրդը կոտորողները թուրքերն են. այդուհանդերձ ան կ'աւելցնէ, թէ բուն մարդասպանները Անգլիան ու Ֆրանսան են, որովհետեւ «Կալիփոլիի թերակղզիի Էրթուղրուլի բերդամասում թուրքական հրետանային մարտկոցի հրամանատար էի եւ տեսել եմ մեր պաշտպանողական դիրքերը՝ ամրակէտ ամրակէտի յետեւից, որոնց ծուէն-ծուէն արեցին անգլիական եւ ֆրանսական ռազմանաւերը: Եւ տեսայ թէ ինչպէս յաղթողները թիկունքով շրջուեցին դէպի այդ յաղթանակը, հեռացան ու այլեւս չվերադարձան» (էջ 13): Հարիւրապետ Սարգիս Թորոսեան կը հաստատէ, թէ անգլիացիք ու ֆրանսացիք յաղթանակի չէին ձգտեր, այլ պարզապէս չէին ուզեր, որ ռուսերը Տարտանէլին



տիրանային, որպէսզի Հնդկաստանը շահագործելու Անգլիոյ ծրագիրները չխանգարուին եւ Ֆրանսայի ազդեցութիւնը չտկարանայ Միջերկրականի մէջ: Այս պատճառով, միլիոնաւոր հայեր նահատակուեցան Մեծ Եղեռնին: Հեղինակը կ'ըսէ նաեւ. «Համաշխարհային Պատերազմը կարող էր աւարտուել՝ դեռ չսկսած, եթէ անգլիացիները ցանկանային յաղթել Տարտանէլում» (էջ 13):

Մեծ ուժերու շահերու բախման եւ Օսմանեան Պետութեան անկէ օգտուելով լարախաղացութեամբ արեւմտահայոց բռնաճնշելու իրավիճակին մէջ, Հայաստանի բարենորոգումներու հարցը ձգձգուելով եւ կախեալ մնալով մինչեւ Ա. Համաշխարհային պատերազմի սկիզբը՝ չիրականացաւ, որուն արդիւնքը Գերմանիոյ մեղսակցութեամբ Երիտթուրքերու սանձարձակօրէն Հայասպանութիւնը գործադրելը եղաւ, եւ որ անպատիժ կը մնայ ցարդ:

**IV. Քիրտ Աւազակապետ Մուսա Պէկի Դատաւարութիւնն Ու Ապտիլ Համիտի «Քաջագործութիւնը»**

Հայկական Նահանգներու Բարենորոգումներու մասին 1878-1893ի միջեւ լոյս տեսած եգիպտական կարգ մը թերթեր լայնօրէն անդրադարձած են, որուն մասին կ'իմանանք «Հայկական Հարցը 1876-1923 Ժամանակաշրջանի Արաբական Մամուլին Մէջ» խորագիրով՝ 14 հաւաքածոներէ բաղկացած հատորաշարքի «Միջազգայնացում Եւ Բարենորոգումներ 1876-1893» խորագիրը կրող արաբերէն Ա. Հատորէն (Գահիրէի Հ. Բ. Ը. Մ.-ի Սաթենիկ Չաքըր Ֆոնտի հրատ., Գահիրէ, 2015, 550 էջ): Գահիրէի Հ. Բ. Ը. Մ.-ի վարչութեան ատենապետ տոքթ. Վիզէն Ճիզմէճեան հաստատած է արաբերէն [www.armin-media.com](http://www.armin-media.com) յատուկ կայքէջը, որ ամբողջովին կը պարփակէ սոյն հատորաշարքը, ուրկէ կարելի է որոնումներ եւ ուսումնասիրութիւններ կատարել՝ թուակաճով, նիւթի խորագրով, թերթի կամ հեղինակի անունով:

Ընթերցողը նախ այն տպաւորութիւնը կ'ունենայ թէ մեծ պետութիւններու կողմէ՝ ինչպէս Մեծն Բրիտանիա եւ Ռուսիա Հայկական Նահանգներու Բարենորոգումներու հարցը առաջնա-



կարգ ուշադրութեան առնուած էր, սակայն հետեզհետե քափանցելով խորքը, կը տեսնէ թէ ան այդքան ալ կարետոր չէր անոնց համար, այնքան ատեն որ իրենց շահերը ուղղակի չէին վտանգուած: Ասոր իբր փաստ կը ծառայէ այն իրողութիւնը, թէ քանի մը տասնեակ տարի այդ հարցը ծամծամել է անոր մասին թերթերու մէջ շատ մեկան հոսեցնելէ ետք, ան մոռացութեան ենթարկուեցաւ, որուն իբր Հայաստանութեան առաջին հանգրուան տեղի ունեցան 1894-1896ի Համիտեան ջարդերը:

Վերոյիշեալ եգիպտական թերթերու խմբագրութիւններն ու անոնց աշխատակիցները այն ժամանակ օսմանեան իշխանութիւններու տիրապետութեան տակ ըլլալով, շատ զգոյշ արտայայտուած են հայկական նահանգներու բարենորոգումներու մասին, յաճախ նոյնիսկ դրուատելով երկրին իշխող թուրք տարրերը եւ մանաւանդ Սուլթանը, որ ըստ իրենց իբր թէ ոչ մէկ ճիգ կը խնայէր հայերը հանգիստ պահելու համար: Անոնք բաղդատութիւն դրած են իրենց ենթակայ եղող ժողովուրդներու հանդէպ օսմանեան, անգլիական ու ֆրանսական իշխանութիւններու վարմունքին միջեւ եւ եզրակացուցած, թէ իբր օսմանեան իշխանութիւնները միշտ հոգատար ու բարիացական եղած են երկրին ոչ-իսլամ համայնքներուն նկատմամբ, եւ թէ պատահող արհնալի խժողութիւնները բնական երեւոյթներ են մեծ տարածութիւն ունեցող երկիրներու համար, ինչպէս որ է Օսմանեան Պետութիւնը: Անոնք կեղծ զարմանքով կ'արտայայտուին եւրոպական երկիրներու կողմէ Հայկական Հարցին միջամուխ ըլլալուն, ինչպէս նաեւ Օսմանեան Պետութիւնը դատապարտումներու ենթարկելու երեւոյթներուն: Սակայն եւ այնպէս այս թերթերը միեւնոյն ատեն առարկայականօրէն հայոց տառապանքներուն նկարագրութիւնը տուած են, իրենց ընթերցողները իրագեկ դարձնելով պատահող տխուր իրադարձութիւններուն շուրջ:

1889-ի Սեպտեմբերին եգիպտական քանի մը թերթեր մէկէ աւելի անգամներ կ'անդրադառնան քիւրտ աւազակապետ Մուսա պէկի եւ անոր եղբոր՝ Ճասօ պէկի իրենց հետետորդներով Մուշի եւ Բաղէշի հայոց գիւղերու վրայ վայրենի յարձակումներուն եւ ջարդերուն: Այս լուրը աշխարհով մէկ կը տա-

րածուի եւ եւրոպական պետութիւնները, մանաւանդ Մեծն Բրիտանիա իր Խորհրդարանին մէջ մեծ աղմուկ կը բարձրացնէ այս առնչութեամբ: Սակայն եգիպտական թերթերը կ'ըսեն թէ Եւրոպա այդ հարցը խոշորացոյցով կը դիտէ, մինչ այդ մէկը այդքան մեծ կարեւորութիւն չունի եւ լուրերը չափազանցուած են:

Եգիպտական «Ալ Մուրաթթամ» թերթի 19 Սեպտեմբեր 1899-ի թիւ 171-ի առաջին էջին մէջ այս նիւթին մասին կը կարդանք. «Մուսա պէկի եղբայրը՝ քիւրտ Ճասօ պէկ յարձակեցաւ հայկական Վարդենիս գիւղին վրայ: Հայերը դիմադրեցին եւ յարձակումը ետ մղեցին առանց ռեւէ վնաս կրելու, մինչ Ճաստյի եղբայրը Պոլսոյ մէջ իր դատաւարութեան կը սպասէր [նախապէս հայոց դէմ իր գործած յարձակումներուն եւ ոճիրներուն համար- Յ.Ի.]: Գաւառի հայոց պատուիրակութիւն մը Կ. Պոլիս հասաւ բարօր վիճակի մէջ, լրիւ ազատութիւն վայելելով, հակառակ եւրոպական թերթերու մէջ յիշուած նկարագրութիւններուն, թէ իշխանութիւնները հայերը դէպի բանտ առաջնորդած են եւ զանոնք խոշտանգած ու անարգած»: Յօդուածագիրը կ'աւելցնէ թէ եւրոպական թերթերը կը ստեն հայոց մասին ըսելով, որ անոնք ռուսերուն օգնութիւնը կը հայցեն: Ան կ'ըսէ թէ հայոց ուզածը միայն քիւրտերու յարձակումներէն զերծ մնալն է: Այդ օրերուն Բ. Դուռը կ'արգիլէ ռուսական եւ անգլիական թերթերու երկիր մուտքը, նկատի ունենալով անոնց հայոց մասին չափազանցուած ոճով գրուած լուրերը եւ վերլուծութիւնները (էջ 225-226):

Այս նիւթին շուրջ բանավեճեր տեղի կ'ունենան օսմանեան դեսպաններու եւ եւրոպացի դիւանագետներու միջեւ: Թուրքերը իրենց վատ արարքները արդարացնելու ճիգերուն մէջ կ'այսպանէին անգլիացիները՝ Իրլանտայի մէջ ժողովուրդին վրայ ճնշում բանեցնելու յանցանքով: Անգլիոյ մէջ Օսմանեան Պետութեան դեսպան Ռ-ըսթոմ փաշա հարց կուտայ անգլիացիներուն թէ երբեւիցէ Իրլանտայի հարցով Օսմանեան Պետութիւնը բարեկարգումներ պահանջա՞ծ է Անգլիաէն (էջ 219):

Ի՞նչ էր սակայն այս հարցին իրականութիւնը: Համացանցի <http://ysu.am/files/Ariasirt-hayuhin.pdf> հասցեով կայքէջին մէջ կը



գտնենք հայրենի պատմաբան Էտիկ Մինասեանի «Արիասիրտ Հայուհին» խորագրեալ յօդուածը, ուրկէ կը բացայայտուի Մուսա պէկի վայրագութիւններու խստութիւնը հայոց դէմ, որուն ամփոփումը կը ներկայացնենք ստորեւ:

Տխրահռչակ քիւրտ աւագակապետ Միրզա պէկի աւագ որդին՝ Մուսա պէկ, որ նոյնպէս աւագակապետ էր, Բաղէշի քրտական եւ հայկական գիւղերու բնակիչները սարսափի մատնած էր: Ան իրեն դրացի քիւրտ աշիրէթներու դէմ յարատեւ կռիւներ կը մղէր կողոպուտի եւ գերիշխանութեան համար: 1889-ին Մուսա պէկ իր 300 քիւրտ զինեալներով կ'ասպատակէ, կը կողոպտէ եւ կրակի կու տայ հայկական բազմաթիւ գիւղեր: Բաղէշի նահանգի Մշոյ գաւառի Ղարս գիւղի գիւղապետ Միրօ եւ Առգավանք գիւղի գիւղապետ Օհան, այս հարստահարութեանց եւ սպանութեանց դէմ հայկական գիւղերու բնակչութիւնը բողոքի ցոյցի կ'առաջնորդեն Բաղէշի կառավարչատան դիմաց: Անոնք բողոքագիրներ կը հեռագրեն Բաղէշի կառավարիչին եւ Մուշի մութասարիֆին: Կառավարութիւնը Մուսա պէկը կը ձերբակալէ եւ Բաղէշի բանտը կը դնէ: Սակայն Բաղէշի կառավարիչ Էտիկն փաշա, որ բարեկամն էր Մուսա պէկի, զայն երեք օր ետք ազատ կ'արձակէ 300 ոսկի կաշառք ստանալով: Մուսա պէկ կ'որոշէ վրէժ լուծել հայերէն եւ հայկական գիւղերը կրակի տալ: Ան գիւղապետ Օհանը ողջ ողջ կ'այրէ եւ անոր ածխացած մարմինը Բաղէշի ճամբուն վրայ կը նետէ վրան հետեւեալ գրութեամբ. «Ով որ Մուսա պէկի դէմ բողոքէ, այս վիճակին պիտի հասնի...»:

Բազմաթիւ հայկական գիւղերու գիւղապետեր, որոնց մէջ Միրօ, Մուշ կ'ասպատակուին: Քանի մը շաբաթ ետք, Մուսա պէկ 150 քիւրտ զինեալներով, զիշերով կը յարձակի Ղարս գիւղին վրայ ու կը գրաւէ զայն: Անոր մարդիկը քանի մը ժամ առաջ յաջողած էին գաղտնաբար գիւղի եկեղեցին գրաւել, արգելք հանդիսանալու գիւղացիներուն՝ յարձակման ատեն եկեղեցիին զանգակը հնչեցնելու: Քիւրտերը Միրոյի տան պահակներէն շատերը կը սպաննեն եւ անոր տունը կը խուժեն: Հոն նաեւ կը սպաննեն Միրոյի եղբայրը՝ Աղաճանը, քեռի Մխոն եւ ուրիշ քանի մը երիտասարդներ: Միրոյի տան հայ պաշտպանողները,

վիրաւորները իրենց հետ առնելով փախուստ կու տան: Քիւրտերը Միրոյի տունը կը կողոպտեն եւ նահատակուած Աղաճանի դուստրը՝ 14 տարեկան Կիլիզարը կ'առեւանգեն ու Բոնաշէն լեռներու վրայ գտնուող Մուսա պէկի տունը կը տանին, ուր Մուսա պէկ այլ բազմաթիւ շքեղ տուններ ալ շինած էր իր կողոպտած դրամով: Քիւրտ կրօնաւորները «յարմար» կը տեսնեն Կիլիզարը Մուսայի եղբօր՝ Ջագոյի հետ ամուսնացնել:

Այս դէպքերը խիստ կը վրդովեցնեն Մշոյ դաշտի բոլոր հայկական գիւղերու բնակչութիւնը եւ ժողովուրդը Կ. Պոլիս բողոք կը ներկայացնէ Մուսա պէկի ոճրային արարքներուն դէմ: Այս բողոքի մասին Էտիկ Մինասեան կ'ըսէ. «Հայոց Ազգային Առաջնորդարանը եւ Կ. Պոլիսի Պատրիարքարանը տէր էին կանգնել այս դատին, համազգային քաղաքական բնոյթ հաղորդելով նրան»: Երոպական երկիրներու դեսպանները աղմուկ կը բարձրացնեն այս հարցին շուրջ եւ կը դատապարտեն Կիլիզարի առեւանգումը, որուն մասին Մինասեան կ'աւելցնէ. «Կիլիզարը իսլամացնելով՝ շուրջ երեք ամիս ենթարկել էին չարչարանքների, սակայն հայուհին երբեք չէր կորցրել յոյսը, կարողացել էր իր համարձակութեամբ, վճռականութեամբ ու արժանապատուութեամբ լուր հասցնել մօրն ու հարազատներին իր ողջութեան մասին»:

Կիլիզարի հարցին մասին հայոց բողոքները կը հասնին մինչեւ Օսմանեան Սուլթանական պալատ: Իշխանութիւնները Մուսա պէկը Կ. Պոլիս կը տանին եւ երկու ամիս ետք կը սկսի անոր դատավարութիւնը բազմաթիւ հայերու եւ երոպացի դիւանագետներու ներկայութեամբ: Դատավարութեան ընթացքին «Թուրքական կառավարութիւնը աշխատում էր արդարացնել Մուսա պէկին՝ երոպական պետութիւնների ներկայացուցիչներին ցույց տալու համար, որ հայերը զրպարտիչներ էին», կ'ըսէ Էտիկ Մինասեան:

Քիւրտերը երեք ամիս Կիլիզարի վրայ ճնշում կը բանեցնեն, մահուամբ կը սպառնան անոր եւ զայն կը փորձեն իսլամացնել ու կը ստիպեն որ դատարան ներկայանալու պարագային ի նպաստ Մուսա պէկի վկայէ եւ ըսէ, թէ ինք իր կամքով հեռացած էր տունէն եւ ոչ թէ առեւանգուած:



Այս բոլորին դիմաց Կիլիզար իմաստուն գտնուելով, միայն երեսանց ընդունած էր քիւրտերու առաջարկը՝ իսլամացումը: Բաղէշի օսմանեան դատարանին առջեւ Կիլիզար ուղղամիտ ու արդար յայտարարութիւններով կը ստիպէ դատարանը որ Մուսա պէկի դէմ բանտարկութեան վճիռ արձակէ: Դատարանին մէջ ոչ մէկ հայ արտօնուած էր ներկայ ըլլալ բացի Կիլիզարի մօրմէն: Այդ պահի մասին Մինասեան կ'ըսէ. «*Երբ մայրը դատարան է մտել, Կիլիզարը քաջութեամբ գրկախառնուել է մօր հետ եւ լաւ իմանալով, որ դատարարը կաշառուած է քրտերի կողմից, յայտարարել է, որ ինքը հայ է եւ որ հայ էլ կը մնայ, որ իրեն Մուսա պէկը բռնութեամբ է առեւանգել*»:

Թուրք ամբոխը որ դատարանին դուրսը հաւաքուած էր, փորձած է սպաննել Կիլիզարը, բայց թրքական ոստիկանութիւնը արգելք եղած է [որովհետեւ հարցին մօտէն կը հետեւէին եւրոպացի դիւանագէտներ ու օտար անձնատրութիւններ- Յ.Ի.]:

Դատարանի որոշումով Մուսա պէկ Մեքքէ կ'աքսորուի: Կիլիզարի ընտանիքը ապահովական նկատառումներով կը փոխադրուի Տիգրանակերտ, ուր Կիլիզար կ'ամուսնանայ Գեղամ Տէր Կարապետեանի հետ, որ 1908-ին Օսմանեան Խորհրդարանի երեսփոխան կ'ընտրուի: Ան 1915-ին հրաշքով կ'ազատի ձերբակալութենէ, սակայն 1918-ին կը մահանայ Կ. Պոլսոյ մէջ: Կիլիզար իր մանչն ու դուստրը առնելով կը մեկնի Փարիզ եւ հոն կը հաստատուի:

Յօդուածին վերջաբանը հետեւեալ ձեւով շարադրած է Մինասեան. «*Մուսա պէկի ոճրագործութիւնների քննութիւնը, որը 3-4 տարի շարունակ ալեկոծել էր հայութեանը Մշոյ դաշտից մինչեւ Պոլիս, աւարտուեց հայերի բարոյական յաղթանակով, որը, անշուշտ, պայմանաւորուած էր այլադաստիքները հրապարակայնօրէն մերժող եւ իրեն ծնած ժողովրդի ծոցը վերադառնալու հայ հերոսուի կնոջ՝ Կիլիզարի քաջ ու անվախ, աներեր վճռականութեամբ: Մուսա պէկ ընդամենը մէկ տարի մնաց քստրավայրում, որից յետոյ «հաճի» տիտղոսով վերադառնալով Տարօն [սուլթան Ապտիլ Համիտի «քաջարի» գաղտնի հրամանով- Յ.Ի.] եւ նոր յանձնարարութիւններ ստանալով թորքական կառավարութիւնից՝ սկսեց աւելի զգուշօրէն գործել*»:

Այն ժամանակ երբ Անդրանիկ եւ իր քաջարի զինուորները Մասունի լեռներուն վրայ հայոց ազատագրական պայքարը կը մղէին թուրքին եւ քիւրտին դէմ, Բաղէշի Ղարս գիւղի զիւղապետ Միրոյի եղբօր դուստրը՝ Կիլիզարը հերոսական կեցուածքով կը յաղթէր թշնամիին: Այս իրողութեան բնորոշումը կու տայ պատմաբան Մինասեան, երբ Կիլիզարի մասին կ'ըսէ. «*Իր ազգի եւ կրօնի համար նահատակուելու պատրաստ գեղջկուհու պահուածքի ճանաչման եւ գնահատման, հայ կնոջ աներեր վճռականութեան լաւագոյն օրինակ է ցոյց տուել*»:

#### V. Հայոց Տառապանքը Համիտեան Չարդերէն Ետք Եւ

Ապտիլ Համիտ իր լարախաղացութիւններով հայկական վեց նահանգներու բարենորոգումները ձգձգելէ ետք, առիթը գտաւ 1894-ին լայնածաւալ կոտորածներ գործադրելու հայոց դէմ: Ռուս-բրիտանա-ֆրանսական յարաբերութիւնները եւ տարակարծութիւնները ծանրացած էին այդ շրջանին եւ անոնցմէ որեւէ մէկը դոյզն չափով իսկ հայկական ջարդերուն դէմ գործնականապէս դիրքորոշում չունեցաւ եւ թուրքը այս անգամ ալ սանձարձակօրէն գործեց իր վաղեմի ծրագիրը՝ հայոց բնաջնջումը իրականացնելու: Աւելի քան երեք տարի ջարդարարութիւն ընելէ ետք, Ապտիլ Համիտ տակաւին չէր յազեցած եւ ան իր անհատականութեան ու հիւանդագին հոգեբանութեան ծուռութիւնները դրսեւորեց ձերբակալուած հայերը դատարան առաջնորդելով եւ անոնց «յարմար» պատիժներ սահմանեց խարդախ վճիռներով [բոլոր ձերբակալուած հայերը անմեղ ըլլալով անոնց մեծ մասը ազատ արձակուեցաւ եւրոպական երկիրներու դեսպաններու միջամտութեան իբր հետեւանք- Յ.Ի.]։ 1894-1896-ի կոտորածներէն ետք, Օսմանեան Պետութեան մէջ անիրաւ ձերբակալութիւններու, դատավարութիւններու, անարդար վճիռներու, հայոց Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի գործերուն եւ ապա Երիտթուրքերու կազմաւորման ու 1908-ի յեղաշրջման եւ Մահմանադրութեան վերահռչակման մասին բազմաթիւ լուրեր ու վերլուծական յօդուածներ կը կարդանք Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.-ի կազմած արաբերէն լեզուով «Հայկական Հարցը 1876-1923 Ժամանակաշրջանի Արաբական Մամուլին



Մէջ» ընդհանուր խորագրեալ հատորաշարքի, «1897-1908 Հայերը Եւ Երիտասարդ Թուրքերը» խորագիրով երրորդ հասարածոյին մէջ:

Սուլթան Ապտիւլ Համիտ 1894-1896-ի ջարդերէն ետք տակաւին ինքզինք արդարացնելով շողորորթութեամբ եւ սուտերով հանդէս կու գար Եւրոպայի առջեւ: Ան հայկական վեց նահանգներու մէջ բարենորոգումներ իրագործելու կեղծ խոստումներ կը շռայլէր, մինչ տեղ տեղ մասնակի կոտորածները կը շարունակուէին: 5 Յունուար 1897 թուակիր «Մասր» թերթի թիւ 302-էն կ'իմանանք թէ Ապտիւլ Համիտ եւրոպական երկիրներու դեսպաններուն կը ներկայացնէ բարենորոգումներու նոր ծրագիր մը, ըստ որում ան Ջիհնի փաշայի նախագահութեամբ նոր յանձնաժողով մը կը հիմնէ, որուն կեղրոնը Պրուսա է: Յանձնաժողովին անդամները երդում կու տան սուլթանին: Անոնք իրենց տուած երդումով կը խոստանան ըլլալ անկողմնակալ ու չկաշառուող եւ ծառայել միայն երկրին գերագոյն շահերուն: Սուլթանը դեսպաններուն հաւաստիացուց որ անոնք երդման յանձնաժողովի նիստերուն ներկայ կրնան ըլլալ: Չեւակերպութիւններու տեսակէտէն օսմանեան սուլթանին ըրածը կատարեալ էր, սակայն մարդիկ այլեւս յոյս չունէին անոր անկեղծութեան վրայ: Այս պատճառով եւրոպական երկիրներու դեսպանները զարմանք կը յայտնէին սուլթանին այս անակնկալ որոշումին հանդէպ եւ թերահաւատութեամբ կը մօտենային անոր, մանաւանդ որ Ապտիւլ Համիտ երկար ատեն մերժողական կեցուածքով ձգձգած էր հայկական վեց նահանգներու բարենորոգումները: Այս անգամ ալ անոնք զիտէին որ սուլթանը պարապ ժամանակ կ'անցնէր շահելու համար այն ինչ որ պէտք էր իրեն, այսինքն հայոց դանդաղ բնաջնջումը, որպէսզի հայկական հարցէն միանգամընդմիշտ ձերբազատուի: Ապտիւլ Համիտ ճիգ չէր խնայէր 1894-1896 ժամանակաշրջանի հայոց լայնատարած կոտորածները բոլորին մոռցնել տալու:

Սուլթանին սուտի եւ կեղծիքի երեսներէն մէկն ալ անոր յայտարարութիւնն էր թէ բոլոր ազատագրկուած հայոց ներում շնորհուած է: Այդ օրերուն պարզուեցաւ նաեւ դառն իրականութիւն մը: Ներում շնորհուած անձերուն մէջ կը գտնուէր Մազհար

պէկ անունով թուրք ոճրագործ մը, որ բանակին մէջ սպայ էր եւ բացի բազմաթիւ հայերէ ան սպաննած էր իտալացի անմեղ վարդապետ մը: Սուլթանին այս արարքը մեծ վրդովում կը յառաջացնէ եւրոպական դիւանագիտական շրջանակներուն մէջ: Ֆրանսա եւ Իտալիա բուռն կերպով պաշտօնապէս կը բողոքեն Մազհար պէկի անպարտ արձակումի վճիռին դէմ, որ անմեղ հայերն ու այս թուրք ոճրագործը կը հաւասարեցնէր: Ուստի սուլթանը ստիպողական այս դրութեան մէջ Մազհար պէկը կալանքի տակ պահելու եւ դատավարութիւնը շարունակելու հրաման կու տայ: Այս միջոցին խօսքեր կը շրջագային թէ սուլթանը կը մտադրէր գաղտնի գեղծարարութեամբ մահուան պատիժի վճիռ սահմանել Մազհար պէկի դէմ, սակայն գործադրութիւնը կատարել անմեղ հայ բանտարկեալ մը կախաղան հանել տալով: Սոյն տարածայնութեան հիման վրայ Ֆրանսայի դեսպանը թէւ չէր զարմացած թրքական այս ոճին նկատմամբ, սակայն կը սկսի աւելի մանրակրկիտ քննութեամբ մօտէն հետաքրքրուիլ Մազհար պէկի դատավարութեան հարցով (էջ 16-19): Թրքական իշխանութիւնները Ապտիւլ Համիտի հրահանգով եւ ցուցմունքներով այս հարցը կը ճօճեն, դատավարութիւնը կը դանդաղեցնեն եւ ամբաստանեալ ոճրագործը տեղէ տեղ կը փոխադրեն, յոյս ունենալով վրիպիլ եւրոպական դիւանագիտութեան հսկող աչքերէն եւ արդարացնել թուրք մարդասպանը:

Այս միջոցին, 1897-ի սկիզբը հայկական կոտորածներու լուրերը հետեզհետէ կը հոսին եւ թերթերու մէջ կը հրատարակուին: 8 Յունուար 1897 թուակիր եգիպտական «Ալ-Մուրշիտ» թերթի թիւ 2-ին մէջ կը կարդանք անգլիական «Թայմզ» թերթին տուած լուրը Ալկնի կոտորածներուն մասին, ուր կ'ըսուի թէ հաւաստի աղբիւրներու համաձայն մեծ ջարդ մը տեղի ունեցած է Ալկնի մէջ 1896-ի 15 Սեպտեմբերէն սկսեալ եւ վերջ գտած 17 Սեպտեմբերի յետմիջօրէին. «Ամբողջ Փոքր Ասիոյ մէջ իր հարստութեամբ եւ շէնքերու գեղեցկութեամբ հռչակաւոր այս քաղաքը՝ Ալկն անցեալ տարի մազապործ ազատեցաւ կոտորածէ, անոր բնակիչները փրկուեցան 1500 ոսկի կաշառք վճարելով շրջանի քիւրտ պարագլուխներուն: Այս անգամ կոտորածէն տասը օր



առաջ, քայմաքամը իր քով կանչեց Ակնի հայոց երեսելիները եւ անոնց ըստ սպառնալով, թէ քաղաքին մէջ պետութեան դաւաճաններ գոյութիւն ունին եւ կը հրամայեն հայոց որ զանոնք ձերբակալեն ու յանձնեն պետութեան: Հայ պատասխանատուները ըսին թէ մենք այդպիսի որակումով մարդիկ չունինք եւ չենք ճանչնար եթէ պետութիւնը անոնց մասին տեղեկութիւն ունի, ինք թող ձերբակալէ զանոնք» (էջ 20):

Նոյն ժամանակաշրջանի դէպքերուն մասին իր յօդուածներով եւ լուրերով երոպական հանրային կարծիքը իրազեկ պահած է նաեւ իրլանտացի թղթակից Էմիլ ճոզքֆ Տիլոն (ծնած է 1854-ին Տապլին, Իրլանտա, մահացած՝ 1933ին), որ ծպտուած կերպարանքով այցելած է Հայաստանի զանազան վայրերը եւ հայոց կոտորածներուն մասին իր ականատեսի վկայութիւնները յղած է անգլիական «Տիլ Տէյլի Թելեկրաֆ» օրաթերթին: Ան յստակ նկարագրութիւններ տուած է դէպքերուն մասին, առարկայական եւ անկողմնակալ մեկնաբանութիւններով: Ի շարս այլ ակնարկներու ան ընդհանուր գիծերու մէջ նկարագրած է պատահող դէպքերը հետեւեալ ձեւով. «Առաջին քայլը, - գրում էր ժամանակի խոշորագոյն հրապարակախօսներից մեկը՝ Էմիլ Տիլոնը բնաջնջման ծրագրի իրականացման ուղղութեամբ, այն էր, որ պարբերաբար քայքայեն ժողովրդին: Դա նախ եւ առաջ իրականացում էր ամենադաժան հարկային քաղաքականութեամբ: Յատկապէս ծանր էին գլխահարկը եւ ռազմական հարկը: Սուրբանը տնտեսական ճնշումները զուգակցում էր ամենանորը քաղաքական հետապնդումներով: Պետական քաղաքականութեան աստիճանի էր բարձրացուել մուսուլմանների բնակեցումը հայաբնակ գիւղերում եւ շրջաններում: Ընդ որում, վերաբնակիչները տասը տարով ազատվում էին ռազմական ծառայությունից, ստանում էին անվճար հողատարածություններ եւ նիւթական օժանդակություն: Չանգուածային այս վերաբնակեցումները հետապնդում էին մեկ նպատակ՝ փոխել հայաբնակ շրջանների ազգային կազմը, թուլացնել, տնտեսապէս հարուածել հայերին» <https://journals.openedition.org/eac>:

1897ին տակաւին կը շարունակուէին թուրքերու եւ քիւրտերու ոտնձգութիւնները հայոց դէմ: Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքը իր

յաճախակի բողոք-դիմումներով սուլթանին կը դիմէր վերջ դնելու համար հայ ժողովուրդի զաւակներուն դէմ կատարուող ոտնձգութիւններն ու սպանողը: Այս ուղղութեամբ եզիպտական կարգ մը թերթեր իրենց ստիպողական յարգանքի տուրքը սուլթանին եւ թրքական իշխանութիւններուն հանդէպ տալով հանդերձ, թրքական պաշտօնական կողմերու, թուրք պաշրպօզութներու եւ քիւրտերու ձեռքէն հայոց կրած տառապանքները խիզախօրէն կը նկարագրէին: Ուշագրաւ է «Մասր» թերթի 16 Մարտ 1897 թուակիր թիւ 355-ը, որուն մէջ կը կարդանք թէ հայերը երոպական զանազան երկիրներու հիւպատոսներուն բողոք կը ներկայացնեն իրենց կրած տառապանքներուն մասին: Անոնք կ'ըսեն թէ գերիներ դարձած են թուրքերուն, որոնք իրենց հետ կը վերաբերին կենդանիներու նման եւ ոչ թէ մարդու, իսկ պետութիւնը իր ձեռքը անցած հայը կը յօշոտէ: Պետութիւնը քիւրտերու եւ թուրքերու կը հրահանգէ ընել հայոց ինչ որ կ'ուզեն: Թուրքերն ու քիւրտերը սանձարձակօրէն կը մտնէին ռեւէ հայու մը տունը, կը կտրէին, կը փշրէին, կը գողնային եւ տնեցիները կը խոշտանգէին: Ան որ դէմ կու գար, բանտ կ'առաջնորդուէր: Աւելին՝ անոնք հայոց տուները կը բռնագրաւէին եւ տանտէրը դուրս կը ձգէին [ցուրտին կամ կիզիչ արեւուն տակ-Յ.Ի.]: Բանտին մէջ [բերանացի կարճ դատավարութենէ յետոյ-Յ.Ի.], հայը կ'ամբաստանուէր իբր երկրին դաւաճան ու թշնամի: Թուրք հողագործներ հայերը ծեծի, կիցի եւ մտրակի հարուածներու տակ իբրեւ գրաստ կ'աշխատցնէին իրենց արտերուն մէջ...: Թուրքերն ու քիւրտերը հայերը իրենց նահանգներուն մէջ գերիներէն աւելի ստոր մակարդակի հասցուցած էին: Բոլոր այս կատարուածներուն մասին Մեծն Բրիտանիոյ դեսպանն էր որ կը վկայէր ու կը զեկուցէր անգլիական արտաքին գործոց նախարարին: Այս տեղութեանց նկարագրութիւնները մանրամասնօրէն տրուած են սոյն հաւաքածոյի 49-51-րդ էջերուն մէջ:

Հայոց կոտորածներու 1894-1896 դաժան ժամանակաշրջանի համար պատմաբան Ռուբէն Փոլ Ատալեան հետեւեալը կ'ըսէ. «Հայոց կողմէ բնորոշուած իբրեւ «Մեծ Չարդեր», իսկ միջազգային ցեղասպանական այդ օրերու գրականութեան մէջ



իրը «Հայկական Ջարդեր», ներկայիս այդ վայրագությունները յաճախ կը կոչուին «Համիտեան Կոտորածներ» զանազանելու համար զանոնք աւելի մեծ վայրագություններէ, զորս պատահեցան 1915-ի Հայոց Յեղասպանութիւն բնորոշումով: Համիտեան Կոտորածները հաստատեցին քրքական պետութեան ոճիրի ու կողոպուտի սիսթեմաքիք քաղաքականութիւն վարելու ունակութիւնը ինչպէս նաեւ սոյն պետութեան փորձը միջազգային բողոքի դիմաց արդարացնելու համար ոճրագործ կողմը [թուրքերը- Յ.Ի.]: Թրքական այս արարքն ու կեցուածքը կը ծառայէ իբր նախադէպ 1915-ի Հայոց Յեղասպանութեան գործադրութեան, նկատի ունենալով բռնազաղթեցնելու [եւ կոտորելու- Յ.Ի.] հասարակաց երեսները» <https://www.armenian-genocide.org/hamidian.html>: Ուրեմն թուրքերու համար հայոց բնաջնջման նենգ գործը, ծրագրաւորումէն ետք տարիներու հետեւողական աշխատանքէ է...:

Այս ձեւով տասնամեակներու ընթացքին թուրքերու կողմէ գործադրուեցան հայոց կոտորածները՝ ձգտելով հասնելու Հայ Ազգի բնաջնջման: Թուրքը օտար եւ կասկածելի մեղսակիցներով ու լծակներով ծրագրած եւ գործադրած է ջարդերը սպաննելով, քանդելով, աւերելով, կողոպտելով ու վնասելով՝ հասնելու համար Հայասպանութեան, բայց չէ յաջողած: Թրքական պետական միտքը չարիք կը յղանայ ու չարիք կը ծնի, որուն հակառակ հայը թէ՛ պետականութեան եւ թէ՛ այլ վիճակի մէջ միշտ կը ծրագրէ կառուցել, շինել, հնարել եւ ստեղծել, որ կը ծառայէ ոչ միայն իր՝ այլ ամբողջ մարդկութեան բարօրութեան: Այս իրականութիւնը կը շարունակուի ներկայիս ալ:

## VI. Մեծն Բրիտանիոյ Երեսուքապէս Դրական, Գործնականօրէն Ժխտական Դերը Բարենորոգումներու Հարցով

Համիտեան կոտորածները համեմատաբար թեթեւացած էին 1896-ի վերջերը, սակայն հայոց դէմ մասնակի ոճիրներ կը կատարէին թուրքերն ու քիւրտերը: Եգիպտական թերթերէն քաղելով տեղեկութիւնները, զորս լոյս տեսած են Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.-ի կազմած ու հրատարակած արաբերէն լեզուով «Հայկական Հարցը 1876-1923 Ժամանակաշրջանի Արաբա-

կան Մամուլին Մէջ» ընդհանուր խորագրեալ հատորաշարքի, «1897-1908 Հայերը Եւ Երիտասարդ Թուրքերը» խորագիրով երրորդ հաւաքածոյի մէջէն կը ներկայացնենք սոյն դէպքերուն եւ անոնց մասին արձագանգներ: Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.-ի վարչութեան ատենապետ տոքթ. Վիզէն Ճիզմէճեան հաստատած է արաբերէն [www.arminmedia.com](http://www.arminmedia.com) յատուկ կայքէջը, որ ամբողջովին կը պարփակէ սոյն հատորաշարքը, ուրկէ կարելի է որոնումներ եւ ուսումնասիրութիւններ կատարել՝ թուականով, նիւթի խորագրով, թերթի կամ հեղինակի անունով:

23 Մարտ 1897 թուակիր եգիպտական «Մասր» թերթի թիւ 361-ի մէջ կը յիշուի, թէ Տիգրանակերտի մէջ անգլիական բարեսիրական միութեան կողմէ, որուն գլխաւորը Ուէսթմինիսթրի դուքսն էր, միութեան պաշտօնեաներէն հայազգի Յովսէփ Եունան մարդասիրական օգնութիւն կը բաշխէր աղքատներուն: Քանի մը թուրքեր զայն կը սպաննեն եւ անոր քով եղած դրամները կողոպտելով փախուստ կու տան: Գողցուած դրամներուն գումարը կը հասնէր 500 օսմանեան ոսկիի: Բրիտանական եւ ամերիկեան դեսպանները Բ. Դուռ բողոք կը ներկայացնեն այս հարցին կապակցութեամբ եւ կը պահանջեն անոր մանրամասնութիւններու բացայայտումն ու ոճրագործներուն խստի պատիժը:

Ասոր կը յաջորդեն քանի մը օր ետք Սերասիոյ նահանգի Թոքատ գաւառի ջարդերը, որոնց լուրը կը կարդանք «Ալ Իխլաս» թերթի 27 Մարտ 1897-ի թիւ 105-ին մէջ, ուր կը նշուի թէ հայերը 100 զոհ ունին: Նոյն ամսուան 30-ի «Ալ Իխլաս»ի թիւ 106-ին մէջ կը հաղորդուի, թէ Թոքատի հայ զոհերուն թիւը 400 հոգի է եւ ոչ թէ 100: 6 Ապրիլ 1897-ի նոյն թերթի թիւ 108-ին մէջ կը հաղորդուի, թէ Բ. Դուռը Հասան Ֆահմիի գլխաւորութեամբ դատական մարմին մը կը դրկէ Թոքատ այնտեղի կառավարիչն ու ոստիկանապետը՝ Հազգի փաշան եւ կառավարչատան բոլոր պաշտօնեաները դատելու՝ եւ պատշաճ վճիռ տալու: Թերթը կ'աւելցնէ թէ դատական յանձնախումբին կողմէ տրուելիք վճիռը ոչ մէկ պարագայի տակ փոփոխութեան պիտի չենթարկուի, այլ այդ պիտի նկատուի վերջնական եւ կտրուկ:

Այս միջոցին թէւ Անգլիա մեծ աղմուկ կը հանէր հայոց դէմ



գործուող ոճիրներուն բողոքելու ուղղութեամբ, սակայն ոչ մէկ գործնական քայլի կը դիմէր: Արդէն 1894-էն սկսեալ երեք տարի շարունակ Անգլիոյ դերը եղած էր միայն խօսքով դատապարտել հայոց դէմ կատարուող ոճիրները եւ երբ գործնական քայլ մը առնելու անհրաժեշտութիւնը զգացուած էր, այն ատեն Անգլիա իր սեփական շահերը առաջնակարգ սեպելով, դասալիք եղած էր քաղաքական, զինուորական եւ մարդկային օգնութիւն փութացնելու հայոց: Նոյն այս ձեւով ան սպառնալիքի ալիքով յարատեւ արգելք եղած էր հայերը բարենորոգումներէ աւելի լաւ դիրքի մէջ դնելու Ռուսիոյ հաւանական միջամտութեան ու եւրոպական միւս երկիրներն ալ զինուորագրած էր եւ ստիպած իրեն հետեւելու:

Ըստ «Մասք» օրաթերթի 29 Մարտ 1897-ի թիւ 366-ի մէջ երեւցած յօդուածին (էջ 54-57), կը պարզուին հետեւեալ իրականութիւնները 1894-1896-ի Համիտեան կոտորածներու եւ անոնց առընչութիւն ունեցող Մեծն Բրիտանիոյ եւ եւրոպական երկիրներու քաղաքական կեցուածքներու:

Ա. Մեծն Բրիտանիա Եւրոպայի ամենէն զօրաւոր պետութիւնն էր, որ 19-րդ դարու վերջերը ստեղծած էր միջազգային վիճակ մը, որմէ միայն ու միայն ինք կ'օգտուէր եւ խստօրէն կ'արգիլէր այլ պետութիւններու որեւէ ձեւով օգտուելու որոշ տուեալ կացութենէ մը: Անգլիա ոյժի սպառնալիքով կը պարտադրէր միւս պետութիւններուն իր կամքին համաձայն շարժելու: Անգլիացի պահպանողական քաղաքագէտներէն ոմանք զարմանքով կը յիշէին իրենց կառավարութեան յաջողուցած այս իրականութիւնը, դրուատելով օրուան վարչակարգը:

Բ. Երբ հայկական նահանգներու ջարդերը տեղի կ'ունենային, քաղաքական դիտորդներու կարծիքներուն համաձայն այլեւս Ռուսիա անխուսափելիօրէն պիտի գրաւէր Հայաստանի արեւմտեան հատուածը, բաւարար եւ արդարացուցիչ պատճառ ունենալով՝ հայոց տառապանքները: Անգլիա Ռուսիոյ դէմ իր սպառնալիքներու կողքին շարժեց նաեւ Ֆրանսան, որ զօրաւոր կերպով դէմ կեցաւ Օսմանեան Պետութեան հայկական նահանգները գրաւելու ռուսական հաւանական ծրագրին: Անգլիա Եւրոպայի մէջ այսպիսի իրավիճակ մը ստեղծեց,

ուր բոլորն ալ Ռուսիոյ կողմէ Հայաստանի արեւմտեան հատուածը իր հակակշռին տակ առնելու ծրագրին դէմ կեցան:

Գ. Անգլիոյ նման Ֆրանսա ալ սպառնական ոճով սկսաւ խօսիլ եւ զգուշացուց Ռուսիան թէ հայկական նահանգները գրաւելու պարագային, ինք ալ քանի մը նահանգ իր հակակշռին տակ պիտի առնէ զէնքի ոյժով: Նոյնպէս Գերմանիա անպաշտօն այս սակարկութիւններուն մասնակցեցաւ իր սպառնալիքով թէ ինք ալ պիտի միջամտէ: Այս ձեւով անկարելի դարձաւ որեւէ ձեւով մասնատել Օսմանեան Պետութեան հողատարածքը:

Դ. Այս բոլորէն ետք յստակ դարձաւ թէ Մեծն Բրիտանիա կը պահպանէ Օսմանեան Պետութեան գոյութիւնը եւ անոր սահմանները: Ան Ֆրանսան հեռու կը պահէ դէպի Հնդկաստան տանող եւ Միջերկրականէն անցնող ճանքաներէն, միեւնոյն ատեն Ռուսիան հեռու կը պահէ Միջերկրականի տաք ջուրերէն: Այս բոլորը Անգլիա կ'ընէր հակառակ այն իրողութեան թէ կարգ մը անգլիական կողմեր խիստ կերպով կ'ատէին օսմանցիները՝ հայոց դէմ անոնց գործած ոճիրներուն համար: Անգլիոյ ժողովուրդին մօտեցումը տարբեր էր իր պետութեան քաղաքականութենէն:

Ե. Անգլիա յարատեւօրէն միայն խօսքով կը հետապնդէր հայկական նահանգներու բարենորոգումներու գործի իրականացումը, այսպիսով շահելու համար Թուրքիոյ քրիստոնեաներու համակրանքը:

Եզիպտական թերթերը այդ օրերուն խստօրէն կը քննադատէին Արեւմուտքը ընդհանրապէս եւ Մեծն Բրիտանիան մասնաւորաբար, իրենց յարուցած աղմուկին փոխարէն գործնական քայլ մը չառնելու յանցանքով, հայոց սպանդները դադրեցնելու եւ բարենորոգումները գործադրութեան մէջ չդնելու անհոգութեամբ ու անտարբերութեամբ, ինչպէս նաեւ հայերը զուր տեղ գոգրելու շահատակութեամբ եւ անոնց տառապանքները միայն դիտելու անբարոյութեամբ: Այս պատճառով կարգ մը թերթեր, թէւ քիչ թիւով, կ'այպանէին հայերը օտարներու դրոյմով բողոքելու պետութեան դէմ եւ ձեւով մը՝ անուղղակիօրէն պատասխանատու կը նկատէին զանոնք տեղի ունեցող կոտորածներուն համար: Հազուադէպ



պարագաներու միայն սակաւաթիւ թերթեր սուտով ու կեղծիքով գովարանութիւն կը շռայլէին օսմանեան կառավարութեան եւ սուլթան Ապտիւլ Համիտին, հայերը յանցաւորի աթոռին նստեցնելով, այդ ալ պարզապէս իրենց մորթին վախնալով կամ նիւթական ստանալու փոխարէն: Կային նաեւ թուրքեր որոնք այսպիսի նիւթեր տալով արաբական թերթերու սեփականատէր, խմբագիր եւ կամ ալ յօդուածագիրներ էին:

Եգիպտական «Ալ Բաիտ Ալ Մասրի» թերթը իր 30 Յուլիս 1897-ի թիւ 90-ի մէջ կ'անդրադառնայ այս հարցին՝ հայոց օգնութեան հասնելու Անգլիոյ դասալիքութեան ուղղութեամբ (էջ 79-82): Յօդուածագիրը կ'ըսէ. «Եթէ երբեք Անգլիա կ'ըսէ հայոց թէ իր գրահատրները չեն կրնար Հայաստանի լեռները մազլցի, այն ատեն ինչո՞ւ համար ան հայերը մղեց բարենորոգումներ պահանջելու Օսմանեան Պետութեան»:

Այսուհանդերձ Անգլիա իր հանրային կարծիքը իրագրել կը դարձնէր Օսմանեան Պետութեան մէջ հայոց դէմ գործուող կոտորածներու մանրամասնութիւններուն: Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները կը ձայնակցէին եւրոպական այս արշաւին եւ անոնք ալ իրենց կարգին ժողովուրդը տեղեակ կը պահէին Օսմանեան Պետութեան հայկական նահանգներու ջարդերու մանրամասնութիւններէն: Այս մասին «Նիւ Եորք Հերալտ» թերթի թղթակից՝ դոկտ. Հիւրըրթ մանրամասնօրէն կը նկարագրէ հայոց տառապանքը քիւրտերու ոճիրներէն եւ կ'ամբաստանէ թուրքերը, որոնք կը գոգրէին քիւրտերը հայոց դէմ: Յօդուածին մասին գրուած է Ադեքսանդրիոյ մէջ լոյս տեսած «Ալ Մուշիր» թերթի, 19 Փետրուար 1898-ի թիւ 9-ի մէջ (էջ 123-128): Դոկտ. Հիւրըրթ ամերիկեան թերթին Բաղէշէն դրկած թղթակցութեան մէջ կ'ըսէ թէ թուրքերը, քիւրտերն ու թաթարները իրենց բարկութեան կրակը թափեցին Մեւ Ծովէն հեռու ապրող հայոց վրայ եւ անարգեցին զանոնք: Հիւրըրթ քիւրտերը հետեւեալ ձեւով կը նկարագրէ. «Քիւրտերը թրքական ցեղ մը չեն եւ դժուար է ըսել թէ անոնք մարդկային ցեղի մը կը պատկանին: Անոնք վայրի գազաններ են մարդու կերպարանքով: Թուրքերու պէս, քիւրտերն ալ իսլամ են եւ կը հնազանդին Սուլթանի հրամաններուն: Անատոլոյի մէջ մէկ ու կէս միլիոն քիւրտ կը բնակի... Կը տես-

նենք թէ քիւրտը միշտ սուրով եւ դաշոյնով զինուած կը շրջագայի, իսկ խեղճ հայուն կառավարութիւնը չարտօներ որ զէնք կրէ: Հայերը մինչեւ վերջերս քիւրտերու հետ խաղաղ կ'ապրէին եւ անոնց տուրք կը վճարէին պաշտպանութեան փոխարէն, մինչեւ որ թրքական կառավարութիւնը արգիլեց քիւրտերուն հայերը պաշտպանել եւ երկու ազգերու միջեւ երկպառակութիւն ստեղծեց, ու պատահեցան հայոց ահռելի ջարդերը» (էջ 123-124): Դոկտ. Հիւրըրթ շրջագայած է հայկական նահանգները եւ տեսած հայոց դառն վիճակը: Թուրք բնակիչները անոր վկայած են հայոց կոտորածներուն մասին ըսելով, որ քիւրտերը զանոնք ամեն օր կը մորթեն, անոնց ստացուածքը կը կողոպտեն եւ տուները կրակի կու տան:

Սակայն եւ այնպէս Մեծն Բրիտանիոյ յարուցած աղմուկը ի նպաստ հայոց չժառայեց: Սկիզբը բարենորոգումները գործադրելու գծով Անգլիոյ թափած ջանքերը այն տպաւորութիւն տուին, թէ անոնք լուրջ են ու անկեղծ, բայց ետքը պարզուեցաւ որ անոնք միայն ու միայն Ռուսիան Հայաստանի արեւմտեան հատուածը գրաւել ետ մղելու համար էին եւ վերածուեցաւ «բազում աղմուկ վասն ոչինչի» դառն եւ ունայն իրականութեան:

Ներկայիս կարելի է ըսել թէ բարենորոգումները եթէ գործադրուէին կացութիւնը շատ պիտի չփոխուէր, որովհետեւ ինչպէս յետագայ զարգացումները ցոյց տուին՝ ըստ հայոց դարաւոր փորձառութեան թուրքը հայուն համար վնասակար ու անյոյս գոյակից մըն էր Հայաստանի հողին վրայ: Իսկ եթէ Ռուսիա գրաւէր հայկական նահանգները, այդ պարագային հաւանաբար իրականութիւնը տարբեր ըլլար:

Այս բոլորէն ետք առողջ տրամաբանող մը հարց կրնայ տալ, թէ այն օրերու անգլիացիներու եւ ամերիկացիներու հայոց կոտորածներու վկայութիւններու եւ հայոց հանդէպ կարեկցութեան իրականութեան հակառակ, այսօր Ա.Մ.Ն.-ի եւ Մեծն Բրիտանիոյ վարչակարգերը Հայոց Յեղասպանութիւնը նշելու բայց պաշտօնապէս չճանչնալու որձեւեզ կեցուածք ունին՝ քաղաքական իրենց շահերու տեսանկիւնէն դիտուած, որ իրենց անցեալէն ալ շատ տարբեր չէ: Սակայն երկու երկիրներու հանրային կարծիքը ինչպէս անցեալին, ներկայիս ալ Հայասպա-



նութեան փաստին հանդէպ իրենց վարչակարգերու քաղաքական ոճին եւ կեցուածքին ուժգնօրէն դէմ է: Միջազգային ակադեմական շրջանակներու եւ հզօր պետութիւններու մեծ ու հռչակաւոր համալսարաններու եւ հիմնարկներու ջախջախիչ մեծամասնութիւնը ոչ միայն կ'ընդունի Հայաստանութիւնը, այլեւ իրենց առարկայական ու գիտական ուսումնասիրութիւններով եւ վերլուծութիւններով կը սատարէ աշխարհի վրայ անոր փաստի հաստատման:

### VII. Ցարական Ռուսիոյ Եւ Հայոց Եկեղեցոյ Ինչքերու Գրաման Տագնապին Արծարծումը Եզիպտական Մամուլին Մէջ

Եզիպտական «Ալ Ռաուի» օրաթերթը իր 14 Սեպտեմբեր 1903-ի թիւով, «Հայոց Բռնաճնշումը Ռուսիոյ Մէջ» խորագիրի տակ Ալեքսանդրապոլի [ներկայիս Կիւմրի] հայոց ցոյցին մասին կը հաղորդէ, թէ խումբ մը հայեր եկեղեցի մը մէջ հաւաքուելով ռուսական իշխանութիւններուն դէմ բողոքած են, վերջինիս Հայ Եկեղեցոյ ինչքերն ու ստացուածքները իւրացնելու որոշումին կապակցութեամբ: Ռուսական ոստիկանութիւնն ու բանակի զինուորներ փորձած են բռնի ուժով ցրուել ամբոխը, որ մղած է հայերը քարկոծելու զինուորներն ու ոստիկանները, որոնք իսկոյն կրակ բացած են ու եօթը հոգի սպաննած եւ 27 ուրիշներ վիրատրած: Յօդուածագիրը կ'ըսէ. «Դէպքին իբրեւ պատճառ կը ծառայէ այն իրողութիւնը թէ կարճատեւ մը առաջ ռուսական կառավարութիւնը ուզեց ինք անձամբ վարել Հայ Եկեղեցոյ տնտեսական գործերը, նոյնացնելով ռուսերն ու հայերը, վախճալով հայոց միասնութենէն ու իրենց եկեղեցիներու եւ դպրոցներու մէջ հայ լեզուն եւ արանդոյթը պահելու վճռակամութենէն: Ռուսական կառավարութիւնը ուզեց հայոց սրտերուն մէջ անկախանալու յոյսը սպաննել, որպէսզի հայերը հետագահին չմիանան Օսմանեան Պետութեան մէջ ապրող իրենց հայ եղբայրներուն: Ռուսերը վստահ էին իրենց առած քայլէն եւ կը կարծէին թէ հայոց բողոքները արդիւնք պիտի չտան» (էջ 312):

Վերոյիշեալ թերթին կտրօնը զետեղուած է Գահիրէի Հ.Բ.

Ը.Մ.-ի կազմած ու հրատարակած արաբերէն լեզուով «Հայկական Հարցը 1876-1923 Ժամանակաշրջանի Արաբական Մամուլին Մէջ» ընդհանուր խորագրեալ հատորաշարքի, «1897-1908 Հայերը Եւ Երիտասարդ Թուրքերը» խորագիրով երրորդ հաւաքածոյի մէջ, որմէ կը ներկայացնենք այս որոշումին հետեւանքով տեղի ունեցած դէպքերու լուրերն ու անոնց մասին արձագանգներ: Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.-ի Վարչութիւնը սոյն հատորաշարքի պատրաստութիւնը վստահած է եզիպտական Տամանհուր Համալսարանի նորագոյն եւ ժամանակակից պատմութեան դասախօս՝ դոկտ. Մուհամմատ Ռիֆաաթ Ալ-Իմամի գլխաւորութեամբ գիտական յետազօտական խմբակի մը:

Արաբերէն լեզուով [www.arminmedia.com](http://www.arminmedia.com) յատուկ կայքէջը հաստատուած է Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.-ի վարչութեան ատենապետ տոքթ. Վիզէն Դիզմէճեանի ճիգերով: Կայքէջը ամբողջովին կը պարփակէ սոյն հատորաշարքը, ուրկէ կարելի է որոնումներ եւ ուսումնասիրութիւններ կատարել՝ թուականով, նիւթի խորագրով, թերթի կամ հեղինակի անունով:

«Ռոյթըրը» լրատուական գործակալութիւնը 17 Սեպտեմբեր 1903-ին իր Փետրսպուրկէն դրկած հեռագրին մէջ կը թուէ այն պատճառները, որոնք ռուսական կառավարութիւնը մղած են Հայ Եկեղեցոյ ստացուածքներն ու ինչքերը իր տնօրինութեան տակ առնելու: «Ալ Ռաուի» օրաթերթը իր 19 Սեպտեմբեր 1903-ի թիւին մէջ սոյն հեռագիրը արաբերէնի թարգմանելով կ'արտատայէ: Վերոյիշեալ պատճառներէն առաջինը այն է թէ հայերը Կովկասի եւ Ռուսիոյ մէջ իրենց ազգային գործունէութիւնը աշխուժացուցած ու ծաւալած են եւ կառավարութիւնը անոնց շարժումները յաւելեալ հսկողութեան տակ առած է: Ռուսական իշխանութիւններու կարծիքով հայոց եկեղեցին իր պիտոճէն յեղափոխութեան կոչող եւ իրենց գործունէութիւնը ծաւալող հայ գործունէայ երիտասարդ տարրերու եւ կազմակերպութիւններու գումարներ-կը տրամադրէ: Հայ գործունէայ երիտասարդներ բողոքի [հակառուսական- Յ.Բ.] ցոյցեր կը կազմակերպեն Կիպրոսի, Թիֆլիսի եւ Սեւաստաբոլի մէջ, ուր ոստիկանութիւնը հայ ցուցարարներուն վրայ կրակ կը բանայ: Այս դէպքերը օր ցերեկով կը պատահին եւ ոչ ոք չի յանդգնիր



միջամտելու եւ օգնութեան ձեռք երկարելու վիրատրոններուն: Այդ օրերուն Բ. Դուռի յայտարարութիւնները կ'ամբաստանէին հայերը Օսմանեան Պետութեան մէջ խլրտումներ եւ անկարգութիւններ ծրագրելու յանցանքով: Ըստ անոր, հայերը երկարատեւէ կը ձգտէին վերոյիջեալ խառնակչութիւնները ի գործ դնել [եւ ծաւալել ռուսական գերիշխանութեան տակ գտնուող Հայաստանի արեւելեան հատուածին մէջ ալ- ըսել կ'ուզէ յօդուածագիրը- Յ.Ի.]: Հայ Եկեղեցին իր հսկողութեան տակ առնելու ռուսական կառավարութեան որոշումը ասոր հետեւանքն էր: Այս որոշումը միայն եկեղեցին չէր որ կ'ընդգրկէր, այլ նաեւ կ'արգիլէր Ռուսիոյ հայերը իրենց դպրոցներուն մէջ հայերէն դաստանդելու եւ իրենց թերթերը հայերէն հրատարակելու: Այս պարագային ռուսերը շա՛տ առջեւ գացած էին հայոց նկատմամբ իրենց սխալ որոշումներուն մէջ (էջ 313-315):

Յստակ է որ հայոց դէմ առնուած որոշումները կը ձգտէին ձուլել հայերը ռուսերու մէջ եւ մէկ ժողովուրդ դարձնել: Կասկած չկայ որ ռուսերը հայոց հոգիներուն եւ միտքերուն մէջ անկախացումի ամէն փափաք ու գաղափար կը փորձէին ջնջել: Անոնք կ'ուզէին որ Հայաստանի արեւելեան հատուածի հայերը իրենց կապերը բոլորովին կտրեն Հայաստանի արեւմտեան հատուածի եւ Պարսկաստանի իրենց հայ եղբայրներուն հետ: Ըստ ռուսական իշխանութեան, ոչ մէկ կողմի հայերը պէտք է ցաւ զգային միւս կողմի հայոց համար: Անոնք պէտք է ապրին իբր երկու անջատ ժողովուրդներ: Այս էր ուզածը թէ՛ Ռուսիոյ եւ թէ՛ Օսմանեան Պետութեան:

«Ալ Ահրամ» օրաթերթը իր 22 Սեպտեմբեր 1903-ի թիւով կը ներկայացնէ հեռագիրի մը բովանդակութիւնը, որ կ'ըսէ թէ Կարսի տուներէն մէկուն մէջ ռուսք պատրաստելու ատեն սպաննուած են չորս հայեր, որոնցմէ մէկը ամերիկայէն նոր վերադարձած էր: Ռուսական ոստիկանութիւնը յետ քննութեան եզրակացուցած է թէ խումբ մը հայեր ռմբահարումի գործողութիւն մը կը պատրաստէին որովհետեւ տան մէջ գտնուած են գործիքներ եւ նիւթեր, որոնցմով կը ստեղծուին տինամիթ եւ այլ պայթուցիկներ: Աւելին՝ 31 Օգոստոս 1903-ին մօտ 1000 հայեր Էլիզավետպոլի [Elizavetbol, ներկայիս Gianja, հայկական Գան-

ձակ քաղաքը, այժմ վարչականօրէն Ազրայէճանի կազմի մէջ- Յ.Ի.], բողոքի ցոյցով մը հանդէս եկած են Ռուսիոյ ցարական իշխանութեան դէմ՝ հայոց եկեղեցիին ստացուածքներու բռնագրաւումի եւ ազգային ու եկեղեցական գործերը հասկողութեան տակ առնելու առընչութեամբ: Ռուսական ոստիկանութիւնը բռնի կերպով փորձած է արգելք հանդիսանալ եւ ցուցարարները սկսած են քարկոծել ոստիկանները, որոնք կրակ բանալով ժողովուրդին վրայ, անոնցմէ 22 հոգի սպաննած են (էջ 316):

«Ալ Ահրամ»-ի 25 Սեպտեմբեր 1903-ի թիւին մէջ կը կարդանք թէ Կ. Պոլսոյ հայոց Պատրիարքը [նկատի ունի Մաղաքիա արք. Օրմանեան- Յ.Ի.] քաղաքին մէջ Ռուսիոյ դեսպան՝ Չինովիէիին բողոքագիր մը կը ներկայացնէ, շեշտելով Ռուսիոյ ցարին հայոց եկեղեցոյ ստացուածքներու բռնակցումը պետութեան: Կը հաղորդուի նաեւ թէ ռուսական կառավարութիւնը Թիֆլիսի մէջ այս տխրահռչակ որոշումը գործադրութեան դրած է՝ քաղաքին հայ եկեղեցոյ ինչքերն ու ստացուածքները բռնագրաւելով: Երկու հազար հայեր բողոքի ցոյցի մը կատարած են տեղույն եկեղեցոյ մէջ, որուն հովիւ քահանան յեղափոխութեան կոչ ուղղած է անոնց: Ըստ վերոյիջեալ յօդուածին, եկեղեցիէն դուրս գալով ցուցարարները ոստիկանութեան վրայ 40 փամփուշտ արձակած են իրենց ատրճանակներէն, որ տեղի տուած է զինեալ բախումներու: Հայերը այդ բախումներու ընթացքին 3 զոհ եւ քսան վիրատր տուած են (էջ 317):

26 Սեպտեմբեր 1903-ին «Ալ Ռատի» թերթը հիմնուելով իրեն հասած հեռագիրներու վրայ կը հաղորդէ, թէ Ամենայն Հայոց Հայրապետ [նկատի ունի Սկրտիչ Խրիմեան կաթողիկոսը, Խրիմեան Հայրիկ- Յ.Ի.], իբրեւ եպիսկոսապետական ժողովի արդիւնք յայտարարած է դէմ կենալ հայոց եկեղեցիին ստացուածքները բռնագրաւելու ռուսական որոշումին: Կարետր է յիշել թէ 1903-ի Յունիսիւն եկեղեցական կալուածներու եւ ստացուածքներու բռնագրաւման ատեն, ցարական իշխանութիւններուն դիմադրութիւն ցոյց տալու պատճառով Խորէն վրդ. [հետագային Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խորեն Ա. Տփղիսեցի, գահակալած 1932-1938- Յ.Ի.] ձերբակալուած եւ աքսորուած է Ռուսիոյ Օրիոլ քաղաքը եւ 1905-ին վերադարձած Էջմիածին:



Այս ուղղութեամբ կը յիշուի թէ ռուսական «Նովո Վրեմիա» թերթը սպառնալիքներով խառն «յորդոր» մը ուղղած է հայոց որպէսզի անոնք ետ կենան ռեւէ բողոքի արտայայտութենէ, չկորսնցնելու համար մինչեւ այդ ձեռք բերուած ազատութիւնները:

Այս միջոցին ռուսական իշխանութեան տակ գտնուող հայաշատ քաղաքներու մէջ յաճախակի կը դառնան հայոց բողոքի ու պահանջքային ցոյցերը: Ալեքսանդրապոլի, Պաքուի եւ Թիֆլիսի եկեղեցիներու եւ անոնց շրջափակին մէջ հազարաւոր հայեր կը հաւաքուին ու կը պահանջեն ռուսական իշխանութիւններէն հրաժարիլ հայոց եկեղեցոյ ինչքերն ու ստացուածքները բռնագրաւել: Տխուր եւ դատապարտելի է ռուսական իշխանութեանց ոստիկանութեան հայոց եկեղեցին խուժելու արարքը Պաքուի մէջ, որու ընթացքին ոստիկանութիւնը կրակ բացած եւ բազմաթիւ հայեր սպաննած ու վիրաւորած է: Ալ Ռատուի թերթի 10 Հոկտեմբեր 1903-ի թիւին մէջ կը կարդանք. «Պաքուի ցոյցը խաղաղ էր եւ հայերը ունէ բշտամական արարք մը չգործեցին... Սակայն դատապարտելի է Կովկասի փոխարքայ Կալիցինի կեցուածքը, որ այս խառնակշտեան ծնունդ տուաւ: Ան հրաման տուաւ քոզաքներուն միանալ ոստիկանութեան, հայերը ճնշելու եւ խոշտանգելու ու աւելին՝ խաղաղ ցուցարարներուն վրայ կրակ բանալու»: Նոյն թիւին մէջ նաեւ կը կարդանք ռուսական ոստիկանութիւնը դատապարտող եւ հայոց կարեկցող հետեւեալ տողերը. «Մեծ ամօք է ռուսերուն կրակել անմեղ հայերու վրայ... Աւելի լաւ կ'ըլլար եթէ ռուսական իշխանութիւնները յարգէին հայոց զգացումները իրենց եկեղեցոյ սերտօրէն կապուած ըլլալու առընչութեամբ...» (էջ 322-327):

Այս միջոցին օսմանեան լրատուական գործակալութիւնները եւ անոնց կողքին եզիպտական կարգ մը արաբերէն թերթեր կը սկսին ձաբռնել ու գովաբանել Օսմանեան Պետութիւնը, Բ. Դուռը եւ մանաւանդ ոճրագործ Ապտիլ չամիտը, որ ռուսերուն կատարած անարարութեան հազարապատիկն ու աւելի դաժան չարիք հասցուցած է հայոց: Վերոյիշեալ դէպքերը առիթ ընծայեցին թուրքերուն եւ քիւրտերուն փորձ մը կատարելու

իրենք զիրենք արդարացնելու եւ սրբելու իրենց գործած ու տակալին տեղի ունեցող ոճիրներու սեւ մուրը: Եւրոպացիները իրենց զանազան գոյներով ժողովներ գումարեցին հայոց եւ մակեդոնացիներու նեցուկ կանգնելու երեսութեան հանդէսներով, սակայն անոնց ամբողջ կատարածը խօսքի սահմանները չանցան:

Իբրեւ արդիւնք հայոց ազատութիւններու դէմ ռուսական ցարական որոշումին եւ գործադրութեան, հայերը Կովկասի կառավարիչ փոխարքայ Կալիցինը մահափորձի ենթարկեցին: Ասոր մասին կը կարդանք «Ալ Ահրամ» օրաթերթի 10 Նոյեմբեր 1903 թիւին մէջ: Լուրը տրուած է ֆրանսական «Լէօ Թան» օրաթերթի կողմէ, որ կ'ըսէ թէ «Կալիցինի դէմ մահափորձը կատարուած է երկու արտասահմանցի հայերու կողմէ: Կալիցինի թիկնապահները այս երկու հայերը յաջողած են սպաննել: Սակայն իշխան Սերկիեվիչ Կալիցին վիրաւորուած էր: Մահափորձը կատարող հայերէն մէկը իր հոգին չաւանդած խոստովանած է թէ ինք կը պատկանի հայկական յեղափոխական կազմակերպութեան մը, որուն նպատակն է չենթարկուիլ 21 Յուլիս 1903-ին տրուած որոշումին եւ Հայ Եկեղեցին բռնագրաւումէ զերծ պահել...» (էջ 338):

Ամէն պարագայի տակ անհեթեթ է եւ յիմարութիւն՝ բաղդատել ռուսական բռնաճնշումը թրքական բռնատիրութեան եւ վայրագութեան հետ: Անշուշտ դատապարտելի է Հայ Եկեղեցոյ իրաւունքները խլելու եւ զայն հսկողութեան տակ առնելու ռուսական փորձը, սակայն անկարելի է բաղդատել զայն խաղաղ ու անմեղ հայոց դէմ օսմանեան վայրագ ու անմարդկային արարքներուն հետ: Այո՛, օտարածին տարրեր բանսարկութեան շշուկներով ներթափանցած են ռուսական արքունիք եւ փորձած են վնասել թէ՛ հայոց եւ թէ՛ ռուսերու շահերուն ու այս երկու ժողովուրդներու յարաբերութիւններուն: Ոչ մէկ պարագայի տակ հարցը նոյնը եղած է թուրքերու հետ: Թէեւ բանսարկու օտարամուտ տարրեր թափանցած էին Բ. Դուռէն ներս եւ դուրսը, սակայն թուրքերու պարագային՝ նենգութեան, վատութեան եւ վայրագութեան շռայլ առկայութեան պատճառով, այդ մէկը յաւելեալ աւերներ գործած է... իսկ չարախօսութիւն



յաճախ տեղի ունեցած է օտարամուտ տարրերու կողմէ, ի վնաս հայոց եւ ռուսերուն:

Վերոյիշեալ ռուսական վնասակար որոշումին դէմ տեղի ունեցած բուռն բողոքներն ու ցոյցերը կ'ընդգծեն հայուն ազատ ապրելու զօրաւոր կամքն ու վճռականութիւնը: Ինչպէս տեսանք հայերը այդ ցոյցերու ընթացքին տասնեակներով զոհեր եւ վիրաւորներ տուած են, սակայն չեն դադրած հետապնդել իրենց արդար իրաւունքները, մինչեւ որ ռուսական պետութեան այլեւայլ պատճառներով ընդունած այդ վատ օրէնքը ջնջել տուած են եւ Հայ Եկեղեցին ազատ կացուցուած է իր գործերը ի'նք տնօրինելու, ինչպէս որ հայոց ազգային շահերը կը պահանջեն:

### **VIII. Թուրքերու, Քիւրտերու Եւ Չերքէզներու Ոճրային Արարքները՝ Հիմնական Պատճառ Հայոց Սասունի Բ. Ապստամբութեան**

Սան Սթեֆանոյի եւ Պերլինի դաշնագիրերուն յաջորդեց հայոց մտքի խաղաղութեան կարճ շրջան մը: Քաղաքակրթեալ կարծուած պետութիւններ այս երկու վեհաժողովներուն հայոց ի նպաստ որոշումներ տուին [թէ երկրորդին՝ կրճատուած կամ սահմանափակուած - Յ.Ի.] վերջ դնելու համար Հայաստանի արեւմտեան հատուածին մէջ ապրող քրիստոնեաներուն եւ մանաւանդ հայոց տառապանքներուն: Հայերը իբրեւ քաղաքակիրթ ժողովուրդ երազներ սնուցեցին, թէ այլեւս վերջ պիտի գտնեն թրքական ու քրտական բարբարոսութիւնները եւ հայը խաղաղ ու շինարար կեանք մը պիտի ապրի իր սեփական հողին վրայ: Միայն իրենց շահերէն բխող երոպական մեծ տէրութիւններու հայոց թշուառութեան եւ իրաւունքներու նկատմամբ անօգուտ կարեկցութիւնը, կեղծ հետաքրքրութիւնն ու սին խոստումները՝ գայթակղեցուցիչ ազդեցութիւն թողուցին թուրքերու եւ քիւրտերու վրայ, որոնք փոխանակ զգաստանալու, հակոտնեայ հակազդեցութեամբ աւելի բուռն թափով սկսան հալածել հայերը: Թուրքերն ու քիւրտերը աւելի եւս մխրճուեցան իրենց ոճրային արարքներուն մէջ եւ աւելի ծարաւ դարձան արիւնի իբրեւ յագեցում իրենց մտավախութիւններով խառն

վայրենի բնագոյին: Օսմանեան անմարդկային գործելակերպին զագաթնակէտը հանդիսացան 1894-1896 ժամանակաշրջանի հայոց կոտորածները, որոնք անկէ ետք ալ շարունակուեցան:

Հայաստանի վեց նահանգներու մէջ գործադրուելու համար առաջարկուած բարենորոգումներու հարցով՝ միջազգային վերլուծաբաններու երկու հոսանք գոյութիւն ունէր: Առաջինը կը պաշտպանէր այն տեսակէտը որ Մեծն Բրիտանիա պարտի արգելք ըլլալ Ռուսիոյ, որպէսզի ան չկարենայ Կ. Պոլիսը գրաւել: Երկրորդը, որ մեծամասնութիւն կը կազմէր, ունէր այն տեսակէտը թէ Ռուսիա պարտի ոչ միայն բարենորոգումներ պարտադրել թուրքերուն հայոց վեց նահանգներու մէջ, այլ գրաւել այդ նահանգները՝ քրիստոնեաները առ յաւետ փրկելու համար թրքական լուծէն եւ Մեծն Բրիտանիա պէտք չէր որ արգելք ըլլար այս գործին: Այս տրամաբանութեամբ կ'եզրակացուի որ եթէ Անգլիա օգնէր հայոց, այդ ձեւով օգնած կ'ըլլար Ռուսիոյ: Ամէն պարագայի տակ այս տարբերակը գործադրելի չէր:

Մեծ պետութիւններու միջեւ տեղի ունեցաւ քաշքշուք՝ իւրաքանչիւրը իր շահը որոնելով, իսկ օսմանցիներու մօտ նկատուեցաւ շարունակական ձգձգում եւ հայոց կոտորածներու յարատեւում, մինչեւ որ ծնաւ հայկական ազատագրական շարժումը եւ ուրճացաւ հայդուկապետ Անդրանիկի առաջնորդութեամբ, որ իր շուրջ համախմբեց անձնուրաց ֆետայիներ Սասունի լեռներուն վրայ: Անոնց նպատակն էր դէմ դնել հայոց դէմ քիւրտերու եւ թուրքերու յարձակումներուն ու ոտնձգութիւններուն: Ուրեմն, հայոց դիմադրական շարժումը հակազդեցութիւն մըն էր թրքական ոճիրներուն: Հայոց դէմ թուրքերու կողմէ ի գործ դրուած բազում վայրագութիւններու շարքին կը յիշուին Մուշի եւ Վանի մէջ տեղի ունեցած դէպքերը 1870-ականներու սկիզբը: Արդարեւ Մուշի մէջ քիւրտերը հայկական տասներօքը զիւղերու խաղաղ բնակիչները իրենց հագուստներէն, դրամէն եւ կահ-կարասիէն կողոպտելէ ետք, անոնց տուները կրակի տուած են, ժողովուրդը ձիւնին եւ ցուրտին անպատսպար ձգելով: Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքը այս մասին գրաւոր տեղեկացուցած է Բ. Դուռը, ընդգծելով որ հայոց ազարակներուն,



դաշտերուն եւ այգիներուն հրդեհուելուն պատճառով պետութեան գանձը որոշ եկամուտէ պիտի գրկուի ինքնաբերաբար: Թուրք զինուորները Վանէն անցած ժամանակ, հայոց խիստ նեղութիւն պատճառելէ յետոյ, շատ մը հայեր կը սպաննեն, կը վիրաւորեն, կ'առեւանգեն եւ անոնց տուները, դաշտերն ու այգիները կը հրկիզեն, պարզապէս հայոց ցուցադրելով իրենց «ոյժն ու ցասումը»՝ ռուսական բանակէն պարտուած ըլլալու ոխը հանելով:

Բ. Դուռը բնաւ ականջ չէր դներ հայոց գանգատներուն, աղաչանքներուն եւ աղերսանքներուն: Ի՞նչպէս կարելի էր ակնկալել այդ բարձրագոյն հեղինակութենէն դադրեցնել հայոց դէմ կատարուող թրքական ու քրտական բարբարոսութիւնները, երբ ինքն էր որ հրամանը կ'արձակէր եւ հայոց դէմ գործադրուելիք յարձակումներուն մանրամասնութիւնները կը ծրագրէր:

Ուրեմն կ'արժէ շեշտել թէ Անդրանիկի ղեկավարութեամբ հայկական դիմադրութիւնը արդիւնք էր հայոց դէմ օսմանեան յարատեւ ռոնտագութիւններուն եւ յարձակումներուն: Հայկական զինեալ պայքարի օրինականութիւնը հաստատող եւ ամրապնդող կարծիքի մը կը հանդիպինք եգիպտական «Ալ Աիրամ» օրաթերթի 22 Մարտ 1904-ի թիւին մէկ խիզախ յօդուածին մէջ (էջ 361-363, Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.-ի կազմած ու հրատարակած արաբերէն լեզուով «Հայկական Հարցը 1876-1923 Ժամանակաշրջանի Արաբական Մամուլին Մէջ» ընդհանուր խորագրեալ հատորաշարքի, «1897-1908 Հայերը Եւ Երիտասարդ Թուրքերը» խորագիրով երրորդ հաւաքածոյ), ուր յօդուածագիրը հայոց դիմադրական շարժումը դատապարտողներուն ուղղելով իր խօսքը հետեւեալը կ'ըսէ. «Եթէ երբեք թուրքերու եւ քիւրտերու վրայ հայոց յարձակումները տգեղ երեսոյթ կը սեպէք, եւ կ'ուզէք որ հայերը պատժուին, ես ալ իմ կարգիս քիւրտերուն եւ թուրքերուն կառավարութեան կողմէ զէնք բաշխուելու երեսոյթը տգեղ կը գտնեմ եւ չար նպատակ՝ անոր յետին: Ներկայիս վտանգատուր դէպքեր կը նախագուշակենք չարաբախտ այդ երկրին համար [մասնաւորաբար նկատի ունի Սասունը- Յ.Ի.], որովհետեւ կառավարութիւնը հրաման տուած է ուրը կործանիչ սարքաւորումներու եւ տասնըհինգ թնդանօթներու շարժման մէջ

դրուելու՝ Սասունի լեռները դիրք բռնած հայ ֆետայիներու եւ շրջանին մէջ ապաստանած հայ բնակիչներու դէմ: Մեծ թիւով զինեալ հայեր Անդրանիկի [կը նկատենք եգիպտական արաբերէն թերթերու մէջ թէ Անդրանիկի անունը Օթրանիկ գրուած է- Յ.Ի.] ղեկավարութեամբ պատրաստ են կռուելու եւ իրենք զիրենք ու հայերը պաշտպանելու»: Իբրեւ եգրակացութիւն յօդուածագիրը կոչ կ'ուղղէ թրքական իշխանութիւններուն եւ սուլթանին արդար ըլլալու. «Կ'ակնկալուի Մուլթանին արդարութիւնը ի գործ դրուի: Պէտք չէ ան սուրը վար դնէ նախ քան բոլոր ռճրագործները պատժուին հաւասարապէս»: Հոս ակնբեր է թէ յօդուածագիրը կը պահանջէ նախ թուրքերու եւ քիւրտերու պատիժը, որոնք անկասկած նախապարձակ եղած են հայկական գիւղերը ասպատակելով եւ անմեղ հայեր կոտորելով:

Այս արաբերէն երրորդ հաւաքածոյին մէջ ուշագրաւ է կարգ մը եգիպտական թերթերու բացայայտ սուտն ու կարճատես հերքումը գետնի վրայ արդէն իսկ կատարուած դէպքերու, որոնց մասին եւրոպական թերթեր լուրեր եւ վերլուծութիւններ արդէն հաղորդած էին ատենին: Այս կարգ մը եգիպտական արաբերէն թերթերու սեփականատէրերը կամ աշխատակիցները թուրքեր եւ կամ քիւրտեր ըլլալով, անոնք հաւկուրութեամբ կը զբաղէին փոխանակ օրուան անցուղարձերու եւ զարգացումներու հետ քայլ պահելով իրականութիւնը հաղորդելու: Ուրիշ թերթերու խմբագիրներ սահմնկած էին օսմանեան իշխանութիւններու բռնատիրական եւ վայրագ միջոցառումներէն եւ սովորութիւն ըրած էին միայն հայոց դէմ բարբառել ու Ապտիլ Համիտը գովաբանել: Օրինակ մը տալու համար կը յիշենք «Ալ Ռաուի» թերթի 24 Մարտ 1904-ի թիւին մէջ լոյս տեսած լուրը եւ անոր մասին անճիշդ բացատրութիւնը: Կեղծ զարմաքնով խառն եղող անտեղի քննադատութիւնը թիրախ ընտրած է ֆրանսական «Լէօ Թան» թերթը, որ մտավախութիւն յայտնած է թէ [1904-ի գարնան- Յ.Ի.] Սասունի եւ Մուշի հայերը սաստիկ վտանգի տակ են եւ թուրքերն ու քիւրտերը պատրաստութիւն կը տեսնեն զանոնք մորթելու...: «Ալ Ռաուի» թերթի յիմար զարմանքն է եւ «Լէօ Թան»ի զգուշացումէն կարճ ժամանակ ետք, թուրքերն ու քիւրտերը բուռն յարձակում գործած են Սասունի



հայ ֆետայիներուն եւ լեռը ապաստանած անգէն հայոց վրայ: «Լէօ Թան»ի տեղին զգուշացումը կատարուած իրողութիւն դարձած է:

Սուտի կամ հերքումի այլ օրինակ մը կը ներկայացնէ «Ալ Ահրամ»ի 30 Մայիս 1904-ի թիւին մէկ յօդուածը՝ քափանցիկ նենգամտութեան դրսեւորում մը, որ կ'ըսէ. «*Չինուած մարդիկ Մուշի եւ Սասունի քանի մը գիւղերու վրայ յարձակելով կը կոտորեն ժողովուրդը եւ ողջ մնացողները՝ թիով 800-1000 բնակիչներ դէպի Մուշ կը փախչին*»: Այս յօդուածագիրը կ'ըսէ. «*Սակայն մինչեւ հիմա չի գիտցուիր թէ յարձակումը գործողները քիւրտնէ՞ր են թէ յեղափոխական հայեր*» (էջ 390): Շատ յստակ է, որ յարձակողները քիւրտեր են: Հայերը ինչո՞ւ պիտի յարձակէին հայկական գիւղերու վրայ: Նկատի պէտք է ունենանք որ թերթին մէջ յօդուածին հրատարակութեան թուականը նոյնպէս 1904-ի Մայիսն է, երբ սկսած էր Սասունի երկրորդ ապստամբութիւնը, եւ օսմանեան կառավարութիւնը սուլթանին հրամանով հայոց դէմ հանած էր քրտական աշխրէքները: «Ալ Ահրամ» թերթի լրատուութիւնը տուող թղթակիցին լուրը տալու ձեւը՝ դահիճն ու զոհը հաւասարեցնելու ձախող եւ ծիծաղելի փորձ մըն է: Նոյն թերթը տակաւին երկու ամիս առաջ, Մարտ 22-ին կը դատապարտէր կառավարութեան կողմէ քիւրտերուն եւ թուրքերուն զէնք բաշխելու իրականութիւնը եւ կը զգուշացներ անոր վատ հետեւանքներէն, ինչպէս վերը յիշեցինք:

Հատորին մէջ զետեղուած են նաեւ լուրեր սուլթանին յաճախակիօրէն շնորհած ներումներուն մասին: Ուշագրաւ է ներումի շարադրութեան ոճը, որ կը շեշտէ թէ ներում շնորհուած է բոլոր ոճրագործներուն եւ յանցագործներուն: Այսպիսով թուրք սուլթանը անմեղ եւ ինքզինք պաշտպանելու համար դիմադրող հայոց շնորհուած նոյն ներումին կ'արժանացնէ նախայարձակ թուրք եւ քիւրտ ոճրագործները, անոնց արարքները օրինականացնելով եւ արդարացնելով: Ամէն պարագայի տակ սուլթանին ներում շնորհելու միակ նպատակն էր ձերբակալել միայն հայերը, առանց յարգելու նախապէս խոստացուած երաշխիքներու գործադրութիւնը:

Սասունի Բ. Ապստամբութիւնը եւ ընդհանրապէս հայկական

ազատագրական շարժումը բազմակողմանիօրէն ուսումնասիրած է՝ Չօրավար Անդրանիկի գործունէութիւնը մանրամասնօրէն ներկայացուցած Անդրանիկ Չելեպեան, իր «Չօրավար Անդրանիկ եւ Հայ Յեղափոխական Շարժումը» («Ապրիլ» Հրատարակչութիւն, Լոս Անճելըս, Ա.Մ.Ն., 1984, 745 էջ - ABRIL Printing Company, Los Angeles, U. S. A., 745 pages) խորագրեալ գիրքին մէջ: 1902-ին օսմանեան կառավարութիւնը Սասունը պաշարած է եւ ժողովուրդը սաստիկ նեղի մատնած: Շրջապատող զօրքին զինուորները կը ճնշէին հայոց վրայ եւ կ'ապրէին անոնց հաշտոյն: Պետութիւնը բազմաթիւ անմեղ հայեր ձերբակալելով Մուշի բանտերը լեցուցած էր: Հեղինակը ընդհանուր կացութեան մասին խօսելով կ'ըսէ. «*Այդ տարին [1902- Յ.Բ.] քիւրտ աշխրէքներուն մեծ մասը անդրադարձած էր թէ թրքական կառավարութիւնը զիրենք իբր միջոց կը գործածէ հայոց հաշիւը մաքրելու համար եւ յաճախ իրենք վնասով դուրս կու գային, երբ բախում ունենային ֆետայիներուն հետ: Այս պատճառով քիւրտերը այդ տարին տրամադրութիւն ցոյց չէին տուած կրակին հետ խաղալու՝ ի հաշիւ կառավարութեան: Թուրքերը այս անգամ Կովկասէն գաղթած դժբախտ չերքէզները զինած եւ քաջալերած էին, որպէսզի նեղեն ու թալանեն հայկական գիւղերը*»: Անդրանիկ Չելեպեան Անդրանիկի ղեկավարութեամբ հայկական յեղափոխութեան իսկական պատճառը կ'ըզգծէ երբ կ'ըսէ. «*Ի տես իրենց գոյութեան սպառնացող վտանգին, հայ ֆետայիները ուրիշ ընտրութիւն չունէին, եթէ ոչ զինուիլ եւ պատսպարուիլ ինքնապաշտպանութեան համար*» (էջ 181):

Անդրանիկ Չելեպեան օսմանեան կարգերու «արդարութիւն»ը բացատրելու համար հետեւեալը կ'ըսէ. «*Թուրքերը, չերքէզներն ու քիւրտերը իրաւունք ունէին իրենց տուններուն մէջ պատերէն կախել հրացաններ, ատրճանակներ եւ թուրեր՝ ազատ եւ անվախ, բայց հայը զմեղի մը անգամ ունենալու իրաւունքէն զրկուած էր*» (էջ 182):

Թէեւ Սասունի լեռներուն վրայ ժողովուրդն ու ազատամարտիկները կը ցրուին բուն ու երկար դիմադրութենէ ետք, այս մէկը սակայն պարտութիւն չի կրնար սեպուիլ՝ ինչպէս ցոյց կու տան հայդուկապետ Անդրանիկի հետեւեալ խօսքերը. «Սասու-



նի մասին ասում են, որ կոտորուել է առանց արդիւնք տալու: Դա նախատինք է, որ շարունակ կոտորուիլն են յիշում, եւ չեն ասում, որ նոյնպէս եւ կոտորե՛լ ենք: Կռուողներին չեն կարողացել կոտորել, այլ խաղաղ ժողովրդին, որ արտում աշխատելիս է եղել: Մենք կռուներս թշնամուց երկու անգամ ատելի ենք ռազմամթերք խլել, քան նրանք մեզանից: Չնայած որ մեր մթերքը շատ պակաս է եղել, բայց այնուամենայնիւ մենք միայն չենք կոտորուել: Մեր դէմը եկողը հազարապատիկ էր: Մենք միայն սուտ անուններով 7000 հոգի սպաննուած ցոյց տուինք, որ հիւպատոսներին ներկայացնեն» (էջ 191):

### IX. Մասունի Բ. Ապստամբութեան Ընթացքին Հայոց Մասին Արձագանգներ Եգիպտական Մամուլին Մէջ

Մասունի մէջ կացութիւնը տարբեր էր 1904-ին քան անկէ առաջ: Օսմանեան կառավարութիւնը յաջողած էր հայոց վրայ հաւանական մօտալուտ յարձակումի պարագային քրտական ցեղախումբերու գործօն մասնակցութիւնը ապահովել: Թուրքերն ու քիւրտերը Մասունի շուրջ իրենց դիրքերը ամրացուցած էին: Թեթեւ ընդհարումներ տեղի կ'ունենային կարգ մը վայրերու մէջ: Հայդուկապետ Անդրանիկ իմանալով որ Մասունի եւ Մուշի միջեւ գտնուող Տափըկ գիւղի քիւրտ բնակիչները իրեն դէմ մահփորձ մը պատրաստած են, իր օգնականներով Տափըկ կ'երթայ, քիւրտ դաւադիրը երեսան կը հանէ, բոլորին ներկայութեան կը գնդակահարէ զայն եւ կը քշէ գիւղի քիւրտերը, որոնք 20 տուն կը հաշուէին: Տափըկի հայերը 25 զէնք եւ 400 ոչխար հաշուող արարը Մասուն կը տանին: Այս դէպքէն ետք, լարուած մթնոլորտ մը կը տիրէ շրջանին մէջ: Թուրքերն ու քիւրտերը պաշարման օղակը կը սեղմեն Մասունի շուրջ: Հայերը ազատամարտիկներու պաշտպանութեամբ զէնք եւ ուտելիք կը փոխադրեն Մասունի լեռներուն անառիկ դիրքերը: Այս մասին հայկական ազատագրական շարժումը ուսումնասիրած եւ Զօրավար Անդրանիկի գործունէութիւնը մանրամասնօրէն ներկայացուցած Անդրանիկ Չելեպեան, իր «Զօրավար Անդրանիկ եւ Հայ Յեղափոխական Շարժումը» («Ապրիլ» Հրատարակչութիւն, Լոս Անճելըս, Ա. Մ. Ն., 1984, 745 էջ - «Abril» Prin-

ting Company, Los Angeles, U. S. A., 745 pages) խորագրեալ գիրքին մէջ կ'ըսէ. «Մասուն հաւաքուած բոլոր ֆետայիներուն թիւն էր 200: Ասոնցմէ 30-40-ը եկած էին Կովկասէն, մօտ 40-ը Հայաստանի արեւմտեան հատուածի զանազան կողմերէն, եւ շուրջ 125 հոգի ալ Դուրան - Բարձրաւանդակի հայերն էին: Այս ֆետայիներէն զատ, Մասնոյ 21 գիւղերը ունէին շուրջ 800 զինեալ մարդ» (էջ 183-184):

Այս կացութեան մէջ, ֆրանսական «Լէօ Թան» թերթը դէպքերը սկսելէ առաջ հրատարակած է նախազգուշական յօդուած մը, որ առարկայական եւ ողջախոհ կը սեպուի: Եգիպտական արաբատառ «Ալ Ռաուի» թերթը իր 24 Մարտ 1904-ի թիւին մէջ անարդար եւ կողմնակալ կեցուածքով մը պատեհապաշտական կը նկատէ «Լէօ Թան»ի գրութիւնը: «Ալ Ռաուի» կը գրէ. ««Լէօ Թան» օրաթերթը կը փորձէ բարոյական շահ մը քաղել Օսմանեան Պետութեան վարկը խոցելով: Անոր վերջին թիւին մէջ կը կարդանք խիստ ոճով հայանպաստ յօդուած մը, որ հայերը քաղաքկիրք կ'որակէ: «Լէօ Թան» մտավախութիւն կը յայտնէ, թէ Օսմանեան Պետութիւնը պիտի շահագործէ ներկայ կացութիւնն ու պարագաները Մասունի եւ Մուշի հայերը մորթելու: Այս խօսքերը կ'ըսեն նոյն այն ֆրանսացիները, որոնք ըսած էին թէ 1895-էն ետք ոչ մէկ հայ մնացած է շրջանին մէջ» (էջ 363 - Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.-ի կազմած ու հրատարակած արաբերէն լեզուով «Հայկական Հարցը 1876-1923 Ժամանակաշրջանի Արաբական Մամուլին Մէջ» ընդհանուր խորագրեալ հատորաշարքի, «1897-1908 Հայերը Եւ Երիտասարդ Թուրքերը» խորագիրով երրորդ հաւաքածոյ): Դժբախտաբար «Ալ Ռաուի» օրաթերթի խօսքերը սխալ ու անտեղի են հայկական ջարդերը նախազգուշացնող «Լէօ Թան» օրաթերթի հասցէին, որովհետեւ անկէ կարճ ժամանակ ետք Մասունի մէջ տեղի ունեցած կոտորածները կը փաստեն անոր իրաւացիութիւնը: Աւելին՝ Օսմանեան Պետութիւնը ոչ միայն շահագործած է որոշ կացութիւն մը կամ տուեալ պարագաներ հայերը ջարդելու համար, այլ ինք ստեղծած է այդպիսի իրավիճակ եւ մէջտեղ բերած պայմաններ, որոնց հետեւանքով անարդարօրէն եւ առանց պատճառի յարատեւօրէն հայերը կոտորած է:



Փափկանկատութեան պակասով թէ նենգ դիտարութեամբ ընդհանրապէս որեւէ կրօնքի դէմ արտայայտուիլը դատապարտելի է, իսկ իսլամ կրօնքին հասցէին վիրաւորական ոճով գրելը՝ մանաւանդ երբ հայոց դէմ թուրքերու գործած ոճիրներու մասին կը խօսուի անընդունելի է: Եգիպտական արաբատառ «Ալ Մուսթաֆա» թերթը իր 3 Ապրիլ 1904-ի թիով (էջ 364-373), սրտցաւորէն կ'արտայայտուի «Փրօ Արմենիա» ֆրանսատառ երկշաբաթաթերթի [որ լոյս կ'ընծայէր Հ.Յ.Դ.-ն Ֆրանսայի մէջ - Յ.Ի.] մէկ յօդուածին մասին, որ աւելի դէմ կը խօսի իսլամ կրօնքին՝ քան թուրքերուն: Արդարեւ անոր աշխատակից ակնաւոր մտաւորականներ՝ Ֆրանսական ընկերվարական կուսակցութեան ղեկավար Ժան Ժորէս, ակադեմիկոս Անատոլ Ֆրանս, Ֆրանսիս Պրիսանսիէ, Էլենանսօ, Պիպեր Բայար եւ ուրիշներ կը հովանաւորէին «Փրօ Արմենիա» թերթը, ինչպէս կ'ըսէ «Ալ Մուսթաֆա»-ի յօդուածագիրը: Եթէ երբեք մարդու իրաւունքները պաշտպանելու համար գրիչով պայքարիլը առաքինութիւն մըն է, այս պարագային «Փրօ Արմենիա»-ի յօդուածագիրը դժբախտաբար գրիչ բռնած է կոյր ատելութեան մղումով, որ իր իսկ հաւատացած «հայերը պաշտպանելու» սկզբունքին կը վնասէ: Այսուհանդերձ «Ալ Մուսթաֆա»-ի յօդուածագիրը հայոց նկատմամբ հաւատարիմ մնալով իր սկզբունքին կ'ըսէ. «Այս թերթը [«Փրօ Արմենիա»-ն Յ.Ի.] հաստատուած է չորս տարիներ առաջ հայերը պաշտպանելու, պետութեան կողմէ անոնց տեսած չարիքները եւ գուլամը երեսան հանելու համար» (էջ 365): Սակայն եւ այնպէս յօդուածագիրը հայոց տառապանքները յիշելէ յետոյ չընդունիր կոտորածներու լրի մանրամասնութիւնները: Ան կ'ըսէ թէ կոտորածներու նկարագրութիւնը «Փրօ Արմենիա»-ի մէջ ծնունդ է գրողին երեսակայութեան եւ չափազանցուած է: Այդուհանդերձ «Ալ Մուսթաֆա» թերթը իր լրագրական պարտականութիւնը լրի կը կատարէ Մուշի եւ Սասունի մէջ պատահած ղէպքերու նկարագրութիւնը տալով, այդ տեղեկութիւնները «Փրօ Արմենիա»-էն քաղելով: Ան կ'ըսէ. «Մուշի եւ Սասունի մէջ ջարդեր տեղի ունեցած են եւ «Փրօ Արմենիա» անոնց պատճառներն ու հետեւանքները երեսան կը հանէ: Գրողը կ'աւելցնէ թէ օսմանցի պետական մարդիկ Մուշի

հայերը ամբաստանեցին իրենց թերթերը ծախելու եւ փոխարժէքով զէնքեր գնելու յանցանքով՝ ապստամբութեան իբրեւ պատրաստութիւն: Երբ Մուշի ոստիկանութիւնը իբր թէ իմացաւ այս մասին, հայկական հինգ գիւղեր պաշարեց եւ անոնց բնակիչները կողոպտեց ու սպաննեց: Ոճրագործ եւ արիւնարբու ոստիկանները ապա Պիթլիսէն բերել տուին օսմանեան բանակի հինգերորդ գունդի արիւնահեղ զինուորները, կոտորածը շարունակելու համար: Քրտական աշիրէթները յարձակեցան բազմաթիւ հայկական գիւղերու վրայ եւ անոնց բնակիչները մորթեցին եւ տուները վառեցին: Թերթը կ'ըսէ, թէ ըստ Սոֆիայէն հաղորդուած լուրերու քանի մը շաբաթ է ի վեր Մուշի վաճառատուները փակ են եւ կացութիւնը ծայր աստիճան վտանգատր: Կ. Պոլիսէն կը հաղորդուի նաեւ թէ կառավարութիւնը օսմանեան բանակի չորրորդ գունդը սարքաւորած ու պատրաստած է հայերը կոտորելու համար» (էջ 366-367): Կրկին քաղելով «Փրօ Արմենիա»-էն «Ալ Մուսթաֆա» կը յաւելէ թէ Օսմանեան Պետութիւնը իր հաւատարիմ ու հնազանդ ժողովուրդը [հայերը- Յ.Ի.] ամբաստանեց տուրքերը չվճարելու յանցանքով եւ զայն հարուածեց իր բանակի գունդերու ձեռքով: Յօդուածագիրը զարմանք կը յայտնէ Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Ռուսիոյ եւ Գերմանիոյ ղեսպաններու լռութեան նկատմամբ եւ հատուցում կը պահանջէ հայոց ի նպաստ, անոնց դէմ թշնամաբար բռնաճնշումով թուրքերու եւ քիւրտերու ձեռքով թափուած արեան դիմաց: Ան կոչ կ'ուղղէ եւրոպացի պատասխանատուներուն միջացառումներ ձեռք առնելու՝ արգիլելու համար յաւելեալ արիւնահեղութիւնը:

Նոյն այս յօդուածին մէջ գրողը կրկին կ'անդրադառնայ Իսլամ կրօնքի դէմ եւրոպացի գրողներու յարձակումներուն, ըսելով թէ թուրքերու կողմէ իրաւագրկուած ու չարչարուած հայոց պարագային կարելի չէ բոլոր իսլամները դատապարտել: Ան կ'արծարծէ անգլիական իշխանութեան տակ Նեղոսի հովիտին մէջ ապրող իսլամ արաբներու կրած տառապանքներու եւ ճնշումներու հարցը քրիստոնէայ քրիստանացիներու կողմէ: Յօդուածագիրը սուր կերպով կը քննադատէ բարոյական կրթութիւն ուսուցանելու քօղին տակ անգլիացիներու քրիստոնէական կրօնքի քարոզչութիւնը արաբ իսլամներուն, անարգելով Իսլամ



կրօնքն ու Քուրանը [իսլամ կրօնքի սուրբ գիրքը- Յ.Ի.]: Վերո-  
յիշեալ քարոզչութեան հետեանքով բազմաթիւ արաք իսլամներ  
կրօնափոխ եղան եւ գաղտնաբար քրիստոնէութիւնը ընդունե-  
ցին, կ'աւելցնէ ան:

Եգիպտական «Ալ Շարք» օրաթերթի 4 Մայիս 1904-ի թիւին  
մէջ (էջ 383-384), յօդուածագիրը Սասունի դէպքերու առըն-  
չութեամբ կ'անդրադառնայ չիրականացած հայոց երազներուն  
եւ իղձերուն: Ան կ'ըսէ թէ բոլոր հայերը Օսմանեան Պետութեան  
մէջ եւ անոր սահմաններէն դուրս կը ճգնին հաստատել ինքնու-  
րոյն պետութիւն մը, որ անկախութիւն եւ ազատութիւն պիտի  
վայելէ եւ Օսմանեան Պետութիւնը անոր վրայ դոյզն իսկ ազդե-  
ցութիւն պիտի չունենայ: Ռուս-թրքական պատերազմէն ետք  
այս յոյսերը ուռնացան: Պերլինի դաշնագիրը դուռ բացաւ հայ-  
կական միութիւններու հիմնադրութեան, որուն յաջորդեցին  
1894-1896-ի հայոց կոտորածները: Հայերը յուսացին անկա-  
խութիւն ձեռք բերել պալքանեան ժողովուրդներու պէս: Հայոց  
պայքարի տարիները երկարեցան եւ հայերը գիտակցեցան թէ  
երոպական պետութիւններն ու Ամերիկան գործնականապէս  
չեն միջամտեր Թուրքիոյ գործերուն: Այս իրողութիւնները թուելէ  
ետք «Ալ Շարք» կը փորձէ խրատել հայերը հաւատարիմ մնա-  
լու Օսմանեան Պետութեան եւ շարունակել «վայելել անոր ըն-  
ծայած բարիքները»:

Եգիպտական արաքատառ մամուլի այդ տարիներու հայոց  
մասին վերոյիշեալ անդրադարձներուն ծանօթանալով կարելի է  
նշել, թէ հակառակ անուղղակիօրէն օսմանեան տիրապետու-  
թեան տակ գտնուելուն եւ կրօնական նոյնութեան, յօդուածա-  
գիրները բաւականաչափ առարկայական եւ արդար մօտեցում  
ցոյց տուած են հայոց իրաւունքներու նկատմամբ, որ դրուա-  
տելի է:

#### **X. Ցարական Ռուսիոյ Մեղսակցութիւնը Կովկասի Հայոց Կո- տորածներուն**

Օսմանեան Պետութիւնը թուրքերու եւ քիւրտերու ձեռքով  
Հայաստանի արեւմտեան հատուածին մէջ եւ մասնաւորաբար՝  
Սասունի ու Մուշի հայերը կը կոտորէր եւ մնացեալ ժողովուրդը

տեղահան կ'ընէր իրենց տուներէն, իսկ հայ ազատամարտիկ-  
ները հայդուկապետ Անդրանիկի առաջնորդութեամբ Սասունի  
լեռներուն վրայ անհաւասար զինեալ պայքար կը մղէին թուրք  
եւ քիւրտ վոհմակներուն դէմ: Իր ծանր զենքերով հանդերձ ան-  
կարող՝ ազատութեան պայքար մղող թեթիւ զենքերով զինուած  
հայոց դէմ կենալու, օսմանեան իշխանութիւնն ու բանակը ան-  
զէն հայերը կը ճնշէին յարատեւ, զանոնք սպաննելով, անոնց  
տուները կրակի տալով եւ գիւղերը աւերելով: Եգիպտական  
արաքատառ «Ալ Ասր Ալ Շատիտ» թերթը իր (թիւ 19) 4 Նոյեմ-  
բեր 1904-ի թիւով կ'անդրադառնայ այս հարցին՝ «Հայկական  
Ջարդերը - Սասունէ Ետք Մուշի Կործանումը» խորագրեալ  
յօդուածին մէջ (էջ 461-465, Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.-ի կազմած ու  
հրատարակած արաքերէն լեզուով «Հայկական Հարցը 1876-  
1923 Ժամանակաշրջանի Արաբական Մամուլին Մէջ» ընդհա-  
նուր խորագրեալ հատորաշարքի, «1897-1908 Հայերը Եւ Երի-  
տասարդ Թուրքերը» խորագիրով երրորդ հաւաքածոյ):  
Յօդուածագիրը կ'ըսէ. «Քիւրտերը հայոց դէմ ի գործ դրին սար-  
սափելի ոճիրներ, որոնք պատմութեան մէջ նմանը չունին: Մշոյ  
Դաշտը անմեղ արիւնով յորդեցաւ: Սասունի ձորէն արիւնը  
գետերու պէս հոսեցաւ: Կոյս աղջիկներ, մանուկներ եւ կիներ  
Մուշի փողոցներուն մէջ հոս ու հոն կը վազեն, մերկ ու բոպիկ,  
կորսնցուցած իրենց ապաստարանները, անօթի ու ծարաւ  
վիճակի մէջ: Անմեղ այս հայերը կը բացագանչեն իրենց չար  
բախտն ու իրենց ծնած սեւ օրը անիծելով: Անոնք իրենց ձեռ-  
քերը վեր կը բարձրացնեն Աստուծոյ օգնութիւն աղերսելով եւ  
իրենց բռնատէր իշխանութեան դէմ բողոքելով... Հայոց գլխուն  
եկած ոճրային սարսափելի արարքները մղեցին հայ քաջերը  
զէնք բարձրացնելու եւ ուխտեցին կռուելով մեռնիլ...»:

Հայդուկապետ Անդրանիկի ղեկավարութեամբ այս քաջերու  
պայքարը սարսափեցուց ոչ միայն սուլթան Ապտիլ Համիտը,  
այլ նաեւ Ռուսիոյ ցարական ղեկավարութիւնը, որ ծրագրեց  
թրքատիպ ձեւով վարուիլ հայոց հետ 20-րդ դարու առաջին  
բանի մը տարիներուն: Նախ ռուսական իշխանութիւնները  
բռնագրաւեցին Հայ Եկեղեցոյ ինչքերն ու ստացուածքները,  
արգիլելու համար հայկական կազմակերպութիւններու բարո-



յական ու նիւթական նպաստը՝ արեւմտահայոց ազատագրական պայքարը զինելու ուղղութեամբ: Ռուսերը նոյն սոսկումով կը դիտէին հայոց շարժումները, ինչպէս օսմանցի բուրբերն ու քիւրտերը: Յարական ընտանիքը հայ ժողովուրդին մէջ կը տեսնէր ազատատենչ ու հայրենասէր մարդը, որ պատրաստ էր ամէն ինչ զոհելու իր հայրենիքին ազատութեան համար: Նախապէս այս հարցին անդրադառնաձեւ էինք առանձին յօդուածով մը՝ «Յարական Ռուսիոյ Եւ Հայոց Եկեղեցոյ Ինչքերու Գրաման Տագնապին Արծարծումը Եզիպտական Մամուլին Մէջ» («Պայքար» Շաբաթաթերթ - թիւ 149, Նոյեմբեր 17, 2019) խորագիրով, որուն մէջ մանրամասնօրէն բացատրուած են այդ անցուդարձերն ու անոնց պատճառները:

Վերոյիշեալ իրողութիւններու լոյսին տակ ցարական Ռուսիա ձեռնարկեց դժոխային ծրագիրի մը գործադրման: Ռուսական բանակի գաղտնի սպասարկութեան լրտես չինովնիկները [պետական պաշտօնեաները- Յ.Ի.] սկսան մութին մէջ փափսալ թաթար աշիրէթներու ղեկավարներու ականջներուն եւ հրահրեցին զանոնք հայոց դէմ յարձակելու եւ վնասելու անոնց: Յարական իշխանութիւնը զէնք բաժնեց թաթարներուն եւ խոստացաւ զանոնք անպարտ յայտարարել հաւանական հետապնդման եւ պատիժի պարագային: Մութին մէջ իրագործուիլ սկսած ռուսական ծրագիրը ընթացք առաւ նախ Էլիզավետպոլի [Elizavetbol, ներկայիս Gianja, հայկական Գանձակ քաղաքը, այժմ վարչականօրէն Ազրպէյճանի կազմի մէջ- Յ.Ի.], Թիֆլիսի, [Նախիջեւանի- Յ.Ի.], Շուշիի եւ Պաքուի մէջ, ուր հայոց դէմ ի գործ դրուեցաւ Կովկասի մեծագոյն կոտորածը: Ապա այս ջարդերը տարածուեցան նաեւ Երեւանի ու այլ զանազան քաղաքներ եւ գիւղեր Կովկասի տարածքին 1905-1907:

Կովկասի հայոց ջարդերուն մասին առաջին արձագանգողներէն եղած է եզիպտական «Ալ Ալամ Ալ Իսլամի» թերթը իր (թիւ 1) 5 Յունուար 1905-ի թիւով, որուն «Իրարանցում Կովկասի Մէջ (Իսլամներն Ու Հայերը)» (էջ 468-474) խորագրեալ յօդուածը բաւական մանրամասն կը նկարագրէ այդ եղելութիւնները: Հոն կ'ըսուի. «Ուրբաթ 1 Դեկտեմբեր 1904-ին մեծ թիւով թաթարներ Էլիզավետպոլ քաղաքը մտան եւ իրենց կրօնակիցներու ընկե-

րակցութեամբ հայոց վրայ յարձակում գործեցին: Բոուն բախումներ տեղի ունեցան թաթարներու [նախապարձակ- Յ.Ի.] եւ հայոց միջեւ, որոնք փոքրաթիւ ըլլալով հաւաքուեցան երկաթուղագիծի կայարանը, որ թաթարները փորձեցին փակել բայց չյաջողեցան... Այս յարձակման ընթացքին սպաննուեցան 80 հոգիներ, 200 վաճառատուներ կողոպտուեցան եւ 60 բնակարաններ կրակի տրուեցան: Այս դէպքին հետեւանքով Թիֆլիսի հայոց եւ թաթարներուն միջեւ լարուածութիւն ստեղծուեցաւ... Կովկասի կառավարիչ փոխարքայ Վորոնցով Տաշքով, տկար անհատականութեան տէր մարդ մը՝ չկրցաւ փարատել լարուած մթնոլորտը եւ բախումներ տեղի ունեցան երկու կողմերու միջեւ: Տասը թաթարներ ու քանի մը հայեր սպաննուեցան»: Յաջորդող օրերուն շարունակուեցան թաթարներու յարձակումները հայոց վրայ: Ռուսական իշխանութիւնը ոչ միայն աչք կը գոցէր թաթարներու ոճիրներուն այլ նաեւ անոնց զէնքեր կը բաշխէր:

«Ալ Ասր Ալ ժաոխտ» եզիպտական օրաթերթի 9 Ապրիլ 1905-ի թիւ 36-ի մէջ «Իսլամները Եւ Հայերը» խորագրեալ յօդուած մը լոյս տեսած է (էջ 490-493), որ մանրամասնօրէն կը տեղեկագրէ Կովկասի մէջ հայոց դէմ թաթարներու յարձակումներու դէպքերը, որոնց առաջինը հետեւեալն է. «19 Փետրուար 1905-ին անձանօթներ սպաննեցին Կովկասի մեծահարուստ իսլամներէն Ալթարազի Պապայախօ անունով մէկը, որ թաթարներու ղեկավարներէն էր: Անոր աշիրէթը շատ հարուստ էր: Երբ աշիրէթի անդամները անոր դիակը տեսան, անմիջապէս բացազանչեցին թէ սպաննողը հայ պէտք է ըլլայ, որովհետեւ քանի մը օրերէ ի վեր տարածայնութիւններ կը շրջէին, թէ հայերը զէնք կը գնէին իսլամները փճացնելու նպատակով: Ուստի թաթարները իբր վրէժ հայ աշակերտ մը կը սպաննեն: Դէպքէն քանի մը ժամ ետք հրացանաձգութեան ձայներ կը լսուին շուկայէն, ուր ականատես վկաներ կ'ըսեն թէ բազմաթիւ անձեր գետին կը փռուին: Այդ օրը մինչեւ իրիկուն թաթարներն ու հայերը կը զինուին եւ կռիւի կը պատրաստուին... Գիշերը թաթարները Պապաճանօ [Պապաճանօ՞վ- Յ.Ի.] անունով ականատար հայու մը տունը կը կը պաշարեն: Պաշարողներուն եւ ներսի հայերուն միջեւ հրացանաձգութիւն կը սկսի: Երբ տունը պաշարող թաթարներէն



մէկը կը զարնուի, միւսները տակառ մը նաւը կը թափեն տունին վրայ ու կրակի կու տան: Մինչեւ առտու հրդեհուող շէնքէն կանգուն կը մնայ միայն գետնայարկը, ուր 9 հայեր կը գտնուէին սնտուկներու տակ պահուրտած: Թաթարները զանոնք կ'առաջնորդէն տունին պարտէզը եւ ցանկապատին տակ ոչխարներու պէս կը մորթեն»: Լրատու աղբիւրը վերոյիշեալ դէպքին նկարագրութեան մէջ կը շեշտեն թէ Ալթարազի Պապայահոն սպաննողները անձանօթներ էին: Հաւանաբար ռուսերն են որ սպաննած էին զայն, եւ տարածայնած որ հայերն են ոճիրին հեղինակները: Յօդուածագիրը սոյն տեղեկութիւններու նկարագրութեան աւարտին կ'եզրակացնէ հետեւեալը. «Իրաւարան մը հայոց կոտորածներուն մասին կ'ըսէ թէ Կ. Պոլսոյ մէջ իշխող թուրքերուն զգեստը քաղաքին եւ Հայաստանի մէջ մորթուած հայոց արիւնին թաթխուած է, իսկ Ռուսիոյ մէջ Կովկասի վրայ իշխողները հայոց արիւնով ներկուած զգեստներ կը հագնին...»:

Եգիպտական «Ալ Ասր Ալ ժատիտ» թերթը իր 16 Ապրիլ 1905-ի թիւ 37-ի մէջ կը բացատրէ հայոց եւ ռուսերու յարաբերութիւնները 20-րդ դարու սկիզբը՝ «Ռուսերը եւ Հայերը» խորագրեալ յօդուածով (էջ 496-500): Ան կ'ըսէ թէ երկու կողմերուն՝ իշխողին եւ ենթարկուողին միջեւ սուր պայքար գոյութիւն ունի: Հայկական յեղափոխութիւնը սկսած է Ռուսիոյ մէջ եւ հայերը կը ձգտին հիմնել նոր համակարգ մը վերակենդանացնելով իրենց հնամենի անկախ թագաւորութիւնը, որ կ'ընդգրկէ Սեւ Ծովէն մինչեւ կովկասեան նահանգներն ու Փոքր Ասիոյ տարածութիւնը: Անոնք կ'ուզեն ձերբազատիլ թուրքերու եւ ռուսերու իշխանութիւններէն միասնաբար: Հայերը Անգլիայէն գնած են 300 հազար հրացաններ եւ 2 միլիոն փամփուշտ, որոնցմով զինուած են Անատոլիոյ լեռնական հայերը: Հայերը ցարդ ձախողած են իրենց նպատակին մէջ: Ապտիլ Համիտ սուլթանի կողմէ Ֆուատ փաշան մասնաւոր Փեթրեսպուրկ դրկուած է եւ Նիքոլա Բ. ցարին հետ ժողով գումարած՝ նիւթ ունենալով հայ յեղափոխականներու գործունէութիւնը: Ռուսերը մեծ մտավախութիւն ունէին որ հայերը կ'ըմբոստանան, ուստի անոնք թաթարները զինեցին եւ հայոց դէմ դրկելով, մորթել տուին զանոնք: Ռուսերը հայոց բոլոր հարստութիւններն ու

դրամը բռնագրաւեցին: Այս եղաւ հայոց վիճակը, մինչ ռուսերը լուռ ու հաշտ աչքերով դիտեցին անոնց ջարդուիլը:

Ուրիշ կարեւոր յօդուած մըն ալ կը գտնենք «Ալ Ալամ Ալ Իսլամի» թերթին 28 Ապրիլ 1905-ի թիւ 8-ի մէջ, որ խորագրուած է «Պաքուի Կոտորածը» (էջ 501-506): Այս յօդուածին մէջ հեղինակը մանրամասնօրէն կը նկարագրէ Պաքուի հայոց կոտորածները եւ անկէ ետք տեղի ունեցած հաշտութիւնը: Իբրեւ եզրակացութիւն ան կ'ըսէ. «Թաթարներու եւ հայոց ընդհարումներուն ու հայկական ջարդերուն պատճառը բնաւ անոնց միջեւ ատելութեան առկայութիւնը չէր, այլ ռուսական կառավարութիւնն էր կոտորածներուն պատասխանատուն, որովհետեւ ան լուրջ միջոցառումներ ձեռք չարաւ դադրեցնելու եւ արգիլելու համար զանոնք» (էջ 506):

[https://www.researchgate.net/publication/277669244\\_Armenian-Azerbaijani\\_Conflict\\_Roots\\_Massacres\\_of\\_1905-1906](https://www.researchgate.net/publication/277669244_Armenian-Azerbaijani_Conflict_Roots_Massacres_of_1905-1906) համացանցային կայքէջը տեղեկութիւններ հաւաքելով զանազան աղբիւրներէ կը շեշտէ, թէ բազմաթիւ ուսումնասիրողներ եւ ցեղասպանագէտներ համոզուած են, որ ռուսական իշխանութիւնները Կովկասի թաթարներու եւ հայոց հակամարտութեամբ շահագրգռուած էին եւ կամ զանոնք գործնականապէս քաջալերած: Այս ուղղութեամբ նուազագոյնը հաստատելու համար պէտք է ըսել, թէ ռուսական իշխանութիւնները արիւնահեղութեան դիմաց ձեռնածալ մնացին եւ կարգ ու կանոնը հաստատելու համար ոչինչ ըրին, կ'աւելցնէ կայքէջը:

Ուշագրաւ է այդ ժամանակի եգիպտական արաբատառ մամուլի հայ-թաթարական ընդհարումներուն անդրադառնալը եւ անոնց մանրամասնութիւնները ներկայացնելը, որ այդ հարցը ուսումնասիրողներուն համար յաւելեալ աղբիւր մըն է:

#### **XI. Հայ-Թաթարական Ընդհարումներու Ծայրերը**

«Սպանդի եւ կործանումի դէպքերը, որոնք կը շարունակուին Կովկասի մէջ, ռուսական արժանապատուութեան կը դպչին եւ անոր պատիւը ոտնակոխ կ'ընեն արեւի քան Ճաբոնէն կրած ռուսական պարտութեան [1904-1905 ռուս-ճաբոնական պատերազմին - [https://en.wikipedia.org/wiki/Russo-Japanese\\_War](https://en.wikipedia.org/wiki/Russo-Japanese_War)] ամօ-



թի պատճառած անպատուութիւնը», կը գրէ «Քուրիէ Էորոբէյէն» ֆրանսական թերթը, որուն յօդուածը արտատպած է եգիպտական արաբատառ «Ալ Աւլամ Ալ Իսլամի» թերթը, իր 29 Սեպտեմբեր 1905-ի թիւ 30-ին մէջ, «Պաքուի Ոճիրը» վերնագրին տակ: Սոյն արաբերէն թերթին յօդուածը լոյս տեսած է Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.-ի կազմած ու հրատարակած արաբերէն լեզուով «Հայկական Հարցը 1876-1923 Ժամանակաշրջանի Արաբական Մամուլին Մէջ» ընդհանուր խորագրեալ հատորաշարքի, «1897-1908 Հայերը Եւ Երիտասարդ Թուրքերը» խորագիրով երրորդ հաւաքածոյի 565-579-րդ էջերուն մէջ: Ոչ թէ հայերը սիրելու կամ պաշտպանելու համար է որ յօդուածագիրը վերոյիշեալ յայտարարութիւնը կ'ընէ, այլ մեկնելով Ֆրանսայի շահերէն ինքնըստինքեան կը դիրքորոշուի Ռուսիոյ դէմ: Յօդուածագիրը իր վրդովումը կը յայնտնէ այն իրողութեան նկատմամբ, թէ ռուսական ցարական իշխանութիւնը իր տիրապետութեան տակ ապրող երկու ժողովուրդներ՝ հայերն ու թաթարները իրար դէմ հանած է եւ ամենայն սառնասրտութեամբ արիւնահեղութիւնը դիտած: Կրօնական ծայրահեղ մոլեռանդութեամբ լեցուած թուրքերու երկրին՝ Օսմանեան Պետութեան մէջ տեսնել նման դէպքեր մասամբ մը հասկնալի է, սակայն Ռուսիոյ մէջ այսպիսի դէպքեր դժուար կը բացատրուին: Յօդուածագիրը կը դատապարտէ ռուսերը ըսելով թէ անոնք քրիստոնէայ հայերը իսլամ թաթարներու գոյքին ձգեցին եւ ձեռնաձայլ դիտեցին բոլոր կոտորածները: «Ոչ միայն այդքան՝ այլ ռուսերը կ'օգնեն թաթարներուն եւ քիւրտներուն որպէսզի հայեր կոտորեն, այն հայերը, որոնք չափազանց հաւատարիմ գտնուած են ռուսերու հանդէպ անոնց Կովկաս մտնելու ատեն», կ'աւելցնէ յօդուածին հեղինակը, որ հայոց դէմ ռուսերուն գործածը բացայայտ սխալ եւ մեծ ոճիր կը նկատէ:

Նախքան ռուսերու Կովկաս մուտքը, այդտեղի քաղաքներն ու գիւղերը խոր յետամնացութեան եւ տգիտութեան մէջ կ'ապրէին ու ճանապարհահէնները ամէնուրեք օր ցերեկով իրենց սեւ գործը կը տեսնէին: Ռուսերու Կովկաս մուտքին նպաստողը հայերն էին, որ անոնց իշխանութեան ընթացքին ծաղկեցուցին ու շէնցուցին այդ շրջանը եւ որոշ կենսամակարդակի հաս-

ցուցին: Սակայն ռուսերը չէին պաշտպաներ հայերը եւ զանոնք իսլամ թաթարներու դէմ անպաշտպան կը ձգէին անիրաւօրէն, պարզապէս հայոց յեղափոխական նկրտումներէն վախճալով: Այս իրողութիւնը ռուսերը իրենք անգամ կը խոստովանին, կ'ըսէ Քուրիէ Էորոբէյէնէն ֆրանսական թերթին յօդուածագիրը:

Թաթարները հայերէն վրէժ կը լուծէին այն բանին համար, որ հայերը օգնած էին ռուսերուն Կովկաս մուտքի ընթացքին: Ոչ միայն այսքան, այլ հայերը երկար տարիներ ռուսերուն հետ սերտ գործակցութեամբ նպաստած էին Կովկասի քաղաքներու եւ գիւղերու ծաղկումին ու յառաջդիմութեան, անտեսելով բոլոր դժուարութիւնները եւ ժրաջան աշխատանք թափելով: Թաթարները այս յառաջդիմութենէն մեծապէս օգտուած էին եւ Կովկասի միւս ժողովուրդներուն հետ հարստութիւն դիզած՝ ռուսերու ընծայած խաղաղ ու շէն պայմաններուն մէջ: Վիճակը բոլորովին տարբեր էր երբ Կովկասը կը գտնուէր պարսկական կամ օսմանեան բռնատիրական իշխանութեանց տակ: Կովկասի բնակչութիւնը կը տառապէր յետամնաց իշխանութեանց բռնատիրութեան տակ, աղքատութեան, թշուառութեան եւ տգիտութեան ճիրաններուն յանձնուած:

Վերոյիշեալ խլրտումներէն առաջ հայոց եւ թաթարներու փոխ յարաբերութիւնները բնական վիճակի մէջ էին, իրար հանդէպ հասկացողութեամբ ու հաւատարմութեամբ վերաբերուելով: Ոչ մէկ թաթար անհատ կամ հաւաքականութիւն կրնայ ըսել թէ հայոցմէ գէշ վերաբերմունք տեսած է: Այս լոյսին տակ կարելի է ըսել որ ռուսական իշխանութեան պարտականութիւնն էր պահպանել հայոց եւ թաթարներու միջեւ գոյութիւն ունեցող բարեկամութիւնը: Սակայն եւ այնպէս ռուսական իշխանութիւնը պառակտում յառաջացուց երկու ազգերու միջեւ՝ զգուշացնելով հայերը յեղափոխական շարժումներու դիմելէ: Ասկէ ելլելով ցարական իշխանութեան հակահայ քաղաքականութեան պատճառով, ռուսական կրթութեամբ հայկական դպրոցները փակուեցան: Ասոնք այն դպրոցներն էին, որոնք ռուսերու հանդէպ սէր ու հաւատարմութիւն կը ջանքէին հայոց նոր սերունդին: Այս դպրոցները հայ մանուկներու սրտերուն մէջ կը ցանէին Ռուսիոյ հանդէպ սէր, յարգանք եւ գիտակցութիւն՝



Ռուսիան իբրև քրիստոնեաներու պաշտպան ներկայացնելով Արեւելքի մէջ: Ոչ միայն դպրոցներու փակման պարագան, այլ իշխանութիւններու կողմէ Հայոց եկեղեցիին հարստութեան բռնագրաւումը շատ վատ հետեւանք ու ժխտական ազդեցութիւն ունեցաւ ոչ միայն հայոց, այլ նաեւ ամբողջ երկրին վրայ:

Յօդուածագիրը կ'ըսէ թէ Աստուած ռուսերը անպատիժ չբողոց, այլ անոնք ճարտանկներու ձեռքով ենթարկուեցան սովի եւ սարսափի: Ահա այս իրողութեան հետեւանքով երբ Փորցմաութի մէջ Ճարոնի եւ Ռուսիոյ միջեւ խաղաղութեան դաշինք կնքուեցաւ, ցարական հրովարտակ մը կ'աւետէր Հայոց եկեղեցիին ինչքերու, ստացուածքներու եւ հարստութեան վերադարձուիլը հայոց: Սակայն եւ այնպէս ռուսերը շարունակեցին գրգռել թաթարները հայոց դէմ եւ յաջորդ օրն իսկ երբ հայկական դպրոցները իրենց դռները բացին, թաթարները տասնեակներով հայ աշակերտներ սպաննեցին առանց պատճառի: Ասոր դրդապատճառը այն էր թէ Օսմանեան Պետութիւնը թաթարներուն յաւելեալ օգնութիւն եւ նեցուկ տրամադրեց հայերը ջարդելու համար: Միւս կողմէ ցարական Ռուսիա կրկին ձեռնաձայլ դիտեց պատահող դէպքերը եւ դոյզն չափով իսկ ճիգ չթափեց հայոց կոտորածը դադրեցնելու համար, այլ Կովկասի ցարական կառավարիչը՝ Վորոնցով Տաշքով քաջալերեց թաթարները եւ զենքով ու զինամթերքով օգնեց անոնց հայերը կոտորելու գործին մէջ:

Հայոց դէմ թաթարներու կողմէ գործուող ոճիրներուն եւ ոտնձգութիւններուն լայնօրէն արձագանգեցին եւրոպական թերթերը պարզապէս անոր համար, որ գործուող սպանողներուն ահաւորութիւնը մեծ էր եւ անոնց ձգած ազդեցութիւնն ու հետեւանքները անդարմանելի՝ գոնէ մօտիկ ապագայի ընթացքին: Յօդուածագիրները մեծ դժուարութեան առջեւ կը գտնուէին եւ չէին կրնար հաշտուիլ սարսափի ու աներաժութեան ահաւորութեան տարողութեան հետ: Հեղինակը կ'ըսէ թէ եւրոպացի մտաւորականներ իրենց գրութիւններով ռուս պատասխանատուներու խստօրէն պատժուիլը կը պահանջէին, անմեղ հայոց դէմ անոնց գործած ոճիրներուն համար:

Քաջալերուած ռուսական իշխանութեան նեցուկէն թաթար-

ները սանձարձակօրէն սկսան բացի հայերէ ուրիշ քրիստոնեաներ՝ նոյնիսկ ռուսեր ալ հալածել Կովկասի մէջ: Անոնք ռուսերու, պուկարացիներու, շուէտացիներու, անգլիացիներու եւ ֆրանսացիներու ինչքերը գրաւեցին եւ անոնց եկեղեցիները կրակի տուին: Հայոց դէմ կատարուող դաւադրութեան մէջ կամովին մտան օսմանցիները եւ պարսիկները, որոնք իրենց տիրապետութեան տակ ապրող քիւրտերէն 4000 զինեալ պաշրպօզութներ ղրկեցին Կովկաս՝ հայերը կոտորելու: Այս պատահարի պատասխանատուութեան մէջ մեծ բաժին ունի ցարական Ռուսիոյ իշխանութիւնը, որ իր սահմանները բացաւ քիւրտ ոհմակներուն առջեւ: Թուրքերն ու քիւրտերը թաթարներու հետ իրենց այս ոճրալին արարքը «սուրբ պատերազմ» կոչեցին, պարզապէս բոլոր իսլամներու համակրութիւնը շահելու համար, սակայն ի գո՛ւր, որովհետեւ ինչպէս կը տեսնենք եգիպտական թերթերու իսլամ յօդուածագիրները այդ օրերուն մեծաւ մասամբ համակրեցան հայոց, յստակօրէն հայոց դէմ թաթարներու, քիւրտերու եւ թուրքերու յարձակումները անարդար ու անօրինական նկատեցին, արձագանգ դառնալով ճշմարտութեան միայն:

«Քուրիէ Էորոբէյէն» ֆրանսական թերթի յօդուածագիրը կարեւոր իրողութիւն մը կը շեշտէ իր յօդուածին մէջ: Արդարեւ Գերմանիոյ կայսր Վիլհելմ Բ.ը Կովկասի հայոց ջարդերու օրերուն բացէ ի բաց յայտարարած էր, թէ ինք բարեկամ է Օսմանեան Պետութեան սուլթանին եւ 300 միլիոն հաշուող բոլոր իսլամ ժողովուրդին, այն պայմանով որ իսլամ աշխարհը գնէ գերմանական արտադրանքները: Աւելի հեռու երթալով ան քաջալերած էր հայերու դէմ թաթարներու յարձակումներն ու ոճիրները:

Հայերը աւելի տրամաբանական ու խելացի գտնուեցան եւ թաթարներու հետ բարեկամական յարաբերութիւններ մշակելու ձեռնարկեցին: Անոնք հիմնեցին միութիւններ՝ կազմուած երկու ազգերու ներկայացուցիչներէ եւ սկսան հանգցնել բորբոքած կրակը դրական ջանքերով:

Այս բոլոր իրադարձութիւնները պարզելէ յետոյ, եգիպտական արաբատառ «Ալ Աալամ Ալ Իսլամի» թերթի յօդուածագիրը հետեւեալ եզրակացութիւնը կ'ընէ. «Այս դէպքերու լոյսին



տակ, մարդ հարց կու տայ թէ ի՞նչ վիճակի մատնուած է հայ ազգը նեղութիւններու եւ աղետի մէջ ըլլալով: Կովկասի մէջ ռուսերը, քիւրտերն ու քաթարները հայեր կը կոտորեն եւ կը փորձեն զանոնք բնաջնջել: Իսկ Օսմանեան Պետութեան մէջ ահաւասիկ կը շարունակուին հայոց հալածանքներն ու կոտորածները եւ Եւրոպան ձեռնաձայլ կը դիտէ» (էջ 576):

Այս տուեալներէն ինքնաբերաբար կը պարզուի այն տխուր իրականութիւնը, որուն մէջ կը գտնուէին Կովկասի հայերը, իսկ հետաքրքրականը այն է, որ եգիպտացի արաբ լրագրողները հայոց տառապանքը նկարագրելով հայերուն կը նեցակցէին, հակառակ հայոց հետ ունեւած կրօնական տարբերութեան:

## **XII. Երիտթուրքերու Յեղաշրջման Անդրադարձը Եգիպտական Արաբատառ Մամուլին Մէջ**

Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահռչակումէն քանի մը օր ետք, եգիպտական «Ալ ժամիաա» [Ալ Կամիաա - եգիպտական հնչումով- Յ.Ի.] թերթը իր Շաբաթ, 1 Օգոստոս 1908-ի թիւ 216-ին մէջ կ'անդրադառնայ այս իրադարձութեան եւ անոր առընթեռ կատարուող դէպքերու նկարագրութիւնը կու տայ: Սոյն թերթին այդ լուրին կտրօնը կը գտնենք Գահիբէի Հ.Բ. Ը.Մ.-ի կազմած ու հրատարակած արաբերէն լեզուով «Հայկական Հարցը 1876-1923 Ժամանակաշրջանի Արաբական Մամուլին Մէջ» ընդհանուր խորագրեալ հատորաշարքի, «1897-1908 Հայերը Եւ Երիտասարդ Թուրքերը» վերնագիրով երրորդ հաւաքածոյի 700-703 էջերուն մէջ:

Արդարեւ 1908-ի Յուլիս 24-ին Ապտիւլ Համիտ Բ. սուլթանը Երիտթուրքերու ճնշումով Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատումը յայտարարեց: Ասով սկսաւ Սահմանադրութեան Բ. Ժամանակաշրջանը: Ա. Ժամանակաշրջանը 1876-ին սկսած էր եւ միայն երկու տարի տեւած: Այն օրերուն Ապտիւլ Համիտ տեսնելով թէ Օսմանեան Խորհրդարանի գործունէութեամբ իր իրաւասութիւնները հետզհետէ կը սահմանափակուէին, 1878-ին լուծեց խորհրդարանը եւ երկիրը վերադարձուց նախկին բռնատիրական դրութեան:

1908-ի Յուլիսի վերջերը սուլթան Ապտիւլ Համիտ ինկաւ այն

ծուղակին մէջ, որմէ երկար ատեն կը սարսափէր: Երլտրզի պալատին շուրջ հազարաւոր մարդիկ ցոյց կ'ընէին եւ բարեկարգումներ կը պահանջէին: Հայոց համար ամենուրեք մահ սիւնող վարչակարգը սաստիկ դժգոհ ձգած էր նաեւ թուրքերը: Թուրք պարզ ժողովուրդն ալ ընկճուած էր վերնախաւի բռնութեան տակ: Պարզ թուրք քաղաքացիէն զատ թուրք զինուորն ալ զգուած էր իր կրած չարչարանքներէն իր գերադաս սպային կողմէ: Այս մասին ականատես վկայ գերմանացի վերլուծաբան Հայնրիխ Ֆիրպիլիսեր իր «Հայաստանը 1915-ին, Թէ Ի՞նչ է Թաքցրել Կայսերական Կառավարութիւնը Գերմանահպատակներից, Հին Մշակոյթ Ունեցող Ժողովրդի Կոտորածը Թուրքերի Կողմից» խորագրեալ գիրքին (լոյս տեսած Պերլին 1930-ին, որ գերմաներէնէ հայերէնի թարգմանած է Յունան Դուկասեան, Երեւանի Պետական Համալսարանի հրատ., 2000, 112 էջ) «Թուրքական Խեղճ Ձիւնուորը» վերնագրեալ գլուխին մէջ (էջ 20-23) կը գրէ. «Տարիներ շարունակ Թուրքիայում եղած ժամանակ ես երբեք այլ տպաւորութիւն չեմ ունեցել, քան հեղուցիչ յուսահատութեան տպաւորութիւնը. ինչ-որ ոգետրութեան մասին, որը համակուծ էր սրտերը, կարող էին գրել միայն գերմանացի ռազմական թղթակիցները: Այն երբեք առկայ չի եղել: **Թուրքական զինուորը ծեծում էր, ինչպէս անասունը.** [ընդգծումը Հայնրիխ Ֆիրպիլիսերինն է- Յ.Ի.] նրա ընտանիքը կարող էր սովահար լինել: Քրջերը հագին, մասամբ ռոտարոպիկ, մասամբ ռոքերը փալատով փաթաթած՝ նա իրեն տեսնում էր բուժօգնութիւնից զրկուած, աղտոտութիւնից ու աղբատութիւնից առաջացող տիֆ, քոլերա, ծաղկախտ եւ մալարիա հիւանդութիւնների քմահաճոյքին մատնուած» (էջ 21-22): Այս տեսակ անտեսուած եւ ստրկացած թուրք ու քիւրտ զինուորը եւ պարզ քաղաքացին շատ դիրին էր վերնախաւին կողմէ շահագործելը քաղաքակիրթ եւ խաղաղ հայոց դէմ: Թուրք պատասխանատուի մը մէկ հրամանը բաւարար էր, որ անմիջապէս անոնք զինուած պաշրպօզուքներու խումբ մը կազմեն ու յօշոտեն անգէն հայերը:

Վերադառնալով Կ. Պոլսոյ ցոյցերուն եւ ժողովրդային բարենորոգումներու պահանջներուն, եգիպտական «Ալ ժամիաա» թերթին յօդուածագիրը կ'ըսէ, թէ հայերը եւ մակեդոնացիները



մեծապես ոգեւորուած էին ու նեցուկ կը կանգնէին Երիտթուրքերու բարեկարգումներու պահանջներուն (էջ 701): Սուլթանը խիստ մտահոգութեան մատնուած էր եւ մեծ ջանք կը թափէր ժողովրդային ցոյցերն ու ցասումը մարելու համար: Այս ուղղութեամբ ան գաղափարը յղացած էր իրեն մօտիկ բռնատէր քաղաքական մարդիկն ու պատասխանատուները հեռացնելու պաշտօնէն: Այդ մէկը ընելէ ետք սակայն, շուտով ան ինքզինք առանձին գտած էր եւ անկարող ռեւէ բան մը ընելու: Յօդուածագիրը կ'ըսէ թէ Անատոլուի, Պէյրութի, Դամասկոսի եւ Հալէպի բնակչութեան մէջ քիչ չէր թիւր անոնց, որոնք կողմնակից էին սուլթանին, որովհետեւ անոնք չէին ուզեր որ հաւանական գալիք նոր վարչակարգին մաս կազմէին քրիստոնէակաները, մանաւանդ հայերը: Անոնք կը նախընտրէին որ սուլթան Ապտիլ Համիտ մնար իր գահին վրայ իբրեւ միահեծան բռնատէր:

Հայաստանի եւ Կ. Պոլսոյ հայերը շատ հրճուած էին ու խանդավառ կատարուող յեղաշրջումէն: Անոնք գաղտնի ժողովներ կը գումարէին եւ կը ձգտէին գտնել միջոցներ, որոնցմով հայերը պիտի կարենային Օսմանեան խորհրդարանին մէջ ազդու մասնակցութիւն բերել, այն յոյսով որ անոնք վերջ ի վերջոյ պիտի ազատէին հալածանքներէ, խիստ նեղութիւններէ եւ սպանութիւններէ: Հայերը կը ձգտէին հեռացնել քիւրտերու վտանգը: Անոնք մակեդոնացիներու հետ կը դաշնակցէին եւ իրարու թիկունք կը կանգնէին, որովհետեւ հասարակաց մտահոգութիւններ ունէին:

«Ալ ժամիաս» թերթը կը հաղորդէ նաեւ թէ Երիտթուրք կուսակցութիւնը Չմիւռնիոյ կուսակալն ու բանակի գումարտակի հրամանատարը հեռացուցած է պաշտօնէն, որովհետեւ անոնք Սահմանադրութեան վերահռչակման դէմ էին: Միւս կողմէ Ա.Մ. Ն.-ի մէջ հայեր, թուրքեր, յոյներ եւ ալպանացիներ միասնաբար հրճուանքով կը նշէին Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահռչակումը եւ ազատութիւն կ'աւետէին բոլորին:

Երիտթուրքերու յեղաշրջման հետեւանքով արձանագրուած աննախնթաց խանդավառութիւնը սին եւ ունայն արդիւնք ունեցաւ հայոց համար: Նոյն թուրքն էր որ կը գործէր տարբեր դիմակով: Անոնց տուած բարեկարգումի, արդարութեան, հաւասարութեան, եղբայրութեան եւ ազատութեան խոստումները

շուտով յօդս ցնդեցան: Ոչ միայն այդ, այլ շատ չանցած Երիտթուրքերը ամենայն սառնասրտութեամբ գործադրեցին պատմութեան առաջին եւ 20-րդ դարու ամենէն մեծ Ոճիրը՝ Հայաստանութիւնը: Յեղաշրջումէն տարի մը ետք միայն՝ 1909-ին անոնք գործակցեցան Ապտիլ Համիտի հետ եւ գործադրեցին Կիլիկիոյ կոտորածները, որոնց զոհ գացին 30 հազար անմեղ հայեր: Երիտթուրքերու թրքութեան ու բարբարոսութեան մասին Հայնրիխ Ֆիրպիլխեր կ'ըսէ. «Եթէ մարդ այսօր ինքն իրեն զարմացած հարց տայ, թէ առհասարակ ինչպէ՞ս հնարատր եղաւ, որ գերմանական հզօր տէրութեան ղեկավարութիւնը համաշխարհային պատերազմի ժամանակ այնքան թուլակամ գտնուեց Երիտթուրքերի հանդէպ, ապա ինքը դա չի կարողանայ բացատրել, միայն այն անտարբերութեամբ, որը պատերազմի ընթացքում գոյութիւն ունէր ընդհանուր առմամբ ամենազարհուրելի արեան խրախճանքների հանդէպ: Ո՛չ, բոլոր տեսանկիւններից Երիտթուրքերը նախորդ թուրքերի ժառանգորդներն էին [ընդգծումը իմն է- Յ.Բ.]: Այս նորելուկները համակուած էին իշխանութեան հասնելու դիւային կամքով: Նրանք համաձայն էին Թուրքիային կրկին հսկայի կերպարանք տալու ամէն մի միջոցի, որպիսին նա երբեմնի եղել էր, որպէսզի իրենք միւս տէրութիւնների հետ վարուեն այնպիսի վայրագութեամբ, ինչ նրանք հարիւրամեակներ շարունակ համբերութեամբ հանդուրժել էին» (էջ 30-31):

Երիտթուրք պատասխանատուները թէւ իրենք չէին հաւատացած իրենց իսկ տարածած լոզունգներուն, սակայն անոնք ճարտարօրէն մարդ կը խաբէին յեղաշրջման օրերուն եւ անկէ ետք ալ: Անոնցմէ Մունճի պէյ տօնակատարութեան մը առիթով իր կուսակցութեան մասին գովասանքներ կը շռայլէ եւ հայոց կոտորածները կը վերագրէ նախկին վարչակարգի վայրագութիւններուն: Եգիպտական «Ալ ժամիաս» թերթը իր Շաբաթ, 22 Օգոստոս 1908-ի թիւ 222-ին մէջ արաբերէնի թարգմանելով նոյնութեամբ կը հրատարակէ անոր ճառը (էջ 708-715): Երիտասարդ թուրքերու պատմականը ընելէ ետք, ի միջի այլոց Մունճի պէյ կ'ըսէ. «Փաստաթուղթեր ունիմ որ նախկին վարչակարգը հրահրած է հայոց ջարդերը: Այդ մարդիկն են որոնք ծծեցին հայոց արիւնը եւ շորթեցին անոնց դրամները: Հայոց այդ աղ-



քատ վիճակը, անոնց վրայ դրուած ծանր տուրքերը եւ սուլթաններուն գործադրած բռնատիրութիւնը մղեցին զանոնք, որպէսզի երիտօրրքական եւ յեղափոխական թերթերը իրենց ձեռքէն չձգեն: Նախկին վարչակարգը այնքան բռնատէր էր որ անոր նման բռնատիրութիւն չորին ո՛չ Ներոնը եւ ո՛չ ալ Աթիլլան» (էջ 713): Այլ յոխորտանք մը եկած է սուլթան Ապտիլ Կամիտի եղբորորդի Սապահետտին պէյէն, որ կը դատապարտէ սուլթանը հայոց կոտորածները գործադրած ըլլալու համար ու կ'ըսէ. «Մենք այսօր կը գտնուինք նոր ժամանակաշրջանի մը առաւօտը, երբ հայոց հետ մեր յարաբերութիւնները փոխուած են: Ազատութիւնը յաջողութիւն գտած է եւ հայերը մեր եղբայրներն ու բարեկամները ըրած» (էջ 715):

Այն օրերուն շատեր հաւատացին եւ խանդավառուեցան Երիտօրրքերու եւ անոնց մօտիկներու այս տեսակի յայտարարութիւններէն: Հայերէն շատ քիչեր միայն զգաստ ու իմաստուն գտնուեցան եւ լուռ իրենց ազգօգուտ գործը շարունակեցին: Անոնցմէ է հայրուկապետ Անդրանիկ Օզանեան, որուն մասին Անդրանիկ Չէլէպեան կ'ըսէ. «Ամբողջ ազգ մը իր երեք կուսակցութիւններով, երեսփոխաններով ու կղերականներով, Երիտասարդ-Թուրքերու Իթթիհատ վէ Թերաքքը կուսակցութեան ծուղակին մէջ ինկած էր, միայն Անդրանիկն էր, որ չէր խաբուած անոր ստապատիր խոստումներէն եւ խարդախ լոզունգներէն»:

Չէլէպեան կ'աւելցնէ. «Հայոց պատմութեան մեծագոյն հերոսներէն Անդրանիկը օժտուած էր զօրատր ներգիտակցութեամբ եւ ունէր քաղաքական բացառիկ զգայնութիւն եւ անսովոր հեռատեսութիւն: Դէպքերը շիտակ գնահատելն ու գալիք դէպքերը բնագործէն նախատեսելը բնատուր ձիրքերէն մէկն էր դիւցազնին» (էջ 247-248, «Զօրավար Անդրանիկ Եւ Հայ Յեղափոխական Շարժումը», Հրատարակչատուն Կ. Տօնիկեան Եւ Ռրդիք, Բ. Տպագրութիւն, Պէյրութ, 1986):

Ինչպէս կը տեսնենք, մինչ օտարներ ուշադիր կը հետեւէին եւ վերլուծականօրէն կը մօտենային օսմանեան իրականութեան զարգացումներուն, դժբախտաբար այսպիսի անիրատեսական էր հայկական վերնախաւին մօտեցումը այդ զարգացումներուն:

## ԹՐԲԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱՍՈՒԹԻՒՆԸ

### Յարութիւն Իսկահատեան

Միութիւն Եւ Յառաջդիմութիւն երիտօրրքական կուսակցութիւնը 1908-ի յեղաշրջումէն առաջ եւ ետք յետամուտ էր երկրին մէջ զարգացնելու եւ զօրացնելու ազգայնամոլութիւնը, ի նպաստ թուրք ցեղին եւ ի վնաս քրիստոնեաներուն, որոնց կարգին մա'նաւանդ հայոց: Թուրքերը քրիստոնեայ ըսելով առաջին հերթին հիմնականօրէն հայերը նկատի ունէին: Թրքական ազգայնամոլութեան ծիրին մէջ զանազան գաղափարախօսութիւններ մէջտեղ կը նետուէին: Ասոնց շարժառիթները կեղծ ու շինծու էին եւ թելադրուած Երիտօրրք ղեկավարութեան կողմէ: Այդ գաղափարախօսութիւնները կեանքի բնական զարգացումներու եւ հոլովոյթին իբրեւ արդիւնք եղող միտքեր չէին, այլ Օսմանեան Պետութեան կրած պարտութիւններու ճնշումէն մղուած՝ քաղաքական որոշումներ եւ հրէշային ծրագիրներ մշակելու գետին պատրաստելու կը միտէին, որոնք բոլորն ալ կը նպատակադրէին վերջ ի վերջոյ բնաջնջել հայ ազգը:

Ազգայնամոլութեան պայմանները գոհացնող կաղապարուած գաղափարախօսութիւններ շռայլողները՝ պարզապէս վարձկաններ էին Երիտօրրք ղեկավարութեան կողմէ վարձատրուող, որոնք ընդհանրապէս Երոպայէն եկած եւ Կ. Պոլիս հաստատուած ոչ թուրքեր էին: Այս խորամանկ իմաստակները իսլամ կրօնքը շատ լաւ սերտած էին, սակայն անոր ուսուցմունքներուն հակասող ու նենգ դարձուածքներով օժտուած տեսութիւններ կը ստեղծէին, հայերը բնաջնջելու թուրք ղեկավարութեան ծրագիրներուն յարմարող շինծու գաղափարախօսութիւններ մէջտեղ նետելով:

Թուրք այլախոհ պատմաբան Թաներ Աքչամ «Ամօթալի Արաքք Մը» խորագրեալ քի «Հայոց Յեղասպանութիւնն Ու Թրքական Պատասխանատուութեան Հարցը» ենթախորագրեալ իր հեղինակած անգլերէն գիրքով, Մեթրոփոլիթըն պուքս, Հենրի Հոլթ եւ ընկ., Նիւ Եորք, 2007, 484 էջ (A Shameful Act - The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility, A



Holt Paperback Metropolitan Books/Henry Holt and Company-New York, 2007, 484 p.), թրքական ազգայնականության կ'անդրադառնայ՝ ի շարս Հայոց Յեղասպանության առնչուած այլ նիւթերու: Թաներ Աքչամ թրքական ազգայնամոլութիւնը ազգայնականութիւն կը կոչէ, իբրեւ մեղմացուցիչ հանգամանք, յայտնի չէ ի՞նչ պատճառով: Կարգ մը պատմաբաններ, որոնց մէջ հայեր, որոնք արեւմտամէտ ուղղութեան կը հետեւին, այլեւայլ պատրուակներով նկատել կու տան, թէ թրքական ազգայնամոլութիւն կոչելը գիտական մօտեցումէ հեռու է եւ չեն ուզեր ազգայնամոլութիւն բառով իսկական որակումը ընել թրքական ազգայնականութեան: Ճշմարտութիւնը խեղաթիւրելու համար չարին ծառայողներուն պատրուակներն ու պատճառաբանութիւնները չեն պակսիր:

Թաներ Աքչամ նախ կը բացատրէ թրքական ազգայնամոլութեան՝ իր որակումով թրքական ազգայնականութեան ծագումը, անոր սկիզբը սահմանելով ռուս-թրքական 1878-ի պատերազմը: Ապա ան իբրեւ Համաթրքական (Panturkist) գաղափարաբանութեան հեղինակներու գլխաւորը՝ շեշտը կը դնէ թուրք Չիա Կէօքալիփի փիլիսոփայական գործերուն վրայ, իբրեւ թուրքերու ազգայնամոլութեան նախահայրը: Սկիզբէն հարկ է շեշտել, որ Թաներ Աքչամ հաւանաբար Նիւ Եորք ըլլալուն պատճառով, բնաւ չի յիշեր թէ Համաթրքութեան գաղափարի հեղինակները սիոնիստ հրեաներ էին, ինչպէս հունգարացի հրեայ-սիոնիստ Արմինիուս Վամպերի, աստրիացի հրեայ-սիոնիստ Ֆրանց ֆոն Վերներ (Մուրատ Էֆէնտի կեղծանունով), լեհ հրեայ-սիոնիստ Քոնսթանթի Պոռժեցքի (Մուսթաֆա Ճելալետտին փաշա կեղծանունով), ֆրանսացի հրեայ-սիոնիստ Լէօն Քահէօն, գերմանահայատակ հրեայ-սիոնիստ Ալպրոք Քոհէն (Թեքին Ալի կեղծանունով), Հալիտ Էտիպ ծածկանունով ծախուած հրեայ-սիոնիստ գրագիտուիին, եւ այլն ... եւ հուսկ ուրեմն է որ հրապարակելու առաջին թուրք բանբորքիստ տեսաբանը Չիա Կէօքալիփ անունով, որ՝ իրականութեան մէջ աշակերտն էր հրեայ-սիոնիստ հիմնադիր-քարոզիչներուն...ե (այս տուեալները քաղուած են եւ մէջբերումը կատարուած է Մեթր Գասպար Տերտէրեանի «Սիոնիզմի եւ

Բանբորքիզմի Առնչութիւնները եւ Անոնց Սպառնալիքը Հայաստանի Լինելութեան» գրքոյկէն, հրատարակութիւն Լիբանանահայ Գրական Շրջանակի, Պէյրութ, 1990, էջ 10-12):

Չիա Կէօքալիփ կ'առաջարկէ վերադառնալ հին Օսմանեան ըմբռնողութեան եւ ետդարձ մը ընելով վերջ դնելու «իսլամ-քրիստոնեայ հաւասարութեան ցնորք»ին (էջ 88, Թաներ Աքչամ): Յիշեցնելու կարգով ըսենք թէ Երիտթուրքերը իշխանութեան գլուխ երբ հասան այս հաւասարութեան հասկացողութիւնը քարոզեցին բայց չգործադրեցին: Յստակ էր որ նախկին օսմանիզմը կեղեքած էր հայերը եւ ամէն ինչէ գուրկ դարձուցած զանոնք: Ճիշդ այս կէտին էր որ Կէօքալիփ կ'ուզէր վերադարձնել երկիրը:

Թաներ Աքչամ կը նշէ թէ Հայասպանութեան դրդապատճառը լաւ ըմբռնելու համար կարելոր է գիտնալ Կէօքալիփի տեսութեան գաղափարական հիմքերը: Չիա Կէօքալիփ կ'ըսէ թէ երբ թուրք ազգը ինքզինք վտանգի առջեւ կը տեսնէ, ան ոչ մէկ բարոյական պարտադրանք կը զգայ ամէն միջոցներով չիակազդելու համար վտանգին: Ահաւասիկ Հայոց Յեղասպանութեան պատասխանատուութեան կանխամտածուած արդարացման փորձի օրինակ մը, որ Կէօքալիփի կարծիքով թուրքերը կ'արդարացնէ ընելու ամէն ինչ որ ի նպաստ իրենց ազգին է:

Փաստացի է այն իրողութիւնը թէ Կէօքալիփ մասնաւոր ուսումնասիրութիւններ կատարած է պետութեան մէջ ապրող փոքրամասնութիւններու մասին, մանաւանդ հայոց: Այս գործը ատելի մանրամասն գիտելիքներով օգտագործուած է՝ տեղեկութիւններ հաւաքելու համար Հայաստանի արեւմտեան հատուածի ցեղային-կրօնական կազմութեան մասին: 1913-ին Երիտթուրք կառավարութեան կողմէ Ներքին Գործոց նախարարութեան մէջ մասնաւոր պաշտօնատուն մը բացուած է՝ Գաղթականներու Վերաբնակեցման Գրասենեակ անունով: Այս գրասենեակը կը զբաղէր պալքաններէն եւ այլ վայրերէ թուրքերու վերաբնակեցմամբ Հայաստանի արեւմտեան հատուածին մէջ:

Յայտնի իթթիհատական Խալիլ Մենթէշէ իր յուշերուն մէջ



հետեւեալը գրած է. «Թալաթ փաշան էր որ առաջարկած էր երկիրը մաքրագործել դաւանան տարրերէ» (էջ 92, Թաներ Աքչամ): Անոր առաջարկը ամբողջացնողը եղած է իբթիհատական պատասխանատու Քուշուպաշը Էսրէֆ, որ յայտարարած է թէ «այդ դաւանան տարրերը ոչ իսլամներն էին, որոնք պէտք է սպաննուէին», աւելցնելով որ «այս արարքը ազգային հարց մըն է» (էջ 92, Թաներ Աքչամ):

Վերոնշեալ բազմազոյն սիոնիստ տարրերու կեղծ քարոզչութեան իբրեւ արդիւնք տեղի ունեցաւ Հայոց Մեծ Եղեռնը: Այս մասին Մեքր Գասպար Տէրտէրեան կ'ըսէ. «Յստակ է ուրեմն, որ Բանթուրքիզմի եւ Բանթուրանիզմի հիմնադիրները սիոնիստներ էին բացառապէս... որոնք հեղինակեցին եւ քարոզեցին զայն ամբողջ կէս դար (1873-1923), մինչեւ որ կերպարանատրուիլ սկսաւ Արդի Թուրքիան կամ Քենալական Թուրքիան» (էջ 13, Գասպար Տէրտէրեան):

Այս բոլոր տեղեկութիւնները ի մտի ունենալով, աւելի յստակ կը դառնայ ներկայիս Հայաստանի արեւելեան հատուածին մէջ տեղի ունեցող ժխտական զարգացումները թուրքեւագերիական համաթուրանական ձգտումներուն իբրեւ արդիւնք, որուն մէջ ակնյայտ է սիոնիզմի մատը համաթուրանականներու հակահայ գործունէութեան մէջ, սիոնական պետութեան՝ Իսրայէլի բացայայտ ամէն տեսակի միջամտութիւններով:

Պէյրութ

[«Պայքար» շքթ., թիւ 230]

## ՄԵՐ ՕՐԵՐՈՒ ԱՆԽՈՆՁ «ՎԿԱՅԱԳԻՐ»Ը՝ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԻՍԿԱՀԱՏԵԱՆ

Աւետիս Ռազմիկ

Լիբանանահայ մամուլի ընթերցողներուն, վստահաբար, քաջ ծանօթ է անունը երկրաչափ Յարութիւն Իսկահատեանի: Իր ստորագրած յօդուածները («Պայքար», «Զարթօնք», «Արարատ», «Ազդակ»), մեծաւ մասամբ գրախօսականներ, ունին յստակ եւ հետեւողական ուղեգիծ մը՝ մէկտեղել, հրապարակայնացնել եւ ծանօթացնել Հայկական Յեղասպանութեան արհաւիրքին հետ առնչուած հին թէ նոր գիրքեր՝ ըլլան անոնք պատմագրական, յուշագրական, ուսումնասիրական եւ նոյնիսկ գեղարուեստական հատորներ. եւ ոչ միայն հայերէն գիրքեր, այլեւ՝ արաբերէն եւ անգլերէն նաեւ: Օրինակելի մտայղացում մըն ալ ունեցած է ան. զանոնք հաւաքել մէկ կողքի տակ եւ հերթաբար լոյս ընծայել հատորներու տեսքով, որպէս մնայուն աշխատութիւններ մեր գրադարակներուն մէջ շարուած: Յարդ հրապարակած է եօթ գիրքեր. սակայն, ապահովաբար պիտի շարունակուի շարքը, նկատի առնելով որ նոր գրախօսականներ աւելցած են նախկին հատորներուն մէջ հաւաքուած յօդուածներէն ետք:

Աւելի քան տասնամեակէ մը ի վեր այս գործին լծուած է ան բարեխիղճ աշխատանքով եւ ամենայն փութաջանութեամբ: Ուշագրաւ է բոլորին նոյն խորագիրը՝ «Վկայարան Հայկական Յեղասպանութեան»: Անոնց կողքին կայ մէկ լուսանկար՝ Ծիծեռնակաբերդի Մեծ Եղեռնին յուշահամալիրը: Այսպիսով, ան դարձած է մերօրեայ «վկայագիր»ը մեր պատմութեան ամենասու էջերուն եւ «վկայարան» գոյականը կարծէք ակամայից նոյնացած է իր անուան հետ:

Եօթ հատորներէն հինգը՝ լոյս տեսած են Պէյրութ, վեցերորդը՝ Անթիլիաս, վերջինը՝ Երեւան. համապատասխանաբար՝ 2010-ին, 2011-ին, 2011-ին, 2012-ին, 2013-ին, 2016-ին եւ 2018-ին: Բոլորին մէջ կրնանք գտնել ընդամենը 282 գիրքերու մասին եւ երբեմն յաւելուածական բաժիններ: Հին եւ նոր գիրքեր են



անոնք, երբեմն՝ անգտանելի նոյնիսկ. լոյս տեսած տարբեր երկիրներու մէջ (Ա.Մ.Ն., Լիբանան, Սուրիա, Հայաստան, Եգիպտոս եւ այլն), տարբեր ծաւալի եւ բնոյթի, սակայն՝ միշտ Մեծ Եղեռնի նիւթերով, յարակից դէպքերով ու ծալքերով: Աչք մը պտըտցնելով եօթ հատորներու էջերու վրայէն, մեր դիմաց կը պարզուի Արեւմտեան Հայաստանի, Կիլիկիոյ, Փոքր Հայքի, Անգարայի եւ անոր շուրջ ինկող տարածքներուն, Պոնտոսի եւ Եգէական ծովու ափի հայաբնակ վայրերուն հայաջնջման քաղաքականութեան տարբեր երեսակները, ողբերգական դրուագներն ու յաճախ հերոսական մարտերը: Անոնց մեծ մասը վերապրողներու կիզիչ յուշեր են ու աղեխարշ յիշողութիւններ, նաեւ՝ օտարներու սրտաճմլիկ վկայութիւններ. կը պատահին նաեւ գրագէտներու քստմնելի եւ սահմուկեցուցիչ գործեր, որոնք ապրելէ յետոյ հայոց Գողգոթան, հրաշքով փրկուելէ ետք՝ իրենց ականատեսի յուշերը արձանագրած են խոր տուայտանքներով եւ յուզաթրթիռ ապրումներով: Հատորներու էջաքանակին պատկերը հետեւեալն է.՝ առաջինը՝ 367, երկրորդը՝ 350, երրորդը՝ 392, չորրորդը՝ 431, հինգերորդը՝ 368, վեցերորդը՝ 316 եւ վերջինը՝ 280: Ի հարկէ, գիրքերը ունին ներածական խօսքեր, մամուլի արձագանգներ, շնորհահանդէսներու նկարագրականներ եւ ամենակարեւորը՝ անձնանուններու եւ տեղանուններու ցանկեր, որոնք կը դիւրացնեն ընթերցողին նպատակամտութիւնը յատուկ անունի մը կամ որոշակի վայրի մը մասին գտնելու եւ կարդալու առումով:

Առաջին հատորի «Յառաջաբան»ին մէջ Յ. Իսկահատեան կը գրէ. «Տրուած ըլլալով, որ Մեծ Եղեռնի սերունդն այս աշխարհէն արդէն մեկնած է, նոր յուշագրութիւններու արձանագրումը ուղղակի վերապրողներէն՝ անհնար դարձած է, հետեւաբար եւ արդէն արձանագրուածները, մասնատրապէս՝ հրատարակուածները ձեռք կը բերեն շատ կարեւոր նշանակութիւն որպէս պատմական մեծարժէք վաւերագրութիւններ, Հայոց Յեղասպանութեան անհերքելի փաստագրութիւններ, աշխարհին ու յատկապէս թուրք ցեղասպանի ճակատին դրոշմուած անարդարութեան անջնջելի խարաններ»: Եւ՝ «Այս ժողովածուն պարզապէս փորձ մըն է ներկայացնելու Հայկական Եղեռ-

նապատումի գրաւոր արձագանգներուն համապատկերը, սակայն առանց մերձենալու նեղ մասնագիտական սեղմումներու»:

Ահա աշխարհագրական ծիրը գրախօսուած գիրքերու վայրերուն՝ Կարին (Էրզրում), Վան, Ուրֆա (Եղեսիա), Խարբերդ, Չանղըր, Ատաբազար, Կիլիկիա, Սեբաստիա, Հաճըն, Չարսանճագ, Չմշկաձագ, Պոլիս, Տիգրանակերտ, Բաբերդ եւ շրջակայք, Մուսա Լեռ, Պեհեսին, Բարձր Հայք, Սասնոյ Տնկէկ գիւղ, Կիւրին, Տերսիւն, Քորթէ, Մարաշ, Ատանա, Արաբկիր, Մաշկերտ, Երզնկա, Շապին Գարահիսար, Այնթապ, Նելշեհիր, Մօրենիկ, Տրապիզոն, Էվերէկ, Սեւերակ, Ծովք, Կարմուճ, Թալաս, Բաղէշ, Մելիտինէ (Մալաթիա), Հազարի, Չէլթուն, Գայլբուր, Հոռնկլայ, Կէօլտալ, Պուրսա, Բիւքանիա, Թոնդրակ, Պախչէ, Դերջան, Դունիկ, Եոզկատ, Պողազլեան, Իյսէլի, Թերզիլի, Չաքմաք, Պէյլան, Էյալէզ, Բումտիկին, Սիս, Չոմաքը, Լափաշ, Քիլիս, Չմիւռնիա, Չիլէ, Պիրէճիք, Էնտերէս, Սամսոն, Բալահովիտ, Գողթն, Տիլրիկ, Աֆիոն Գարահիսար, Դիւճին, Սիվրիհիսար, Կամախ, Բալու, Խուռնավիլ, Կելիէկուզան, Սասուն, Ռոտուքօ, Դիպին, Մուշ, Շատախ, Իգտիր, Մամախաթուն, Թոքաթ, Սերսին, Գոնիա, Չորք Մարգպան, Էսքիշեհիր, Սթանոզ, Չորում, Ամասիա, Իզմիթ, Քասթեմունու, Կերմիր, Թալաս, Քեսաս, Հաւա (Բալու), Կոթեր, Հասանալէյի, Էլմալու եւ այլն: Ակամայից հայոց եղեռնապատումին համայնապատկերը կու գայ դիմացդ: Եւ պատերազմել, թէ 282 գիրքերը մէկ մասն են հայոց ամբողջական եւ անպարագրելի ողբերգութեան:

Վաստակաշատ գրականագէտ, դոկտ. փրոֆ. Սամուէլ Մուրատեան Բ. հատորի ներածական խօսքին մէջ կը գրէ. «Ճիշդ է, որ հարիւր յիսունի փոխարէն երկու հարիւր հատոր կարդալով՝ լիակատար չի լինի հայոց Մեծ Ողբերգութեան, թուրքի էութեան, նրա իւրացումների եւ ուրացումների մասին պատկերացումը, սակայն Յ. Իսկահատեանը յաջողել է ստեղծել Հայոց Յեղասպանութեան վաւերական ու հանրամատչելի փաստառատ պատմութիւնը, որը պիտի դառնայ Հայաստանում եւ արտերկրում ապրող իւրաքանչիւր հայի սեփականութիւնը»:

Անուանի բանասէր Վարդի Բէշիշեան Դ. հատորի մուտքին



կը գրէ. «Գնահատելի եւ օգտակար հրատարակութիւն մը իրաւամբ՝ յանձնարարելի ո՛չ միայն ընթերցումի, այլեւ գործառական իմաստով:

Բովանդակալից, շահեկան մատենաշար մը միանգամայն՝ իր պարունակութեամբ, ներկայացուած աւելի քան 200 գիրքերու համարժէք նկարագրութեամբ ու մատուցմամբ:

Պսակ մը արդարեւ՝ ժողովուած Նահատակաց յիշատակին նուիրուած բիրատու ծաղիկներէն:

Կարելի է կռահել միայն, թէ որքան մեծ է տակաւին պատմութեան եւ իրականութեան անջրպետը, որուն աղօտ արտացոլումը ըլլան գուցէ այստեղ ժողովուած բոլոր գիրքերը. վկայ՝ աշխարհի տարբեր հորիզոններու վրայ ամէն լեզուով լոյսի եկող նորանոր հատորներն ու հրատարակութիւնները»:

3. Իսկահատեան գիրքերը ժողովելու ընթացքին բացառութիւն չէ ըրած հեղինակներուն հանգամանքը կամ ծննդավայրը նկատի առնելով. կը տեսնենք անուանի գրողներ եւ կամ անձանօթ անուններ, որոնք ճողոպրած կամ վերապրած են ցեղասպանութեան գեղեցնէն. Ե. Օտեան, Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալաքեան, Վահէ Հայկ, Մաշթոց Քինյ. Ոսկերիչեան, Ս. Պալաթոն, Խորէն Ա. Քինյ. Աճէմեան, Ներսէս Արք. Բախտիկեան, Փիթրը Պալաքեան, Լուսեր, Արմէն Անոյշ, Չապել Եսայեան, Ղազար Չարբզ, Մարիա Դէքըպսըն, Սարգիս Ծոցիկեան, Թորոս Թորանեան, Անդրանիկ Ծառուկեան, Մովսէս Տէր Յակոբեան, Վերժինէ Սվազեան, Երուանդ Տէրենց, Ներսէս Ա. Քինյ. Թաուզճեան, Արամ Հայկազ, Կարապետ Գաբիկեան, Վահրամ Կաքաւեան (Վիքթոր Կարտոն), Շաւարշ Նարդունի, Վազգէն Անդրէասեան, Յակոբ Գույումճեան, Անշէն Կարօտունի, Բենիամին Ժամկոչեան, Արամ Անտոնեան, Գրիգոր Թաթուլեան, Տոքթ. Աւետիս Նազգաշեան, Յովհաննէս Աղապաշեան, Վահան Մինախորեան, Եղիա Գահուէճեան, Արսէն Կիտուր, Վեր. Միսակ Մանուկեան, Գառնիկ Բանեան, Գերսամ Ահարոնեան, Ներսէս Շիրինեան, Շաւարշան, Սկրտիչ Մարրլեան, Լեւոն Նորաշխարհեան, Գառնիկ Ստեփանեան, Արմէն Դարեան եւ ուրիշ հարիւրեակ մը անուններ, տառապանքը ցմրուր ճաշակած սերունդէն, աւելի ճիշդ՝ եղեռնահար բեկորներէ:

Կարելի է ըսել, մօտաւորապէս Մեծ Եղեռնի յուշագրութեանց հանրագիտարան է այս շարքը, որ ինչպէս նշեցինք, հեղինակը տակաւին կը շարունակէ հաւաքագրել եւ ներկայացնել մամուլի էջերէն, յատկապէս «Պայքար» շաբաթաթերթի ընդմէջէն: Աւելին, ան նկատի առած է արաբ պատմաբաններ եւս (սուրիացի, լիբանանցի, եգիպտացի), արաբական մամուլը եւ օտարագրի ականատեսներ: Առաւել՝ յեղափոխական դէմքեր եւ անոնց արժէքատուր յուշերը (Միհրան Տամատեան, Արսէն Կէօրկիզեան, Լեւոն Թիֆլինճեան եւ ուրիշներ):

Հատորներուն շուրջ մամուլի դրական արձագանգներուն մէջ կան յարգելի անուններ, որոնք բարձր գնահատած են Յարութիւն Իսկահատեանի հետեւողական, այլապէս շահեկան աշխատանքը (Պէպօ Սիմոնեան, Գէորգ Եազըճեան, Գրիգոր Զանիկեան, Վանիկ Սանթրեան, Յակոբ Մանուկեան, Երուանդ Պապայեան, Թորոս Թորանեան, Էտուարտ Գրիգորեան, Շահանդուխտ):

Ե. հատորի սկիզբին, պատմաբան Զաւէն Մարրլեան կը գրէ. «Նախանձախնդիր եւ գիտակից հայ ճարտարապետ Յարութիւն Իսկահատեան քանի մը տարիներէ ի վեր լծուած է կարեւոր աշխատանքի մը: Ան պրպտումներով եւ իրեն եղած թելադրանքներով կ'ընտրէ Հայոց Յեղասպանութեան վերաբերող ծանօթ եւ անծանօթ կամ շատ քիչ տարածուած գիրքերէ գրութիւններ, անոնց պատմութեան ամփոփումը պարզացուած ձեւով կը մատուցանէ հայ հասարակութեան: Այսօրուայ նորահաս սերունդին համար հոյակապ մէկտեղում մըն է որ կը կատարէ: Մեծ դիւրութիւն մը կ'ընծայէ բոլոր անոնց, որ հետաքրքրուած են Հայոց Յեղասպանութեան պատմութեամբ եւ դրուագներով, որոնք մատուցուած են դիւրամատչելի ձեւով»: Իսկ «Ազդակ» օրաթերթին մէջ, 6 Հոկտեմբեր 2012-ին, Շահանդուխտ կը գրախօսէր. «Յարութիւն Իսկահատեանը մտահոգած է այն իրողութիւնը, որ ցարդ Հայոց Յեղասպանութեան մասին գրուած հրատարակութիւնները պէտք է ամփոփել հատորներու ընդհանուր ժողովածուով, որպէսզի համայնական երեւոյթ ու շօշափելի իրագործում մը յանձնուի պատմութեան՝ մեր ապագայ սերունդներու առ ի գիտութիւն եւ անմոռանալի աւանդ:



Ինքնուրոյն մտայդացում մըն է այս, զոր կը նկատենք օգտաշատ, մասնատրաբար՝ մեր ապագայ սերունդին: Համայնագիտարան մը գուցէ, իրագործուած տարիներ պահանջող քրտնաջան եւ հետետղական կեդրոնացումով»: Հատորներու մուտքին, մեծ մասամբ կայ երջանկայիշատակ Ներսէս-Պետրոս ԺԹ. Կաթողիկէ Հայոց Կաթողիկոս-Պատրիարքի կոնդակ-զնահատագիրը:

Գ. հատորին ներածականը Պերլինէն գրած է հանրայայտ դասախօս դոկտ. Ժիրայր Քոչարեան: Չ. Հատորին ներածականը՝ Երեւանի Հայկական Յեղասպանութեան քանգարանին տնօրէն, դոկտ. Յարութիւն Մարութեան, զորս վերնագրած է՝ «Առեղի աշխատանքի արդիւնք բարձրարժէք ժողովածու»: Է. հատորինը՝ դոկտ. Արթուր Անդրանիկեան:

Կ'իմանանք, որ Երեւանի մէջ լոյս տեսած է շարքին ութերորդը եւ պատրաստ են նոյնիսկ յաջորդները, ինչ որ խրախուսիչ երեւոյթ է գործին հետետղականութեան իմաստով: Մաղթելի է որ հեղինակը առաւելագոյնս մնայ կորովի իր այս ազգանուէր գործին մէջ:

Ան ծնած է 1952-ին. նախնական կրթութիւնը կը ստանայ Նոր Հաճնոյ Սահակ-Մեսրոպեան նախակրթարանէն ներս, ապա՝ կը յաճախէ Հ.Բ.Ը.Մ.-ի Յովակիմեան-Մանուկեան վարժարանը: Որմէ ետք կ'աւարտէ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանը որպէս քաղաքաշինարար-ճարտարագէտ: Ան խոնարհ նուիրեալ մըն է հայ մամուլին. պատմութեան եւ հայոց բնօրրաններուն սիրահար մը: Կ'ապրի հայ ժողովուրդին կոտորածը ցաւերով, ոգորումներով եւ ապագայով:

[«Պայքար» շրթ., թիւ 204]

## ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒԱԾ ԳԻՐՔԵՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Ստորեւ կը ներկայացնենք ցանկը (հեղինակներու այբենական շարքով) այն գիրքերուն, որոնց մասին անդրադարձած ենք մեր տասը հատորներուն մէջ:

- (Զանազան հեղինակներ), «Եղեռնը Վան-Վասպուրականցիների Յուշերում», հրատ. «Զանգակ-97», Երեւան, 2003, միջակ չափի 152 էջ: - Ա., էջ 252
- (Զանազան հեղինակներ), «Հերոսապատում Մեծ Եղեռնի», հրատ. «Ազդակ» օրաթերթի, Պէյրութ, 1978, միջակ չափի 416 էջ: - Դ., էջ 63
- (Զանազան հեղինակներ) «Արձագանգ - 35-ամեակ Կեսարիոյ Աղքատախնամ Ընկերութեան», հրատ. Կեսարիոյ Աղքատախնամ Ընկերութեան՝ հիմնադրութեան 35-ամեակի առթիւ, տպ. «Մարգիսեան եւ Ընկ.», Պէյրութ, 1963, միջակ չափի 382 էջ: - Ե., էջ 84
- (Զանազան հեղինակներ), «Հարիւրամեակ Հայոց Յեղասպանութեան» (հիմնականօրէն՝ Ֆայիզ Էլ Դուսէյն եւ Եսթեր Թ. Սկրտիչեանի վկայութիւնները), հրատ. Հայոց Յեղասպանութեան Հարիւրամեակի - մատենաշար 1, Թեհրան, 2012, փոքր չափի 110 էջ: - Ե., էջ 266
- «Հայ Եղեռնը», Բ. տպագրութիւն, հրատ. Դուկաս Կարապետեանի թիւ 6, Պէյրութ, 1978, միջակ չափի 171 էջ: - Բ., էջ 85
- «Յուշարձան Ապրիլ (11) 24-ի», վերահրատարակութիւն «Հայկական Յեղասպանութեան 70-ամեակի Ոգեկոչման Լիբանանահայ Կեդրոնական Մարմին»ի, Պէյրութ, 1985, միջակ չափի 128 էջ: - Ա., էջ 147
- Սթոքհոլմի Սէտորթթերն Համալսարանի մէջ գիտաժողով - 2015, «Յեղասպանութեան Ժամանակէն 1915-2015, Չեկուցում Հայոց Յեղասպանութեան Եւ Ասորական Կոտորածներու Մասին - 2015», հրատ. Սթոքհոլմի Գործարարական Պիլտա, Սթոքհոլմ [“In Times of Genocide 1915-2015: Report from a conference on the Armenian Genocide and Syriac Seyfo”, publisher: Studiosfurbundet Bilda, 2015, Stockholm, Sweden]. - Թ. էջ 223
- Ա. Կեսար, «Այնթապի Գոյամարտը», տպ. «Հայրենիք», Պոսթըն, Մեսէչուսեց, 1945, միջակ չափի 195 էջ: - Ե., էջ 9



- Աբելեան Գեորգ (Չիւնական), «Յկեանս Նահատակութիւն», հրատարակութիւն «Մավա», տպ. Համազգայինի «Վահէ Սէքեան», Այնճար, 2005, միջակ չափի 453 էջ: - Բ., էջ 227
- Աբելեան Գեորգ (ճորճ), «Յկեանս Նահատակութիւն - 2. Աղբարի՛կ, Ափիկ Մը Ձո՛ւր...», հրատ. «Մավա» թիւ 6, տպ. Համազգայինի «Վահէ Սէքեան», Պէյրութ, 2010, միջակ չափի 460 էջ: - Բ., էջ 286
- Աբրահամեան Սուրեն, «Վանից Դետրոյթ՝ Հայկական Յեղասպանութիւնից Մազապուրծ», անգլերէնէ թարգմանեց Գոհար Մելիք-Բաշխեան, տպ. «Տիգրան Մեծ», Երեւան, 2001, մեծ չափի 308 էջ [այս հատորը նախապէս անգլերէն լոյս տեսած է երկու անգամ՝ 1993-ին եւ 1994-ին]: - Բ., էջ 212
- Ազիզեան Մելիք, «Հերոսական Շատախի Արմշատ Գիւղը», հրատ. «Յեղափոխական Ալպում»ի խմբագրութեան, Պէյրութ, 1974, փոքր չափի 47 էջ: - Ը. էջ 145
- Ալաճաճեան Ստեփան, «Եղէգները Չխոնարհուեցին (Վէպ)», հրատ. «Սովետական Գրող», Երեւան, 1984, միջակ չափի 504 էջ: - Գ., էջ 110
- Ալամէտտին Իտա, «Փափա Քիւնցլէր Եւ Հայերը», թարգմանութիւն՝ Թորոս Թորանեանի, հրատ. «Գեորգ Մելիտիմեցի Գրական Մրցանակ»ի թիւ 36, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1999, միջակ չափի 190 էջ: - Գ., էջ 143
- Ալթունեան Ժանին, «Բա՛ց Միայն Իմ Դիմաց Դամբաներն Արմենիոյ», [Janine Altounian, "Ouvrez-moi Seulement les Chemins d'Armenie"], ֆրանսերէնէ թարգմանութիւնը՝ Կարին Զօհրապեանի եւ Գրիգոր Շահինեանի, հրատ. «Խաչեր Գալուստեան Մանկավարժական Կեդրոն»ի, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 2001, միջակ չափի 292 էջ [գիրքը ֆրանսերէն լոյս տեսած է 1990-ին, Ֆրանսայի մէջ]: - Ե., էջ 140
- Ալթունեան Յակոբ, «Հօրս՝ Կարապետ Ալթունեանի Յուշերը (Արձանագրուած Չայներիզներու Վրայ)», տպուած Զօհրապ Մարգիսեանի կողմէ, Թորոնթօ, 2013, միջակ չափի 150 էջ: - Ը. էջ 215
- Ահարոնեան Գերսամ (խմբագիր), գործակցութեամբ՝ Նազարէթ Թոփալեանի, «1915-1965. Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի», Գ. տպագրութիւն [Ա. տպագրութիւնը՝ 1965-ին], հրատ. «Զարթօն» օրաթերթի, Պէյրութ, 1987, մեծ չափի 1115 էջ: - Ա., էջ 152
- Ահարոնեան Կ. Յ. (խմբագիր), «Հիւսէյնիկ», մեկենասութեամբ Հիւսէյնիկի Հայրենակցական Միութեան, տպարան «Հայրենիք», Պոսթրն, Ա.Մ.Ն., 1965, միջակ չափի 252 էջ: - Է., էջ 53

- Աղազարեան Միհրան, «Աքսորականի Յուշեր (Տարի Մը Տէր Զօրի Մէջ)», հրատ. «Արարատ Երիտասարդական» հանդէսի, Պէյրութ, 1986, միջակ չափի էջ 3-11: - Բ., էջ 103
- Աղպաշեան Յովհաննէս, «Անուրախ Մանկութիւն», տպ. «Զարթօն» օրթ., Պէյրութ, 1985, փոքր չափի 48 էջ: - Բ., էջ 92
- Աճեմեան-Ահմէրթ Մարգարիտ, «Դրան Թակոցը. Դամբորդութիւն Հայոց Յեղասպանութեան Խաւարի Միջով», անգլերէնէ հայերէնի թարգմանեց Մարինէ Պազայեա, խմբագիր եւ յառաջարանի հեղինակ՝ Լեւոն Լաճիկեան, հրատ. «Հայ Օգնութեան Ֆոնոն»ի, Երեւան, 2009, միջակ չափի 202 էջ: [Գիրքը անգլերէն լոյս տեսած է 2007-ին, Ա.Մ.Ն.ի մէջ]: - Բ., էջ 248
- Աճեմեան Լեւոն, «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի», Հայ Ազգային Հիմնադրամի թիւ 5 հրատարակութիւնը, տպ. «Նոր Աստղ», Գահիրէ, 1947, 307 էջ: - Թ. էջ 105
- Աճեմեան Խորէն Ա. Քենյ., «Էջեր Կամաւորի Օրագրես», տպ. «Համազգային», Պէյրութ, 1967, միջակ չափի 326 էջ: - Զ., էջ 103
- Այնթապլեան Ալեքսանտր, «Հոգիներու Բախումը» [Alexander Aintablian, "Clash of Souls"], տպ. The United Printers and Traders, Պէյրութ, թուականը չէ նշուած [հաւանաբար՝ 1960-ականներու երկրորդ կէտ], փոքր չափի 215 էջ, (անգլերէն): - Գ., էջ 329
- Այվազեան Արզամ (կազմող, խմբագիր եւ աշխատասիրող), «Ազուլիսի 1919 Թ. Ողբերգութիւն-Եղեռնը», հեղինակային հրատարակութիւն, Երեւան, 2013, միջակ չափի 300 էջ: - Զ., էջ 236
- Անդրէասեան Վազգէն, «Հազարիապատում. Վէպ Անսկիզը Եւ Անվախճան», Բ. հատոր, տպ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1984, միջակ չափի 303 էջ: - Ա., էջ 132
- Անդրէասեան Վարդգէս, «Եղերերգ» (վիպասք), հեղինակային հրատարակութիւն, Երեւան, 2006, փոքր չափի 272 էջ: - Գ., էջ 187
- Անշէն Կարօտունի (Պօղոս Արզումանեան), «Մեռանք Բայց Կ'ապրինք», տպ. Համազգայինի «Վահէ Սէքեան» (Պէյրութ), Մարտէյ, 1990, միջակ չափի 308 էջ [էջ 1-154]: - Է., էջ 142
- Անտոնեան Արամ, «Այն Սեւ Օրերուն», Հայկական Յեղասպանութեան 70-ամեակի Ոգեկոչման Լիբանանահայ Կեդրոնական Մարմնի հրատարակութիւն, տպ. «Գարտաշեան», Պէյրութ, 1985, փոքր չափի 204 էջ: - Գ., էջ 294
- Անտոնեան Արամ, «Մեծ Ոճիրը», հրատ. Աւօ Թումայեան, տպ. «Փլանեթա Բրինթինկ Փրէս», Պէյրութ, 1977, փոքր չափի 300 էջ: - Ը. էջ 152



- Աճեան Վեր. Համբարձում Յ., «Ատանայի Եղեռնը Եւ Գոնիայի Յուշեր (Պատմութեան Համար)», տպ. «Կոչնակ», Նիւ Եորք, 1950, միջակ չափի 308 էջ: - Գ., էջ 73
- Աճեան Մամիկոն, «Յուշեր Մեծ Եղեռնէն - Երզնկա», խմբագրեց, ծանօթագրեց եւ հրատարակութեան պատրաստեց Գրիգոր Քէօսէեան, հրատ. «Վաչէ Ասքարճեան», Նիւ Եորք, 2008, միջակ չափի 48 էջ: - Բ., էջ 241
- Ասատուրեան Յակոբ Յ., «Յովակիմի Թռռները (Վէպ Իրական Կեանքէ)», հրատ. Թէքեան Մշակութային Միութեան, տպ. «Առլաս», Պէյրութ, 1965, միջակ չափի 438 էջ [վէպը Ա. մրցանակն ստացած է Եղեռնի յիսնամեակին առիթով Թէքեան Մշակութային Միութեան կազմակերպած վէպի մրցանքին]: - Բ., էջ 50
- Ատալեան Նորայր, «Մեւ Քառակուսի Կարմիր Անապատում», հրատ. «Լուսարաց», Երեւան, 2008, միջակ չափի 287 էջ: - Ա., էջ 307
- Ատոսիտիս Ա[նաստաս], «Հայերը Եւ Երիտասարդ Թուրքերը - Կիլիկիոյ Կոտորածները», հրատ. Բերիոյ Հայոց Թեմի, «Այգ» մատենաշար թիւ 8, Հալէպ, 2009, միջակ չափի 166 էջ [Adossides A., "Armeniens et Jeuns Turcs - Les Massacres du Cilicie", գիրքը ֆրանսերէն լոյս տեսած է 1910-ին, Ֆրանսա]: - Գ., էջ 226
- Արամ Հայկազ (Չեքեմեան), «Չորս Տարի Քիւրտիստանի Լեռներուն Մէջ», հրատարակութիւն «Գէորգ Մելիտիսեցի Գրական Մրցանակի» թիւ 6, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1972, միջակ չափի 512 էջ: - Ա., էջ 229
- Արամ Հայկազ (Չեքեմեան), «Ապրող Ծառ Մը», Գրական Հայրենիք ՓԲԸ («Հայաստան» հրատարակչութիւն), Երեւան, 2012, միջակ չափի 320 էջ: - Զ., էջ 234
- Արամ Հայկազ (Չեքեմեան), «Շապին Գարահիսար Ու Իր Հերոսամարտը», տպ. «Մշակ», Պէյրութ, 1957, մեծ չափի 460 էջ: - Է., էջ 27
- Արամեան Փրոֆ. Հայկ Ա. (Ուլմիածովք), «Մեծ Եղեռնի Պատգամ - Հայոց Տանքեական Քաւարան Եւ Հրաշալի Յարութիւն», նախապէս իբրեւ թերթօն հրատարակուած Գահիրէի «Արեւ» օրաթերթին մէջ, տպ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1970, միջակ չափի 229 էջ: - Գ., էջ 150
- Արապեան Թովմաս Գ., «Յուշամատենան Սեւերակի», տպ. «Մեւան», Պէյրութ, 1971, մեծ չափի 504 էջ [էջ 239-324]: - Ա., էջ 108
- Արէն Մարք, «Այնտեղ, Որտեղ Ծաղկում Են Վայրի Վարդեր»,

- հրատ. «Տիգրան Մեծ», Երեւան, 2008, փոքր չափի 296 էջ: - Բ., էջ 244
- Արթինեան-Թոքաթեան Շուշան, «Մեծ Ծնողներու Ողիսականը Ուրֆայէն Եւ Կէրմիռէն Գէպի Պէյրութ», [Shushan Artinian-To-katlian, "My Grandparents Odyssey; From Urfa and Germir to Beirut"], հրատ. «Ռիչըրտ Եւ Թինա Քարոլան Գրական Մրցանքի թիւ 18», տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 2016, միջակ չափի 155 էջ (անգլերէն): - Բ., էջ 256
- Արթինեան Հերրի, «Չարածնի Մանուկի Մը Յուշերը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն - Անաստուածն Ու Անհատատները», [Artinian Harry, "Memoirs of a Rascal Boy During World War I - The Godless and the Infidels"], հրատ. "Writer's Club Press", Ա.Մ.Ն., 2000, միջակ չափի 125 էջ (անգլերէն): - Ա., էջ 238
- Արիստակէսեան Ճիւսան, «Այրուող Հորիզոններով Քայլողը», գրական խմբագիր՝ Գէորգ Գիլանց, հրատ. «Տիգրան Մեծ», Երեւան, 2008, միջակ չափի 240 էջ [էջ 1-131]: - Ա., էջ 311
- Արծրունի Նուարդ, «Մահուան Չորին Մէջ», տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծ Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1965, փոքր չափի 70 էջ: - Ա., էջ 80
- Արմենուիի (Հեղինէ Պարզեան-Փոսկորնատեա), «Եղեռնի Օրերից», տպ. «Չանգակ-97», Երեւան, 1997, միջակ չափի 240 էջ: - Զ., էջ 197
- Արմէն Անոյշ (Արմէն Մարաշլեան), «Արեան Դանապարհով», տպ. «Արեւելք», Հալէպ, 1959, միջակ չափի 195 էջ [Գիրքը վերատպուեցաւ 2009-ին, Հալէպ, հրատ. «Կիլիկիա», փոքր չափի 215 էջ]: - Ա., էջ 52
- Արսէն Կիսուր, «Յուշեր Ու Փուշեր», տպ. «Արարատ», Պէյրութ, 1956, փոքր չափի 200 էջ: - Է., էջ 17
- Արսլան Անտոնիա, «Արտոյտների Ազարակը», իտալերէնէ թարգմանեց Սոնա Յարութիւնեան, խմբագիր՝ Սոնա Մէֆերեան, հրատ. «Մահակ Պարթեւ», Երեւան, 2007, միջակ չափի 255 էջ: - Բ., էջ 239
- Արսլանեան Բաբգէն Քահանայ (Մաղաքիա Արսլանեան), «Բաբերդ Եւ Իր Շրջանները», տպ. «Արաքս», Փարիզ, 1954, փոքր չափի 308 էջ: [Ունեցած է երկրորդ տպագրութիւն մը՝ տպ. «Արաքս», Փարիզ, 1955, միջակ չափի 307 էջ]: - Ա., էջ 35
- Աւագեան Աստղիկ, «Օտարական՝ Ընկերներու Մէջ» [Asdghig Avakian, "Stranger among Friends"], հրատ. "Christmas Eve", Պէյրութ, 1960, միջակ չափի 224 էջ [էջ 20-83] (անգլերէն): - Ա., էջ 63
- Աւագեան Վեր. Աւագ, «Վկայագրութիւն Հաւատքի Ծառայական



- ճանապարհորդության Մը Հասանալեյիեն (Կիլիկիա) Սաունիա (Գանատա)», հրատ. Մ.Ա.Հ.Ա.Ե. Միութեան Հրատարակչական Գրասենեակի, տպ. «Տիգայն Քեսքենեան», Պէյրուք, 2010, մեծ չափի 408 էջ: - Բ., էջ 278
- Աւագեան Էդուարդ Սամուէլի, «Ուրֆայի Վերջին Ահագանգը», խմբագիր՝ Ռ. Պ. Նազարեան, հրատ. «Հայաստան», Երեւան, 1990, միջակ չափի 304 էջ: - Բ., էջ 133
  - Աւետեան Արամ եւ Տիրուհի, «Գիմադրել Ծակատագրին (Արամ եւ Տիրուհի Աւետեաններու Յուշերը)» [Aram and Dirouhi Avedian, "Defying Fate (The Memoirs of Aram and Dirouhi Avedian)"], հրատ. Յակոբ եւ Զնար Մանճիկեան, «Յեղասպանութեան Գրադարան»ի Ե. գիրք, Գալիֆորնիա, 2014, միջակ չափի 48 էջ (անգլերէն): - Զ., էջ 257
  - Բախտիկեան Ներսէս Արք., «Խորշակահար Մանկութիւն», գիրք Ա., տպ. «Ալթափրէս», Պէյրուք, 1983, միջակ չափի 175 էջ: - Ա., էջ 130
  - Բանեան Գառնիկ, «Յուշեր Մանկութեան եւ Որբութեան», տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Սեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1992, միջակ չափի 280 էջ: - Ա., էջ 226
  - Բարսեղեան Եղիապէթ, «Եղեռնից՝ Վերածնունդ», հեղինակային հրատարակութիւն, Երեւան, 2011, միջակ չափի 328 էջ: - Ե., էջ 196
  - Գաբիկեան Կարապետ (Գուժկան Սերաստիոյ), «Եղեռնապատում», վերահրատարակութիւն, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Սեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 2006, միջակ չափի 629 էջ [Ա. հրատարակութիւնը՝ Պոսթըն, 1924]: - Ա., էջ 304
  - Գաբրիէլեան Մանասէ, «Հին Էջեր Որոնք Մեռնիլ Չեն Ուզեր - Յուշեր Անցեալէն», տպ. «Շիրակ», Պէյրուք, 1973, միջակ չափի 111 էջ: - Է., էջ 126
  - Գազանճեան Նիկողոս, «Յուշագրութիւն Եղեսիոյ 1895-ի Զարդէն Մինչեւ 1915-ի Հերոսամարտը եւ Եղեռնը», հրատ. «Զանգակ-97», Երեւան, 2004, միջակ չափի 224 էջ [էջ 1-184]: - Բ., էջ 223
  - Գալայճեան Վլարդապետ, «Շիրո-Քէֆերտէգ», տպ. «Փիւնիկ» - Վաղինակ Ա. Բիւրատ եւ Որդի, Պէյրուք, 1940, փոքր չափի 136 էջ: - Զ., էջ 56
  - Գալէնտէր Սուրէն (պատմեց), «Կեանք Մը Նուիրում», գրի առաւ՝ Մանուէլ Քէօսէան, խմբագիր՝ Թորոս Թորանեան, տպ. «Հայ Տիպ Քոմփիլերաֆ», Պէյրուք, 1984, միջակ չափի 207 էջ [էջ 36-53]: - Բ., էջ 88
  - Գալուստեան Կիլիկեան եւ Գաբիկեան Նազար, «Ազ-Տաղի Քառանեայ Գոյամարտը», տպագրութիւն Ալթրահամ Արապեանի, Մարտէյ, 1932, մեծ չափի 312 էջ: - Զ., էջ 21
  - Գալֆայեան Արիս Տ. Կ., «Չոմախլու (Կեսարիա)», հրատ. «Չոմախլուի Նպաստամատոյց Ընկերութեան», տպ. «Կոչնակ», Նիւ Եորք, 1930, միջակ չափի 168 էջ: - Գ., էջ 56
  - Գահուճեան Եղիա, «Յուշեր Ուրֆայի 1915 Թ. Հերոսամարտի Ու Հետագայ Իրադարձութիւններու Մասին», գրի առաւ եւ հրատարակութեան պատրաստեց Դոկտ. Վարդան Գրիգորեան, հրատ. Հ.Բ.Հ., Երեւան, 1995, փոքր չափի 68 էջ: - Բ., էջ 151
  - Գանարեան Գեորգ Կ., «Յուշեր Ու Խոհեր», տպ. «Սեւան», Պէյրուք, 1961, միջակ չափի 317 էջ: - Ա., էջ 78
  - Գասբարեան-Օտեան Ալիս, «Պատմագիրք Անկիւրիոյ եւ Ստանոլի Հայոց (Նախաքրիստոնէական եւ Հին Գաղատական Շրջաններէն Մինչեւ 1918 Թուականը)», տպ. «Տօնիկեան», Պէյրուք, 1968, միջակ չափի 319 էջ [247 էջը՝ հայերէն, 72 էջը՝ անգլերէն]: - Գ., էջ 135
  - Գարամանեան Անդրէաս (Տարոս), «Տարագրեալի Մը Յուշերը», Ա. եւ Բ. հատորներ, Պուէնոս Այրէս, Ա. հատոր՝ տպ. «Անթարքիտաս», 1972, միջակ չափի 151 էջ. Բ. հատոր, տպ. «Արարատ», 1986, միջակ չափի 158 էջ: - Ե., էջ 96
  - Գըլպըրքեան-Շմատնեան Եղիապէթ, «Արիւնոտ Դանապարհ», տպ. «Զարթօնք», Պէյրուք, 1985, միջակ չափի 36 էջ: - Բ., էջ 93
  - Գույումճեան Այտա, «Երկու Գետերուն Միջեւ» [Aida Kouyoumjian, "Between the Two Rivers"], «Քաֆիթաուն» հրատարակչութիւն, Սիէրլ, 2010, միջակ չափի 345 էջ (անգլերէն): - Զ., էջ 211
  - Գույումճեան Յակոբ, «Արիւնոտ Անապատ», «Զարթօնք»ի թերթօն թիւ 10, Պէյրուք, 1949, միջակ չափի 434 էջ: - Ե., էջ 20
  - Գույումճեան Մեսրոպ, «Յիսուն Տարի Սփիւռքի Մէջ - Յուշեր եւ Յիշատակներ - My Reminiscences», տպ. «Ոսկետառ», Գահիլիէ, Եգիպտոս, 1972, միջակ չափի 258 էջ: - Է., էջ 78
  - Դարեան Արմէն եւ Երկանեան Անդրանիկ (խմբագիրներ), «Պատմագիրք Եոզկատի եւ Շրջակայից (Գամիք) Հայոց», հրատ. Եոզկատի ու Շրջակայից (Գամիք) Հայրենակցական Միութեան, տպ. «Հայ Տիպ Քոմփիլերաֆ - Թեքնոփրես», Պէյրուք, 1989, մեծ չափի երկսիւնակ 1029 էջ: - Ա., էջ 193
  - Դիշիշեան Յովակիմ, «Տէր Զօրի Անապատներում...», հրատ. Հ.Հ.



Գ.Ա.Ա. «Գիտութիւն», Երեւան, 2006, միջակ չափի 270 էջ:  
- Ա., էջ 305

- Եագուպեան Նազարէք Գ., «Յանուն Երջանկութեան (Յուշեր)», տպ. «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1960, փոքր չափի 139 էջ: - Ա., էջ 68
- Եանիկեան Գուրգէն, «Նպատակ Եւ Ճշմարտութիւն», խմբագիր՝ Օֆելիա Միքայէլեան, հրատ. Հայկական Ժողովրդային Շարժման Հայաստանի Ներկայացուցչութեան, Երեւան, 1994, միջակ չափի 209 էջ: - Գ., էջ 125
- Եափուճեան Հայկազուն Յ., «Յիշատակարան Ռուստիկիւնի», հրատ. Ռուստիկիւնի Հայրենակցական Միութեան, տպ. «Ատլաս», Պէյրութ, 1967, միջակ չափի 288 էջ: - Գ., էջ 42
- Եղիայեան Բիւզանդ (խմբագիր), «Ատանայի Հայոց Պատմութիւն», հրատ. Ատանայի Հայրենակցական Միութեան Վարչութեան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1970, մեծ չափի 1063 էջ: - Գ., էջ 161
- Եսայեան Չապէլ, «Աւերակներուն Մէջ», մատենաշար «Ազգակ» օրաթերթի թիւ 61, Պէյրութ, 1952, միջակ չափի 294 էջ [Բ. տպագրութիւն՝ հրատ. «Էտվան», Պէյրութ, 1957]: - Ա., էջ 28
- Երեւանեան Գ[եորգ] Ս., «Պատմութիւն Չարսանճազի Հայոց», հրատ. Համա-Չարսանճազի Հայրենակցական Միութեան, տպ. «Տօնիկեան» (Պէյրութ), Ֆրեզնօ, 1956, մեծ չափի 700 էջ [1894-1896-ի ջարդերը՝ էջ 376-384]: - Ա., էջ 44
- Երեւանեան Վահան, «Ատանա-Պէյրութ-Հայաստան (Ինքնակենսագրութիւն Եւ Յուշեր)», տպ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, Էջմիածին, 1997, միջակ չափի 224 էջ: - Է., էջ 156
- Երեւանեան Տոքթ. Գարեգին, «Լեռնաշխարհի Գոյամարտը», տպ. «Մեւան», Պէյրութ, 1959, միջակ չափի 270 էջ: - Ը. էջ 45
- Եօթներարեան Լեւոն, խմբագիր՝ Բենիամին Բարեան, «Անապատի Ազգայնագիր», «Լեւոն Եօթներարեանի Յուշերը» ենթավերնագիրով, հրատ. «Գրական Հայրենիք» ՓԲԸ - «Հայաստան», Երեւան, 2017, 152 էջ: - Թ. էջ 267
- Չարդարեան Երուանդ (հաւաքեց, դասաւորեց եւ հրատարակեց), «Պատմագիրք Տիվրիկ Բաղաքի», տպ. Համազգայինի «Վահէ Մէքեան», Պէյրութ, 1972, միջակ չափի 351 էջ: - Բ., էջ 68
- Չէլքոնցեան Վարդապատ, «Յուշեր Մահուան Մեմէն», տպ. «Ոսկետառ», Գահիրէ, 1967, միջակ չափի 64 էջ: - Է., էջ 67

- Չոմներ Էրնսթ, «Ճշմարտութիւնը Աշխարհամարտի Ժամանակ Թորքիայում Հայ Ժողովրդի Կրած Տառապանքների Մասին», գերմաներէնէ թարգմանեց Էվելինա Մակարեան, հրատ. Երեւանի Պետական Համալսարանի, Երեւան, 2002, փոքր չափի 87 էջ: - Ը., էջ 22
- Էքարթ Պրունօ, «Ապրածս Օրերը Ուրֆայում», գերմաներէնէ թարգմանեց՝ Ա. Վ. Գասպարեան, խմբագիր՝ Ժոզեֆ Մ. Աւետիսեան, հրատ. Հայաստանի Եղեւսահայերու Հայրենակցական Միութեան, Հ.Հ. Գ.Ա.Ա., Երեւան, 1990, փոքր չափի 64 էջ: [Ա. տպագրութիւնը՝ Փոցտամի մէջ (Գերմանիա), 1922-ին]: - Բ., էջ 143
- Էքմէքճի Արտա Արսէնեան (թարգմանեց եւ ծանօթագրեց), «Դէպի Գողգոթա. Յեղասպանութենէն Վերապրող Յակոբ Արսէնեանի Յուշերը» [Arda Arsenian-Ekmekji (translated and annotated by), "Towards Golgotha: The Memoirs of Hagop Arsenian, a Genocide Survivor"], տպ. Հայկազեան Համալսարանի, Պէյրութ, 2011, միջակ չափի 238 էջ (անգլերէն): - Գ., էջ 292
- Էքմէքճեան-Իսկահատեան Մարիամ (պատմեց), գրի առաւ Յարութիւն Իսկահատեան, «Ո՞վ Պիտի Գրէ Պատմածներս», «Ազգակ» օրաթերթի ապրիլեան բացառիկ Հայոց Յեղասպանութեան 97-րդ ամեակին, Պէյրութ, 2012, էջ 167-168: - Գ., էջ 365
- Ekmekjian-Isgahadian (narrated by), written by Haroutiun Isgahadian, "Who Shall Write Down My Narrative?", "Aztg" daily newspaper, special issue, Beirut, April 2012, pages 167-168: - Գ., էջ 371
- Թագուրեան Գարրիէլ, «Նշոյլներ Անհետացող Մեր Աշխարհէն - Գորշ Գայլը Կատողեր Էր - 1915 - Վկայութիւններ Եւ Տպարտութիւններ», տպ. «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1953, փոքր չափի 424 էջ: - Ա., էջ 32
- Թաթարեան Մինաս Ա., «Կամաւորի Մը Յուշերը - Ա., Բ., Գ. Մասեր», մատենաշար Ապրիլեան Եղեւնի թիւ 7, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1960, միջակ չափի 44 էջ: - Ե., էջ 53
- Թաթուլեան Գրիգոր, «Անթելուած Գաղտնիքներ», գրի առաւ եւ խմբագրեց Յարութիւն Սահակեան, տպ. «Ատլաս», Պէյրութ, 1967, միջակ չափի 479 էջ: - Գ., էջ 112
- Թապազեան Լուսին, «Արմատներուն Չայնը», հրատ. Լիբանանի Մարաշի Հայրենակցական Միութեան, տպ. Համազգայինի «Վահէ



- Մեքեան», Պէյրութ, 2011, միջակ չափի 272 էջ: - **Ջ., էջ 218**
- Թաուզճեան Տէր Ներսէս Աագ Քինյ, «Տառապանքի Օրագիր», խմբագրեց Թորոս Թորանեան, տպ. «Հայ Տիպ Բոմփիլկրաֆ - Թեքնոփրես», Պէյրութ, 1991, միջակ չափի 408 էջ: - **Ա., էջ 225**
  - Թերլէմէզեան Փանոս, «Կեանքիս Յուշերը», հրատ. Թեքեան Մշակութային Միութեան, հրատ. եւ տպ. «Տիգրան Մեծ», Երեւան, 2017, 420 էջ: - **Թ. էջ 273**
  - Թեոդիկ (Թեոդորոս Լափճինճեան), «Գողգոթա Թրքահայ Հոգեւորականութեան Եւ Իր Հօտին Աղետալի 1915 Տարին (Նոր Անունդեանք) 2, Վան», հատոր առաջին, (Ա. մաս), մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թիւ 12, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1966, միջակ չափի 36 էջ: - **Բ., էջ 55**
  - Թեոդիկ (Թեոդորոս Լափճինճեան), ««Ազգը Չէ Մեռած, Եւ Անհնար Է Որ Մեռնի...» - Բանտի Եւ Աքսորի Տարիներ», տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1985, միջակ չափի 176 էջ [էջ 1-75]: - **Բ., էջ 95**
  - Թերզեան Կարապետ (հաւաքեց), «Պատմագիրք Ստանոգի Հայոց», տպ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1969, միջակ չափի 374 էջ: - **Գ., էջ 141**
  - Թեքեան Աւետիս Գ., «Դրուագներ Ապրիլեան Մեծ Եղեռնէն - Պեհեսնիահայրութեան Գողգոթան (1914-1918)», տպ. «Լա Ֆօքօ Փրէս», Պէյրութ, 1956, փոքր չափի 224 էջ: - **Ա., էջ 47**
  - Թիլքեան Վեր. Կարապետ Ս., «Մուսա Տաղի Տղան» [Rev. Garabed S. Tilkian, "Musa Dagh Boy"], հրատ. «Ապրիլ», Լոս Անճելէս, 1992, միջակ չափի 142 էջ (անգլերէն) [էջ 1-48]: - **Ա., էջ 227**
  - Թորանեան Թորոս (գրի առաւ ու խմբագրեց), «Փայտէ Դգալին Պատմութիւնը», տպ. «Թեքնոփրես Մոտեռն», Պէյրութ, 1984, փոքր չափի 96 էջ [Գիրքը նաեւ արաբերէն թարգմանութեամբ լոյս տեսած է Պէյրութ, 2008-ին, 78 էջ]: - **Ա., էջ 133**
  - Թորանեան Թորոս (կազմեց), «Եղեռնէն Վերապրող Հայկաահայ Գաղութին Երախտատորը՝ Բժիշկ Խաչիկ Պօղոսեան (1875-1955)», խմբագրեց Վաչէ Լազարեան, մեկենասութեամբ Յակոբ Վարդիփառեանի, հրատ. Թեքեան Մշակութային Միութեան, Նիւ Եորք, 2006, միջակ չափի 218 էջ [էջ 1-54]: - **Բ., էջ 237**
  - Թորանեան Թորոս, «Պատարագ 70 Չայնով - Ընդ Եղեզան Փող Բոց Ելանէր», տպ. «Հայ Թեքնոփրես», Պէյրութ, 1986, միջակ չափի 356 էջ: - **Գ., էջ 300**
  - Թորանեան Թորոս, «Հայ Բժիշկներ Եւ Բուժաշխատողներ Սուրիոյ

- Մէջ», խմբագիր՝ Անի Թորոսի Թորանեան, մեկենասներ՝ Արմէն եւ Սարբի Յարութիւնեաններ, տպ. «Ոսկետառ», Հալէպ, 2012, միջակ չափի 272 էջ: - **Գ., էջ 309**
- Թորեան Ալիս, «Մանկութիւնս Առանց Գարունի (Ականատեսի Վկայութիւններ Իզմիրի Աղետէն)», տպ. «Ատլաս», Պէյրութ, 1975, միջակ չափի 168 էջ: - **Բ., էջ 83**
  - Թորլաքեան Միսաք, «Օրերուս Հետ», Գ. հրատարակութիւն, խմբագիր՝ Կարօ Յովհաննէսեան, մեկենասներ՝ Տէր եւ Տիկին Ատոն եւ Սելլա Թնճուկեաններ, տպ. Համազգայինի «Վահէ Մեքեան», Պէյրութ, 2001, մեծ չափի 624 էջ: - **Ե., էջ 150**
  - Թորոսեան Սարգիս, «Տարտանէլից Մինչեւ Պաղեստին», անգլերէն բնագիրէն թարգմանեց Լիլիթ Թութխալեան, հրատ. Հ.Հ. Գ.Ա.Ա. Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, Երեւան, 2012, միջակ չափի 208 էջ: - **Ջ., էջ 220**
  - Թովմեան Ալեքսանդր, «Եւ Անգամ Մահից Յետոյ» (վէպ), հրատ. Հայաստանի Գրողներու Միութեան, Երեւան, 2005, մեծ չափի 591 էջ: - **Ա., էջ 276**
  - Ժամկոչեան Բ[ենիամին] Կ., «Պատմութիւն Մամուրէթ Իւ Ազիզի Գերման Որբանոցներու», տպ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1973, մեծ չափի 444 էջ: - **Գ., էջ 184**
  - Ժամկոչեան Բենիամին, «Յուշարձան Ուսուցչապետ Բենիամին Ժամկոչեանի», հրատ. Պէյրութի Սահակեան Վարժարանի Նախկին Մաներու, տպ. «ՎՄՎ-Պրինտ» (Երեւան), Պէյրութ, 2010, միջակ չափի 581 էջ: - **Գ., էջ 316**
  - Իմամ Մուհամմետ Ռիֆաաթ եւ իր հետազօտական խումբը, «Հայկական Հարցը 1876-1923 Ժամանակաշրջանի Արաբական Մաուլին Մէջ», հրատ. Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.Ի., Սաբենիկ Չազըր Հիմնադրամ, Գահիրէ, 2015, Ա. Հատոր 550 էջ: - **Ժ., էջ 163**
  - Իշխանեան Խաչիկ, «Անոռանալի Հայր - Խորէն Արքայիկեան - Դաշնակ Խորէն», տպ. "Duoprint" (Եղիկ Մղոտեան), Պէյրութ, 2007, փոքր չափի 46 էջ: - **Ջ., էջ 208**
  - Իսկէնտէրեան Չորա (Միսաք), «Յուշեր Պատմութեան Համար», տպ. «Մեան», Պէյրութ, 1974, միջակ չափի 224 էջ: - **Ե., էջ 130**
  - Լալէեան Սարգիս, «Յուշամատեան Նուիրուած Ատուր Յ. Լեւոնեանի», տպ. «Ատլաս», Պէյրութ, 1967, միջակ չափի 336 էջ: - **Ա., էջ 88**



- Լեմքին Ռաֆայել, «Ռաֆայել Լեմքինի Թրքածրարը Հայկական Տեղասպանության Մասին - Թուրքերու Ջարդերը Հայոց (Չեռագիր Ռաֆայել Լեմքինի Հաւաքածոյէն)», «Հայկական Յիշատակարանային Կեդրոն»ի հրատարակութիւն, [Lemkin Raphael, “Raphael Lemkin's Dossier on the Armenian Genocide - Turkish Massacres of Armenians (Manuscript from Raphael Lemkin's Collection)”, հրատ. American Jewish Historical Society, Center for Armenian Remembrance (CAR)], Կլենտլլ, 2008, միջակ չափի 160 էջ, [հրատարակութեան իրաւունքները վերապահուած են Վարդգէս Եղիայեանի] (անգլերէն): - Գ., էջ 216
- Լեւոն Լանիս, «Կեանքի Վէպը՝ Դրուագներով», տպ. Մխիթարեան, Վենետիկ, 1952, փոքր չափի 184 էջ: - Ա., էջ 30
- Լեւիսիուս Տոքթ. Եոհաննէս, «Տեղեկագիրը. Հայկական Ջարդերը», Մատենաշար «Ազգակ»ի, Պէյրութ, 1965, միջակ չափի 396 էջ: - Ը. էջ 72
- Լուսեր, «Ուրֆայի Հերոսամարտը», տպ. «Ազգակ» օրաթերթի, Պէյրութ, 1933, միջակ չափի 266 էջ [էջ 1-161]: - Ա., էջ 19
- Խ. Ն. Գաւառ (Խաչիկ Ն. Նետիրեան), «Հին Կարօտներու Ճամբով», տպ. «Մշակ», (Պէյրութ), Նիւ Երրզի, 1973, մեծ չափի 696 էջ [էջ 165-168]: - Գ., էջ 182
- Խաչատրեան Կարօ Մարտիրոսի, «Կեանքն Ընդդէմ Մահուան», հրատ. «Ոսկան Երեսնցի», տպ. «Ապոլոն», Երեւան, 1997, փոքր չափի 100 էջ: - Զ., էջ 161
- Խաչիկեան Յակոբ եւ Սուսի Ժան-Իվ, «Ամառ Առանց Այգաբացի» (վէպ), ֆրանսերէնէ բարգմանեց Ամալիա Շահումեան, հրատ. Հայ Գրողների Միութեան, Երեւան, 2005, միջակ չափի հասակէն 762 էջ: - Ա., էջ 281
- Խըրտեան Տէյիտ, «Տունէն Սկսող Ճամբան (Հայ Աղջկայ Մը Պատմութիւնը)» [David Kherdian, “The Road from Home (The Story of an Armenian Girl)”, հրատ. «Սքոլասթիք Ինթրօփոթէյշըն Փրինսիփլ» Ա.Մ.Ն., 1992, միջակ չափի 237 էջ: - Զ., էջ 147
- Խրայեան Կիրեղ, «Ծովը - Կէօլճիք», տպ. «Արարա», Մարտէյ, 1927, փոքր չափի 303 էջ: - Գ., էջ 46
- Ծառուկեան Անդրանիկ, «Մանկութիւն Զունեցող Մարդիկ», մատենաշար «Համագգային», Պէյրութ, 1955, միջակ չափի 243 էջ [Բ. հրատ. Հայպետհրատ, Երեւան, 1959]: - Ա., էջ 56

- Ծատուրեան Պետրոս, «Կեանքը Որ Ապրեցայ», մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թիւ 13, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1969, միջակ չափի 63 էջ: - Ա., էջ 97
- Ծերօնց Մանուկ Պ. (Խմբագիր), «Համայնապատում - Բարջանճ Գիւղի 1600-1937», տպ. «Պայքար»ի, Պոսթըն-Ճօլիէթ, 1938, մեծ չափի 280 էջ: - Զ., էջ 49
- Ծոցիկեան Ս[արգիս] Մ., «Հայկականը», տպ. «Երիտասարդ Հայաստան», Փրավիտենս, 1916, փոքր չափի 207 էջ: - Ա., էջ 9
- Կալենց Արմինէ «Ներիր Ինձ Յարութիւն», (Յուշեր - Արմինէն Յարութիւն Կալենցի մասին), հրատ. «Նայիրի», Երեւան, 1997, փոքր չափի 208 էջ: - Ե., էջ 145
- Կարապետեան Հերիքնագ, «Մեծ Մամիս Յուշերը», հրատ. «Ծիծեռնակ», հեղինակային հրատարակութիւն, Երեւան, 2014, 48 էջ: - Է., էջ 191
- Կարապետեան Սամուէլ (նախագծի հեղինակ), «Յուշագրական Ժառանգութիւն», հրատ. Հայկական Դարտարապետութիւնն Ուսումնասիրող Հիմնադրամի գիտական ուսումնասիրութիւններ, զիրք ԺԳ., Երեւան, 2011, մեծ չափի 384 էջ: - Ե., էջ 203
- Կարօ Մխիթար (Մարտիրոս Խ. Թաշճեան), «Պանդուխտի Մորմոքներ», Պէյրութ, 1979, միջակ չափի 199 էջ: - Գ., էջ 260
- Կէնճեան Անդրանիկ, «Հալածականի Յուշեր 1914-1918», մատենաշար «Արարատ» օրաթերթի թիւ 43, Պէյրութ, 1964, փոքր չափի 202 էջ [էջ 1-125]: - Բ., էջ 46
- Կէօտէքճեան Հայկ (պատմող), «Վաւերագրական Եղեռնի Ճամբաներուն Վրայ Առնուած Լուսանկարի Մը Պատմութիւնը», հարցեր տալով, ձայնագրելով եւ ետքն ալ ձայնագրիչէն գրի առաւ՝ Յովսէփ Արթինեան, ստորագրութիւնը՝ Յ. Թ. [գրաշարական սխալ], «Չարթօնք» օրաթերթ, Պէյրութ, 28 Յունուար 1983: - Գ., էջ 291
- Կէօրկիզեան Վեր. Արսէն Ա., «Մեր Ազգային Գոյապայքարը - 1915-1922, Չուլումի Տարիներ», «Չարթօնք» օրաթերթի թերթօն թիւ 63, Պէյրութ, 1967, 505 էջ: - Թ., էջ 118
- Կիպրնոզ Դոկտոր Հըրպըրթ Էտընզ, «Ժամանակակից Պատմութեան Սեւագոյն Էջը, 1915-ի Հայկական Դէպքեր, Իրողութիւններ Եւ Պատասխանատուութիւններ», անգլերէնէ բարգմանեցին՝ Ա. Սաղաթէլեան եւ Ե. Մօրլեան, տպ. «Հայկ», Նիւ Եորք, 1916, փոքր չափի 93 էջ: - Գ. էջ 15



- Կիպարնոզ Հելեն Տէյվնփորթ, «Տարսոնի Կարմիր Գորգերը», հրատ. «Տիր», Երևան, 2015, միջակ չափի 200 էջ: - Բ., էջ 15
- Կիլիսեան Կահէ Ն. (պատրաստեց), «Յուշամատեն Աւետիս Մ. Գալէմբեարեանի», հրատարակուած է մեկենասութեամբ Մարի Վ. Կիլիսեանի, տպ. «Տէր Սահակեան», Պէյրութ, 1965, միջակ չափի 222 էջ [էջ 34-135]: - Բ., էջ 52
- Կիրեղեան Երուանդ, «Իմ Յուշերի Դանապարհով», խմբագիր- ծանօթագրողներ՝ Սերկէյ Վարդանեան եւ Լուսինէ Սահակեան, հրատ. «Լուսակն», Երևան, 2009, միջակ չափի 354 էջ: - Բ., էջ 260
- Կճիկեան (Առաքելեան) Լեւոն, «Մօրենիկ Եւ Իր Սեւ Տարին», մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թիւ 14, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1969, միջակ չափի 176 էջ: - Ա., էջ 69
- Կոտիկեան Եսսեր, «Մեծ Եղեռնի Փոքրիկ Յուշարձանը», տպ. «Սիփան», Գորտուպա, Արժանթին, 1956, փոքր չափի 112 էջ: - Ե., էջ 34
- Կուռարան Խոսէ Անթոնիօ, «Ռումբը», սպաներէնէ թարգմանեց Շուշան Սիրույեան, խմբագիր՝ Գեորգ Եազըճեան, հրատ. Sirar, Սպանիա, 2012, միջակ չափի 440 էջ: - Ե., էջ 284
- Կուսք Վոլֆկանկ, «Հայերի Յեղասպանութիւնը 1915-1916/ Գերմանիոյ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան Քաղաքական Արխիւի Փաստաթղթերից» [“The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives 1915-1916”], Գերմաներէնէ թարգմանեց եւ հրատարակութեան պատրաստեց՝ Ռուզան Պորիսի Եորտանեան, հրատ. «Հայաստան», Երևան, 2005, միջակ չափի 482 էջ: - Ժ., էջ 51
- Կուրտիկեան Ստեփան, «Գիրք Եղեռնի Եւ Յարութեան», հրատ. Թէքեան Մշակութային Միութեան, «Չարթօնք» օրաթերթի թերթօն թիւ 59, Պէյրութ, 1966, փոքր չափի 95 էջ: - Չ., էջ 95
- Կոռայեան Մեսրոպ, «Բալու (Բալուի Կեանքէն Առնուած Յուշեր, Չափածոյ Քերթումներ Եւ Արձակ Էջեր)», տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1965, միջակ չափի 767 էջ: - Չ., էջ 63
- Հախնազարեան Դոկտ. Յովհաննէս, «Գողթան Գաւառ. Պատմագրութիւն Եւ Յուշագրութիւն», հրատ. «Գեորգ Մելիտինեցի Գրական Մրցանակի», տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1987, մեծ չափի 285 էջ: - Ա., էջ 177

- Համաճեան Վահան Յ., «Յուշեր Տարագրութենէն», տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1968, միջակ չափի 183 էջ: Նոյնին անգլերէն թարգմանութիւնը կատարած է Դոկտ. Յակոբ Տէր Կարապետեան: Թարգմանութիւնը վերնագրուած է «Վահանին Յաղթանակը - Հայկական Յեղասպանութենէն Փրկուած Երիտասարդի Մը Կենսագրութիւնը», Նիւ Ինկլընտ, 2004, միջակ չափի 144 էջ: - Ա., էջ 264
- Հոլոքիկեան Յակոբ, «Անճոռանայի Անցեալ-Մեծ Եղեռնէն Վերապրողի Յուշերը», հրատ. Ռուս-հայկական Համագործակցութեան Հիմնադրամի Հայկական Հարցերու Հաստատութեան, Երևան, 1995, 126 էջ: - Թ. էջ 173
- Հովիտեան Սիմոն, «Ապրիլեան Նահատակներու Շափողով, Մեծ Եղեռնի 60-ամեակի Մեմօն», Պէյրութ, 1975, միջակ չափի 349 էջ: - Գ. էջ 239
- Հրանտ Հրահան (Հրանտ Խաչիկի Նազարեան), «Խօսում Եւ Անմահները», հրատ. «Հայաստան», Երևան, 1970, միջակ չափի 675 էջ: - Բ., էջ 59
- Զախատրեան Յարութիւն, «Պատմութիւն Բալահովիտի Հնուց Մինչեւ Մեր Օրերը», տպ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1974, մեծ չափի 596 էջ: - Գ., էջ 190
- Ղազար Զարրզ, «Մարգալտը - Լուսաւոր Էջեր 1914-1918 Շրջանին», Տպ. «Ազատ», Պէյրութ, 1945, Ա. Հատոր 97 էջ, Բ. Հատոր 94 էջ: - Թ. էջ 62
- Ղազարեան Աշոտ, «Դէպի Փրկութիւն. Եղեռնը Ականատեսի Աչքերով - Յիշողութիւններ (1956-1960)», տպ. «Հ.Մ.Տ.» ՓԲԸ, Երևան, 2006, փոքր չափի 176 էջ: - Դ., էջ 200
- Ղազարեան Աշոտ, «Դէպի Փրկութիւն. Եղեռնը Ականատեսի Աչքերով - Յիշողութիւններ Գրուած 1956-1960», հրատ. «Վան Արեան», Երևան, 2014, 160 էջ: - Թ. էջ 196
- Ղազարեան Հայկ, «Կեսարիոյ Նախճիրը - Էջեր Օրագրէս», Հ.Հ. Գ.Ա.Ա. Պատմութեան Ինստիտուտի հրատ., Երևան, 2014, միջակ չափի 178 էջ: - Ը. էջ 244
- Ղազարեան Հայկազն Գ. (դասաւորեց եւ խմբագրեց), «Պատմագիրք Չմշկածագի», հրատ. Չմշկածագի Հայրենասերներու Միութեան, տպ. «Համագալային», Պէյրութ, 1971, մեծ չափի 654 էջ: - Ե., էջ 88



- Ղազարեան Վաչէ, «Տարագիր Հայրս՝ Սկրտիչ Ղազարեան», Պէյրութ, 1987, միջակ չափի 71 էջ: - **Բ., էջ 117**
- Ղուկասեան-Եագուպեան Լիւսի, «Ողբերգ Չէյթունի», (չափածոյ վիպերգ), հրատարակութեան պատրաստեց Անդրանիկ Տազետեան, օժանդակեց գէյթունցի գեղանկարիչ Հայկ Թումայեանը, տպ. «Զարթօնք», Պէյրութ, 1987, փոքր չափի 151 էջ: - **Ե., էջ 133**
- Ղուկասեան Մարկօ, «Անվերնագիր... 1915 (Փաստագրութիւն)», խմբագիր՝ Կարինէ Խողիկեան, հեղինակային հրատարակութիւն, Երեւան, 2011, միջակ չափի 192 էջ: - **Ե., էջ 251**
- Ճամպագեան Բիւզանդ, «Պատանի Կեանքի Մը Պատմութիւնը», Մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թիւ 4, հրատարակիչ՝ Ներսէս Արք. Բախտիկեան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1960, միջակ չափի 49 էջ: - **Ը., էջ 65**
- Ճեպեճեան Տիգրան, «Ապրում Օրեր Հայասպանութենէն, Տէր Չօր, 1915», հրատ. «Վիտլէտ Ճեպեճեան գրադարան»ի, տպ. «Կիլիկիա», Հալէպ, 2001, միջակ չափի 55 էջ: - **Ա., էջ 242**
- Ճէյքըպսըն Մարիա [ճիշդը՝ Եագուպսոն - խմբ.], «Օրագրութիւն, 1907-1919, Խարբերդ», տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1979, մեծ չափի 382 էջ, ձեռագիր դանիերէն՝ 963 էջ: - **Ա., էջ 124**
- Մ. Լեռնցի (Յակոբ Ապաճեան), «Էջեր Կեանքիս Գիրքէն (Ինքնակենսագրութիւն)», խմբագիր՝ Պետիկ Հերկելեան, տպ. «Ալթափրես», Պէյրութ, 1986, միջակ չափի 187 էջ: - **Բ., էջ 106**
- Մագասճեան Ս[արգիս] (ամփոփեց), «Տէօթ-Եօյի Հերոսամարտը - Համառօտ Տեղեկութիւններ Տէօթ-Եօյի Մասին», գրատուն Գրաճեան, Պուրճ Համնուտ, 1959, միջակ չափի 47 էջ: - **Է., էջ 45**
- Մագմանեան Վրոյր, «Յուշեր Եւ Վկայութիւններ», տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1991, միջակ չափի 345 էջ: - **Բ., էջ 146**
- Մաթոսեան-Փանոսեան Կիլիկիա (պատմեց), «Կիլիկիա Մաթոսեան-Փանոսեանի Ողիսականը», գրի առաւ Յարութիւն Իսկահատեան, «Ազդակ» օրաթերթի ապրիլեան բացառիկ Հայկական Յեղասպանութեան 97-ամեակի, Պէյրութ, 2012, էջ 164-166: - **Դ., էջ 351**
- Matossian-Panossian Gulenia (narrated by), written by Haroutiun Isgahadian, "The Odyssey of Gulenia Matossian-Panossian", "Aztag" daily

- newspaper, special issue, Beirut, April 2012, pages 164-166. - **Դ., էջ 359**
- Մակարոֆ Սարգիս, «Օսմանեան Հայերի 1915-ի Աքտըրը», տպ. «Զանգակ-97», Երեւան, 2001, 308 էջ: - **Թ. էջ 180**
- Մանկասարեան Թաղէ, «Եօթանասուն Տարիներ Ետք - Յուշեր», տպարանին անունը չէ նշուած, Պէյրութ, 1983, միջակ չափի 157 էջ: - **Ե., էջ 127**
- Մանճիկեան Գեորգ, «Յուշեր», հրատ. Համազգային Հայ Կրթական Եւ Մշակութային Միութեան Գանատայի Շրջանային Վարչութեան, Մոնթրէալ, 2008, միջակ չափի 185 էջ: - **Բ., էջ 252**
- Մանուկեան Մարիամ եւ Էլիզ, «Արարատ Լեռան Միս Կողմը (Կորսուած Քաղաքի Մը Պատմութիւնը)» [Mariam Manoukian & Elize Manoukian, "On the Other Side of Mount Ararat (A Story of a Vanished City)"], հրատ. «Ապրիլ», Կլեմտէյլ, 2005, միջակ չափի 177 էջ (անգլերէն): - **Զ., էջ 178**
- Մանուկեան Վեր. Սիսակ, «Քրիստոսի Անվեհեր Վկան - Ինքնակենսագրութիւն», քաղեց եւ թարգմանեց Վեր. Յ. Յ. Սաղըրեան, Պէյրութ, 1967, միջակ չափի 320 էջ: - **Ա., էջ 89**
- Մատենճեան Մարտիկ, «Բռնագաղթուած Դրախտը - Բռնագաղթ Դէպի Ոչնչութիւն - Չէփնիցիներու Գողգթան», Ա. հատոր, հեղինակային հրատարակութիւն, Փասատենա, 2014, 408 էջ: - **Թ. էջ 202**
- Մարթին Հէթըրը Ռոսի, «Պահանջելով Գոնիա Վերադառնալ՝ Սիրոյ, Կորուստի Եւ Հայոց Յեղասպանութեան Պատում Մը» [Heather Ruth Martin, "Reclaiming Konia, A Tale of Love, Loss and the Armenian Genocide"], հեղինակային հրատարակութիւն, Միտլթուն, Տըլուէր, 2016, 154 էջ: - **Թ. էջ 262**
- Մարտիկանեան Օրօրա (Արշալոյս), «Հոգիներու Աճուրդը - Մեծ Եղեռնէն Վերապրող Հայուհի Օրօրա Մարտիկանեանի Վաւերական Պատմութիւնը», խմբագրեց Հ. Լ. Կէյրս, «Զարթօնք» օրաթերթի թերթին թիւ 58, թարգմանութիւնը Մարտիրոս Գուշագճեանի, Պէյրութ, 1965, միջակ չափի 189 էջ [առաջին անգամ լոյս տեսած է անգլերէնով՝ "The Auction of Souls - The Story of Aurora Mardigianian, the Armenian Girl, who Survived the Great Massacres", interpreted by H. L. Gates, London, 1917]: - **Ա., էջ 82**
- Մարտիկեան Յարութիւն, «Թրքական Դժոխքից Նացիական Դժոխք», Պէյրութ, 1973, միջակ չափի 193 էջ: - **Ա., էջ 111**
- Մարտիրոս Մասունցի, «Մեւ Օրագիր», տպ. «Մեւան», Պէյրութ, 1957, միջակ չափի 291 էջ: - **Ա., էջ 51**



- Մելքոնեան Հայկանոյշ, «Կեանք Եւ Մահ», մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թիւ 9, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1960, միջակ չափի 34 էջ: - Ա., էջ 69
- Մինախորեան Վահան, «1915 Թուականը. Արհաւիրքի Օրեր», հրատարակուած Յ. Յ. Կոփոյեանի կտակով, Սբ. Ղազար-Վենետիկ, 1949, միջակ չափի 470 էջ: - Բ., էջ 14
- Մինաս Խապրիկ, «Եթէ Չորր Եարգպանը Ինծի Հետ Խօսէր...», հրատ. Չորր Եարգպանի Հայրենակցական Միութեան, տպ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1983, միջակ չափի 160 էջ: - Գ., էջ 279
- Մինասեան Թադէոս, «Յուշեր - Անգարայի Եւ Քէսկիւնի Հայոց Գողգոթան (Ուղեորութիւն Մը Անգարայէն Սերաստիա)», Ա. տպագրութիւն՝ Փարիզ, 1957 (հայերէն), Բ. տպ. BKF editions, Փարիզ, 2010, միջակ չափի 239 էջ, ֆրանսերէնի թարգմանեց՝ Մարք-Մանուկ Մինասեան (հայերէն եւ ֆրանսերէն): - Գ., էջ 323
- Մինասեան Պետրոս (պատասխանատու խմբագիր), «Պատմագիրք Կիւրիկի», հրատ. Կիւրիկի Հայրենակցական Միութեան, տպ. «Սեւան», Պէյրութ, 1974, մեծ չափի 823 էջ: - Գ., էջ 216
- Միսաքեան Շաւարշ, «Տերեւներ Դեղնած Յուշատետրէ Մը», մատենաշար «Ազգակ» օրաթերքի թիւ 80, Պէյրութ, 1957, միջակ չափի 93 էջ: - Ե., էջ 42
- Միրաքեան Աննա Կ., «Վերքեր Ու Յատեր», մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թիւ 10, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1960, միջակ չափի 67 էջ: - Ա., էջ 74
- Միրայէլեան Միրայէլ Տոքթ., «Յիսուն Տարիներ Առաջ», տպ. «Շիրակ», Պէյրութ, 1974, փոքր չափի 157 էջ: - Բ., էջ 78
- Մխիթարեան Սերովբէ, «Մոխրաբերդի Ճակատամարտը», հրատ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1980, միջակ չափի 210 էջ: - Գ., էջ 263
- Մխսեան Յարութիւն Թորոս, «Որքի Մը Յուշերը Դիպիւնէն Նիւ Դրրօ», Նիւ Դրրօ, 1956, փոքր չափի 120 էջ [էջ 1-40]: - Բ., էջ 163
- Մկրտիչեան Թովմաս Գ. (անգլիական նախկին դեր-հիւպատոս Տիգրանակերտի), «Տիգրանակերտի Նահանգի Ջարդերը», մատենաշար «Արարատ» օրաթերքի թիւ 51, տպ. «Արարատ», Պէյրութ, 1965, միջակ չափի 84 էջ [էջ 1-68]: [Գիրքը առաջին անգամ լոյս տեսած է 1919-ին, Գահիրէ, «Տիգրանակերտի Նահանգին Ջարդերը Եւ Քիւրտերուն Գազանութիւնները (Ականատեսի Պատմութիւն)» խորագիրով՝ Գրիգոր Դիհանեանի տպարանէն: Վերահրատարակութեան ժամանակ քիւրտերուն մասը զեղչուած է]: - Ա., էջ 84

- Մոստիչեան-Կապոնեան Յակոբ (պատմող), «Տարագիր Հայու Կենսագրութիւն», գրի առաւ Թորոս Թորանեան, տպ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1987, միջակ չափի 54 էջ: - Ա., էջ 180
- Մորկընթաւմ Հենրի, «Ազգի Մը Բնաջնջումը» [Henry Morgenthau, "The Murder of a Nation"], Հ.Բ.Ը.Մ.ի հրատ., տպ. «Արարատ», Լոս Անճելըս, 1982, միջակ չափի 132 էջ: - Ը., էջ 185
- Մուշեղ Իշխան (ճենտերեճեան), «Մնաս Բարով Մանկութիւն», «Կիլիկիա» մատենաշար թիւ 18, «Կիլիկիա» գրատուն-հրատարակչատուն, Հալէպ, 2005, փոքր չափի 375 էջ: - Գ., էջ 312
- Մուսա Փրէնս Եւ Մարի Անժ Փրէնս, «Չպատժուած Ցեղասպանութիւն Մը - Հայասպանութիւն» ("Սոս Գենոցիտ Իմքուն - Լ'Արմենոցիտ"), հրատ. Հայ Դատի Յանձնախումբի, Պէյրութ, 1969, փոքր չափի 126 էջ: - Ը., էջ 129
- Մուրատեան Հայրիկ, «Յուշեր», հրատարակչատան եւ տպարանի անունները չեն նշուած, Երեւան, 2005, փոքր չափի 120 էջ: - Զ., էջ 173
- Մուրատեան Քէյ, «Մօրս Չայնը» [Kay Mouradian, "My Mother's Voice"], հրատ. «Պալպոյա Փրէս», Ա.Մ.Ն., 2013, միջակ չափի 225 էջ (անգլերէն): - Ե., էջ 179
- Սարրլեան Չաւեն Մկրտիչի, «Մկրտիչ Սարրլեանի Ազգ[ային]-Քաղաքական Գործունէութիւնը», տպ. «Արագ», Պէյրութ, 1981, միջակ չափի 457 էջ: - Դ., էջ 106
- Սարրլեան Չաւեն, «Հայոց Դէմ Գործադրուած Ցեղասպանութեան Կանխամտածուած Բնոյթը» [Zaven Messerlian, "The Premeditated Nature of the Genocide Perpetrated on the Armenians"], հրատ. «Գէորգ Մելիտիսեցի Գրական Մրցանակ»ի թիւ 44, Անթիլիաս, 2001, միջակ չափի 106 էջ: - Դ., էջ 182
- Յ. Ուրարտացի, «Յափշտակուած Հոգիներ», վեց վկայութիւններ, տպ. «Տիգրան Ա. Մանավեան», Մոնթրէալ, 1971 (?), փոքր չափի 192 էջ: - Բ., էջ 64
- Յարթունեան Արրահամ, «Ո՛չ Խնդալու Է, Ո՛չ ալ Լալու - Հայոց Ցեղասպանութեան Մասին Յուշագրութիւն», [Abraham H. Hartunian, "Neither to Laugh, Nor to Weep - A Memoir of the Armenian Genocide"], Բ. Հրատ., հրատ. Հայագիտութեան Եւ Հետազօտութեան Ազգային Ընկերակցութիւն, Քէմպրիճ, Մասաչուսեց, 1986, 206 էջ: - Ժ., էջ 35



- Յարութիւնեան-Քոհէն Դոկտ. Ռոզմարի, «Վերապրած Խոյեցի Արուսեակը», պարսկերէնէ թարգմանեց Արա Յ. Աւանեսեան, խմբագիր՝ Դոկտ.-փրոֆ. Սամուէլ Մուրատեան, «Լիմուշ» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2011, փոքր չափի 224 էջ: - Ե., էջ 242
- Յարութիւնեան-Քոհէն, Դոկտ. Ռոզմարի, «Չայներ Թաքցուած Ցեղասպանութենէն 1918» [Dr. Rosemary Hartounian Cohen, "Voices from the Hidden Genocide"], հրատ. «Լիքօ», տպագրուած Չինաստան, Լոս Անճելըս, 2019, 409: - Թ., էջ 278
- Յովհաննէս Աւագ Սարկաւազ Տոմարձացի (Թորոսեան), «Պատմութիւն Հայ Տոմարձայի», եռահատոր, հրատ. Տոմարձայի Հայրենակցական Միութեան, տպ. «Մեան», Պէյրութ, 1959, 1969 գումարային՝ 2936 էջ: - Ը., էջ 53
- Յովհաննիսեան Կարին Կ., «Շուքերու Ընտանիք» [Garin K. Hovannisian, "Family of Shadows"], հրատ. "Harper Collins", Նիւ Եորք, 2010, միջակ չափի 268 էջ [սկիզբէն մինչեւ էջ 59] (անգլերէն): - Գ., էջ 331
- Յովհաննիսեան Գուկաս Շառոյի, «Սասունը Բոցերի Մէջ (1915-1916 թթ.)», խմբագիր եւ գրախօս՝ Հայկազ Մ. Պողոսեան, հրատ. «Հայաստան», Երեւան, 1987, փոքր չափի 265 էջ: - Բ., էջ 119
- Նաաման Նաժի, «Հարիր...Եւ Դեռ Կը Շարունակուի Ցեղասպանութիւնը», հրատ. «Նաաման», Ճիւնի, 2015, 501 էջ, (արաբերէն): - Թ. էջ 214
- Նազգաշեան Անուշ, «Այդ Սերմը Ես Էի...», Տպ. «Նոյ», Երուսաղէմ, 2016, միջակ չափի 134 էջ: - Է., էջ 221
- Նազգաշեան Տոքթ. Ա[ւետիս], «Եղեռնի Հետքերով», տպ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1969, միջակ չափի 141 էջ: - Ա., էջ 93
- Նազարեան Տոքթ. Յարութիւն Յ., «Եղեռնէն Վերապրողի Յուշեր», կազմեց եւ խմբագրեց Թորոս Թորանեան, Հալէպ, 2009, միջակ չափի 248 էջ [էջ 1-63]: - Բ., էջ 263
- Նազարեան Ռուպերթ, «Ցասուն - Բասենցիների Պայքարն Ու Կենցաղը», հրատ. «Այսօր», Երեւան, 2008, միջակ չափի 420 էջ: - Ա., էջ 329
- Նափ Կրէյս Հ., «Բաղէշի Ողբերգութիւնը» [Grace H. Knapp, "The Tragedy of Bitlis"], հրատ. «Ֆլեմինկ Հ. Ռեւել Քոմբանի», Նիւ Եորք, 1919, փոքր չափի 160 էջ (անգլերէն): - Զ., էջ 12
- Նորաշխարհեան Լեւոն, «Զէյթունը 1914-1921 թթ.», խմբագիր՝ Հ. Մ. Պողոսեան, հրատ. Հ.Ս.Ս.Հ. Գիտութիւնների Ակադեմիայի, Երեւան, 1984, միջակ չափի 272 էջ: - Ա., էջ 136

- Շահպազեան Յակոբ Ղարիպ, «Թանգարան Գիւղը Մեր Եւ Սիրոյ Արիւնոտ Ածուներ», խմբագիր եւ սրբագրիչ՝ Օննիկ Սարգիսեան, տպ. «Մեան» (Պէյրութ), Ֆրանսա, 1967, միջակ չափի 556 էջ: - Գ., էջ 127
- Շամտանճեան Միքայէլ, «Հայ Մտքի Հարկը Եղեռնին», մատենաշար «Նայիրի» թիւ 3, տպ. «Նայիրի», Հալէպ, 1947, փոքր չափի 95 էջ: - Ա., էջ 24
- Շաւարշ Նարդունի [Այվազեան], «Աքսորի Օրագիր», «Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Արխիւներ» մատենաշար, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 2000, մեծ չափի 71 էջ: - Ա., էջ 241
- Շաւարշան [Տէր Շաւարշ Աւագ Քահանայ Մեհրապեան], «Մեծ Եղեռն Հայոց», տպ. "Cooperativa Grafica", Պուէնոս Այրէս, 1987, միջակ չափի 390 էջ: - Ա., էջ 182
- Շաւարշան [Տէր Շաւարշ Աւագ Քահանայ Մեհրապեան], «Մեծ Եղեռն Հայոց», տպ. «Արմենիա Լուսաշխատանոց», Պուէնոս Այրէս, 1987, միջակ չափի 178 էջ [էջ 395-573]: - Ա., էջ 186
- Շաւարշան [Տէր Շաւարշ Աւագ Քահանայ Մեհրապեան], «Մեծ Եղեռն Հայոց», տպ. "Cooperativa Grafica", Պուէնոս Այրէս, 1987, միջակ չափի 209 էջ [էջ 575-784]: - Ա., էջ 188
- Շաւարշան [Տէր Շաւարշ Աւագ Քահանայ Մեհրապեան], «Մեծ Եղեռն Հայոց», տպ. «Սարդարապատ Լուսաշարական Աշխատանոց», Պուէնոս Այրէս, 1991, միջակ չափի 119 էջ: - Ա., էջ 189
- Շերպեթեան Սերոբ, «Պատմութիւն Սուէտահայերու», խմբագիր՝ Եսայի Հաւաթեան, հրատ. Մուսա Լերան Հերոսամարտի 90-ամեակի եւ Այնճարի 70-ամեակի Յորեյիական Մարմինի, տպ. Համազգայինի «Վահէ Սէթեան», Այնճար, 2010, միջակ չափի 270 էջ: - Գ., էջ 257
- Շիրակեան Արշաիր, «Կտակն Էր Նահատակներուն», Գ. տպագրութիւն, տպ. Համազգայինի «Վահէ Սէթեան», Պէյրութ, 2010, միջակ չափի 422 էջ: - Գ., էջ 264
- Շիրինեան Ներսէս, «Անդունդէն Դէպի Բարձունք», տպ. «Մեան», Պէյրութ, 1974, միջակ չափի 432 էջ: - Ա., էջ 113
- Շխարտմեան Մեսրոպ, «Մոռցուած Դէպքեր Եւ Դէմքեր Հաճոյ 1920-ի Հերոսամարտէն», տպ. «Արագ», Նիկոսիա, 1974, փոքր չափի 199 էջ: - Ե., էջ 109
- Ոսկանեան Վարուժան, «Շշուկների Մատեան»: Գիրքին հայերէն



- քարգմանությունը կատարած է Սարգիս Սէլեան, հրատ. Հայաստանի Գրողներու Միության եւ Պոլիարեստի «Արարատ» հրատարակչության գործակցութեամբ, Երեւան, 2012-ին, միջակ չափի 480 էջ: - Ժ., էջ 153
- Ոսկերիչեան Մաշթոց Ա. Քինյ., «Չէթուն - Ալպոն», Տպ. «Տօնիկեան», Պէյրուք, 1960, միջակ չափի 192 էջ: - Զ., էջ 60
  - Չալեան Ասատուր, «Յեղասպանութենէն Վերապրող Հաճրնի Հպարտ Չալեանի Յուշերը» [Asadour Chalian, "Proud Son of Hadjin - A Memoir of an Armenian Genocide Survivor, The Story of Asadour Chalian"], հրատ. «Ասպարէզ» թերթի, տպագրութեան թուականը չէ նշուած՝ հաւանաբար 2015-ին, Ա.Մ.Ն., 195 էջ, (անգլերէն): - Թ. էջ 209
  - Չարըզ Ղազար, «Յուշամատեան Բարձր Հայրի - Կարինապատուն», տպ. «Մշակ», Պէյրուք, 1957, մեծ չափի 792 էջ [էջ 459-480]: - Ա., էջ 48
  - Չեթին Ֆեթիէ, «Մեծ Մայրս (Յուշագրական Վիպակ)», Բ. տպագրութիւն, թրքերէնէ քարգմանեց Ռուբէն Մելքոնեան, հրատ. «Պարոյր Մեակ», Երեւան, 2008, միջակ չափի 132 էջ: [Ա. տպագրութիւն՝ 2006. Թուրքիոյ մէջ թրքերէնով 7 անգամ հրատարակուած է]: - Բ., էջ 257
  - Պալապանեան Սարգիս (Խոճա Պալապան), «Կեանքիս Տար Ու Պաղ Օրերը. Այնթապ, Քեսապ, Հալէպ», խմբագրեց Թորոս Թորանեան, տպ. «Արեւելք», Հալէպ, 1983, միջակ չափի 215 էջ: - Ա., էջ 131
  - Պալաքեան Գրիգորիս Ծ. Վրդ., «Հայ Գողգոթան - Դրուագներ Հայ Մարտիրոսութենէն Պերլինէն Դէպի Տէր Զօր (1914-1920)», Ա. հատոր, Բ. տպագրութիւն, տպ. "Planeta Printing Press", Պէյրուք, 1977, միջակ չափի 496 էջ: - Ա., էջ 116
  - Պալաքեան Գրիգորիս Ծ. Վրդ., «Հայ Գողգոթան - Դրուագներ Հայ Մարտիրոսութենէն Պերլինէն Դէպի Տէր Զօր (1914-1920)», Բ. հատոր, Բ. տպագրութիւն, տպ. "Planeta Printing Press", Պէյրուք, 1977, միջակ չափի 294 էջ: - Ա., էջ 121
  - Պալաքեան Փիթրը, «Ճակատագրի Մեռ Ծունը» [Peter Balakian, "Black Dog of Fate"], հրատ. "Broadway Books", Նիւ Եորք, 1997, միջակ չափի 289 էջ (անգլերէն): - Ա., էջ 234
  - Պալիքեան Փիլիպպոս, «Կենսագրական Յուշեր» [Philippos Balik-
  - ian, "Biographical Memoir"], Պելմոնք, Մետչուտց, 2009, միջակ չափի 123 էջ (անգլերէն): - Դ., էջ 246
  - Պահարեան Վահան, «Աքսորեալի Գողգոթան», հրատ. «Չանգակ-97», Երեւան, 2001, միջակ չափի 114 էջ: - Ա., էջ 244
  - Պաղտասարեան Ադամ, «Մոռցուած Կրակը» [Adam Bagdasarian, "Forgotten Fire"], հրատ. "Dell Laurel-Leaf", New York, 2002, փոքր չափի 272 էջ (անգլերէն): - Բ., էջ 216
  - Պաղտիկեան Գրիգոր, «Տարագրի Մը Ճամբան, Ապրումներ Եւ Յուշեր 1912-1918», «Պայքար» թերթին մէջ որպէս թերթօն հրատարակուած է խմբագրապետ Հրաչ Երուանդի կողմէ, Ֆրեզնօ, 1958, միջակ չափի 303 էջ: - Գ., էջ 86
  - Պապայեան Տէր Ներսէս Աւագ Քինյ., «Էջեր Օրագրութենէս» [Archpriest Der Nerses Babayan, "Pages from My Diary"], խմբագիր՝ Երուանդ Պապայեան, քարգմանութիւն՝ Արիս Կ. Մեակ, տպ. «Ապրիլ», Լոս Անճելոս, 2000, միջակ չափի 64 էջ, (անգլերէն): - Գ., էջ 305
  - Պառտեան Ստեփան, «Փոքր Հայրի Սիմ-Հաճի-Գիւղ Գիւղաքաղաքի Հայերու Պատմութիւնը 1890-1922», Վենետիկ, 1978, միջակ չափի 28 էջ: - Գ., էջ 257
  - Պատրիկ Առաքել Ն. (կազմեց), «Պատմագիրք Յուշամատեան Սեբաստիոյ Եւ Գաւառի Հայութեան», Ա. հատոր, հրատ. Համասեբաստահայ Վերաշինաց Միութեան - Նիւ Եորք, տպ. «Մշակ», Պէյրուք, 1975, մեծ չափի 880 էջ: - Գ. էջ 246
  - Պետրոս Քարծայր [Գրքեաշարեան], «Ծակէ Ծակ», Ա. գրքոյկ, յուշագրութիւն - Գոնիայի մէջ, 29 Մայիս 1921 - Նոյեմբեր 1922, մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թիւ 5, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1960, միջակ չափի 66 էջ: - Ե., էջ 71
  - Պետրոս Քարծայր [Գրքեաշարեան], «Ծակէ Ծակ», Բ. գրքոյկ, յուշագրութիւն - Գոնիայի մէջ, 29 Մայիս 1921 - Նոյեմբեր 1922, մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թիւ 6, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1960, միջակ չափի 79 էջ: - Ե., էջ 78
  - Պզտիկեան Զաքարիա (հաւաքեց), «Կիլիկեան Կսկիծներ (Վաւերագրեր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Դիւանի 1903-1915)», տպ. «Հրագրան», Պէյրուք, 1927, փոքր չափի 207 էջ: - Դ., էջ 26
  - Պերպլերեան-Արապեան Մաթիլտ (պատմեց), «Կեանքիս Յուշերն Ու Փուշերը», գրի առաւ Յարութիւն Իսկահաստեան, «Զարթօնք» օրաթերթ, Պէյրուք, 7 Մարտ 2012: - Դ., էջ 337



- Berberian-Arabian Matild (narrated by), written by Haroutiun Isgahadian, "The Memoirs and Thorns of My Life", published in "Zartonk" daily newspaper of Beirut on 7 March 2012. - **Գ.**, էջ 346
- Պոհճալեան Քրիս, «Աւազարդեակի Աղջիկները» (վէպ) [Chris Bohjalian, "The Sandcastle Girls"], հրատ. «Տապլտէյ», Ա.Մ.Ն., միջակ չափի 300 էջ (անգլերէն): - **Ե.**, էջ 293
- Պողարեան Գրիգոր, «Յեղասպան թուրքը - Վկայութիւններ Քաղաւած՝ Հրաշքով Փրկուածներու Զրոյցներէն», տպ. «Շիրակ», Պէյրութ, 1973, միջակ չափի 208 էջ: - **Է.**, էջ 87
- Պուրսալեան Ա. Գ., «Մուսա Լերան Հերոսամարտը», տպ. «Արեւելք», Հալէպ, 1954, փոքր չափի 89 էջ: - **Ա.**, էջ 38
- Պօղոսեան Աղանի (գրի առաւ Ա. Ս.), «Արեան Չայնը», տպ. «Հայկ», Պէյրութ, 1948, փոքր չափի 76 էջ: - **Ա.**, էջ 25
- Պօյաճեան Յարութիւն, «Մուսա Տաղը Եւ Իմ Անձնական Յուշերս» [էջ 1-30] [Haroutun P. Boyadjian, "Musa Dagh and My Personal Memoirs"], հրատ. «Ռոզֆիր Փրէս», U.S.A., 1981, միջակ չափի 135 էջ (անգլերէն): - **Ա.**, էջ 128
- Ռագուպեան Եղուարդ, «Եղեռնաքաղ Որաներ», տպ. «Շիրակ», Պէյրութ, 1968, փոքր չափի 344 էջ: - **Ա.**, էջ 91
- Ռեմինկըն-Էպի Պլանչ Ի., «Թուրք Աւազակներու Գութին Չգուած» [Mrs. D. C. Eby (Blanche E. Remington-Eby) (Missionary to Turkey), "At the Mercy of Turkish Brigands"], հրատ. Պեթէլ, Նիւ Քարլիզը, Ohawto, 1922, միջակ չափի 285 էջ: - **Ժ.**, էջ 5
- Ռիկզ Հենրի Հ., «Ողբերգութեան Օրեր Հայաստանի Մէջ - Անձնական Փորձառութիւններ Խարբերողի Մէջ, 1915-1917» [Henry H. Riggs, "Days of Tragedy in Armenia - Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917"], հրատ. «Կոմիտաս» հիմնարկ, Էն Արաբը, Միջիկըն, 1997, մեծ չափի 220 էջ (անգլերէն): - **Բ.**, էջ 165
- Ս. Պալաթոն, «Վերջին Թոնդրակեցիներ», ինքնապատում վէպ, տպ. «Մշակ», Պէյրութ, Լիբանան, 1977, միջակ չափի 416 էջ: - **Զ.**, էջ 138
- Սազայեան Տորա, «Զմիւռնիա 1922 - Բժիշկ Կարապետ Խաչերեանի Օրագիրը», խմբագիր՝ Լաւորա Մանուկեան, հրատ. Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտի, տպ. «Նահապետ», Երեւան, 2005, միջակ չափի 224 էջ: - **Ա.**, էջ 292
- Սաղըրեան Սարգիս, «Կիսադարեան Յուշամատեան (1895-1945) - Ուղեորութիւն Մը Արգէտէն Տարոս», տպ. Մաթիկեան, Փարիզ, 1948, միջակ չափի 380 էջ: - **Ը.**, էջ 37

- Սաչեան Ասատուր (յուշեց՝ Հերոս), «Դրուագներ Հաճոյ Հերոսամարտէն Եւ Հերոսին Ողիսականը», գրեց՝ Արամ Ասպետ (պուրունգըշլացի (Եոզկատ) Մինաս Պետրոսեանի որդին), վերամշակեց եւ դաստորեց Միհրան Մ. Սէֆերեան, տպ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1961, փոքր չափի 324 էջ: - **Բ.**, էջ 28
- Սարաֆեան Գեորգ, «Եփրատից Ռիօ տէ լա Փլաթա (Ինքնակենսագրութիւն)», խմբագիր՝ Լաւրենթի Ա. Բարսեղեան, հրատ. Հ.Հ. Գ.Ա.Ա. «Գիտութիւն», Երեւան, 2002, փոքր չափի 272 էջ: [էջ 1-30] [Գիրքը 1998-ին Պուէնոս Այրէսի մէջ լոյս տեսած է սպաներէն]: - **Բ.**, էջ 221
- Սարգիսեան Խաչեր, «Եօթանասուն Տարիներու Յուշերս», տպ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1970, միջակ չափի 1142 էջ: - **Ա.**, էջ 101
- Սարգսեան Սկրտիչ, «Խաչուած Քաղաքը (Վէպ)», խմբագիր՝ Դաւիթ Սարգսեան, հրատ. «Հայաստան», Երեւան, 1996, փոքր չափի 188 էջ: - **Գ.**, էջ 133
- Սարեան Ներսէս Ս., «Պիտի Չմեռնիմ» [Nerses S. Sarian, "I Shall Not Die"], հրատ. "Օլիֆընըք", Մարշըլ Մորկընզ եւ Սքոթ Լիմիթըդ, Լոնտոն, 1967, միջակ չափի 176 էջ: - **Ը.**, էջ 122
- Սարհատեան Սիրաք, «Կեանքիս Յուշերից», հրատ. Հայկական ճարտարապետութիւնն ուսումնասիրող Կազմակերպութեան, Երեւան, 2007, մեծ չափի 304 էջ: - **Ե.**, էջ 167
- Սերոբեան Յակոբ Ա., «Եղեռնի Յուշերս», հրատարակութեան պատրաստեց Անդրանիկ Տազեան, հատորին հրատարակութիւնը ստանձնեցին Յակոբ Ա. Սերոբեանի թոռները, տպ. «Ֆօթօկրափիլ Բազլայեան», Պէյրութ, 2005, միջակ չափի 232 էջ: - **Բ.**, էջ 233
- Սելյոնբեան Թովմաս [բուն մականունով՝ Գարազաչեան], «Կիրասուն (Իմ Ծննդավայրս)», տպ. «Սահակ-Մեսրոպ», Գահիրէ, 1947, փոքր չափի 108 էջ: - **Գ.**, էջ 71
- Սիմոն Հայր Եսսենթ, «Մարտին - Հերոս Քաղաք, Իգնատիոս Մալոյեան - Նահատակ Եպիսկոպոս», ֆրանսերէնէ թարգմանեց Անդրանիկ վրդ. Կոանեան, հրատ. «Նահաման» հրատ., Դիւնի, 1991, միջակ չափի 210 էջ: - **Ը.**, էջ 204
- Սիմոնեան Երանուի, «Իմ Գողգոթաս», մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թիւ 3, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1960, միջակ չափի 52 էջ: - **Ա.**, էջ 73
- Սիսեռեան Հաճեթեան Սիրուն, «Սոֆիա», տպ. Համազգայինի «Լահէ Սէրեան», Պէյրութ, 2016, 140 էջ: - **Է.**, էջ 229



- Միտոնեան Գրիգոր, «Կեանքիս Գողգոթան (Յուշեր Մեծ Եղեռնէն)», գրի առաւ Պէտքրիս Խաչատուրեան, տպ. «Գարտաշեան», Պէյրութ, 1986, փոքր չափի 51 էջ: - Ա., էջ 150
- Միրմէնեան Գալուստ, «Տաճկահայ Զինուոր Եւ Զինուորականութիւնը», հրատ. «Համագայիւն»ի, Պէյրութ, 1967, 121 էջ: - Թ., էջ 162
- Միրմէլեան Օննիկ, «Կեանքիս Գուպարը Չութակիս Հետ», խմբարեց եւ հրատարակութեան պատրաստեց Անդրանիկ Տազետեան, Պէյրութ, 1988, միջակ չափի 119 էջ: - Բ., էջ 130
- Սնապեան Պ[օղոս] (գրի առաւ), «Մարկոս Սնապեանի Նուիրում Ալպոն», տպ. Համագայիւնի «Վահէ Մէքեան», Պէյրութ, 2003, միջակ չափի 32 էջ: - Զ., էջ 168
- Սուքիասեան Կարապետ Ս., «Հայրական Կտակ», տպ. «Արագ», Պէյրութ, 1987, փոքր չափի 96 էջ: - Ա., էջ 191
- Սվազեան Վերժինէ, «Հայոց Յեղասպանութիւն - Ականատես Վերապրողների Վկայութիւններ», հրատ. Հ.Հ. Գ.Ա.Ա. «Գիտութիւն», հովանաւոր՝ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա. Կաթողիկոսի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Երեւան, 2000, մեծ չափի 500 էջ: - Բ., էջ 170
- Ստեփանեան Գառնիկ, «Միճաւանջային Օրեր», մատենաշար «Զարթօնք» օրաթերթի թիւ 16, Պէյրութ, 1951, միջակ չափի 220 էջ: [Սոյն գիրքը ամբողջութեամբ, Երեւանի մէջ 2009-ին հրատարակուեցաւ, Գառնիկ Ստեփանեանի «Միճաւանջային Օրեր» գիրքին իբր առաջին մաս. տե՛ս էջ 265]: - Բ., էջ 21
- Ստեփանեան Գառնիկ, «Միճաւանջային Օրեր», խմբագրեց Արմէն Տէր Ստեփանեան, հրատ. Երեւանի Պետական Համալսարանի, Երեւան, 2009, միջակ չափի 590 էջ: - Բ., էջ 265
- Սրապեան Տոքթ. Յովհաննէս Յակոբ, «Թուրքիոյ Գեհեճէն Տարագրութիւն, Յուշը Նամականի», տպարանի անուն չէ նշուած, Պէյրութ, 2017, 96 էջ: - Է., էջ 232
- Վահէ Հայկ, «Խարբերդ Եւ Անոր Ոսկեղէն Դաշտը - Յուշամատեն Պատմական, Մշակութային Եւ Ազգագրական», Նիւ Եորք, 1959, մեծ չափի 1500 էջ: - Ա., էջ 57
- Վաճառեան Ն. [Յակոբ Թեճիրեան], «Տխուր Յուշեր», տպ. «Մշակ», Պէյրութ, 1970, փոքր չափի 80 էջ: - Ա., էջ 104
- Վարդանեան Ասքանազ, «Վանի Վերջին Նահանջը», հրատ. «Ամարաս», Երեւան, 2010, միջակ չափի 107 էջ: - Է., էջ 165
- Վարդանեան Ասքանազ, «Վանի Վերջին Նահանջը», խմբագիր՝

- Արթուր Անդրանիկեան, հրատ. «Ամարաս», Երեւան, 2010, փոքր չափի 108 էջ: - Գ., էջ 335
- Վարդումեան Հովիկ, «Երբ Մոռանաս, Կ'անիծեն Քեզ», տպ. «Էդիթ Պրինտ», 2013, Երեւան, փոքր չափի 72 էջ: - Ը., էջ 223
- Վարուժեան Լեւոն, «Հակիրճ Պատմութիւն», առանձնատիպ արտատպում «Հասկ» հայագիտական տարեգիրքի Նոր Շրջանի Դ.-Ե. տարիներու հատորէն, 1983-1984, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, մեծ չափի էջ 365-382: - Ա., էջ 145
- Վիքթոր Կարտոն (Կաքաւեան Վահրամ), «Կեանքի Կանաչ Արեւը», ֆրանսերէնէ թարգմանեց Աւետիս Եափուճեան, թերթին «Զարթօնք» օրաթերթի թիւ 53, Պէյրութ, 1964, միջակ չափի 216 էջ: - Ա., էջ 316
- Վիքթոր Կարտոն (Կաքաւեան Վահրամ), «Զմրուխտակիր Ասպետը», ֆրանսերէնէ թարգմանեց Աւետիս Եափուճեան, թերթին «Զարթօնք» օրաթերթի թիւ 57, Պէյրութ, 1965, միջակ չափի 562 էջ: - Ա., էջ 319
- Վիքթոր Կարտոն (Վահրամ Կաքաւեան), «Շիկակարմիր Յայտնութիւնը», [Gardon Victor, "L'apocalypse ecarlate"], editions Stock, Փարիզ, 2008, միջակ չափի էջ 667-1027 [Ա. տպագրութիւն՝ Calmann-Levy հրատարակչութիւն, 1970] (ֆրանսերէն): - Ա., էջ 323
- Տատրեան Վահրամ, «Դէպի Անապատ - Փրցում Էջեր Օրագրես», տպ. «Կոչնակ», Նիւ Եորք, 1945, 566 էջ: - Թ., էջ 84
- Տեփոյեան Պետրոս Յ., «Միւրան Տամատեան», «Զարթօնք» օրաթերթի թերթին, Պէյրութ, 1964, 240 էջ: - Թ., էջ 113
- Տէյվիս Լէսլի Էմըրսոն, «Սպանդի Նահանգը», թարգմանիչ եւ խմբագիր՝ Գրիգոր Ջանիկեան, հրատ. «Դալլ», Երեւան, 2001, փոքր չափի 368 էջ: - Դ., էջ 166
- Տէր Ալեքսանեան Ժագ, «Եփրատի Վրայ Երկինքը Սեւ Էր - Հայկական Ողբերգութեան», ֆրանսերէնէ արաբերէնի թարգմանեց Սիլվա Արպաշ, հրատ. «Սինտիպէտ Տպագրութեան եւ Արուեստի Հաստատութիւն», Տամասկոս, 1995, միջակ չափի 183 էջ (արաբերէն): - Բ., էջ 15
- Տէր Գուրգէնեան Ազնիւ, «Կեանքիս Սեւ Էջը...», մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թիւ 2, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1960, միջակ չափի 50 էջ: - Ա., էջ 65
- Տէր Խաչատուրեան Համագասպ, «Ապրելու Համար», հրատ. «Շիրակ», Պէյրութ, 2015, մեծ չափի 392 էջ: - Է., էջ 204



- Տեր Կարապետեան Յակոբ Ա., «Բանտ Բանտ - Հայոց Յեղասպանութենէն Վերապրողի Մը Ինքնակենսագրութիւնը», հրատ. Մարաշի Հայրենակցական Միութեան, Պէյրութ, 2015, տպ. Քեստէնեան, միջակ չափի 200 էջ: - Է., էջ 198
- Տեր Համազասպեան Յովհաննէս, «Էլմալուի (Գոնիայի) Հայերուն Գաղթականութեան Պատմութիւնը», հրատարակիչը չէ նշուած, գրքոյկը տպուած է Փարիզ 1959-ին, միջակ չափի 24 էջ: - Գ., էջ 39
- Տեր Մելքոնեան Մելքոն, «Կեանքի Եւ Մահուան Միջեւ», Բ. տպագրութիւն, տպ. «Մշակ», Պէյրութ, 1974, միջակ չափի 429 էջ [էջ 1-268]: - Գ., էջ 204
- Տեր Յակոբեան Տոքթ. Մովսէս, «Իրաքահայ Կեանքէն - Մուսուլ Հասնող Գաղթականութիւնը (1915-1918) Ընդելուզուած Գրիգոր Աագ Քահանայ Տեր Յակոբեանի Ինքնակենսագրութեան», Ա. հատոր, տպ. «Սեւան», Պէյրութ, 1981, միջակ չափի 174 էջ: - Ա., էջ 126
- Տեր Յովհաննէսեան Գրիգոր (աշխատասիրեց), Տոքթ. Միհրան Ներսէսեան (նախաձեռնեց), «Պատմագիրք Սիվրի-Հիսարի Հայոց», տպ. «Մշակ», Պէյրութ, 1965, միջակ չափի 688 էջ: - Զ., էջ 81
- Տեր Յովհաննէսեան Յովհաննէս, «Օրեր Որ Պիտի Չնոցուին (Յուշեր Ազգային Գործիչի Մը Կեանքէն)», տպ. Միսիթարեան Միաբանութեան - Ս. Ղազարի, Վենետիկ, 1974, միջակ չափի 290 էջ: - Զ., էջ 118
- Տեր Նահապետեան Ղեւոնդ Քինյ., «Մարաշի Տեր Ղեւոնդ Քահանայի Յուշերը», «Անտարես» հրատ., Երեւան, 2013, 464 էջ: - Թ., էջ 190
- Տեր Պարսամեան Եղիշէ Քինյ. (նախկին Առաջնորդական Փոխանորդ Տարօնոյ) (պատմեց), Միսակ Նալբանտեան, «Տարօնոյ Ինքնապաշտպանութիւնն Ու Ջարդը (1914-1915)», Ֆրեզնօ, 1920, փոքր չափի 172 էջ: - Գ., էջ 19
- Տեր Վարդանեան Յովսէփ (աշխատասիրեց), «Մարաշի Ջարդը 1920-ին Եւ Պատմական Համառօտ Ակնարկ Մը Իր Անցեալին Վրայ», հրատ. Մարաշի Հայրենակցական Միութեան, Հալէպ, 2010, [նախապէս՝ տպագրուած է Բիւզանդ Թոփալեանի «Արաքս» տպարանին մէջ, 1927], փոքր չափի 104 էջ: - Գ., էջ 285
- Տեր-Վարդանեան Յովսէփ, «Ինքիլլի-Այրանի Սպանողը (1916 - Մուր Մնացած էջ Մը Եղեռնէն)», մեկենաս՝ Գերաշնորհ Տեր Եղիշէ Ս. Եպս. Չիլինկիրեան, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1928, փոքր չափի 64 էջ: - Ը., էջ 30
- Տերանեան Մարտիրոս, «Հիստէրիկ», հրատ. «Պայքար», Պոսթըն,

- 1981, միջակ չափի էջեր. հայերէն բաժինը՝ 193 էջ, անգլերէնը՝ 130 էջ: Անգլերէնի բարգմանած է հեղինակի որդին՝ Դոկտ. Յակոբ Մարթին Տերանեանը, Վեր. Դոկտ. Հերըլտ Ա. Կ. Հաստեսանի օգնութեամբ: - Գ., էջ 274
- Տէրնց Երուանդ, «Ես Տեսայ Տեր Զօրի Դժոխքը...», տպ. «Սեւան», Պէյրութ, 1966, միջակ չափի 64 էջ: - Ա., էջ 87
- Տէօքմէնեան Մեսրոպ, «Արեան Հետքերով», մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թիւ 8, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1960, միջակ չափի 69 էջ: - Ա., էջ 75
- Տոքթորեան-Ուրրքմըն Յասմիկ, «Աստուծոյ Խօսքը՝ Թանկագին Կտակ» [Jasmine Doctorian Workman, "God's Word: My Precious Legacy"], 3-րդ հրատարակութիւն, տպագրութիւն եւ հրատարակութիւն «Տոքթորեան Փրոտաքընգ»ի, Գալիֆորնիա, 2013, միջակ չափի xv+223 էջ (անգլերէն): - Է., էջ 173
- Տօնապետեան Պ[ետրոս], «Չայն Տառապելոց», տպ. «Յակոբ Բ. Թիւրապեան», Փարիզ, 1922, մեծ չափի 500 էջ [2008-ին վերահրատարակուած է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան տպարանէն, Անթիլիաս]: - Գ., էջ 26
- Տօնիկեան Լեւոն, «Իմ Տեսածներս 1915-1924», տպ. «Տեր Յակոբեան», Փարիզ, 1933, միջակ չափի 116 էջ [Գիրքը նախապէս լոյս տեսած է «Յառաջ» թերթի 20 Սեպտեմբեր - 2 Նոյեմբեր 1933-ի համարներուն մէջ]: - Գ., էջ 63
- Փալամուտեան Յակոբ Յ., «Վերապրում (Յուշեր Եւ Տպարութիւններ)», տպ. «Տօնիկեան», Պէյրութ-Լոնտոն, 1987, մեծ չափի 206 էջ [էջ 1-26]: - Բ., էջ 127
- Փանիկեան Օննիկ, «Մահից Դէպի Կեանք», հրատ. «Հայաստան», Երեւան, 1965, միջակ չափի 336 էջ: - Գ., էջ 102
- Փանոսեան Սմբատ, «Որ Մրկաւ Էին Չատուած», մատենաշար «Անի» ամսագիրի թիւ 5, Պէյրութ, 1953, միջակ չափի 317 էջ [վէպը նախապէս հատուածաբար լոյս տեսած է Վահէ-Վահեանի խմբագրած «Անի» ամսագրի թիւերուն մէջ]: - Ա., էջ 33
- Փաշաճեան Սարգիս Գ., «Յուշամատեան Ռոտոսքոյի Հայերուն (1906-էն 1922)», Բ. եւ լրացեալ հրատարակութիւն, տպ. «Տօնիկեան», 1971, միջակ չափի 266 էջ: - Գ., էջ 173
- Փափազեան Աւետիս, «Հայերի Յեղասպանութիւնը Թուրք Քաղաքական Գործիչների Յուշագրութիւններում», հրատ. «Չանգակ-97», Երեւան, 2001, միջակ չափի 160 էջ: - Ա., էջ 246



- Փափագեան Սուրեն Ա., «Վերապրողի Մը Ողիսականը», հրատ. «Ամարաս», Երեւան, 2000, միջակ չափի 256 էջ: - **Գ., էջ 158**
- Փափագեան Սուրեն Ա., «Վերապրողի Մը Ողիսականը», խմբագիր՝ Գրիգոր Ջանիկեան, հրատ. «Ամարաս», Երեւան, 2009, փոքր չափի 256 էջ [էջ 1-165]: - **Բ., էջ 273**
- Փափագեան Տիգրան Ս., «Պատմութիւն Բալխովիտի», տպ. «Մշակ», Պէյրութ, 1963, միջակ չափի 224 էջ: - **Բ., էջ 41**
- Փափագեան Տիգրան Ս., «Պատմութիւն Բալու[ի] Հաւա Գիւղի», պատմողներ՝ Համբարձում Կարեան, Արամ եւ Արմենակ Փափագեաններ, տպ. «Մշակ», Պէյրութ, 1960, միջակ չափի 240 էջ: - **Ե., էջ 63**
- Փէշտիմալճեան Նուպար, «Հայկական Յեղասպանութիւնը Եւ Պատմութիւնը Նենգափոխողները», տպ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1996, փոքր չափի 123 էջ: - **Ձ., էջ 155**
- Փիրանեան Նազարէթ, «Խարբերողի Եղեռնը», տպ. «Պայքար», Պոսթըն, 1937, փոքր չափի 541 էջ: - **Ա., էջ 21**
- Փոլէն Մարսելա, «Աշխարհի Եզրը» [Marcella Polain (Vardivarian-Kirk, “The Edge of the World”), անգլերէնէ թարգմանեց Արամ Արսէնեան, տպ. «Լուսակն», Երեւան, 2014, միջակ չափի 320 էջ: - **Ը., էջ 229**
- Քասունի Ժանէթ, «Ուրիշ Գիծ Ունիմ», հատորը կազմեց եւ խմբագրեց Դոկտ. Երուանդ Քասունի, հրատարակութիւն Մ.Ա.Հ.Ա.Ե. Միութեան Հրատարակչական Գրասենեակի, տպ. “United Printers and Traders”, Պէյրութ, 2006, միջակ չափի 168 էջ: - **Գ., էջ 208**
- Քարլիէ Էմիլի, «Կոտորածների Մէջ», ֆրանսերէնէ թարգմանութիւնը՝ Լաուրա Մարկոսեանի, խմբագիր եւ մեկենաս՝ Ռազմիկ Մարկոսեան, հրատ. «Գրական Հայրենիք» ՓԲԸ («Հայաստան» հրատարակչութիւն), Երեւան, 2010, փոքր չափի 80 էջ: - **Ե., էջ 180**
- Քեշիշեան Զօրիկ, «Մահապարտների Պարը», հրատ. «Վան Արեւան», Երեւան, 2006, փոքր չափի 194 էջ: - **Ձ., էջ 184**
- Քեշիշեան Զօրիկ, «Ֆիտայիներ», խմբագիր Սերկէյ Վարդանեան, տպ. «ՎՄՎ Պրինտ», Երեւան, 2014, փոքր չափի 96 էջ: - **Ը., էջ 235**
- Քեշիշեան Կարապետ, «Վերջիշումներ Կեանքի Մը Էջերէն», տպ. «Շիրակ», Պէյրութ, 1954, փոքր չափի 224 էջ: - **Ա., էջ 42**
- Քեշիշեան Սիմա, «Յուշեր Հայկական Ջարդերէն», հեղինակային հրատարակութիւն, Պէյրութ, 2005, միջակ չափի 260 էջ (արաբերէն): - **Ա., էջ 301**
- Քեշիշեան Սիմա, «Թիւ 570 Գոզնոցը», տպ. «Փոմիկրաիւր Փրին-

- քինկ Համոզ», Պէյրութ, 2009, փոքր չափի 96 էջ (արաբերէն): - **Բ., էջ 276**
- Քէֆէլեան Յարութիւն Ա., «Աշխարհադաշտ (Եղեռնի Դրուագներ Անդրեսի Եւ Շրջաններու) Էնտիրես, Սու-Շէիքի», խմբագրեց Ս[արգիս] Բախտիկեան [հետագային՝ Ներսէս Արք. Բախտիկեան], տպ. «Արագ», Պէյրութ-Փարիզ, 1937, փոքր չափի 100 էջ: - **Բ., էջ 11**
- Քիլեճեան Սեդա (կազմող), «Վերապրողները Կը Վկայեն», տպ. Համազգայինի «Վահէ Սէթեան», Պէյրութ, 2005, փոքր չափի 125 էջ: - **Ա., էջ 265**
- Քիւնցլէր Եաքոպ, «Չուիցերիացի Հայասեր - Իր Գործունէութեան 40-ամեակին Առթիւ», տպ. «Ռոքոս», Պէյրութ-Հալէպ, 1946, միջակ չափի 214 էջ [էջ 57-110]: - **Ա., էջ 22**
- Քիւրքճեան Յարութիւն (խմբագիր), «Թեհիլրեան Արդարահատոյցը», հրատ. Հ. Յ. Դաշնակցութեան, տպ. Համազգայինի «Վահէ Սէթեան», Պէյրութ, 1981, միջակ չափի 424 էջ: - **Գ., էջ 99**
- Քոչեան Երուանդ, «Հողը Փլաւ Մեր Գլխուն (Էջեր Հայաջինջ Սարսափներէն)», տպ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1986, միջակ չափի 344 էջ [1938-ին Փարիզի «Յառաջ» թերթին մէջ հրատարակուած է] [էջ 1-225]: - **Բ., էջ 112**
- Քուարչ Գոնսալօ, «Հայկական Տոհմաճարը», սպաներէնէ թարգմանեց Մերի Սուրիասեան, հրատ. Հայաստանի Գրողներու Միութեան, Երեւան, 2005, միջակ չափի 400 էջ: - **Ա., էջ 267**
- Օհանջանեան Արտեմ, «Հայաստան 1915, Աւստրո-Հունգարական Դիւանագիտական Ձեկուցագիրները Կը Հաստատեն Հայոց Յեղասպանութեան Փաստը» [“Armenia 1915, Austro-Hungarian Diplomatic Reports Prove the Genocide”], հրատ. «Բաւիղ», Երեւան, 2011, 322 էջ (անգլերէն): - **Ժ., էջ 115**
- Օսեան Երուանդ, «Անիծեալ Տարիներ. 1914-1919 (Անձնական Յիշատակներ)», Բ. հրատարակութիւն, Հայոց Տառերի Գիտի 1600-ամեակի մատենաշար թիւ 6, Թեհրան, 2005, փոքր չափի 479 էջ: - **Ա., էջ 303**
- Ֆապրիքաճեան Լեւոն Ա., «Կարաւանը Մահուան Դանապարհին», տպ. «Ալթափրես», Պէյրութ, 1985, միջակ չափի 182 էջ: - **Բ., էջ 97**
- Ֆիրալիխեր Հայրիխ, «Հայաստանը 1915-ին», լոյս տեսած Պերլին 1930-ին, գերմաներէնէ հայերէնի թարգմանած է Յունան Դուկասեան, հրատ. Երեւանի Պետական Համալսարանի, 2000, 112 էջ: - **Թ., էջ 27**



## ՑԱՆԿԵՐ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

- Աբիլյա 226  
Ալարմանի Ռոզալյա Հասսուն (արաբական թերթի հայ արտոնատեր, Լոնտոն) 168  
Ալի Ղալիփ պէյ Եւնէն (Ջէյթունի կառավարիչ) 113  
Ահարոնեան Գերսամ (ազգային գործիչ, պատմաբան) 234  
Աղաճան (գիտապետ Միրոյի եղբայրը) 182, 183  
Աղպաշեան Յովհաննէս (յուզագրող ականատես վկայ, իրանահայ մտաւորական) 234  
Աճէմեան Խորէն Ա. Քինյ. (յուզագրող ականատես վկայ) 199, 234  
Անդրանիկեան Արթուր (հայրենի գրականագէտ) 236  
Անդրէասեան Վազգէն (յուզագրող ականատես վկայ) 234  
Անշէն Կարօտունի (յուզագրող ականատես վկայ) 234  
Անտոնեան Արամ (յուզագրող ականատես վկայ, ազգային գործիչ) 54  
Անտրէ (Մարաշի ֆրանսացի կառավարիչ) 50  
Ապտիլ Համիտ Բ. 7, 37, 123-125, 128, 129, 131, 142, 167, 168, 179, 184-187, 194, 200, 205, 213, 216, 222, 224, 225, 226  
Ատալեան Ռուբէն Փոլ (պատմաբան) 189  
Արամ Ատրունի («Յառաջ» թերթի արտոնատեր) 73  
Արամ Հայկազ 234  
Արմէն Անոյշ (գրող, յուզագրող ականատես վկայ) 234  
Արմէն Դարեան (լիբանանահայ գրող) 234  
Արսէն Կիտուր (ազգային գործիչ, յուզագրող ականատես վկայ) 234  
Աքչամ Թաներ (հայանպաստ թուրք պատմաբան) 99, 228, 229  
Բալասանեան Գեղամ (ազգային գործիչ) 73  
Բախտիկեան Ներսէս Արք. (յուզագրող ականատես վկայ) 234  
Բանեան Գառնիկ (յուզագրող ականատես վկայ) 234  
Բարսեղեան Յովհաննէս (Հայկական Տեղանուններու համայնագիտարանի համահեղինակ) 74, 89, 98  
Գաբիկեան Կարապետ (յուզագրող ականատես վկայ) 234  
Գազանճեան Շուշան (Աբրահամ Յարթունեանի կինը) 40  
Գահուճեան Եղիա (յուզագրող ականատես վկայ) 234  
Գույումճեան Յակոբ (գրող, յուզագրող ականատես վկայ) 234

- Գրիգոր Զօհրապ 96  
Գրիգորեան Էտուարտ (քանստեր) 235  
Գրքեաշարեան Պետրոս (հանրնցի երիտասարդ) 16, 33  
Դոնգուլով Սավա (Պոլխարեստի Խորհրդային դեսպանատան հայազգի հիւպատոս) 156  
Դրօ (Դրաստամատ Կանայեան) 158  
Եազըճեան Գեորգ (պատմաբան, ազգային գործիչ) 235  
Եաքով (Գերմանիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան պետական քարտուղար) 53  
Եորտանեան Ռուզան Պորիսի (թարգմանիչ) 21, 52, 100, 111, 119, 120  
Եսայեան Չապէլ 126, 234  
Եսայի (Սուրբ Գրային մարգարէ) 3, 81  
Երուանդ Տէրենց (յուզագրող ականատես վկայ, գրագէտ) 234  
Զիա Կէօքալփի (թուրք փիլիսոփայ) 228, 229  
Զիհնի փաշա (Ապտիլ Համիտի օգնականներէն) 186  
Զիմերման Արթուր (Կայսերական Գերմանիոյ արտաքին գործերու փոխնախարար, յետագային նախարար) 100, 102  
Զինովիէ (Կ. Պոլսոյ մէջ Ռուսիոյ դեսպան) 199  
Զոմմեր Էռնսթ (գերմանացի պատմաբան) 55, 58, 63

- Էհման Եոհաննէս (Մեզիքի Գերմանական որբանոցի տնօրէն եւ միսիոնար) 62, 65-68  
Էնվեր պէյ (Հանրն մտած թուրք սպայ) 23, 25, 29  
Էնվեր փաշա (Իթքիհատական եռապետութեան անդամ, հայոց դահիճներէն) 7, 14, 64, 134, 136, 146, 149, 150, 151  
Էպի Պլանշ Ի. Ռեմինկթրն (ամերիկացի միսիոնարութիւնի ականատես վկայ յուզագրող) 5-8, 13, 14, 16, 17, 19, 22, 24, 26, 29-34  
Էպի Տանիէլ Ս. (ամերիկացի միսիոնար, Պլանշի ամուսինը) 5  
Էտիեմ փաշա (Բաղէշի կառավարիչ) 182  
Էտուրտ Անգլիոյ թագաւոր 123  
Էքարտ Ֆրանց (գորգի գործարանի գերմանացի տնօրէն-Եդեսիա) 105  
Թաթուլեան Գրիգոր (յուզագրող ականատես վկայ) 234  
Թալաթ փաշա (Իթքիհատական եռապետութեան անդամ, հայոց դահիճներէն) 7, 14, 44, 54, 87, 125, 136, 146, 150, 160, 230  
Թայլոր Էտմընտ (պատմաբան) 122, 123  
Թաւոզճեան Ներսէս Ա. Քինյ. 234  
Թեիլիբեան Սողոմոն 160  
Թերզեան Պերճ (Հ.Բ.Ը.Մ.ի նախկին ատենապետ - Գահիթէ) 164-166  
Թիլիմանեան Լեւոն (յուզագրող ականատես վկայ) 235



Թորանեան Թորոս (մտաւորական, գրող) 234, 241  
 Թորլաքեան Միսաք 159-161  
 Թորոսեան Սարգիս (օսմանեան բանակի հարիւրապետ, յուշագրող հեղինակ) 31, 142, 178  
 Թութխալեան Լիլիթ (թարգմանիչ) 31, 142, 178  
 Ժամկոչեան Բենիամին (յուշագրող ականատես վկայ, մանկավարժ) 234  
 Ժորէս Ժան (Ֆրանսական ընկերվարական կուսակցութեան ղեկավար) 210  
 Իմամ Մուհամմէտ Ռիֆաաթ (Եգիպտոսի Տամանիուր Համալսարանի նորագոյն եւ ժամանակակից պատմութեան դասախօս) 163, 164, 167, 167, 168, 197  
 Իսկահատեան Յարութիւն 2, 4, 227, 231-235  
 Իսմայալը Քենալ փաշայի (Ֆրնտըրնազի հայանպաստ կառավարիչ) 43-45  
 Լեւոն Չ. Թագաւոր Կիլիկիոյ 116  
 Լեւոն Չոհրապ (ազգային մը) 161  
 Լեփսիուս Եոհաննէս (գերմանացի հայանպաստ պատմաբան) 58, 62-64  
 Լէյքրոտ Օսթըն Հենրի (Կ. Պոլսոյ մէջ Բրիտանիոյ դեսպան) 172  
 Լուսեր (յուշագրող ականատես վկայ) 234  
 Խալիլ Մենթէշէ (իթթիհատական ղեկավարներէն) 229

Խորեն Ա. Տփղիսեցի (Ամենայն հայոց հայրապետ) 199  
 Խրիմեան Հայրիկ (Մկրտիչ Հայրապետ Խրիմեան) 199  
 Ծառուկեան Անդրանիկ 234  
 Ծոցիկեան Սարգիս (յուշագրող ականատես վկայ) 234  
 Կալիցին Սեկիւմիչ (Կովկասի փոխարքայ) 200, 201  
 Կաքաւեան Վահրամ (Վիքթոր Կարտոն) (վիպագիր, յուշագրող ականատես վկայ) 234  
 Կեօրկիզեան Արսէն (յուշագրող ականատես վկայ) 235  
 Կիլիլուար (առեւանգուած ու տառապած աղջիկ) 184, 185  
 Կոլոթեան Միսաք (կրթական գործիչ) 73  
 Կոլցին Քոլմար Ֆրայիեր վոն տեր (Օսմանեան բանակին գերմանացի ծառայող հազարապետ) 123  
 Կուսթ Զիգրիտ (Վոլֆկանկի տիկինը) 55  
 Կուսթ Վոլֆկանկ (գերմանացի լրագրող եւ պատմաբան) 51-53, 55-57, 68, 100, 101, 103, 108, 111  
 Հալիտէ Էտիպ (թրքական ծածկանունով ծպտուած հրեայ-սիոնիստ գրագիտուի) 228  
 Հայտար փաշա (Մարաշի մութասարիֆ) 61  
 Հասան Ֆահմի (օսմանեան դատական մարմնի մեծաւոր) 191  
 Հերրիս Ռենտըլ (անգլիացի միս-

իոնար հայասէր փրօֆ. բժիշկ) 40  
 Հիւրըթ (թրքակից) 194  
 Հիւսէյն Հիլմի փաշա 65  
 Հիւսէյն պէյ (Ֆախրի փաշայի օգնական) 41  
 Հմայեակ Արք. (Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարք) 133  
 Հոլթ Հենրի (ամերիկացի հրատարակիչ) 227  
 Հոլշթայն Վալթեր (Մուսուլի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս) 108, 109  
 Հոֆման Ֆէօլքերզամպ Հերման (Ադրեսանտրէթի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս) 56, 57  
 Ղազար Չարրզ (հեղինակած է յուշագիրքին մը՝ «Մարգպետը (Լուսաւոր Էջեր 1914-1918 Շրջանին)») 72, 73, 234  
 Ղուկասեան Յունան (թարգմանիչ) 223  
 Ռասօ պէյ (Մուսայի եղբայրը) 180, 181  
 Ռելալ պէյ (Հալէպի կուսակալ) 94  
 Ռենալ փաշա (Իթթիհատական եռապետութեան անդամ, հայոց դահիճներէն) 7, 44, 54, 125, 136  
 Ռեպեճեան Սարգիս (Հաճընի հերոսամարտի ղեկավարներէն) 19  
 Ռեւատ պէյ (Տոդան պէյի օգնական սպան) 24  
 Ռէքրպսըն Մարիա (հայութեան նուիրուած դանիացի միսիոնարուի) 234

Ռիզմեճեան Վիզէն (Գահիրէի Հ. Բ.Ը.Մ.ի Վարչութեան ատենապետ տոքթ.) 164, 179, 191, 197  
 Մազհար պէյ (թուրք ոճրագործ) 186, 187  
 Մականեան Ազնի (Նշանի կինը) 157  
 Մականեան Նշան (հայ ազգային) 157  
 Մահմուտ Շեքթէ (Մակեդոնիայի թուրք կառավարիչ) 122, 124  
 Մանուկեան Յակոբ (լիբանանահայ գրող) 235  
 Մանուկեան Վեր. Միսակ 234  
 Մատթէոս Էֆենտի (Հաճընի ամերիկեան միսիոնարութեան շէնքին պահակներէն) 20  
 Մարկարթ (Միգաս Էֆենտիին տիկինը) 11  
 Մարութեան Յարութիւն (պատմաբան, ազգագրագէտ, Հայոց Ցեղասպանութեան ինստիտուտի տնօրէն) 236  
 Մելիք-Բախշեանի Ստեփան (Հայկական Տեղանուններու համանգիտարանի համահեղինակ) 74, 89, 98  
 Մելիքեան Յարութիւն (Մեղրակի նահատակ եղբայրը) 155  
 Մելիքեան Մաթենիկ (Մեղրակի քոյրը) 155  
 Մելիքեան Մեղրակ (Վարուժան Ռսկանեանի մայրական մեծ հայրը) 154, 155  
 Մեհմէտ Ռէշիտ փաշայի (Տիգրանակերտի կուսակալը-ճանչցուած իբրեւ Տիգրանակերտի դահիճը) 159



Մերիլ (միսիոնար) 47  
 Միլնր Լորտ Ալֆրեդ (սիոնիստ դիւանագէտ) 147  
 Միկուշ (գերմանացի հազարապետ) 98  
 Միհրան Էֆենտի (հրամանատար Օղլուքեանի օգնականը) 25, 27  
 Միհրան Տամատեան (ազգային գործիչ) 235  
 Մինախորեան Վահան (յուզագրող ականատես վկայ) 234  
 Մինաս Էֆենտի (Հանրնի Ամերիկեան Միսիոնարութեան Որբանոցի պահակներէն) 10-13, 16, 30, 33  
 Մինասեան Էտիկ (հայրենի պատմաբան) 182-185  
 Միաքեան Շաւարշ 160  
 Միրզա պէկ (քիւրտ առաջակապետ) 182  
 Միրօ (Ղարս գիւղի գիւղապետ) 182, 183, 185  
 Մորդման (Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպանատան ծառայող) 87, 88  
 Մորկընթաու Հենրի (Ա.Մ.Ն.-ի Կ. Պոլսոյ դեսպան) 30, 36-39, 44, 53, 63, 109, 135  
 Մուհամմէտ (հանրնցի քիւրտ որդայ) 22, 23  
 Մումբազ պէյ (Հայտար փաշայի յաջորդը իբրեւ Մարաշի մութասարիֆ) 61  
 Մուննի պէյ (իթթիհատական) 225  
 Մուսա պէկ (քիւրտ բռնատէր) 179-184  
 Մուսթաֆա Քեմալ (Աթաթիւրք) 20, 26, 32, 50, 125, 131

Մուրատեան Սամուէլ (հայրենի գրականագէտ) 233  
 Մսրըլեան Զաւէն (լիբանանահայ պատմաբան, մանկավարժ) 235  
 Մսրըլեան Սկրտիշ (յուզագրող ականատես վկայ) 234  
 Յակոբեան Թադէոս (Հայկական Տեղանուններու համայնագիտարանի համահեղինակ) 74, 89, 98  
 Յարթունեան Աբրահամ (ականատես վկայ) 35, 36, 38-41, 44-50  
 Յարթունեան Ալպեռ (Աբրահամի երէց որդին) 49  
 Յարթունեանի Վարդան (ականատես վկայ՝ Աբրահամի որդին, յուզագիրքի հեղինակ) 35, 36  
 Յովհաննէսեան Տէր Արսէն (Մարաշի քահանաներէն) 43  
 Յովսէփ Եունան (անգլիական բարեսիրական միութեան պաշտօնեայ) 191  
 Յուսէփեան Տոպքին Մարժորի (պատմաբան) 38  
 Նազգաշեան Տոքթ. Աւետիս (յուզագրող ականատես վկայ, գրագէտ) 234  
 Ներոն 226  
 Ներսէս Պետրոս ԺԹ. (հայ Կաթողիկէ պատրիարք) 236  
 Նիքոլա Բ. Կայսր Ռուսիոյ 123, 216  
 Նորաշխարհեան Նազարէթ չաուշ (Զէյթունի ապստամբութեան ղեկավարներէն) 42

Նորաշխարհեան Լեւոն (յուզագրող ականատես վկայ) 234  
 Նորատունկեան Գաբրիէլ (նախաքան Ա. Համաշխարհային պատերազմը Օսմանեան Պետութեան արտաքին գործերու նախարար) 160  
 Նորատունկեան Միքայէլ (Գաբրիէլի եղբայրը) 161, 162  
 Նուրէտտին (Մուսուլի բուրք կառավարիչը) 12  
 Շահանդուխտ (լիբանանահայ գրող) 235  
 Շաւարշ Նարդունի (գրագէտ) 235  
 Շաւարշան (յուզագրող ականատես վկայ) 234  
 Շեփըրտ (ամերիկացի միսիոնար) 40  
 Շէյքանեան Միսնն (Ռսկանեանց ազգականը) 157  
 Շէօփներ-Ռիֆթեր Մաքս Էրվին ֆոն (Կարինի մէջ Գերմանիոյ դիւանագիտական ներկայացուցիչ, փոխսիրապատու) 69-72, 74-77, 81, 82  
 Շիրակեան Արշաւիր 160  
 Շիրինեան Ներսէս (յուզագրող ականատես վկայ) 234  
 Շիֆ Դէյքըպ (սիոնիստ գործակալ) 147  
 Շուխարոթ («Արեւելքի Մէջ Յանուն Քրիստոնէական Բարեսիրութեան» միութեան ղեկավար - Մայնի Ֆրանքֆուրթ, Գերմանիա) 78  
 Ռսկանեան Կարապետ (Վարուժանի մեծ հայրը) 154

Ռսկանեան Վարուժան (Ռումանահայ պետական-քաղաքական եւ ազգային գործիչ) 153-162  
 Ռսկերիչեան, Մաշթոց Քինյ. (յուզագրող ականատես վկայ) 234  
 Չաուշեպօ Նիքոլայ 159  
 Չելեպեան Անդրանիկ (պատմագիրքերու հեղինակ) 207, 208  
 Չըրչիլ Ռիմսփըն 140, 141, 145, 146  
 Չոլաքեան Արամ չաուշ (Զէյթունի ղեկավարներէն) 46  
 Չոլաքեան եղբայրներ (Զէյթունի ապստամբութեան ղեկավարներ) 41, 43  
 Պալապանեան Հայկ (հանրնցի նահատակ կոռուղ) 28  
 Պալաքեան Գրիգորիս Ծ. Վրդ. (յուզագրող ականատես վկայ) 234  
 Պալաքեան Փիթր (ամերիկահայ գրող, յուզագրող) 234  
 Պաուեր Օթթօ (1881-1938) (Գերմանական Աւստրիոյ Հանրապետութեան արտաքին գործոց առաջին նախարար) 117  
 Պապանանօ (Կովկասի մեծահարուստ հայերէն) 215  
 Պապայահօ Ալքարազի (Կովկասի մեծահարուստ իսլամներէն) 215, 216  
 Պապայեան Երուանդ (գրող, մանկավարժ) 235  
 Պաքիր փաշա (Վալընթայն Պէյքըր, 1827-1887, թրքամէտ անգլիացի զինուորական) 172, 176



Պերման-Հովկեյին Թեոպալտ ֆոն (Գերմանիոյ ռայխսպանց-լեր (վարչապետ)) 59, 62, 78, 79, 85, 94, 104

Պէպօ Սիմոնեան (լիբանանահայ գրող) 234

Պիիլ Վոլֆտիթեր (Wolfdieter Bihl) (Վիեննայի Համալսարանի դասախօս, պատմաբան դոկտ. փրոֆ.) 116

Պիպեր Քայար (ֆրանսացի մտատրական) 210

Պիլկէ Էօժեն (Ատանայի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս) 89-91, 93

Պիքընըն ճորճ (անգլիացի սիոնիստ դիւանագէտ) 147

Պլանք Քարլ (գերմանացի միսիոնար) 62, 78-80, 82-85, 110-114

Պոռժեցքի Քոնսթանթի (Մուսթաֆա Ճելալետտին փաշա կեղծանունով լեհ հրեայ-սիոնիստ) 228

Պրիսանսիէ Ֆրանսիս (ֆրանսացի մտատրական) 210

Չազօ (Մուսայի եղբայրը) 181

Չանիկեան Գրիգոր (գրող) 235

Ռէօսսլեր Վալթեր (Հալէպի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս) 53, 59-62, 78-81, 83, 84, 94-98, 104, 110, 114

Ռըսթոմ փաշա (Լոնտոնի մէջ Օսմանեան Պետութեան դեսպան) 181

Ռոհներ Պէաթրիս (միսիոնարուհի) 114

Ռոչիլտ (սիոնիստ դրամա-

տնային գործակալ) 147

Ս. Պալաթոն(յուշագրող ականատես վկայ) 234

Սաատէթեան Սմբատ սրբազան (Կարինի առաջնորդ) 72, 73

Սանթրեան Վանիկ (լրագրող) 235

Սանտերս Լիման ֆոն (գերմանացի գորավար) 141, 146

Սաչեան Յովհաննէս (հաճընցի քաջ կռուող երիտասարդ) 23, 24

Սապաթայ Սեվի (թրքացած հրեայ) 122

Սապահետտին պէյ (Ապտիւլ Համիտ-ի ազգականներէն) 226

Սապիթ Ճեմալ Սաղըրօղլու (Խարբերդի կառավարիչը) 68

Սենտըրզ (ամերիկացի միսիոնար) 39

Սէլեան Սարգիս (թարգմանիչ) 153, 154

Սիրունի (գրագէտ) 156

Սիւլէյման պէյ (Ֆախրի փաշայի օգնական) 40

Սվազլեան Վերժինէ (ցեղասպանագէտ) 234

Ստեփանեան Գառնիկ (յուշագրող ականատես վկայ) 234

Ստեփանեան Ստեփան (ազգային գործիչ) 73

Սփիքըր (գերմանացի միսիոնար) 44

Վահան (մարաշցի ազգային) 50

Վահէ Հայկ 234

Վամպերի Արմինիուս (հունգարացի հրեայ սիոնիստ) 228

Վանկենհայն Հանս ֆոն (Կ. Պոլ-

սոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան) 56, 57, 60, 63, 64, 66, 69, 73-78, 82, 83, 85-89, 93, 100, 102, 108, 109, 135

Վարդգէս 96

Վերնէր Ֆրանց ֆոն (Մուրատ Էֆէնտի կեղծանունով աստրիացի հրեայ-սիոնիստ) 228

Վիլիելմ Բ. Կայսր (Գերմանիա) 79, 134, 135, 221

Վոսմեան (Վանի հայ պատգամատր) 69, 70

Տաշքով Վորոնցով (Կովկասի կառավարիչ փոխարքայ) 215, 220

Տատրեան Վահագն (ցեղասպանագէտ պատմաբան) 101

Տէր Ալեքսանեան Ժազ (յուշագիրքի հեղինակ) 51, 119

Տէր Խաչատուրեան վրդ. (Հաճընի առաջնորդ) 17

Տէր Կարապետեան Գեղամ (Կիլիկիայի ամուսինը) 184

Տէր Յակոբեան Մովսէս (յուշագրող ականատես վկայ) 234

Տէր Պետրոսեան Տէր Սահակ (Մարաշի քահանաներէն) 43

Տէր-Եղիայեան Զաւէն Արք. (Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարք) 65, 88

Տէր-Խորէնեան Պսակ Ծայրագոյն Վարդապետ (Խարբերդի թեմի առաջնորդ) 73

Տէրտէրեան Գասպար (լիբանանահայ իրաւաբան, մտատրական) 228, 230

Տիլոն Էմիլ Ճոզըֆ (իրլանտացի քրթակից) 188

Տողան պէյ (Կիլիկիոյ քեմալական ոյժերու հրամանատար) 24-27

Տոպէլեր Բ. Յոն (Հարունիէ աւանի գերմանական որբանոցի տնօրէնը) 89-93

Փալավիչիմի (Աստրօ-Հունգարիոյ Կ. Պոլսոյ դեսպանը) 126, 127, 130, 133, 136, 149, 150

Փափա Քիւնցլեր (Եագոպ Քիւնցլեր - հայանպաստ գործունէութիւն տարած զոյցերիցի միսիոնար) 104

Փիլոս-Մարալ («Յառաջ» թերթի խմբագիր) 73

Փոմեանքովսկի Ժոզեֆ (Աստրօ-Հունգարիոյ Օսմանեան Պետութեան մէջ փոխ ծովակալ) 149

Քահէօն Լէօն (ֆրանսացի հրեայ-սիոնիստ) 228

Քերենսկի (ռուսական փետրուարեան յեղափոխութեան ղեկավար) 146

Քէլէկեան (Կ. Պոլսոյ Հայ կաթողիկէ առաջնորդ) 133

Քէյ (անգլիացի վերլուծաբան) 146

Քէշիշեան Վարդի (հայրենի բանասիրուհի) 233

Քէօսէեան Երուանդ (ազգային գործիչ) 73

Քըլըն Ալի փաշա (ոճրագործ, Մարաշի շրջանի քեմալական պատասխանատու) 50

Քիզ Ռոճըր (բրիտանական բանակի ականահաւաք ջոկատի հրամանատար) 141



Քիեզեր Հանս Լուքաս (գերմանացի պատմաբան) 101  
 Քլաուս (գերմանացի սպայ) 46  
 Քլեմանսո (ֆրանսացի մտաւորական) 210  
 Քոնհեն Ալպրոբ (Թերին Ալի կեղծանունով գերմանահպատակ հրեայ-սիոնիստ) 228  
 Քոչարեան Ժիրայր (պատմաբան, դասախօս) 236  
 Քուչուպաշը Էսրէֆ (իթթիհատական պատասխանատու) 230

Օգանեան Անդրանիկ 19, 129, 185, 203-205, 207, 208, 213, 226, 234

Օհաննէս չաուշ (Էնվեր փաշայի կեանքը ազատողը) 64

Օհանջանեան Արտեմ (պատմաբան դասախօս, Վիեննա) 115, 116, 118, 121-126, 128, 131, 132, 135, 139, 142, 144-146, 148, 150

Օղլուքեան (Հաճրնի զինեալ հայոց հրամանատար) 25, 27, 28

Օտեան Երուանդ (երգիծաբան, յուշագրող ականատես վկայ) 234

Օրմանեան Մաղաքիա արք. 199

Օփենհայմ Մաքս ֆոն (գերմանացի տխրահռչակ դիւանագետ) 135

Ֆախրի փաշա (թուրք հրամանատար հազարապետ) 41, 42, 61

Ֆիրպիլիսեր Հայնրիխ (ականատես վկայ գերմանացի վերլուծաբան) 223, 225

Ֆիցմորիս (Կ. Պոլսոյ բրիտանական դեսպանատան գլխաւոր թարգման) 132

Ֆուլրը (ամերիկացի միսիոնար բժիշկ) 40

Ֆրանս Անատոլ (ֆրանսացի մտաւորական) 210

## ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆՅ, ՏՊԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Ազրալէյճան 143, 199, 214  
 Ալապաշ 89  
 Ալեմտաղ (Պոլսոյ թաղամասերէն) 54  
 Ալպիստան 46, 88  
 Ակն (Էկին) 66, 187, 188  
 Ալեքսանդրապոլ 196, 200  
 Աղեքսանդրիա 194  
 Աղեքսանտրէթ 56, 94  
 Աղուր լեր (լեր Մարաշի մօտ) 44  
 Ա.Մ.Ն. 5, 44, 208  
 Ամանոսի լեռներ 46, 47  
 Ամասիա 233  
 Ամերիկա 14, 34, 53, 63, 99, 109, 194, 212  
 Այնթապ 39-41, 47, 50, 233  
 Այնթապի Կեղրոնական Թուրքիոյ Գոլէճը 39  
 Անատոլու 216  
 Անգարա 232  
 Անգլիա 103, 135, 142-144, 146, 168, 172, 175, 176, 178, 181, 191-194, 203, 216  
 Անդրկովկաս 143  
 Անթիլիաս 231  
 Անտիոք 94  
 Առգավանք (գիղ) 182  
 Ատաբազար 233  
 Ատանա 17, 160  
 Ատրեաման 107  
 Արար-Բունար 105  
 Արաբկիր 66, 233  
 Արեւելեան Անատոլու 58, 131-133, 194

Արեւմտեան Անատոլուի 54, 194  
 Աստրիա 115, 122, 127, 138, 140, 145, 148  
 Աստրո-Հունգարիոյ 7, 30, 31, 64, 115, 116, 118, 121, 125-127, 129-132, 136, 143, 149  
 Աֆիոն Գարահիսար 233

Բաբերդ 233  
 Բալահովիտ 233  
 Բալու 232  
 Բաղէշ (Պիթիս) 73, 95, 175, 180, 182, 184, 185, 194, 233  
 Բասենի դաշտ 74, 75  
 Բարձր Հայք 74, 233  
 Բիւթանիա 233  
 Բոնաշէն լեռներ 183

Գահիրէ 138, 139, 163-165, 167, 170, 174, 176, 179, 185, 190, 191, 196, 197, 204, 209, 213, 218, 222  
 Գայլըլուր 233  
 Գարթալ (Պոլսոյ թաղամասերէն) 54  
 Գերմանիա 44, 52, 55, 69, 71, 72, 76, 77, 85, 86, 90, 92, 96, 97, 101-104, 108, 110, 120, 121, 131, 134, 135, 138, 143, 149, 159, 175, 193  
 Գողթն 233  
 Գոնիա 80, 84, 89, 150, 233

Դամասկոս 135, 224



Գերջան 74, 75, 233  
 Գրունիկ 233  
 «Դորիս» բրիտանական յաժա  
 նաւ 56

Եաղպասան (գիւղ Հաճընի մօտ)  
 20  
 Եգէական ծով 232  
 Եգիպտոս 14, 26, 31, 132, 139,  
 164, 173, 174, 232  
 Եգիպտոսի Տամանհոր Համալ-  
 սարան (Գահիրէ) 164, 197  
 Եդեսիա 96, 105, 233  
 Եոզկատ 233  
 Երեւան 1, 7, 31, 51, 74, 89, 98,  
 111, 115, 119, 122, 127, 138,  
 140, 142, 144, 148, 153-155,  
 157, 178, 214, 223, 231, 236  
 Երզնկա 73, 233  
 Երէպարան 18  
 Երոպա 177, 181  
 Եփրատ 51, 89, 94, 119

Չաքար (գիւղ Կարինի մօտ) 154,  
 155  
 Չէյթուն 41, 42, 50, 53, 59-61, 78,  
 80, 84, 88, 89, 95, 110-114,  
 127, 157, 233  
 Չիլէ 233  
 Չմիւռնիա 50, 54, 122, 233

Էլիզավեթպոլ -Elizavetbol, ներ-  
 կայիս Gianja, հայկական  
 Գանձակ 198, 214  
 Էլմալու 233  
 Էյաթգ 233  
 Էնտերէս 233  
 Էսքիչեհիր 233  
 Էվէրէկ 17

Էրթուրոսի բերդամաս 31, 142,  
 178

Թալաս 29, 233  
 Թարեժ 143  
 Թերզիլի 233  
 Թէլ Ապիատ 94, 95  
 Թէլ Էրմենի 98  
 Թիւրքմենչայ 143  
 Թիֆլիս 155, 197, 199, 200, 214,  
 215  
 Թոնդրակ 233  
 Թուրքիա 9, 10, 32, 36, 37, 39,  
 44, 52, 57, 60, 63, 66, 69, 71,  
 84-90, 93, 98, 99, 101-104,  
 106-108, 110, 120, 121, 123,  
 124, 133, 134, 142, 142, 145,  
 148, 149, 151, 158, 161, 165,  
 166, 169, 173, 174, 178, 193,  
 212, 223, 225, 230  
 Թոքաթ 233

Իզտիր 143, 233  
 Իզմիթ 160, 233  
 Իյտէլի 233  
 Իսլահիէ 160  
 Իսրայէլ 230  
 Իտալիա 186  
 Իրլանտա 181, 188

Լափաշ 233  
 Լիբանան 166, 232  
 Լոնտոն 53, 168, 176

Խարբերդ 175  
 Խոտնավիլ 233

Ծիծեռնակաբերդ 231  
 Ծովք 233

Կ. Պոլիս 17, 20, 29, 50, 64, 96,  
 127, 128, 139, 140, 142, 145,  
 146, 155, 168, 181, 183, 184,  
 203, 211, 227, 233  
 Կազ Պէլ (գիւղ, Կիլիկիա) 17  
 Կալիփոլիի թերակղզիի 31, 139,  
 141, 142, 178  
 Կամախ 233  
 Կարին (Էրզրում) 53, 69, 70, 72-  
 77, 81, 83, 87, 88, 95, 130,  
 132, 154, 155, 172, 175, 233  
 Կարմուճ 233  
 Կարս Պազար 126  
 Կեատուր Տաղ 46  
 Կէլիէկուզան 233  
 Կերմիր 233  
 Կէօլտալ 233  
 Կիլիկիա 14  
 Կիւմրի 196  
 Կիւրին 233  
 Կոթեր 233  
 Կոստանդնուպոլիս տես Կ.  
 Պոլիս  
 Կովկաս 63, 64, 118, 135, 143,  
 146, 151, 197, 200, 201, 207,  
 209, 212, 214-222  
 Կրայովա (աւան, Ռուսիա) 155

Հազարի 233  
 Հալէպ 10, 96, 114  
 Հաճըն 5, 9, 13, 15, 18-20, 24, 25,  
 29, 50  
 Հայաստան 2, 4, 7, 14, 51, 54,  
 58, 74, 81, 83, 89, 92, 98, 103,  
 111, 115, 116-118, 121, 122,  
 126, 127, 138-140, 143-145,  
 148, 153, 154, 157-159, 161,  
 163, 164, 169, 174-177, 179,  
 188, 194, 195, 203, 216, 223,  
 224, 229, 232, 233

Հայաստանի Արեւելեան հատ-  
 ոած 75, 144, 172, 198, 230  
 Հայաստանի Արեւմտեան հատ-  
 ոած 30, 70, 88, 131-133, 135,  
 138, 149, 175, 192, 193, 195,  
 202, 209, 212, 229  
 Հասան Պէյլի 89, 233  
 Հարեն 94  
 Հարունիէ 89-92  
 Հաւա (Բալու) 233  
 Հիւսիսային Սուրիա 54  
 Հնդկաստան 102, 143, 179, 193  
 Հոռնկլայ 233

Ղարս (գիւղ) 182, 185

Ճարոն 217, 220  
 Ճիպին 233  
 Ճիւճին 233

Մակեդոնիա 123  
 Մամախաթուն 89, 233  
 Մամուրա 160  
 Մամուրիէթ [իւլ-]Ազիզ 66  
 Մայնի Ֆրանքֆուրթ, Գերման-  
 իա 78, 83, 111  
 Մաշկերտ 233  
 Մարաշ 17, 40-50, 53, 61, 79, 84,  
 85, 11, 113, 114, 233  
 Մարմարա 6, 8, 141  
 Մարտին 95, 109  
 Մեզիրէ 62, 65  
 Մեզիրէի Գերմանական Որբա-  
 նոց 62, 65  
 Մելիտինէ (Մալաթիա) 233  
 Մեծն Բրիտանիան 7, 29, 119,  
 132, 134, 139, 143-147, 168,  
 169, 172, 174-176, 178, 179,  
 181, 189, 190, 192, 193, 195,  
 203



Մեսքեն 160  
 Մերձատր Արեւելի Նպաստա-  
 մատոյց Կազմակերպութիւն  
 16, 48  
 Մերսին 126, 127, 129, 233  
 Մէքքէ 137  
 Միջագետք 54, 62, 103, 157  
 Միջերկրական ծով 142-144, 179,  
 193  
 Միջին Արեւելք 105  
 Մուշ 182, 206  
 Մուսա Լեռ 155, 233  
 Մուսուլ 11-13, 33, 108, 109  
 Մօրենիկ 233

Նելշեհիր 233  
 Նիւ Եորք 119, 194, 227, 228  
 Նիւ Քարլիզը (քաղաք, Օհաեօ,  
 Ա.Մ.Ն.) 5  
 Նոր Հաճըն-Լիբանան 236

Շապին Գարահիսար 233  
 Շատախ 233

Ուեսթմինիսթըր 191  
 Ուրֆա (Եդեսիա) 233

Չանդըրը 233  
 Չարսանճազ 233  
 Չաքմաք 233  
 Չմշկաձագ 233  
 Չնքուշ 41  
 Չոմաքըր 233  
 Չորուս 233  
 Չորք Մարգալանի (Տեօրք Եոլ)  
 56-58, 126, 233

Պալքաններ 80  
 Պաղեստին 16, 31, 33, 142, 178

Պաղչէ կամ Պախչէ 46, 233  
 Պաղտատ 96, 97, 102  
 Պապ 160  
 Պարսկաստան 8, 66, 143, 198  
 Պաքու 118, 200, 217, 218  
 Պեհեսնի 233  
 Պեռլին կամ Պերլին 53, 100,  
 102, 149, 167, 169, 176, 177,  
 202, 212, 223, 236  
 Պէլլան 94, 98, 233  
 Պէյրութ 50, 72, 77, 126, 224, 226,  
 229, 230, 231  
 Պէյրութի Ամերիկեան Համալ-  
 սարան 236  
 Պէյրութի Հայկազեան Համալ-  
 սարան 77  
 Պէօյլիք Տերէ կամ Սան Սքե-  
 ֆանօ (Պոլսոյ թաղամասե-  
 ռէն) 54, 167, 202  
 Պիրէճիք 233  
 Պողազեան 233  
 Պոնտոս 232  
 Պոսնիա-Հերցեկովինա 132  
 Պուկարիա 63  
 Պուրսա 233

Ջերմուկ (գիւղ Տիգրանակերտի  
 մօտ) 41

Ռաս-իւլ-Այն 95, 96  
 Ռաքքա 95, 160  
 Ռոտտսօ 233  
 Ռումանիա 154-156, 159-162  
 Ռուսաստան 71, 159  
 Ռուսիա 73, 103, 132, 139, 142,  
 147, 158, 168, 174, 175, 178,  
 179, 192, 193, 195, 203, 214,  
 220

Սալոնիկ 122, 124  
 Սալորի 121  
 Սամսոն 121, 233  
 Սանքք Փեթերպուրկ 53  
 Սասնոյ Տնկէկ գիւղ 233  
 Սասուն 88, 185, 202-210, 212,  
 213, 233  
 Սարընար (Պոլսոյ թաղամասե-  
 ռէն) 54  
 Սեբաստիա 175, 233  
 Սեվաստափոլ 149, 197  
 Սեւ ծով 148, 194, 216  
 Սեւերակ 39, 40, 109, 233  
 Սքանոզ 233  
 Սիպերիա 156, 157  
 Սիս 19  
 Սիվրիհիսար 233  
 Սոուքլուք 98  
 Սուրիա 232  
 Ստամպուլ կամ Կ. Պոլիս 26

Վահկա 18  
 Վան 66, 67, 69-71, 75, 77, 88,  
 121, 171, 175, 203, 204, 233  
 Վասպուրական 68  
 Վարդենիս (գիւղ) 181  
 Վիեննա 64, 65, 115, 116, 144,  
 151

Տապլին 188  
 Տարսոն 49, 127  
 Տարտանել 135  
 Տարոսեան լեռներ 17  
 Տերսիմ 62, 233  
 Տէր Ջօր 10-12, 33, 89, 160  
 Տէրէքէօյ 42  
 Տիարպեքիր տես Տիգրանա-  
 կերտ  
 Տիգրանակերտ 40, 41, 66, 94,  
 96, 105, 109, 129, 175, 184,

191, 233  
 Տիգրիս 12, 98  
 Տիպսի 160  
 Տիվրիկ 233  
 Տրապիզոն 161, 233

Բումսիկին 233

Փարիզ 116, 184  
 Փոր Սախա 14  
 Փորցմաութ 220  
 Փոքր Ասիա 141  
 Փոքր Հայք 232

Քասթանոն 233  
 Քեսապ 94, 98, 233  
 Քիլիս 50, 233

Օսմանեան Պետութեան 2, 4, 7,  
 30, 36, 37, 54-56, 60, 63-65,  
 67-71, 76, 81, 83, 92, 99,  
 101-103, 108-110, 112, 113,  
 115-117, 121, 123, 124, 128,  
 130, 131, 133-135, 140, 144,  
 146, 147, 149-151, 160,  
 166-168, 170, 172, 174-181,  
 192-194, 196, 198, 200, 209,  
 212, 218, 220-222, 227

Օտեսա 155  
 Օրիոլ – քաղաք, Ռուսիա 199

Ֆրնտըճազ 42, 43  
 Ֆոկշան (քաղաք, Ռումանիա)  
 155, 157  
 Ֆոնուզ 84  
 Ֆրանսա 31, 71, 103, 121, 122,  
 139, 143, 160, 174, 175, 178,  
 179, 187, 192, 193, 210, 211,  
 217



## ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Աստուծոյ Խօսքը .....	1
«Վկայարան Հայկական Տեղասպանութեան» Գիրք Ժ.-ի մասին ..	4
«Պլանշ Ի. Ռեմինկերըն-Էպի, «Թուրք Աւազակներու Գութին Չգուած» .....	5
Արրահամ Յարթունեան, «Ո՛չ Խնդալու է, Ո՛չ ալ Լալու - Հայոց Տեղասպանութեան Մասին Յուշագրութիւն» .....	35
Վոլֆկանկ Կուսթ, «Հայերի Տեղասպանութիւնը 1915-1916 Գերմանիոյ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան Քաղաքական Արխիւի Փաստաթղթերից» .....	51
Արտեմ Օհանջանեան, «Հայաստան 1915, Աստրո-Հունգարական Դիւանագիտական Ձեկուցագիրները Կը Հաստատեն Հայոց Տեղասպանութեան Փաստը» .....	115
Վարուժան Ոսկանեան, «Շշուկների Մատենան» .....	153
Մուհամմէտ Ռիֆասթ Իմամ եւ իր հետազօտական խումբը, «Հայկական Հարցը 1876-1923 Ժամանակաշրջանի Արաբական Մամուլին Մէջ» .....	163
Յարութիւն Իսկահատեան, «Թրքական Ազգայանդութիւնը» .....	227
Աւետիս Ռազմիկ, «Մեր Օրերի Անխոնջ «Վկայագիր»ը .....	231
Կարդացուած Գիրքերու Մատենագիտութիւն .....	237
Անձնանուններու Ցանկ .....	268
Տեղանուններու Ցանկ .....	277